

Гісторыя і археалогія гарадзішча МАСКАВІЧЫ

Інстытут беларускай гісторыі і культуры (Рыга)

Таварыства аматараў беларускай гісторыі
імя Вацлава Ластоўскага

ГІСТОРЫЯ І АРХЕАЛОГІЯ ГАРАДЗІШЧА МАСКАВІЧЫ

*Зборнік навуковых артыкулаў
у гонар Людмілы Уладзіміраўны Дучыц*

Рыга
2013

Навуковы рэдактар
кандыдат гістарычных навук *В.У. Мядзведзева*

Рэцэнзенты:
доктар гістарычных навук, прафесар *Г.В. Штыхаў*
доктар гістарычных навук, дацэнт *Д.У. Дук*

Укладальнікі:
кандыдат гістарычных навук *В.У. Мядзведзева*,
Э.А. Лішкевіч

На тытуле змешчана фібула з гарадзішча Маскавічы

Гісторыя і археалогія гарадзішча Маскавічы: зборнік навуковых артыкулаў / Пад рэдакцыяй А. Я. Тараса. — Рыга: выданне Інстытута беларускай гісторыі і культуры, 2013. — 386 с.

ISBN 978-9984-897-01-1

У выданні прадстаўлены археалагічныя і гістарычныя матэрыялы па аднаму з унікальных археалагічных помнікаў Беларусі — гарадзішчу сярэднявечнага перыяду Маскавічы, размешчанаму на тэрыторыі Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці. Выданне прысвечана даследчыцы гэтага помніка, а таксама многіх іншых археалагічных помнікаў на тэрыторыі Беларусі — Людміле Уладзіміраўне Дучыц.

Зборнік разлічаны на археолагаў, гісторыкаў, краязнаўцаў, музейных супрацоўнікаў, аспірантаў, студэнтаў і ўсіх тых, хто цікавіцца старажытнай гісторыяй Беларусі.

2021

ISBN 978-9984-897-01-1

@ ІБГіК, 2013

ПРАДМОВА

Гарадзішча Маскавічы, якое знаходзіцца на тэрыторыі Браслаўскага Паазер'я — адзін з унікальных і эталонных сярэднявечных археалагічных помнікаў Беларусі перыяду XI—XIII стст. Размешчана на ўзгорку ўсходняга берага воз. Дзерба за 0,3 км на поўдзень ад в. Маскавічы Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці. Пляцоўка гарадзішча плошчай 1 га няправільнай формы, на захадзе прылягае да возера, на поўначы і ўсходзе — да балоцістай нізіны. Асноўнай даследчыцай гэтага помніка з'яўляецца вядомы беларускі археолаг Людміла Уладзіміраўна Дучыц, якая з 1976 па 1988 гады даследавала гарадзішча і ўскрыла вялікую плошчу — 2 600 м² пры магутнасці культурнага пласта ад 0,3 да 1,2 м. Л.У. Дучыц таксама праводзіла гідраархеалагічныя даследаванні на возеры Дзерба каля гарадзішча. Акрамя таго яна даследавала шматлікія археалагічныя помнікі жалезнага веку і перыяду сярэднявечча на тэрыторыі Беларусі.

Самабытнасць матэрыяльнай і духоўнай культуры гарадзішча Маскавічы вызначаецца, найперш, прысутнасцю скандынаўскіх артэфактаў, гарадскім абліччам матэрыялаў, унікальнымі знаходкамі. Так, шырокую вядомасць помніку прынеслі рунічныя надпісы, зробленыя на костках жывёл і птушак, асобныя катэгорыі ювелірных вырабаў і зброі, рознаэтнічныя ўпрыгажэнні.

З моманту выхаду манаграфіі Л.У. Дучыц «Браслаўскае Паазер'е ў IX—XIV стст.: Гісторыка-археалагічны нарыс» (Мн., 1991), дзе былі адлюстраваны і некаторыя матэрыялы з гарадзішча Маскавічы прайшло больш 20 гадоў. За гэты час, поруч з асноўным даследчыкам помніка, Л.У. Дучыц, з'явілася новае пакаленне навукоўцаў, зацікаўленых у далейшым вывучэнні шматлікіх і разнастайных археалагічных матэрыялаў гэтага паселішча. Значнасць дадзенага помніка для ар-

хсалагічнай навукі Беларусі, вялікая цікавасць даследчыкаў да матэрыялаў гарадзішча, натхненне і апантанасць, якія прывіла ім Людміла Уладзіміраўна, — усё гэта і выклікала стварэнне дадзенага зборніка. Некаторыя матэрыялы — гэта вынік пераасэнсавання і выкарыстання новых падыходаў да раней вывучаных старажытнасцей, але большая частка матэрыялаў разглядаецца ўпершыню.

Спрабуючы падвесці высновы больш як 10-ці гадоваму археалагічнаму вывучэнню помніка, мы разумеем, што кропку паставіць проста немагчыма, таму што маштабы здабытага матэрыялу і адпаведныя перспектывы ў далейшым вывучэнні гарадзішча Маскавічы будуць вабіць яшчэ не адно пакаленне археолагаў.

Неабходна падкрэсліць, што Л.У. Дучыц надрукавала сем кніг, больш за 230 навуковых і навукова-папулярных артыкулаў, акрамя таго ў энцыклапедычных выданнях — каля 160, у газетах — больш за 200. У Архіве навуковай археалагічнай дакументацыі (ААНД) Інстытута гісторыі НАН Беларусі захоўваюцца 54 адз. навуковых архіўных матэрыялаў (справаздачы, планавыя тэмы), заснаваныя на палявых археалагічных даследаваннях, праведзеных Л.У. Дучыц з 1976 па 2005 гг. Людміла Уладзіміраўна праводзіла раскопкі на многіх відах археалагічных помнікаў жалезнага веку і сярэднявечча, а так-

Людміла Уладзіміраўна Дучыц

сама разведкі па ўсёй тэрыторыі Беларусі. Вывучала курганныя групы каля вёсак Забор'е, Кублішчына, Укля, Чамяры, Чурылава, Ражкі Віцебскай вобласці, Селішча, Сухая Гара, Прудзішча, Малявічы Мінскай вобласці, Маяк, Латока, Не-

сята, Обча Магілёўскай вобласці і інш. Даследчыца таксама праводзіла абследаванне «Барысавых камянёў» і культавых валуноў у рэчышчы Заходняй Дзвіны каля г. Дзісна Міёрскага раёна, абследаванне «Барысавага каменя» каля г.п. Друя Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці і інш.

Кола яе навуковых інтарэсаў ахоплівае разнастайныя аспекты этнакультурнага жыцця старажытнага грамадства (касцюм сярэднявечнага насельніцтва, пахавальны абрад, вераванні, культавыя язычніцкія помнікі і інш.). Л.У. Дучыц працягвае і зараз друкаваць навуковыя і навукова-папулярныя працы, якія выклікаюць велізарную цікавасць сярод айчынных і замежных навукоўцаў, а таксама ўсіх тых, хто цікавіцца гісторыяй нашай краіны. Таму проста неабходна выдаваць кнігі, прысвечаныя такім знакамітым даследчыкам, якім з'яўляецца Людміла Уладзіміраўна, тым самым выказваючы ім найвялікшую пашану і ўдзячнасць за той значны ўклад, які яны ўнеслі ў беларускую навуку.

Укладальнікі і аўтары дадзенага зборніка выказваюць шчырую падзяку Людміле Уладзіміраўне, таму што ўсе артыкулы грунтуюцца на матэрыялах, здабытых ёю пры археалагічных даследаваннях такога значнага гарадзішча сярэднявечнага перыяду — як Маскавічы.

Жадаем Людміле Уладзіміраўне Дучыц далейшага плёну і поспехаў на карысць нашай Бацькаўшчыны.

*В. У. Мядзведзева,
навуковы рэдактар,
кандыдат гістарычных навук*

СЛОВА ДА ДАСЛЕДЧЫЦЫ

Л. У. Калядзінскі (Мінск)

Гэты зборнік прысвечаны чалавеку, які на працягу дзесяці гадоў, апантана і паслядоўна вывучаў археалагічныя помнікі самага маляўнічага кутка Беларусі — Браслаўшчыны. Два гарадзішчы: Маскавічы і Рацёнкі... На сёння гэта амаль хрэстаматыйныя помнікі, калі ўзняе гаворка пра нарманскі след у Беларусі.

Больш за паўтысячы курганоў у Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі, раскапаныя ёю. А яшчэ камяні-следавікі, камяні-«краўцы», каменныя крыжы, археалагічная мікратапаніміка, касцюм жыхароў старадаўняй Беларусі, археалагічныя помнікі на старонках перыёдыкі Беларусі канца XIX — пачатку XX ст., этнапсіхалогія і літаратурна-этналагічныя замалёўкі пра цыганоў...

Пра тое, наколькі гэты чалавек апантаны ў працы, незважаючы на побыт, можна меркаваць па эпізодах з яе ўласнага археалагічнага жыцця.

Першая экспедыцыя была ў 1970 годзе, пасля 1-га курса гістарычнага факультэта БДУ. Гэта былі раскопкі ў Лукомлі пад кіраўніцтвам знакамітага нашага археолага Г.В. Штыхава. Затым было Тайманава (экспедыцыя пад кіраўніцтвам Л. Д. Побаля) — чысцілішча для ўсіх пачынаючых археолагаў, дзе мне тады пашчасціла пабыць з ёю. І той, хто вытрымліваў выпрабаванне — становіўся прафесійным археолагам. Затым былі работы ў складзе археалагічных груп Я.Г. Звяругі, М.А. Ткачова і пасля 1976 года ўжо самастойныя даследаванні.

Людміла Уладзіміраўна — наватар спецыфічных метадаў палявых даследаванняў. Яна, як той славыты Жак Іў Кусто апантана падводнай археалогіяй. Яна звяртаецца да аквалангістаў і пры іх дапамозе даследуе «шэльф» Маскавіцкага гарадзішча. Праўда, знойдуцца і тыя, хто ўбачыць у гэтым толькі марную трату часу. На жаль, будуць такія і сярод сваіх жа калег. Быў скепсіс і ў некаторых калег адносна выяўленых ёю рунаў

і малюнкаў, зробленых скандынаўскім насельніцтвам Маскавічаў на костках жывёл. Але, праўда ўсплыве на паверхню, выказаны кімсьці недавер, як тая каламута, асядзе на дно.

Людміла Уладзіміраўна і як той славыты Кроуфард — родапачынальнік паветранай археалогіі, захопіцца аэраархеалогіяй. Будзе зварот да спецыялістаў у Інстытут археалогіі АН СССР, затым доўгае хаджэнне па кабінетах адпаведных устаноў, каб атрымаць дазвол на вывучэнне аэрафотаздымкаў археалагічных помнікаў...

І вось вынік: з вышыні палёту птушкі мы бачым гарадзішча Маскавічы, а на ім абрысы жылля, схаваных у нетрах культурнага пласта. Усё гэта потым знойдзе адлюстраванне ў яе манаграфіі «Браслаўскае Паазер'е ў IX—XIV стст. Гісторыка-археалагічныя нарысы», Мн., 1991.

Не забывае яна і свае карані па матчынай лініі — Капыльшчыну. Таму і прысвячае некалькі артыкулаў гісторыі гэтага краю. І, як высветлілася, яна была сваячніцаю беларускага археолага, даследчыка сельскіх паселішчаў Панямоння XIV—XVIII стст. Валерыя Шаблюка, радавод якога таксама мае свае вытокі з Пясочнага — мястэчка на паўмежку Капыльскага і Уздзенскага раёнаў. А беларускі паэт Анатоль Астрэйка — яе стрыечны дзядзька. Па дзеду, мастаку Мікалаю Дучыцу, — яе карані з Навагрудчыны (г.п. Любча).

Людміла Уладзіміраўна з тых навукоўцаў, якім цікава ўсё... І гэта пры тым, што яна ніколі пра гэта не заяўляе ў поўны голас. Яна паціху, скупулёзна, з душою робіць карысную справу — прапагандуе археалогію, гісторыю і этнаграфію Беларусі, працягвае пісаць артыкулы, рыхтуе шэраг навуковых і навукова-папулярных кніг.

Яна, як тое жалеза — схаваны ў прыродзе метал. Але якую якасць набывае гэтая сыравіна, калі стараннямі майстроў — металургаў, а затым і кавалёў пераўтвараецца ў гатовыя вырабы! Так і яе праца, матэрыялізаваная ў навуковыя і навукова-папулярныя публікацыі, якіх на сёння ўжо звыш паўтысячы служаць навукоўцам, краязнаўцам, усім, хто цікавіцца мінуўшчынаю сваёй Бацькаўшчыны.

Поспехаў Вам, шаноўная Людміла Уладзіміраўна, на гістарычнай ніве нашай Айчыны!

ДАЛЁКАЕ, БЛІЗКАЕ, НЕПАЎТОРНАЕ...

(сумесныя археалагічныя даследаванні
ў Падзвінні)

В. І. Шадыра (Мінск)

Лета 1974 г. Упершыню даведаўся, што ў складзе Заходнедзвінскага атрада па вывучэнню помнікаў у зоне затаплення Даўгаўпілскай ГЭС на тэрыторыі Беларусі будзе працаваць маладая дзяўчына Дучыц Людміла Уладзіміраўна. А.Р. Мітрафанаў — наш зубр ад археалогіі, мой настаўнік, і, бадай, большасці беларускіх археолагаў, паведаміў, што яна будзе вывучаць помнікі сярэднявечча ў Полацкім Падзвінні да беларуска-латышкага памежжа, г.зн. ад Полацка да Друі, а я з ім — помнікі жалезнага веку ў зоне затаплення Даўгаўпілскай ГЭС у Беларускім Падзвінні.

Калі я ўпершыню ўбачыў яе: худзенькую, сімпатычную і сарамліваю дзяўчыну, то першая думка, якая з'явілася ў галаве: як жа такая кволая, бездапаможная істота, амаль дзіця, будзе пераносіць цяжасці экспедыцыйнага жыцця і спраўляцца з рознымі складанымі праблемамі арганізацыі і правядзення археалагічных даследаванняў? Я тады яшчэ сам быў далёкі ад стану археолага-прафесіянала, але, калі працаваў у Мінскім абласным краязнаўчым музеі ў Маладзечна, то меў некаторыя дачыненні да археалогіі. Прымаў удзел у раскопках А.Р. Мітрафанава ў Гарадзішчы і Малышках на Мядзельшчыне, разам з Г.А. Каханоўскім удзельнічаў у этнаграфічна-археалагічных абследаваннях на Міншчыне. Таму меў уяўленні пра нялёгкі хлеб археолага і далёка не салодкае жыццё ў палявых умовах. У хуткім часе я пераканаўся, што мае апасенні і перажыванні на конт Людмілы былі дарэмнымі. Ужо з самага пачатку сваёй археалагічнай дзейнасці яна актыўна і з вялікай энэргіяй уключылася ў палявыя даследаванні, праяўляючы высокі энтузіязм і апантанасць. Гэта выклікала

ў многіх здзіўленне і нават нараканні з боку некаторых калег старэйшага пакалення.

Упершыню сумесныя раскопкі мы правялі ў 1977 г. на гарадзішчы Пруднікі Міёрскага раёна на мяжы з Латвіяй. Да гэтага часу Людміла Уладзіміраўна ўжо распачала даследаваць свае знакамітыя Маскавічы, а я — Пруднікі. У жніўні яна прыехала да мяне ў Пруднікі ў суправаджэнні трох хлапцоў: вучня мастацкай школы Паўла Мягкова і двух Валодзяў-студэнтаў — першакурснікаў тэатральна-мастацкага інстытута — Адамчыка і Сцепаненка (вядомых пазней літаратараў Адама Глобуса і Уладзіміра Сцяпана). Пасяліліся ў закінутай хаце, спалі на падлозе. Нашай даме дасталася канапа — адзінае, што засталася ў хаце з мэблі. Шумныя, вясёлыя, кемлівыя і ўжо амбіцыйныя хлопцы хутка ўцягнуліся ў археалагічныя прымудрасці і аказаліся нашымі добрымі памочнікамі.

Людзя нястомна працавала: у раскопе, па камеральнай апрацоўцы матэрыялаў, хадзіла па ваколіцах, шукаючы курганы і цікавыя мясціны. Сустрэлася са старажыламі, запісвала цікавыя звесткі, паданні і ўспаміны. «Стамілася, адпачні» — кажу ёй. «Гэта і ёсць мой адпачынак» — усміхалася яна ў адказ. У любое надвор'е: гарачыню, холад і дождж — яна нястомна палявала за даўніной. Бывала, прыходзіла позна ўвечары стомленая, але заўсёды радасная, кідалася на канапу і імгненна засынала. Хлопцы ў гэты час вялі сябе ціха, яны ўвогуле вельмі паважліва ставіліся да Людмілы Уладзіміраўны — за яе дабрату, за клопат аб іх, за прастату і адсутнасць ментарства старэйшага ў абыходжанні.

Ішлі гады. Мы з Л.У. Дучыц па-ранейшаму працавалі разам на беларуска-літоўска-латышскім памежжы ў басейне Заходняй Дзвіны. Пасля сыходу А.Р. Мітрафанава на пенсію (1982 г.), я ўзначаліў Заходнедзвінскі атрад па вывучэнню археалагічных помнікаў у зоне затаплення Даўгаўпілскай ГЭС. Працавалі мы па суседству: яна на Браслаўшчыне, я на Міёршчыне. Раскопкі Маскавіцкага гарадзішча — гэтага сапраўднага археалагічнага кландайка — пастаянна прыносілі ўсё новыя і новыя сенсацыйныя адкрыцці і ўнікальныя матэ-

рыялы, якія грунтоўна ляглі ў аснову яе кандыдацкай дысертацыі. Людміла Уладзіміраўна адначасова вяла інтэнсіўную працу па даследаванню курганных старажытнасцей. Некаторыя аб'екты мы вывучалі разам.

Я не пераставаў здзіўляцца яе нястрымнай энэргіі, вынослівасці і цяроплівасці. Прывяду адзін прыклад. У 1982 г. мы з нашым былым фатографам М. Седачам прыехалі ў чэрвені дапамагаць Людміле Уладзіміраўне весці раскопкі курганоў каля в. Вусце на беразе Богінскага возера, што на Браслаўшчыне. Курганная група размяшчалася ў лесе, у нізкай поплаўнай прыазёрнай мясцовасці. Камароў процьма. Такую колькасць іх я ніколі і нідзе не бачыў. Ні днём, ні ноччу не было ад іх ніякага спасу. Намётаў такіх як сёння тады не было, а нашы зялёныя айчынныя — толькі ад дажджу, але не ад камароў. Спаць немагчыма. Адну ноч не спім, другую і, нарэшце, мы мужыкі, не вытрымалі і збеглі з Седачам начаваць у Відзы ў гасцініцу. А што Люда? А яна мужа і стойка пераносіла гэтую навалу і жартавала з нас. Гэтая камарыная эпаша захавалася ў памяці і на фотаздымках М. Седача.

У гэтым жа годзе на дзень археолага мы сабраліся ў яе ў Слабодцы пад Браславам. Акрамя нас з Седачам, там былі Э.М. Зайкоўскі са студэнтамі, а таксама Міхась Кенька — бацька нашага маладога калегі Паўла. Было добра і весела, хадзілі на Маскавіцкае гарадзішча, каталіся на лодках, частаваліся Людзінымі прысмакамі. Аб яе гасціннасці можна шмат гаварыць і не выкажыш усё словамі. Яе чуласць, шчырая цеплыня, гасціннасць, шчодрасць і клапацілівасць да самаахвярнасці добра вядома ўсім, хто ведае яе, а каму давялося быць побач з ёй, той, безумоўна, паспытаў гэта на сабе.

Неўзабаве ў Вільні адбылася абарона дысертацыі Л.У. Дучыц па даследаванні старажытнасцей канца I-га — пачатку 2-га тыс. н.э. на паўночным захадзе Беларусі. Яе работа была высока ацэнена спецыялістамі з Расіі, Літвы і Латвіі. Станоўчую характарыстыку даў ёй і А.Р. Мітрафанаў, які быў адным з апанентаў на абароне, а гэта аб многім сведчыць, бо Аляксей Рыгоравіч заўжды прынцыпова і аб'ектыўна адносіўся да пытанняў навукі і часта паўтараў: «Не навука для чалавека, а чалавек для навукі». Не блага было б, каб гэтым дэ-

візам карысталася як мага больш нашых навукоўцаў. Абарона прайшла з бляскам, дысертацыя выклікала вялікі рэзананс і зацікаўленасць, задавалася шмат пытанняў і выказваліся шматлікія пажаданні. І ўсё гэта суправаджала атмасфера высокай навуковай аб'ектыўнасці, этыкі і добразычлівасці.

Успамінаючы зараз гэту абарону, ды і годам ранейшую — сваю ў Санкт-Пецярбурзе, я спрабую параўнаць тыя працэсы з нашай рэчаіснасцю і, на жаль, параўнанні не на нашу карысць... Часам суб'ектыўныя ацэнкі і прыдзіркі выдаюцца за глыбока прынцыповыя і аб'ектыўныя падыходы. І блытаецца пустазелле з рунню. Да гэтай высновы мяне прывялі шматгадовыя назіранні за працэсам росту нашага навуковага патэнцыялу, ды таксама свае асабістыя калізіі. Але гэта адступленне аб тым, як кажуць, што набалела. А тады мы былі маладыя, нам было радасна і мы святкавалі абарону ў Вільні, у начным бары, дзе ў прыгожай і шчаслівай Люды не было адбою ад кавалераў. На наступны дзень была цікавая паездка ў Тракай, ад якой засталася шмат уражанняў і памятных фотаздымкаў, аб чым паклапаціўся ўсё той жа Мікола Седач.

У сярэдзіне 80-х мне з Л.У. Дучыц давялося прымаць удзел у разгортванні дзейнасці па падводных даследаваннях у Беларусі. Энтузіясты-падводнікі згуртаваліся ў клуб пры Дзяржаўным музеі БССР (зараз Нацыянальны гістарычны музей Беларусі) і, дзякуючы намаганням Людмілы Уладзіміраўны, пачалі праводзіць даследаванні, у якіх былі зацікаўлены мы — археолагі. Я маю на ўвазе вывучэнне помнікаў эпиграфікі X—XIII стст. (так званыя «Барысавыя камяні») у рэчышчы Заходняй Дзвіны. Справа была новая і яна прынесла б шмат карысці ў развіцці беларускай падводнай археалогіі, але, як гэта часта бывае — усяму новаму цяжка прабіваць сабе шлях. Не абмінула гэта і падводнікаў, у якіх знайшлося шмат канкурэнтаў-недругаў. І пайшло-паехала. Не паспелі яны разгарнуць сваю дзейнасць, як у газеце «Советская Белоруссия» (орган ЦК КПБ) з'явіўся фельетон пад назвай «Шабашники в аквалангах», дзе было і некалькі радкоў пра падводныя даследаванні «Барысавых камянёў». Што тут пачалося... Рэзананс вялікі: змяшчэнне негатыўнага матэрыялу ў газеце ЦК

— гэта ўжо прысуд для чалавека, а як жа: разбазаранне дзяржаўных сродкаў — гэта вельмі сур'ёзна.

Пачаліся праверкі, абмеркаванні, тлумачэнні і ў рэшце рэшт высветлілася, што віны нашай няма ніякай. Больш таго, падводнікі ў барацьбе за сваю годнасць, змаглі даказаць адсутнасць сваёй вінаватасці і праз некаторы час у той жа газеце было змешчана абвяржэнне матэрыялаў фельетона і тое, што аўтар яго панёс накіраванне. Выпадак амаль беспрэцэдэнтны на той час, каб орган ЦК змяшчаў абвяржэнні на свае матэрыялы... Відаць, ужо адчуваўся подых перабудовы. Але факт ёсць факт. А колькі гэта каштавала нерваў, якія былі перажыванні. Люда казала тады, што не можа спаць ад хвалявання. Пакуль вялося разбіральніцтва, прыходзілася чуць папрокі ад сваіх старэйшых калег, што асабліва было крыўдна. Дарэчы, усялякія наватарскія захаванні, якія мы хацелі ўнесці ў нашу археалагічную будзённасць: стварэнне лабараторыі па кансервацыі, рэстаўрацыі археалагічных матэрыялаў і г.д., выклікалі з боку некаторых старэйшых калег моцны пратэст і безпадстаўныя абвінавачванні, што і я паспытаў, як кажуць, на асабістай скуру.

А Людміла Уладзіміраўна набірала абароты і нястомна раскручвала махавік навуковай дзейнасці, пашыраючы кола сваіх навуковых інтарэсаў. Яна паспяхова ўключаецца ў даследаванні кульгавых камянёў, каменных крыжоў, археалагічнай мікратапанімікі, старажытнага касцюма. Мы жартавалі, што калі было б магчыма, то яна жыла б у бібліятэцы. Яе сенсачыныя знаходкі пры раскопках радалі нас, але не абыходзілася і без усялякіх уколаў з боку некаторых калег. Што з'яўлялася прычынай? Ці то зайздрасць, ці яшчэ нешта — мне гэта незразумела і да гэтага часу. Тым больш, што Людміла Уладзіміраўна заўсёды была такім чалавекам, які і мукі ніколі не пакрыўдзіць.

У канцы 80-х гадоў, у выніку акцый пратэсту грамадскасці, будаўніцтва Даўгаўпілскай ГЭС было спынена. Прыпыніліся і нашы сустрэчы з латышскімі калегамі, якія таксама працавалі ў зоне затаплення, — толькі на правым (латышскім) беразе Заходняй Дзвіны (Даўгавы). А раней мы часта сустракаліся — у мяне ў Прудніках і побач — у Люды ў

Чамярах. У госці да нас прыезджалі А. Васкс, Н. Яфімава, Э. Лозэ і інш. Аднойчы, у ліпені 1987 г., прыехаў поўны аўтобус з археолагамі Латвіі (Э. Мугурэвіч, Я. Граудоніс, Э. Лозэ, А. Васкс, Я. Апалс, А. Зарыня, Н. Яфімава, Р. Граверэ, Т. Берга і інш.). Гасцявалі з начоўкай у мяне ў Прудніках. Людміла Уладзіміраўна гасцінна і нястомна частавала дарагіх гасцей. Уражанні ад сустрэчы, як у гасцей, так і ў нас засталіся самымі цёплымі і прыемнымі.

У 90-х гадах Л.У. Дучыш — гэта ўжо вопытны, добра вядомы даследчык з шырокім дыяпазінам навуковых інтарэсаў. У 1991 г. выходзіць з друку яе манаграфія «Браслаўскае Паазер'е ў IX—XIV стст.: Гісторыка-археалагічны нарыс», у якой на падставе глыбокага аналізу матэрыялаў з археалагічных помнікаў, даследаваных аўтарам на беларуска-літоўска-латышскім памежжы, даецца рэканструкцыя гістарычнага працэса развіцця насельніцтва паўночна-заходняй часткі Полацкага княства да ўваходу гэтых зямель у склад Вялікага княства Літоўскага.

З 2001 г. у аддзеле жалезнага веку пачалася распрацоўка новай тэмы «Этнакультурныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў эпоху жалеза і ранняга сярэднявечча» і Людміла Уладзіміраўна перайшла ў наш калектыў для выканання планавага задання па тэме «Касцюм насельніцтва Беларусі ў эпоху жалеза і ранняга сярэднявечча». Мне, як загадчыку і даўнішніму калегу, было вельмі прыемна зноў працаваць разам з ёй. Яе нястомная праца штогод давала самыя высокія паказчыкі ў навукова-выдавецкай дзейнасці. Яна ў разы перакрывала нормы, адведзеныя для навукоўцаў, і выдавала не менш 10 д.а. навуковых публікацый у год. Акрамя сугуба археалогіі тут былі распрацоўкі па этнакультурных пытаннях, язычніцкіх вераваннях і іх перажытках (культавыя камяні, святыя крыніцы і г.д.).

У пачатку XXI стагоддзя Людміла Уладзіміраўна актыўна працягвае вывучаць курганныя старажытнасці на Віцебшчыне і Міншчыне. У 2005 годзе мы сумесна вялі даследаванне кургання-жальнічнага могільніка каля в. Дакучына Крупскага р-на ў рэгіёне воз. Селява. Помнік вельмі цікавы — самы ўсходні пункт пахаванняў жальнічнага тыпу, парадаваў сваімі

матэрыяламі. Я з цікавасцю назіраў за Людай, успамінаючы нашы першыя сумесныя раскопкі курганоў на Браслаўшчыне. Прайшло 25 гадоў, амаль пенсійны ўзрост, а ўсё той жа задор, той жа бляск у вачах, тая ж энэргічнасць і апантанасць — адным словам, усё тая ж Люда... Яна прыехала да мяне на раскопкі разам са сваім бацькам Уладзімірам Мікалаевічам — чалавекам ужо сталага ўзросту (пад 80 гадоў), але вельмі энэргічным. Навуковец-біёлаг, улюбёны ў прыроду і заядлы паляўнічы, ён актыўна праводзіў увесь час з намі на раскопках і адчувалася, што гэта вельмі захапляючая натура. Ведаў я і яе маці Антаніну Антонаўну — вельмі прыветлівую і клапаціліваю жанчыну. І тады мне стала зразумела, адкуль усе гэтыя якасці ў Людмілы Уладзіміраўны. Ды яна проста цудоўны яблык з прыгожай яблыні!

На жаль, праз год яна звольнілася з Інстытута. Тлумачыла, што шмат праблем, шмат клопатаў: старыя бацькі і вялікая колькасць творчых планаў. Здавалася, прыйшоў час адпачыць. Але гэта — не пра яе і гады не ўладны над ёй. Яна паранейшаму ўся ў клопатах, творчых планах і ўсё бягом...

Дык хай жа заўсёды дапамагае табе Бог у тваёй няўрымслівай будзённасці, наша дарагая Людачка, Люда, паважаная Людміла Уладзіміраўна!

СПІС НАВУКОВЫХ СПРАВАЗДАЧ Л. У. ДУЧИЦ

В. У. Мядзведзева (Мінск)

1. Дучиц, Л. В. Отчет о полевых исследованиях 1976 г. / ААНД ДНУ «Институт истории НАН Беларуси». — Арх. № 543. — 17 с., 85 рис., 24 фото, 1 с. опред., 28 с. колл. оп.

Археалагічныя раскопкі сярэднявечнага гарадзішча каля в. Маскавічы Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці, пасада каля замка ў Іказні, разведаныя раскопкі ў г.п. Друі. Абследаванне археалагічных помнікаў у Браслаўскім раёне (разведка і шурфоўка): на гарадзішчы жалезнага веку і ранняга сярэднявечча каля в. Рацёнкі, на гарадзішчах жалезнага веку Зазоны, Шауры, Тарылаўка, курганоў у «Рацкім бару», каля вв. Бяльмонты, Загор'е, ва ўрочышчы «Заборныя гумны», селішча каля в. Чэрнева.

2. Дучиц, Л. В. Отчет за полевой сезон 1977 г. / ААНД ДНУ «Институт истории НАН Беларуси». — Арх. № 562. — 23 с., 5 с. колл. оп., 69 рис., 39 фото.

Археалагічныя раскопкі на сярэднявечным гарадзішчы каля в. Маскавічы Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці, курганных груп каля вёсак Махіроўка, Вята, Чамяры Міёрскага раёна Віцебскай вобласці, разведкі і шурфоўка на тэрыторыі Браслаўскага і Міёрскага раёнаў Віцебскай вобласці.

3. Дучиц, Л. В. Отчет о полевых исследованиях 1978 года / ААНД ДНУ «Институт истории НАН Беларуси». — Арх. № 576. — 25 с., 21 с. колл. оп., 165 рис.

Археалагічныя раскопкі на сярэднявечным гарадзішчы каля в. Маскавічы, на гарадзішчы жалезнага веку і ранняга сярэднявечча каля в. Рацёнкі Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці, курганоў каля в. Махіроўка Міёрскага раёна і каля в. Бяльмонты Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці. Археалагічныя разведкі на тэрыторыі Браслаўскага і Верхнядзвінскага раёнаў Віцебскай вобласці, Магілёўскага раёна Магілёўскай вобласці.

4. **Дучиц, Л. В.** Плановая тема за 1978 г. / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 600. — 70 с., 32 рис., 3 фота.

Планавая тэма за 1978 год «Узнікненне, сацыяльны характар Маскавіцкага паселішча, склад і этнічная прыналежнасць яго насельніцтва».

5. **Дучиц, Л. В.** Отчет о полевых исследованиях группы по изучению средневековых памятников белорусско-латышского порубежья в 1979 г. / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 696. — 20 с., 13 с. колл. оп., 119 илл.

Археалагічныя раскопкі на гарадзішчы каля в. Маскавічы і гарадзішча каля в. Рацёнкі Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці, курганоў каля вёсак Лясная Міёрскага раёна, Кузьмаўшчына, Замошша Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці. Падводныя археалагічныя даследаванні на воз. Дзерба каля гарадзішча Маскавічы. Абследаванне археалагічных помнікаў на тэрыторыі Любанскага раёна Мінскай вобласці.

6. **Дучиц, Л. В.** Плановая тема за 1979 год / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 591. — 14 с.

Частка планавай тэмы за 1979 год.

7. **Дучиц, Л. В.** Отчет о полевом сезоне 1980 г. группы по изучению памятников раннего средневековья в среднем течении бассейна Западной Двины / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 655. — 20 с., 9 с. колл. оп., 80 илл.

Археалагічныя раскопкі сярэднявечнага гарадзішча каля в. Маскавічы, гарадзішча жалезнага веку каля в. Тарылава Браслаўскага раёна, курганный групы каля в. Лясная Міёрскага раёна Віцебскай вобласці. Разведкі на тэрыторыі Верхнядзвінскага раёна Віцебскай вобласці і Пінскага раёна Брэсцкай вобласці.

8. **Дучиц, Л. В.** Плановая тема за 1976–1980 гг. / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 668. — 250 с.

Раздзел планавай тэмы за 1976–1980 гг. «Помнікі беларуска-латышскага парубежжа ў X–XIII стст. (па археалагічных матэрыялах)».

9. **Дучиц, Л. В.** Отчет об археологических раскопках и разведках на северо-западе Витебской области в 1981 году / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 757. — 36 с., 25 с. колл. оп., 173 илл.

Археалагічныя раскопкі на гарадзішчах Маскавічы і Рацёнкі Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці, курганный груп каля вёсак Кублішчына, Чамяры, Чурылава Міёрскага раёна, Ражкі Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці. Абследаванне археалагічных помнікаў на тэрыторыі Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці. Разведкі ў басейне Заходняй Дзвіны.

10. **Дучиц, Л. В.** Плановая тема за 1981–1985 гг. «Памятники X–XIII вв. в бассейне Западной Двины (по археологическим материалам зоны затопления Даугавпилсской ГЭС)» / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 681. — 36 с.

Раздзел планавай тэмы за 1981 год «Крыніцы і гістарыяграфія».

11. **Дучиц, Л. В.** Отчет о полевых исследованиях в среднем течении бассейна Западной Двины и в Шучинском и Слонимском районах Гродненской области в 1982 году / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 811. — 29 с., 13 с. колл. оп., 77 илл.

Археалагічныя раскопкі сярэднявечнага гарадзішча каля в. Маскавічы Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці. Падводныя разведкі і раскопкі на возеры Дзерба каля гарадзішча Маскавічы. Шурфоўка ў г.п. Друя Браслаўскага раёна. Раскопкі курганоў каля в. Бяльмонты Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці. Абследаванне археалагічных помнікаў на тэрыторыі Шчучынскага і Слонімскага раёнаў Гродзенскай вобласці.

12. **Дучиц, Л. В.** Отчет о раскопках курганного могильника у д. Устье Браславского района Витебской области в 1982 г. / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 812. — 7 с., 16 рис., 4 с. прилож.

Археалагічныя раскопкі курганнага могільніка каля в. Вусне Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці.

Сааўтар: Шадыро, В. И.

13. **Дучиц, Л. В.** Отчет о гидроархеологических исследованиях в Браславском и Миорском районах Витебской области в 1982 году / ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 813. — 21 с., 4 с. прилож., 25 илл.

Гідраархеалагічныя даследаванні на Богінском возеры, у рэчышчы Заходняй Дзвіны і каля гарадзішча Маскавічы Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці.

14. **Дучиц, Л. В.** Отчет об археологических исследованиях в Подвинье, в Мстиславском районе Могилевской области и Любанском районе Минской области в 1983 году / ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 845. — 29 с., 10 с. колл. оп., 77 илл.

Археалагічныя раскопкі сярэднявечнага гарадзішча каля в. Маскавічы, селішча жалезнага веку каля в. Рэцонкі Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці. Шурфоўка ў г.п. Друя Браслаўскага раёна. Раскопкі курганоў каля вёсак Чамяры Міёрскага раёна, Крумплева Полацкага раёна, Майшулі-Шалтэні Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці. Абследаванне археалагічных помнікаў на тэрыторыі Мсціслаўскага раёна Магілёўскай вобласці і Любанскага раёна Мінскай вобласці. Гідраархеалагічныя працы на возеры Дзерба каля гарадзішча Маскавічы і ў рэчышчы Заходняй Дзвіны каля г. Дзісна Міёрскага раёна і г.п. Друя Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці.

15. **Дучиц, Л. В.** Отчет о гидроархеологических исследованиях 1983 г. / ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 846. — 30 с., 32 илл.

Гідраархеалагічныя даследаванні на возеры Дзерба каля гарадзішча Маскавічы Браслаўскага раёна, абследаванне «Барысавых камянёў» і кульгавых валуноў у рэчышчы Заходняй Дзвіны каля г. Дзісна Міёрскага раёна, абследаванне «Барысавага каменя» каля г.п. Друя Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці.

Сааўтар: Симонюков, с. М.

16. **Дучиц, Л. В.** Отчет о полевых исследованиях в 1984 году / ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 871. — 14 с., 2 с. табл., 48 илл.

Археалагічныя раскопкі курганнага могільніка каля в. Чамяры Міёрскага раёна Віцебскай вобласці. Абследаванне «Барысавых камянёў» каля г.п. Друя Браслаўскага раёна і г. Дзісна Міёрскага раёна Віцебскай вобласці. Абследаванне камянёў з надпісамі на тэрыторыі Бешанковіцкага і Докшыцкага раёнаў Віцебскай вобласці і Кіраўскага раёна Магілёўскай вобласці.

17. **Дучиц, Л. В.** Отчет о раскопках в Миорском районе Витебской области и разведках на территории Белоруссии в 1985 году / ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 908. — 23 с., 44 илл.

Абследаванне археалагічных помнікаў на тэрыторыі Аршанскага, Браслаўскага, Шумілінскага, Сененскага, Дубровенскага, Лёзненскага, Гарадоцкага раёнаў Віцебскай вобласці. Археалагічныя раскопкі курганный групы каля в. Чамяры і кургана каля в. Чурылава Міёрскага раёна Віцебскай вобласці. Гідраархеалагічныя даследаванні на возеры Дзерба каля гарадзішча Маскавічы Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці.

18. **Дучиц, Л. В.** Отчет о раскопках в г.п. Друя и г. Верхнедвинске в 1986 г. / ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 950. — 19 с., 6 с. колл. оп., 73 илл.

Археалагічныя раскопкі ў г.п. Друя Браслаўскага раёна і г. Верхнедзвінску Віцебскай вобласці.

Сааўтар: Зайцева, О. Е.

19. **Дучиц, Л. В.** Отчет о раскопках курганов на северо-западе Белоруссии в 1986 году / ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 952. — 6 с., 24 илл.

Археалагічныя раскопкі курганных могільнікаў каля в. Вусце Браслаўскага раёна, в. Кублішчына Міёрскага раёна і в. Субаўшчына Полацкага раёна Віцебскай вобласці.

Сааўтар: Шадыро, В. И.

20. **Дучиц, Л. В.** Плановая тема 1-я за 1986 год «История средневековых поселений Среднего Подвинья (X–XVIII вв.) по данным археологии и письменных источников». Плановая тема 2-я «Культовые камни Белоруссии как исторический источник» / ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 993. — 94 с., 32 илл.

Да 1-й тэмы: Глава 3. Сельскія паселішчы. Да 2-й тэмы: Раздзелы «Камяні-следавікі» і «Язычніцкія свяцілішчы і ідалы на тэрыторыі Беларусі».

21. **Дучиц, Л. В.** Отчет о полевых археологических исследованиях на территории северо-западной Белоруссии в 1987 году / ААНД ДНУ «Институт истории НАН Беларуси». — Арх. № 999. — 15 с., 56 илл.

Археалагічныя раскопкі курганных могільнікаў каля в. Чурылава Міёрскага раёна, в. Субаўшчына Полацкага раёна, в. Вусце і в. Укля Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці. Гідраархеалагічныя даследаванні на возеры Дзерба каля гарадзішча Маскавічы Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці. Збор пад'ёмнага матэрыялу на месцы былога грунтовага могільніка каля в. Казлоўцы Міёрскага раёна Віцебскай вобласці.

22. **Дучиц, Л. В.** Плановая тема за 1987 год / ААНД ДНУ «Институт истории НАН Беларуси». — Арх. № 992. — 20 с., 3 илл.

Раздзел планавай тэмы «Старажытная гісторыя сярэднявечных паселішчаў Падзвіння ў зоне затоплення Даўгаўпілскай ГЭС (па дадзеных археалогіі і пісьмовых крыніц)».

23. **Дучиц, Л. В.** Отчет о полевых археологических исследованиях в 1988 г. в Глубокском и Миорском районах Витебской области / ААНД ДНУ «Институт истории НАН Беларуси». — Арх. № 1059. — 9 с., 23 илл.

Археалагічныя раскопкі кургана каля в. Нарушова Глыбоцкага раёна і грунтовага могільніка каля в. Казлоўцы Міёрскага раёна Віцебскай вобласці.

Сааўтар: Семенчук, Г. Н.

24. **Дучиц, Л. В.** Отчет о полевых исследованиях в Браславском районе Витебской области в 1988 году / ААНД ДНУ «Институт истории НАН Беларуси». — Арх. № 1060. — 14 с., 7 с. колл. оп., 1 табл., 62 илл.

Археалагічныя раскопкі сярэднявечнага гарадзішча каля в. Маскавічы, курганнага могільніка каля в. Укля Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці. Гідраархеалагічныя даследаванні на возеры Дзерба каля гарадзішча Маскавічы Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці.

24. **Дучиц, Л. В.** Плановая тема за 1988—1990 гг. «Памятники X—XIII вв. в бассейне Западной Двины (зона затопления Даугавпилской ГЭС)» / ААНД ДНУ «Институт истории НАН Беларуси». — Арх. № 2233. — 82 с., 61 илл.

Раздзелы «Касцюм полацкіх крывічоў (этнічная інтэрпрэтацыя)», «Пахавальныя помнікі».

26. **Дучиц, Л. В.** Плановые темы за 1988—1990 гг. «История населения Северной Белоруссии в эпоху железа и средневековье» и «К вопросу о хронологии и интерпретации культовых валунов» / ААНД ДНУ «Институт истории НАН Беларуси». — Арх. № 1197в. — 55 с., 7 рис.

Да 1-й тэмы раздзел 3 «Касцюм на тэрыторыі Паўночнай Беларусі ў IX—XIII стст. (па археалагічных дадзеных)» і індывідуальная планавае тэма «Да пытання аб храналогіі і інтэрпрэтацыі культовых валуноў».

27. **Дучиц, Л. В.** Отчет о полевых исследованиях в 1989 году на территории Глубокского и Докшицкого районов Витебской области / ААНД ДНУ «Институт истории НАН Беларуси». — Арх. № 1130. — 15 с., 40 рис., 6 фото, 3 с. опред.

Археалагічныя раскопкі курганоў і жальнічных магіл каля в. Перавоз Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці. Археалагічныя раскопкі і разведкі на тэрыторыі Докшыцкага раёна каля г.п. Бягомль.

28. **Дучиц, Л. В.** Плановая тема за 1989 год «История населения Северной Белоруссии в эпоху железа и средневековье» / ААНД ДНУ «Институт истории НАН Беларуси». — Арх. № 2234. — 43 с.

Раздзелы тэмы «Адзенне насельніцтва заходнерускіх зямель (па археалагічных дадзеных)», «Культавыя камяні Беларусі як гістарычная крыніца».

29. **Дучиц, Л. В.** Отчет о раскопках курганов на территории Браславского и Ушачского районов Витебской области в 1990 году / ААНД ДНУ «Институт истории НАН Беларуси». — Арх. № 1201. — 19 с., 61 рис., 13 фото.

Археалагічныя раскопкі курганоў каля вёсак Шалтэні, Майшулі, Опса Браслаўскага раёна і на ўскрайку г. Браслава (ур. Леснічоўка), каля вёсак Селішча, Рыбакі, Кублічы Ушацкага раёна Віцебскай вобласці.

30. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб археалагічных раскопках у Глыбоцкім і Лепельскім раёнах Віцебскай вобласці ў 1991 годзе / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 1353. — 10 с., 32 іл.

Археалагічныя раскопкі курганоў каля вёскі Перавоз і г.п. Падсвілле Глыбоцкага раёна, а таксама каля вёсак Занькі і Ворань Лепельскага раёна Віцебскай вобласці.

31. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб археалагічных раскопках у Глыбоцкім раёне і археалагічных разведках у Пастаўскім раёне Віцебскай вобласці ў 1992 годзе / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 1424. — 9 с., 11 рыс., 7 фота.

Археалагічныя раскопкі курганнага могільніка каля в. Скрабянец і кургана каля г.п. Падсвілле Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці. Археалагічныя разведкі на тэрыторыі Пастаўскага раёна Віцебскай вобласці.

32. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб палявых даследаваннях у 1993 годзе на тэрыторыі Пастаўскага раёна Віцебскай вобласці / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 1487. — 4 с., 3 рыс.

Археалагічнае абследаванне культавых камянёў каля вёсак Каптаруны, Вялічкі, Палессе, Лынтупы, Цаболкі, Мікулкі, Груздава Пастаўскага раёна Віцебскай вобласці.

33. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб палявых даследаваннях 1994 года ў Глыбоцкім раёне Віцебскай вобласці / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 1527. — 4 с., 11 іл.

Археалагічныя разведкі і шурфоўкі на тэрыторыі г. Глыбокае і Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці.

34. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб раскопках курганоў у 1995 годзе ў Глыбоцкім і Валожынскім раёнах / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 1563. — 10 с., 14 іл.

Археалагічныя раскопкі курганоў каля вёсак Зябкі і Доўгае Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці. Археалагічныя даследаванні ў г.п. Івянец Валожынскага раёна Мінскай вобласці.

35. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб палявых даследаваннях на Лагойшчыне ў 1995 годзе / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 1564. — 6 с., 8 іл.

Археалагічныя абследаванні касцёла ў м. Гайна, могільнікаў з каменнымі абкладкамі каля вёсак Харужанцы і Сухая Гара Лагойскага раёна Мінскай вобласці.

Сааўтар: Ганецкая, І. У.

36. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб раскопках курганнага могільніка каля в. Маяк Бабруйскага раёна Магілёўскай вобласці ў 1996 годзе / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 1619. — 6 с., 12 рыс., 1 фота.

Археалагічныя раскопкі курганнага могільніка каля в. Маяк Бабруйскага раёна Магілёўскай вобласці. Раскапана шэсць курганоў.

37. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб раскопках курганнага могільніка каля в. Сухая Гара Лагойскага раёна ў 1996 годзе / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 1620. — 5 с., 8 рыс., 1 с. кал. воп., 3 фота, 1 акт.

Археалагічныя раскопкі курганнага могільніка каля в. Сухая Гара Лагойскага раёна Мінскай вобласці ў 1996 годзе.

38. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб археалагічных даследаваннях на тэрыторыі Клічаўскага і Бабруйскага раёнаў Магілёўскай вобласці ў 1997 годзе / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 1676. — 15 с., 2 с. кал. воп., 27 рыс., 11 фота.

Археалагічныя раскопкі курганных могільнікаў каля в. Нисята Клічаўскага раёна, вёсак Маяк, Сімгаравічы Бабруйскага раёна Магілёўскай вобласці.

39. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб археалагічных раскопках курганна-жальнічнага могільніка каля в. Сухая Гара Лагойскага раёна ў 1997 годзе / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 1677. — 3 с., 1 с. кал. воп., 9 рыс., 7 фота.

Археалагічныя раскопкі курганна-жальнічнага могільніка каля в. Сухая Гара Лагойскага раёна Мінскай вобласці.

Сааўтар: Ганецкая, І. У.

40. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб археалагічных даследаваннях на тэрыторыі Бабруйскага, Клічаўскага раёнаў Магілёўскай вобласці і Любанскага раёна Мінскай вобласці ў 1998 годзе / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 1744. — 22 с., 2 с. кал. воп., 2 с. вызн., 2 с. спіс, 28 рыс., 14 фота.

Археалагічныя раскопкі курганоў каля вёсак Обча, Маяк Бабруйскага раёна, в. Патока Клічаўскага раёна Магілёўскай вобласці. Разведкі на тэрыторыі Любанскага раёна Мінскай вобласці.

41. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб археалагічных раскопках кургання-жальнічнага могільніка каля в. Сухая Гара і в. Прудзішча Лагойскага раёна ў 1998 годзе / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 1745. — 9 с., 17 рыс., 6 фота.

Археалагічныя раскопкі кургання-жальнічнага могільніка каля в. Сухая Гара і кургання могільніка каля в. Прудзішча Лагойскага раёна Мінскай вобласці.

42. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб археалагічных даследаваннях на тэрыторыі Бабруйскага і Асіповіцкага раёнаў Магілёўскай вобласці ў 1999 годзе / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 1789. — 6 с., 7 рыс.

Археалагічныя раскопкі курганных могільнікаў каля в. Казакова Бабруйскага раёна, вёсак Зборск і Азярышча Асіповіцкага раёна Магілёўскай вобласці.

43. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб археалагічных даследаваннях на тэрыторыі Лагойскага раёна ў 1999 годзе / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 1790. — 13 с., 1 с. кал. воп., 1 с. спіс, 26 рыс.

Археалагічныя раскопкі курганных могільнікаў каля вёсак Прудзішча, Селішча, Дубніца Лагойскага раёна Мінскай вобласці.

Сааўтары: Ганецкая, І. У., Лашанкоў, М. І.

44. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб археалагічных раскопках каля в. Патока Клічаўскага раёна ў 1999 годзе / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 1791. — 5 с., 1 с. вопіс., 1 с. спіс, 11 рыс.

Археалагічныя раскопкі кургання могільніка каля в. Патока Клічаўскага раёна Магілёўскай вобласці.

Сааўтары: Дзярновіч, С. Д., Кошман, В. І.

45. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб археалагічных раскопках кургання-жальнічнага могільніка каля в. Сухая Гара Лагойскага раёна ў 2000 годзе / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 1851. — 7 с., 1 с. вопіс, 9 мал.

Археалагічныя раскопкі кургання-жальнічнага могільніка каля в. Сухая Гара Лагойскага раёна Мінскай вобласці.

Сааўтар: Іоў, А. В.

46. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб археалагічных раскопках кургання могільніка каля в. Забор'е Глыбоцкага раёна ў 2000 годзе / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 1852. — 10 с., 2 с. кал. воп., 1 с. спіс, 15 мал.

Археалагічныя раскопкі кургання могільніка каля в. Забор'е Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці.

47. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб раскопках кургання могільніка каля в. Забор'е Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці ў 2001 годзе / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 1913. — 9 с., 1 с. вопіс, 1 с. спіс, 23 іл.

Археалагічныя раскопкі кургання могільніка каля в. Забор'е Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці.

Сааўтар: Вайцяховіч, А. В.

48. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб раскопках кургання-жальнічнага могільніка каля в. Сухая Гара Лагойскага раёна Мінскай вобласці ў 2001 годзе / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 1917. — 6 с., 1 с. вопіс, 1 с. спіс, 4 мал.

Археалагічныя раскопкі кургання-жальнічнага могільніка каля в. Сухая Гара Лагойскага раёна Мінскай вобласці.

Сааўтары: Ганецкая, І. У., Лашанкоў, М. І.

49. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб палявых даследаваннях у 2002 годзе / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 2021. — 8 с., 1 с. вопіс, 1 с. спіс, 18 іл.

Археалагічныя раскопкі кургання-жальнічнага могільніка каля в. Сухая Гара Лагойскага раёна Мінскай вобласці і жальнічнага могільніка каля в. Маргавіца Докшыцкага раёна Віцебскай вобласці.

50. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб палявых даследаваннях у 2003 годзе / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 2072. — 19 с., 1 с. вопіс, 2 с. спіс, 37 іл.

Археалагічныя раскопкі курганна-жальнічнага могільніка каля в. Селішча Лагойскага раёна Мінскай вобласці, жальніка каля в. Маргавіца Докшыцкага раёна Віцебскай вобласці. Археалагічныя разведкі на тэрыторыі Лагойскага, Барысаўскага, Чэрвенскага раёнаў Мінскай вобласці. Доследы культавых камянёў, каменных крыжоў на тэрыторыі Бярэзінскага, Маладзечанскага раёнаў Мінскай вобласці, Лідскага раёна Гродзенскай вобласці, Круглянскага раёна Магілёўскай вобласці, Баранавіцкага раёна Брэсцкай вобласці, Жыткавіцкага раёна Гомельскай вобласці.

51. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб палявых даследаваннях у 2004 годзе (Раскопкі курганоў у Лагойскім і Вілейскім раёнах. Пошукі культавых камянёў на тэрыторыі Беларусі) / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 2141. — 13 с., 1 с. вопіс, 3 с. спіс, 13 мал., 32 фота.

Археалагічныя раскопкі курганна-жальнічнага могільніка каля в. Селішча, курганнага могільніка каля в. Дубніца Лагойскага раёна, жальнічнага могільніка каля в. Малявічы Вілейскага раёна Мінскай вобласці. Пошукі культавых камянёў на тэрыторыі Лагойскага, Слуцкага, Вілейскага, Любанскага, Клецкага, Стаўбцоўскага раёнаў Мінскай вобласці, Акцябрскага, Светлагорскага, Клічаўскага раёнаў Гомельскай вобласці, Быхаўскага раёна, г. Бабруйска Магілёўскай вобласці, г. Навагрудка Гродзенскай вобласці.

52. **Дучыц, Л. У.** Справаздача аб палявых даследаваннях у 2005 годзе (раскопкі курганоў каля в. Малявічы Вілейскага р-на і пошукі культавых камянёў на тэрыторыі Беларусі) / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 2275. — 18 с., 2 с. вопіс, 5 с. спіс, 1 карта, 23 мал., 46 фота, 1 даведка.

Археалагічныя раскопкі курганоў каля в. Малявічы Вілейскага раёна Мінскай вобласці. Пошукі культавых камянёў на тэрыторыі Пружанскага, Баранавіцкага раёнаў Брэсцкай вобласці, Валожынскага, Смалявіцкага, Капыльскага раёнаў Мінскай вобласці, Воранаўскага, Шчучынскага, Смаргон-

скага, Іўеўскага раёнаў Гродзенскай вобласці, г. Бабруйска Магілёўскай вобласці, Докшыцкага раёна Віцебскай вобласці. Абследаванне археалагічных аб'ектаў на тэрыторыі Салігорскага раёна Мінскай вобласці, Чэрыкаўскага, Бабруйскага, Кіраўскага, Дрыбінскага раёнаў, г. Чэрыкава Магілёўскай вобласці.

53. **Дучыц, Л. В.** Плановая тема / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 2230. — 15 с.

§ 1. Роль камяня ў пагребальным абрыде. Жальнічныя могільнікі.

54. **Дучыц, Л. У.** Планавае тэма за 2001–2005 гг. «Этнакультурныя працэсы ў лясной зоне Усходняй Еўропы ў эпоху жалеза і ранняга сярэднявекі» / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — Арх. № 2429. — 138 с., 57 мал.

Раздзел 4 «Касцюм насельніцтва Беларусі ў I тыс. н.э. (па падле археалагічных звестак)».

БІБЛІАГРАФІЧНЫ ПАКАЗАЛЬНІК ПРАЦ Л.У. ДУЧЫЦ

— ❦ —
А. У. Ільцюк (Мінск)

1977

Раскопки на Белорусско-Латвийском порубежье / Л.В. Дучиц // Археологические открытия 1976 года / АН СССР. Ин-т археологии; Под ред. Б.А. Рыбакова. — М., 1977. — С. 403–404.

1978

Гарадзішча каля Маскавіч / Л.У. Дучыц // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. — 1978. — № 2. — С. 29–31.

Исследования в Браславском и Миорском районах / Л.В. Дучиц // Археологические открытия 1977 года / АН СССР. Ин-т археологии; Под ред. Б.А. Рыбакова. — М., 1978. — С. 412–413.

1979

Находки костей с надписями в Витебской обл. / Л.В. Дучиц, Е.А. Мельникова // VIII Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, языка и литературы Скандинавских стран и Финляндии: Тез. докл. / АН СССР. Карел. фил. Ин-та языка, литературы и истории. — Петрозаводск, 1979. — Ч. 1. — С. 187–189.

Раскопки в Браславском районе / Л.В. Дучиц // Археологические открытия 1978 года / АН СССР. Ин-т археологии; Под ред. Б.А. Рыбакова. — М., 1979. — С. 432–433.

1980

Изучение средневековых памятников в Витебской области / Л.В. Дучиц // Археологические открытия 1979 года / АН СССР. Ин-т археологии; Под ред. Б.А. Рыбакова. — М., 1980. — С. 359–360.

Маскавіцкае гарадзішча (XI–XIII стст.) / Л.У. Дучыц // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. — 1980. — № 4. — С. 80–89.

1981

Городище Масковичи (XI–XIII вв.). Результаты раскопок 1976–1978 гг. / Л. Дучиц // Научно-реферативный бюллетень: Отеч. литература. — 1981. — № 43. — С. 3–5.

Надписи и знаки на костях с городища Масковичи (северо-западная Белоруссия) / Л.В. Дучиц, Е.А. Мельникова // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1980 год / АН СССР. Ин-т истории; Отв. ред. В.Т. Пашуто. — М., 1981. — С. 185–216.

Раскопки на северо-западе Витебской области / Л.В. Дучиц // Археологические открытия 1980 года / АН СССР. Ин-т археологии; Под ред. Б.А. Рыбакова. — М., 1981. — С. 333–334.

1982

Аб паўночна-заходнім рубяжы Полацкага княства / Л.У. Дучыц // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. — 1982. — № 4. — С. 60–65.

Аб чым гавораць курганы / Л.У. Дучыц // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. — 1982. — № 2. — С. 40–41.

Археологические памятники северо-запада Полоцкого княжества (IX–XIV вв.): автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.06 — Археология / Л.В. Дучиц; АН ЛитССР. Ин-т истории. — Вильнюс, 1982. — 22 с.

Курганная группа у д. Кублишино / Л.В. Дучиц // Древности Белоруссии и Литвы / АН БССР. Ин-т истории, АН ЛитССР. Ин-т истории; Науч. ред. Л.Д. Поболь, А.З. Таутавичюс. — Минск, 1982. — С. 103–110.

1983

Крыжы-энкаліпіёны / Л.У. Дучыц // Мастацтва Беларусі. — 1983. — № 6. — С. 57–58.

Раскопки в Браславском районе / Л.В. Дучиц // Археологические раскопки 1981 года / АН СССР. Ин-т археологии; Под ред. Б.А. Рыбакова. — М., 1983. — С. 346.

Северо-западное порубежье Полоцкого княжества / Л.В. Дучиц // Древнерусское государство и славяне: Материалы симпозиума, посвящ. 1500-летию Киева (1–3 дек. 1981 г.) / АН

БССР. Ін-т історыі; Редкол.: Л.Д. Поболь і др. — Мінск, 1983. — С. 40–42.

1984

Археалагічныя раскопкі на Падзвінні / Л.У. Дучыц // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. — 1984. — № 3. — С. 41–42.

Работы в Браславском районе Витебской области / Л.В. Дучиц // Археологические открытия 1982 года / АН СССР. Ін-т археолёгіі; Под ред. Б.А. Рыбакова. — М., 1984. — С. 352–353.

1985

Барысавы камяні: (Гістарычны агляд) / Л.У.Дучыц // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. — 1985. — № 4. — С. 69–73.

Городище Масковичи: (К вопросу о порубежных городах Полоцкого княжества) / Л.В. Дучиц // Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии, Киев, сент. 1985 г. / АН СССР. Ін-т археолёгіі. — М., 1985. — С. 104–105.

Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Віцебская вобласць / АН БССР. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору, Беларус. Сав. Энцыкл.; Рэдкал. С.В. Марцэлеў (гал. рэд.) і інш. — Мінск: БелСЭ, 1985. — 456 с.: іл. — Са зместу: Ахрэмаўцы (с. 140), Богіна (с. 141), Вусце (с. 144, сааўтар В.І. Шадыра), Далёкія (с. 145), Літоўшчына (с. 152), Майшулі (с. 152, сааўтар В.І. Шадыра), Маскавічы (с. 152–153), Опса (с. 153), Рэцёны (с. 155), Укля (с. 156), Зашчырына (с. 168), Лісна (с. 170), Чарневічы (с. 239), Шчаўкуны (с. 240), Шыпы (с. 240), Вята (с. 305), Кублішчына (с. 309–310, сааўтар А.Р. Мітрафанаў).

Исследования на берегах Западной Двины / В.П. Ксензов, В.И. Шадыро, Л.В. Дучиц // Археологические открытия 1983 года / АН СССР. Ін-т археолёгіі; Под ред. В.П. Шиловой. — М., 1985. — С. 398–399.

Культовые валуны, каменные идолы и кресты на территории Белоруссии / Л.В. Дучиц // Археология и история Пскова и Псковской земли: Краткие тез. докл. к предстоя-

щей науч.-практ. конф. / Псков. гос. объедин. ист.-архит. и худож. музей-заповедник. — Псков, 1985. — С. 63–65.

Культура паўночна-заходняй ускраіны Полацкага княства: (Па матэрыялах гарадзішча Маскавічы) / Л.У. Дучыц // Помнікі культуры: Новыя адкрыцці / АН БССР. Ін-т мастацтва, этнаграфіі і фальклору; Рэд. С.В. Марцэлеў. — Мінск, 1985. — С. 163–169.

Курганы белорусско-литовско-латышского пограничья / Л.В. Дучиц // Балто-славянские этнокультурные и археологические древности. Погребальный обряд: Тез. докл. конф. / АН СССР. Ін-т славяноведения и балканистики; Редкол.: В.В. Иванов (отв. ред.) и др. — М., 1985. — С. 36–38.

Раскопки городища Масковичи / Л.В. Дучиц // Археологические открытия 1983 года / АН СССР. Ін-т археолёгіі; Под ред. В.П. Шиловой. — М., 1985. — С. 386–387.

Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5-ці т. Т. 2 / Рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. — Мінск: БелСЭ, 1985. — 702 с.: іл. — Са зместу: Каменныя ідалы. — С. 645; Каменныя крыжы. — С. 646.

Этнокультурные связи северо-западной Белоруссии с народами Прибалтики в конце I — начале II тысячелетия (по материалам новых археологических раскопок) / Л.В. Дучиц // Проблемы этнической истории балтов: Тез. докл. межресп. науч. конф. / АН ЛатвССР. Ін-т історыі; Отв. ред. И.Э. Ронис. — Рига, 1985. — С. 62–64.

1986

Вытокі і назвы / Л.У. Дучыц // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. — 1986. — № 2. — С. 17–18.

Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Магілёўская вобласць / АН БССР. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору, Беларус. Сав. Энцыкл.; Рэдкал. С.В. Марцэлеў (гал. рэд.) і інш. — Мінск: БелСЭ, 1986. — 408 с.: іл. — Са зместу: Буйнічы (с. 286–287), Дашкоўка (с. 289–290), Досава Сяліба (с. 290), Палыкавіч (с. 294), Салтанаўка (с. 295), Фойна (с. 296), Ямніца (299).

Обследование культовых камней и каменных крестов на территории Белоруссии / Л.В. Дучиц // Археологические от-

крытия 1984 года / АН СССР. Ин-т археологии; Под ред. В.П. Шилова. — М., 1986. — С. 341.

О чем молчат летописи / Л.В. Дучиц // Наука и техника. — Рига, 1986. — № 7. — С. 23–25.

Работы по берегам Западной Двины / Л.В. Дучиц, Э.М. Зайковский, В.П. Ксензов // Археологические открытия 1984 года / АН СССР. Ин-т археологии; Под ред. В.П. Шилова. — М., 1986. — С. 342.

Рыбалоўства ў жыцці нашых продкаў / Л. Дучыц, Н. Александровіч // Родная прырода. — 1986. — № 6. — С. 21.

Финно-скандинавские находки на территории Белоруссии / Л.В. Дучиц // X Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка Скандинавских стран и Финляндии: Тез. докл. / АН СССР. Ин-т всеобщ. истории. Ин-т истории СССР. — М., 1986. — Ч. 2. — С. 169–171.

1987

Городище Масковичи: (К вопросу о порубежных пунктах Полоцкого княжества) / Л.В. Дучиц // Труды V Международного конгресса славянской археологии, Киев, 18–25 сент. 1985 г. / Междунар. уния славян. археологии, АН СССР. Ин-т археологии, АН УССР. Ин-т археологии; Редкол.: Б.А. Рыбаков (гл. ред.) и др. — М., 1987. — Т. 2, секция 4. — С. 243–246.

Древности второй половины I тысячелетия н. э. на северо-западе Белоруссии / В.И. Шадыро, Л.В. Дучиц // Археология и история Пскова и Псковской земли: Тез. докл. науч.-практ. конф. / АН СССР. Ин-т археологии, Псков. гос. объедин. ист.-архит. и худож. музей-заповедник, Псков. археол. экспедиция. — Псков, 1987. — С. 56–58.

Жывёлагадоўля і паляванне ў жыцці насельніцтва Маскавіцкага гарадзішча (XI–XIII стст.) / Л.У. Дучыц, В.В. Шагалова // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. — 1987. — № 2. — С. 75–80.

Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Мінская вобласць: У 2 кн. / АН БССР. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору, Беларус. Сав. Энцыкл.; Рэдкал. С.В. Марцэлеў

(галл. Рэд.) і інш. — Мінск: БелСЭ, 1987. — Кн. 1. — 284 с.: іл. — Са зместу: Чапаева (с.283).

З чаго шылі адзенне ў сярэднявекі? / Л. Дучыц // Служба быту Беларусі. — 1987. — № 6. — С. 20.

Исследования в оз. Дерьбо возле городища Масковичи / Л.В. Дучиц Археологические открытия 1985 года / АН СССР. Ин-т археологии; Редкол. М.А. Дэвлет и др. — М., 1987. — С. 627–628.

О чем молчат летописи / Л.В. Дучиц // Народное хозяйство Белоруссии. — 1987. — № 5. — С. 40–42.

Раскопки в Подвинье и разведки на территории Белоруссии / Л.В. Дучиц, Э.М. Зайковский // Археологические открытия 1985 года / АН СССР. Ин-т археологии; Под ред. В.П. Шилова. — М., 1987. — С. 449.

Старажытныя амулеты Падзвіння / Л.У. Дучыц, Т.С. Бубенька // Беларусь. — 1987. — № 1. — С. 32.

Старажытныя выявы / Л. Дучыц, А. Кушнір // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. — 1987. — № 4. — С. 24–25.

Этнический состав населения северо-запада Полоцкого княжества / Л.В.Дучиц // История и археология Полоцка и Полоцкой земли: Тез. докл. на юбилейных чтениях, посвящ. 1125-летию города Полоцка, 28–30 сент. / АН БССР. Ин-т истории, Полоц. ист.-археол. заповедник. — Полоцк, 1987. — С. 19–20.

1988

Адзенне часоў Кіеўскай Русі / Л.У. Дучыц // Мастацтва Беларусі. — 1988. — № 1. — С. 72–73.

Барысавы камяні / Л.У. Дучыц, А.А. Шнэйдар // Памяць: Гіст.-дак. хроніка Талачынскага р-на / Беларус. Сав. Энцыкл.; Рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. — Мінск: БелСЭ, 1988. — С. 41–42.

Друя ў XIV–XVIII стст. (папярэднія вынікі гісторыка-археалагічнага вывучэння) / Л.У. Дучыц, В.Я. Зайцава // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. — 1988. — № 3. — С. 78–85.

Край блакітных азёр / Л.У. Дучыц. — Мінск: Полымя, 1988. — 40 с., іл.

Курганный могильник у д. Лесная Миорского района / Л.В. Дучиц // Древности Литвы и Белоруссии: Сб. ст. / АН ЛитССР. Ин-т истории, АН БССР. Ин-т истории; Науч. ред. Л.Д. Поболь, А.З. Таутавичюс. — Вильнюс, 1988. — С. 104—109.

Работы Западно-двинского отряда / Л.В. Дучиц, В.И. Шадыро, О.Е. Зайцева // Археологические открытия 1986 года / АН СССР. Ин-т археологии; Под ред. В.П. Шилова. — М., 1988. — С. 359—361.

Упрыгажэнні часоў Кіеўскай Русі / Л.У. Дучыц // Служба быту Беларусі. — 1988. — № 1. — С. 3.

1989

Валун как объект поклонения у белорусов / Л.В. Дучиц, Э.А. Левков // Археология и история Пскова и Псковской земли (1988): Тез. докл. науч.-практ. конф. / Псков. гос. объедин. ист.-архит. и худож. музей-заповедник, АН СССР. Ин-т археологии; Отв. ред В.В. Седов. — Псков, 1989. — С. 55—57.

Времени не подвластно / Л.В. Дучиц // Народное хозяйство Белоруссии. — 1989. — № 3. — С. 44—45.

Да пытання аб познесярэдневяковых курганах паўночнай Беларусі / Л.У. Дучыц // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. — 1989. — № 4. — С. 77—83.

Кульгавыя камяні Беларусі / Л.У. Дучыц // Помнікі мастацкай культуры Беларусі: Новыя даследаванні: 36. арт. / АН БССР. Ин-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; Рэд. С.В. Марцэлеў. — Мінск, 1989. — С. 169—172.

Народные названия археологических памятников Белоруссии / Л.В.Дучиц // Археология и история Пскова и Псковской земли (1988): Тез. докл. науч.-практ. конф. / Псков. гос. объедин. ист.-архит. и худож. музей-заповедник, АН СССР. Ин-т археологии; Отв. ред В.В. Седов. — Псков, 1989. — С. 79—81.

1990

Звесткі аб язычніцкіх ідалах на тэрыторыі Беларусі / Л.У. Дучыц // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. — 1990. — № 6. — С. 87—91.

Костюм населения Полоцкого княжества: (По археологическим данным) / Л.В. Дучиц // Славяне: адзінства і многастайнасць: Свята славян. пісьменства і культуры: Міжнарод. канф., 24—27 мая 1990 г., Мінск: Тэз. дакл. і паведамл. (7 секцый). Секцыя 2. Этнагенез славян. — Мінск, 1990. — С. 20—22.

Курганы белорусско-литовско-латышского пограничья / Л.В.Дучиц // Исследования в области балто-славянской духовной культуры: Погребальный обряд / АН СССР. Ин-т славяноведения и балканистики; Отв. ред. В.В. Иванов, Л.Г. Невская. — М., 1990. — С. 163—170.

1991

Браслаўскае Паазер'е ў IX—XIV стст.: Гіст.-археал. нарыс / Л.У. Дучыц; АН БССР, Ин-т гісторыі; Пад рэд. Г.В.Штыхава. — Мінск: Навука і тэхніка, 1991. — 118 с.: іл.

Курганы Браслаўшчыны / Л.У. Дучыц // Браслаўскія чытанні: Матэрыялы 2-ой навук.-краязн. канф., прысвеч. 925-годдзю Браслава (1065—1990), 16—17 лют. 1991 г. / Беларус. фонд культуры, Брасл. гіст.-краязн. музей; Навук. рэд. М.А. Ткачоў. — Браслаў, 1991. — С. 16—20.

Як апрадалася Прадслава / Л.У. Дучыц // Работніца і сялянка. — 1991. — № 7. — С. 22—23.

1992

Аб славянскім рассяленні на паўночным захадзе Беларусі: (Па матэрыялах курганага могільніка каля в. Вусце Браслаўскага р-на) / Л.У. Дучыц, В.І. Шадыра // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. — 1992. — № 3. — С. 73—79.

Городище Масковичи / Л. Дучиц // Тезисы докладов конференции «Поселения Прибалтики с древнейших времён до XIV века» / Nacionlinic parkas "Auklėtaityja", Lietuvos kultūros paveldo mokslinis centras. — Вильнюс, 1992. — С. 65—68.

Жывёлы, птушкі і дрэвы ў пахавальным абрадзе полацкіх крывічоў / Л.У. Дучыц // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: Тэз. дакл. навук. канф., прысвеч. 1130-годдзю Полацка (верас. 1992 г.) / АН Беларусі. Ин-т гісторыі, Полац. гіст.-культ. запаведнік. — Полацк, 1992. — С. 20.

Касцюм крывічоў у X—XII стст.: (Па археалагічных дадзеных) / Л.У. Дучыц // Навукова-практычная канферэнцыя «Гістарычнае і народнае адзенне Віцебшчыны»: Матэрыялы канф., крас. 1991 г. / Віцеб. абл. навук.-метад. цэнтр нар. творчасці і культурна-асветнай работы. — Віцебск, 1992. — С. 16–19.

Касцюм на тэрыторыі Беларусі ў XI—XII стст. (па археалагічных дадзеных) як паказчык станаўлення этнасу / Л. Дучыц // Беларусіка — Albaruthenica. — Кн. 2. Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў. Матэрыялы Міжнар. навук. канф., Маладзечна 19–20 жн. 1992 г. / Addз. навук. інфарм. па гуманіт. навуках АН Беларусі, Маладзеч. гарвыканкам, Міжнар. асац. беларусістаў, М-ва адукацыі рэсп. Беларусь, Нацыян. навук.-асвет. цэнтр імя. Ф. Скарыны. — Мінск, 1992. — С. 91–96.

Новые раскопки могильников на Витебщине / Л.В. Дучыц, А.В. Квятковская // Археология и история Пскова и Псковской земли (1992): Тез. докл. науч.-практ. конф. / Псков. гос. объедин. ист.-архит. и худож. музей-заповедник, АН СССР. Ин-т археологии; Отв. ред В.В. Седов. — Псков, 1992. — С. 29–32.

Помнікі даўніны ва ўяўленні беларусаў / Л. Дучыц // Полацак. — 1992. — № 6 (16). — С. 34–36.

Помнікі жалезнага веку ў назвах і паданнях беларусаў / Л.У. Дучыц // Насельніцтва Беларусі і сумежных тэрыторый у эпоху жалеза: Тэз. дакл. канф., прысвеч. 80-годдзю з дня нарадж. А.Р. Мітрафанава (10–12 снеж. 1992 г.) / АН Беларусі. Ін-т гісторыі, МП «ЭПІКО». — Менск, 1992. — С. 45–47.

Як апраналіся нашыя продкі / Л. Дучыц // Полацак. — 1992. — № 3. — С. 17–22.

1993

Археалагічныя помнікі ў назвах, вераваннях і паданнях беларусаў / Л.У. Дучыц; АН Беларусі, Ін-т гісторыі; Пад рэд. М.А.Ткачова. — Мінск: Навука і тэхніка, 1993. — 59 с.: іл.

Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыкл. / Беларус. Энцыкл; Рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. — Мінск: БелЭн, 1993. — 702 с.: іл. — Са зместу: 52 артыкулы.

Белорусская археология в дореволюционной периодике / Л.В. Дучиц // Проблемы истории отечественной археологии: Тез. докл. конф. (11–13 дек. 1990 г.) / С.-Петербург. гос. ун-т. Музей истории ун-та, Гос. Эрмитаж, Рос. АН. Ин-т истории материал. культуры; Редкол.: И.Л. Тихонов (отв. ред.) и др. — С.-Петербург, 1993. — С. 71–73.

Варагі ў Беларусі / Л. Дучыц // Полацак. — 1993. — № 8. — С. 9–12.

Касцюм на Магілёўшчыне ў X—XIII ст.: (Па археалагічных дадзеных) / Л. Дучыц // Прыдняпроўе: Паведамл. навук. абл. краязн. канф., 28 кастр. 1992 г., Магілёў / Магілёўс. абл. краязн. музей, Магілёўс. абл. краязн. т-ва; Рэд. рада: С.І. Бяспанскі (адказ. рэд.) і інш. — Магілёў, 1993. — С. 30–31.

Культавыя камяні Беларусі як гістарычная крыніца / Л. Дучыц // Час, помнікі, людзі: Памяці рэпрасаваных археолагаў: Тэз. дакл. міжнар. канф. 27–30 кастр. 1993 г., Мінск / АН Беларусі. Ін-т гісторыі, Беларус. асац. ахвяраў паліт. рэпрэсіі; Уклад. В. Вяргей, Г. Штыхаў. — Мінск, 1993. — С. 33–36.

Культавыя камяні / Л. Дучыц // Ледавіковыя валуны Беларусі. Эксперыментальная база вывучэння валуноў / Рэд. Б.М. Гурскі, С.Д. Астапава; АН Беларусі. Ін-т геалогіі, геахіміі і геофізікі. — Мінск, 1993. — С. 28–30.

Культавыя камяні Магілёўшчыны / Л.У. Дучыц // Дняпроўскі край: Паведамл. абл. краязн. канф. (23 крас. 1992 г.) / Магіл. абл. краязн. музей; Рэдакц.: В.М. Аненкаў і інш. — Магілёў, 1993. — С. 54–55.

Маскавічы / Л.У. Дучыц // Полоцкий летописец. — 1993. — № 1 (2). — С. 13–18.

Насельніцтва Віцебшчыны ў X—XII стст.: (Па матэрыялах археалагічных раскопак) // Навуковая канферэнцыя «Віцебшчына старадаўняя і сучасная»: (Тэз. дакл.) / М-ва культуры Рэсп. Беларусь, Віцеб. абл. краязн. музей. — Віцебск, 1993. — С. 9–12.

Раскопкі курганоў крывічоў / Л.У. Дучыц // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. — 1993. — № 1. — С. 123.

Роля балтаў у этнагенезе беларусаў: (Па матэрыялах вывучэння касцюма XI—XII стст.) / Л.У. Дучыц // Усебеларуская

канферэнцыя гісторыкаў: Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы), Мінск, 3–5 лют. 1993 г.: Тэз. дакл. і паведамл. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т. Гіст. фак., АН Беларусі. Ін-т гісторыі; Рэдкал.: У.С. Кошалеў (адказ. рэд.) і інш. — Мінск, 1993. — Ч. 1. — С. 37–39.

Этнічная карта Беларусі ў XI–XIII стст.: (Па археалагічных матэрыялах касцюма) / Л.У. Дучыц // Гістарычна-археалагічны зборнік: Памяці М. Ткачова: У 2-х ч. / АН Беларусі. Ін-т гісторыі; Уклад. А.А. Мяцельскі. — Мінск, 1993. — Ч. 1. — С. 65–78.

1994

Аб адной катэгорыі курганных знаходак / Л.У. Дучыц // Гістарычна-археалагічны зборнік: Сярэднявечча / АН Беларусі. Ін-т гісторыі; Уклад. А.А. Мяцельскі. — Мінск, 1994. — № 4. — С. 49–57.

Беларуская археалогія ў дарэвалюцыйнай перыёдыцы / Л.У. Дучыц // Весці АН Беларусі. Сер. грамад. навук. — 1994. — № 3. — С. 79–84.

Браслаўшчына ў перыёдыцы XIX — пачатку XX стст. / Л. Дучыц // Браслаўскія чытанні: Матэрыялы III-й навук.-краязн. канф., прысвечанай 200 угодкам паўстання 1794 года, 21–22 красав. 1994 г. / Брасл. гіст.-краязн. музей, Акцыянер. т-ва «Геатрон» г. Менск. — Браслаў, 1994. — С. 16–19.

Городище Ратюнки / Л.В. Дучиц, А.Г. Митрофанов // Гістарычна-археалагічны зборнік / АН Беларусі. Ін-т гісторыі; Уклад. М.І. Лашанкоў. — Мінск, 1994. — № 5. — С. 163–182.

Курганны могільнік каля в. Селішча Ушацкага раёна / Л.У. Дучыц // Гістарычна-археалагічны зборнік / АН Беларусі. Ін-т гісторыі; Уклад. М.І. Лашанкоў, А.А. Мяцельскі. — Мінск, 1994. — № 3. — С. 122–131.

Пахавальныя помнікі наваколіц Падсвілля / Л.У. Дучыц, А.В. Квяткоўская // Гістарычна-археалагічны зборнік: Сярэднявечча / АН Беларусі. Ін-т гісторыі; Уклад. А.А. Мяцельскі. — Мінск, 1994. — № 4. — С. 58–70.

Роля балтаў ў этнагенэзе беларусаў (па матэрыялах вывучэння касцюма XI–XII стст.) // Гістарычная навука і гіста-

рычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы): Усебеларус. канф. гісторыкаў. Мінск, 3–5 лют. 1993 г.: Матэрыялы канф.: У 2-х ч. Ч. 1: Гісторыя Беларусі / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т. Гіст. фак., АН Беларусі. Ін-т гісторыі; Рэдкал.: М.П. Касцюк (адказ. рэд.) і інш. — Мінск, 1994. — С. 14–19.

Старажытныя паясы на тэрыторыі Беларусі / Л. Дучыц // Народныя паясы — мастацтва і рамяство: Матэрыялы навук.-практыч. канф., Мінск, 10–11 снеж. 1992 г. / Беларус. Ін-т праблем культуры; Уклад. В.А. Лабачэўскай. — Мінск, 1994. — С. 3–17.

Тураўскія крыжы / Л.У. Дучыц // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Жыткавіцкага р-на / Рэд.-укл. В.Р. Феранц; Маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск, 1994. — С. 89–90.

1995

Археалага-этнаграфічныя помнікі Ашмяншчыны / Л.У. Дучыц // Ашмяншчына: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук.-практыч. краязн. канф., прысвеч. знакамітым людзям, гісторыка-археалагічным помнікам, гіст. падзеям і мясцінам Ашмяншчыны ў XVI–XX стст., праведзенай 15 кастр. 1993 г. / Ашмян. раён. выкан. кам.-т, АН Беларусі. Ін-т гісторыі, Гродзен. абл. і Ашмян. раён. Саветы т-ва аховы помнікаў гісторыі і культуры, Гродзен. абл. аддз-не беларус. фонда культуры, Каф. гісторыі Беларусі Гродзен. дзярж. ун-та імя Я. Купалы; Навук. рэд. і склад. І.П. Крэнь. — Гродна; Ашмянны, 1995. — С. 49–52.

Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі ў пачатку II тыс. н. э. / Л. Дучыц // Беларускі гістарычны агляд. — 1995. — Т. 2. — Сш. 1. — С. 15–30.

Варяги на землях Беларусі в IX — нач. XI вв. / Л.В. Дучиц, О.В. Иов, С.В. Тарасов // Аператыўная інфармацыя па праблемах культуры і мастацтва / М-ва культуры і друку Рэсп. Беларусь, Нац. б-ка. Аддз. навук. інфарм. па праблемах культуры і мастацтва. — Мінск, 1995. — Вып. 5. — С. 71–75.

З гісторыі вывучэння культавых камянёў Беларусі / Л.У. Дучыц // Весці АН Беларусі. Сер. гуман. навук. — 1995. — № 1. — С. 66–70.

Зямля нашых продкаў / Л.У. Дучыц // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Глыбоцкага раёна / Беларус. Энцыкл; Б.І. Сачанка (гал. рэд.) і інш.; Маст. А.М. Хількевіч. — Мінск: БелЭн, 1995. — С. 21–29.

Касцюм дрыгавічоў: (Па археалагічных матэрыялах Слуцкіны) / Л. Дучыц // Слуцкіна: мінулае і сучаснасць: Да 880-годдзя заснавання г. Слуцка / Адз. культуры Слуц. гарвыканкама, Слуц. краязн. музей; Уклад. Л.У. Калядзінскі, В.С. Відлога. — Слуцк, 1995. — Вып. 1. — С. 27–32.

Касцюм жыхароў Беларусі X–XIII стст. (паводле археалагічных звестак) / Л.У. Дучыц; АН Беларусі, Ін-т гісторыі; Навук. рэд. Г.В. Штыхаў. — Мінск: Навука і тэхніка, 1995. — 80 с.: іл.

Культавыя камяні Глыбоччыны / В.Х. Вінакураў, Л.У. Дучыц, Э.А. Ляўкоў // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Глыбоцкага раёна / Беларус. Энцыкл; Б.І. Сачанка (гал. рэд.) і інш.; Маст. А.М. Хількевіч. — Мінск: БелЭн, 1995. — С. 29–30.

Курганны могільнік каля в. Дзмітраўшчына Полацкага раёна / С.В. Тарасаў, Л.У. Дучыц, Г.М. Семянчук // Гістарычна-археалагічны зборнік / АН Беларусі. Ін-т гісторыі; Уклад. М.І. Лашанкоў, А.А. Мяцельскі. — Мінск, 1995. — № 6. — С. 230–241.

Сведения о пещерах Беларуси / Л. Дучиц // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Тез. допов. та повідом. наук. конф. (Львів, 2–3 лют. 1995 р.) / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський музей історії релігії, Археологічна комісія НТШ у Львові. — Львів, 1995. — С. 36–37.

Старажытнасці Магілёўшчыны ў народных назвах, вераваннях і паданнях / Л.У. Дучыц // Гістарычныя лёсы Верхняга Падняпроўя: Матэрыялы рэгіян. навук. канф. (12–13 мая 1994 г., Магілёў). Ч. 2 (Гісторыя) / Упр. культуры Магілёўс. аблвыканкама, Магілёўс. абл. краязн. музей; Рэд.: В.М. Аненкаў і інш. — Магілёў, 1995. — С. 3–10.

Этнічныя абставіны на тэрыторыі Беларусі ў пачатку II тыс. / Л.У. Дучыц // Беларусь: гістарычны лёс народа і культуры: Матэрыялы навук. сесіі 16–17 лістап. 1994 г. Адз.-не гуманіт. навук / АН Беларусі. Адз.-не гуманіт. і фарм. па гуманіт.

навуках. Ін-т гісторыі; Рэдкал.: Л.Ф. Яўмен і інш. Мінск, 1995. — С. 75–78.

Senov s baltarusijos kostiumas / L. Dušic // Liaudies kult. ra. — 1995. — № 1. — S. 60–62.

1996

Балты на тэрыторыі Полацкага княства і іх далейшы лёс / Л. Дучыц // Полацк: карані нашага радавода. Полацкая зямля як сацыякультурная прастора ўзнікнення і развіцця беларускага этнасу і нацыянальнай дзяржаўнасці: Міжнар. навук. канф. 5–6 верас. 1995 г. / Полац. дзярж. ун-т; Рэд.: А. Мальдзіс, Р. Грудніцкі, В. Шайкоў. — Полацк, 1996. — С. 26–31.

Каменныя крыжы Беларусі / Л. Дучыц // Украінська хрестология: Тези і резюме наук. конф. 24 жовт. 1996 р., Львів. / Ін-т народознавства НАН України. — Львів, 1996. — С. 14–15.

Камяні-следавікі Беларусі / Л.У. Дучыц, Э.М. Зайкоўскі, Э.А. Ляўкоў, А.К. Карабанаў, В.Ф. Вінакураў // Гістарычна-археалагічны зборнік / АН Беларусі. Ін-т гісторыі; Рэд. М.І. Лашанкоў. — Мінск, 1996. — № 9. — С. 133–136.

Касцюм на тэрыторыі Беларусі ў I тысячагоддзі (Паводле археалагічных дадзеных) / Л. Дучыц // Беларусь у сістэме трансэўрапейскіх сувязяў у I тысячагоддзі н.э.: Тэз. дакл. і паведамл. міжнар. канф., Мінск, 12–15 сак. 1996 г. / Цэнтр этнакасмалогіі «Крыўя», Фонд развіцця традыцыйнай этнічнай культуры, Ін-т гісторыі АН Беларусі; Уклад.: В. Вяргей, А. Мядзведзеў, С. Санько. — Мінск, 1996. — С. 31–33.

Культавыя камяні Наваградчыны / Л. Дучыц // Наваградскія чытанні: Матэрыялы навук. канф. да 950-годдзя г. Наваградка і 400-годдзя герба горада / Адз.-не культуры Навагр. гарвыканкама. Навагр. гіст.-краязн. музей; Рэд. рада: Т.Р. Вяршыцкая і інш.; Навук. рэд. В.Ф. Кушнер. — Мінск, 1996. — Вып. 4. — С. 7–9.

Курганны-жальнічныя могільнікі на тэрыторыі Полацкай зямлі (да пастаноўкі пытання) / Л. Дучыц // Гістарычна-археалагічны зборнік / АН Беларусі. Ін-т гісторыі; Уклад.: А.М.

Мядзведзеў, А.А. Мяцельскі. — Мінск, 1996. — № 10. — С. 38–42.

Курганны могільнік каля в. Укля Браслаўскага раёна / Л.У. Дучыц // Гістарычна-археалагічны зборнік / АН Беларусі. Ін-т гісторыі; Уклад. А.А. Мяцельскі. — Мінск, 1996. — № 8. — С. 111–120.

Некаторыя дадзеныя пра культавыя дрэвы на Беларусі / Л.У. Дучыц // *Kryuja: Crivica. Baltica. Indogermanica*. — Мінск, 1996. — № 1. — С. 73–78.

Раскопкі курганоў ва Ушацкім і Лепельскім раёнах / Л.У. Дучыц // Гістарычна-археалагічны зборнік / АН Беларусі. Ін-т гісторыі; Уклад. А.А. Мяцельскі. — Мінск, 1996. — № 8. — С. 121–128.

Этнічная сітуацыя на тэрыторыі Беларусі ў пачатку II тысячагоддзя / Л.У. Дучыц // Тэзісы дакладаў і паведамленняў беларускай дэлегацыі на VI Міжнародным кангрэсе славянскай археалогіі. Ноўгарад, 26–31 жн. 1996 г. / АН Беларусі. Ін-т гісторыі. — Мінск, 1996. — С. 22–23.

1997

Археалагічныя дадзеныя аб прыбалтыйскіх фінах на тэрыторыі Беларусі ў пачатку II тысячагоддзя / Л.У. Дучыц // Гісторыя Беларусі: Жалезны век і сярэднявечча: Да 70-годдзя з дня нараджэння Г.В. Штыхава / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Уклад. І. Ганецкая. — Мінск, 1997. — С. 16–18.

Варагі на Браслаўшчыне / Л.У. Дучыц // Браслаўскія чытанні: Матэрыялы IV-й навук.-краязн. канф. 24–25 крас. 1997 г. / Брасл. музейнае аб'яд-не, Брасл. краязн. т-ва; Рэдкал.: К. Шыдлоўскі і інш. — Браслаў, 1997. — С. 18–22, 202.

Гарадскія пахаванні X–XIII стст. на тэрыторыі Беларусі / Л.У. Дучыц // Гісторыя Беларусі: Жалезны век і сярэднявечча: Да 70-годдзя з дня нараджэння Г.В. Штыхава / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Уклад. І. Ганецкая. — Мінск, 1997. — С. 18–21.

Жывелы і птушкі ў пахавальным абрадзе курганоў Беларусі / Л.У. Дучыц // Гістарычна-археалагічны зборнік: Матэрыялы міжнар. канф. «Беларусь у сістэме трансэўрапейскіх

культурных сувязяў I тыс. н. э.», сак. 1996 г., г. Мінск / Ін-т гісторыі АН Беларусі; Уклад.: А.М. Мядзведзеў, А.А. Мяцельскі. — Мінск, 1997. — № 11. — С. 147–150.

Каменныя крыжы / Л.У. Дучыц // 3 глыбі вякоў. Наш край. Гістарычна-культуралагічны зб. / Навук. рэд. А.К. Краўцэвіч. — Мінск, 1997. — № 2. — С. 31–47.

Касцюм на тэрыторыі Беларусі ў I тысячагоддзі н. э. (па подле археалагічных дадзеных) / Л.У. Дучыц // Гістарычна-археалагічны зборнік: Матэрыялы міжнар. канф. «Беларусь у сістэме трансэўрапейскіх культурных сувязяў I тыс. н. э.», сак. 1996 г., г. Мінск / Ін-т гісторыі АН Беларусі; Уклад.: А.М. Мядзведзеў, А.А. Мяцельскі. — Мінск, 1997. — № 11. — С. 99–104.

Культавыя камяні Беларусі / Э. Ляўкоў, А. Карабанаў, Л.У. Дучыц, Э. Зайкоўскі, В. Вінакураў // 3 глыбі вякоў. Наш край. Гістарычна-культуралагічны зб. / Навук. рэд. А.К. Краўцэвіч. — Мінск, 1997. — № 2. — С. 47–68.

Паданні — народны скарб / Л.У. Дучыц // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка г. Барысава і Барысаўскага р-на / Беларус. Энцыкл.; Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск, 1997. — С. 32–33.

Познесярэдневяковыя курганы Беларусі / Л.У. Дучыц // Гістарычна-археалагічны зборнік: прысвеч. 70-годдзю Г.В. Штыхава / Ін-т гісторыі НАН Беларусі; Уклад.: А.М. Мядзведзеў, А.А. Мяцельскі. — Мінск, 1997. — № 12. — С. 77–79.

Старажытнасці Шчучыншчыны ў народных паданнях / Л.У. Дучыц // Шчучыншчына: Мінулае і сучаснасць: Матэрыялы навук.-практычнай краязн. канф., прысвеч. знакамیتым людзям, помнікам гісторыі і культуры, гістарычным падзеям і мясцінам Шчучыншчыны, 24 сакав. 1995 г. / Шчуч. раён. выканаўчы кам., Ін-т гісторыі АН Беларусі, Каф. гісторыі Беларусі Гродзен. дзярж. ун-та імя Я. Купалы, Гродзен. абл. і Шчуч. раён. Саветы т-ва аховы помнікаў гісторыі і культуры; Рэдкал.: В.І. Казяк і інш. — Ліда, 1997. — С. 46–49.

Старажытныя паданні / Л.У. Дучыц // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Акцябрскага раёна / Рэд. кал.: Л.С. Гашынскі і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск, 1997. — С. 32.

Чортавы камяні / Э.А. Ляўкоў, А.К. Карабанаў, Л.У. Дучыц, Э.М. Зайкоўскі, В.Ф. Вінакураў // Гістарычна-археалагічны зборнік: Матэрыялы міжнар. канф. «Беларусь у сістэме трансэўрапейскіх культурных сувязяў I тыс. н. э.», сак. 1996 г., г. Мінск / Ін-т гісторыі АН Беларусі; Уклад.: А.М. Мядзведзеў, А.А. Мяцельскі. — Мінск, 1997. — № 11. — С. 151–156.

1998

Беларускія пячоры / Л. Дучыц // Падарожнік. — 1998. — № 6 (30). — С. 15–16.

Каменныя крыжы Беларусі / Л. Дучыц // Медобори і духовна культура даўніх, сярэднявечных слов'ян (до 150-річча выяўлення Збруцкага «Святовита»). Матэрыялы наук. канф. (8–9 жовт. 1998 р.). Medobory and the spiritual culture of ancient and medieval Slavs (to the 150th anniversary of discovery of Zbruchian Sviatovyt pillar). The materials of scientific (Oktober 8–9, 1998, Hrymaylix, Ternopil red.). — Львів, 1998. — С. 185–191.

Каралеўскі камень або крыж Стэфана Баторыя / В. Вінакураў, Л. Дучыц // Дыялог. — 1998. — № 10. — С. 22.

Касцюм і ўборы браслаўчан у IX–XII стагоддзях / Л. Дучыц // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Браслаўскага раёна / Рэд. кал.: К.В. Велічковіч і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск, 1998. — С. 48–51.

Культавыя камяні і дрэвы Беларусі / Л. Дучыц // Медобори і духовна культура даўніх, сярэднявечных слов'ян (до 150-річча выяўлення Збруцкага «Святовита»). Матэрыялы наук. канф. (8–9 жовт. 1998 р.). Medobory and the spiritual culture of ancient and medieval Slavs (to the 150th anniversary of discovery of Zbruchian Sviatovyt pillar). The materials of scientific (Oktober 8–9, 1998, Hrymaylix, Ternopil red.). — Львів, 1998. — С. 150–155.

Культавыя камяні Мядзельшчыны / В. Вінакураў, Л.У. Дучыц // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка гарадоў і раёнаў Беларусі: Мядзельскі раён / Уклад. і навук. рэд. Я.Г. Звяруга. — Мінск, 1998. — С. 57–59.

Курганы Бабруйшчыны / Л.У. Дучыц // Старажытнасці Бабруйшчыны / Адзел культуры Бабруйс. гарвыканкама,

НАН Беларусі. Ін-т гісторыі, Бабруйс. краязн. музей; Навук. рэд. М.І. Лашанкоў. — Бабруйск, 1998. — С. 18–25.

Курганы Браслаўшчыны / Л. Дучыц // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Браслаўскага раёна / Рэд. кал.: К.В. Велічковіч і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск, 1998. — С. 29–32.

Курганныя пахаванні з сярпамі на тэрыторыі Беларусі / Л. Дучыц // Гістарычна-археалагічны зборнік / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Складал.: Мядзведзеў А.М., Мяцельскі А.А. — Мінск, 1998. — № 13. — С. 120–124.

Легендарныя камяні / Л. Дучыц // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Міёрскага раёна / Рэд. кал.: Г.М. Маняк і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск, 1998. — С. 39–40.

Маскавіцкае гарадзішча / Л. Дучыц // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Браслаўскага раёна / Рэд. кал.: К.В. Велічковіч і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск, 1998. — С. 40–42.

Познесярэднявечныя могілнікі Полаччыны / Л. Дучыц // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: Матэрыялы III Міжнар. навук. канф., 21–23 крас. 1997 г. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, М-ва культуры Рэсп. Беларусь, Полац. гіст.-культ. музей-запаведнік, Полац. дзярж. ун-т; Уклад. Т.А. Джумантаева. — Полацк, 1998. — С. 94–100.

Старажытны касцюм Бабруйшчыны (паводле археалагічных дадзеных) / Л.У. Дучыц // Старажытнасці Бабруйшчыны / Адзел культуры Бабруйс. гарвыканкама, НАН Беларусі. Ін-т гісторыі, Бабруйс. краязн. музей; Навук. рэд. Л.У. Дучыц. — Бабруйск, 1998. — Вып. 2. — С. 39–48.

Этнічнае становішча на тэрыторыі Беларусі ў пачатку II тысячагоддзя / Л.У. Дучыц // Гуманітарныя і сацыяльныя навукі на зыходзе XX стагоддзя / НАН Беларусі. Аддзял.-не гуманіт. навук і мастацтваў. Адзел навук. інфарм. па гуманіт. навуках; Уклад. В.К. Шчэрбін і інш. — Мінск, 1998. — С. 369–371.

1999

Дахрысціянскія паклонныя мясціны Магілёўшчыны / Л.У. Дучыц // Этнаграфія Беларускага Падняпроўя: Матэрыялы навуковай канферэнцыі 30 лістап. — 1 снеж. 1999 г. /

Магілёўс. аблас. краязн. музей; Рэд. савет: В.М. Аненкаў, Л.А. Сугака, С.Б. Рыбакова. — Магілёў, 1999. — С. 160–166.

Паданні пра старадаўнія помнікі Іўеўшчыны / Л.У. Дучыц // 3 гісторыі вякоў і пакаленняў Іўеўскага краю: Матэрыялы навук.-практ. краязн. канф., 15 лют. 1998, г. п. Іўе / Іўеўс. райвыканкам, Гродзен. дзярж. ун-т імя Я. Купалы., Гродзен. абл. і Іўеўс. раён. саветы, Грамад. арг. «Беларус. добраахвотнае тва аховы помнікаў гісторыі і культуры»; Пад рэд. І.П. Крэнь. — Гродна, 1999. — С. 57–59.

Старажытнасці Глускага раёна ў народных назвах, вераваннях і паданнях / Л. Дучыц // Глуская зямля: дыялог з гісторыяй [Матэрыялы краязн. канф., 17 ліст. 1998 г., г. Глуск] / Адз. культуры Глуск. райвыканкама, Ін-т гісторыі НАН Беларусі; Навук. рэд. І.У. Ганецкая. — [Мазыр], 1999. — С. 60–63.

2000

Археалагічныя і сакральныя помнікі Рагачоўшчыны ў народных назвах, вераваннях і паданнях / Л. Дучыц // Старажытнасці Рагачоўшчыны: Матэрыялы навук.-практыч. канф. / Ін-т гісторыі НАН Беларусі, Рагач. краязн. музей; Навук. рэд. А.М. Мядзведзеў. — Мінск; Рагачоў, 2000. — С. 83–86.

Балцка-славянская праблема паходжання беларусаў у гістарыяграфіі / Л.У. Дучыц // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі: стан і перспектывы развіцця: Матэрыялы навук. канф., прысвеч. 70-годдзю Ін-та гісторыі НАН Беларусі (Мінск, 6-7 кастр. 1999 г.) / Ін-т гісторыі НАН Беларусі; М.П. Касцюк, У.І. Навіцкі, Л.М. Лыч і інш. — Мінск, 2000. — С. 50–53.

Да пытання аб вялікіх курганах Беларусі / Л.У. Дучыц // Гістарычна-археалагічны зборнік / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Уклад.: Калектыў аўтараў. — Мінск, 2000. — № 15. — С. 76–80.

Зямля нашых продкаў / Л. Дучыц, А. Ільюцік // Памяць Гіст.-дакум. хроніка Смалявіцкага раёна і г. Жодзіна / Рэд. кал.: Г.К. Кісялёў (гал. рэд.) і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск, 2000. — С. 21–27.

Культавыя камяні / Л.У. Дучыц // Памяць: Гіст.-дакум. Хроніка Карэліцкага р-на / Рэдкал.: В.К. Кунашка і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск, 2000. — С. 27.

Культавыя дрэвы ў Беларусі / Л. Дучыц // *Studia mythologica Slavica*. — 2000. — № 3. — С. 57–61.

Культавыя камяні Беларусі / Э. Ляўкоў, А. Карабанаў, Л. Дучыц, Э. Зайкоўскі, Р. Вінакураў // *Studia mythologica Slavica*. — 2000. — № 3. — С. 43–56.

Новые данные о костюме раннесредневекового населения Беларуси / Г.В. Ласкавы, Л.В. Дучиц // Гістарычна-археалагічны зборнік / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Уклад.: Калектыў аўтараў. — Мінск, 2000. — № 15. — С. 62–65.

Роля мазаўшан у этнічнай гісторыі Заходняга Палесся (паводле археалагічных дадзеных) / Л.У. Дучыц // Загароддзе-2: Матэрыялы навук.-краязн. канф. «Палессе — скрыжаванне культур і часу», 25-27 верас. 1999 г., Пінск / Заходне-палескае навук.-краязн. т-ва «Загароддзе», Беларус. ін-т праблем культуры, каф. беларус. культуры Ун-та ў Беластоку (Польшча). — Мінск, 2000. — С. 15–19.

Ручніковыя галаўныя ўборы (паводле археалагічных дадзеных Беларусі) / Л.У. Дучыц // Ручнік ў прасторы і часе: Матэрыялы навук.-практыч. канф., 19-20 лістап. 1998 г., Мінск. / М-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. Ін-т праблем культуры. — Мінск, 2000. — С. 130–132.

Старадаўні касцюм Рагачоўшчыны (паводле археалагічных дадзеных) / Л. Дучыц // Старажытнасці Рагачоўшчыны: Матэрыялы навук.-практыч. канф. / Ін-т гісторыі НАН Беларусі, Рагач. краязн. музей; Навук. рэд. А.М. Мядзведзеў. — Мінск; Рагачоў, 2000. — С. 60–64.

Старажытны касцюм Вілейшчыны (паводле археалагічных дадзеных) / Л. Дучыц // Куфэрак Віленшчыны. Гісторыка-краязнаўчы і літаратурна-мастацкі часопіс Віленскага краю / Гал. рэд. М. Казлоўскі. — 2000. — № 1. — С. 19–21.

2001

Археалагічнае вывучэнне гарадскіх і вясковых могілнікаў / Л.У. Дучыц, А.В. Іоў, В.М. Ляўко // *Археалогія Беларусі*. У 4 т. Т. 4. Помнікі XIV–XVIII стст. / В.М. Ляўко, М.Ф. Гурын,

Ю.А. Заяц і інш.; Пад рэд. В.М. Ляўко і інш.; НАН Беларусі. Ін-т гісторыі. — Мінск, 2001. — С. 132–139.

Браслаўчане ў раннім сярэднявеччы (паўсядзённасць і ментальнасць) / Л. Дучыц // Браслаўскія чытанні: Матэрыялы V-й навук.-краязн. канф. прысвеч. 935-годдзю першай згады Браслава ў пісьмовых крыніцах / Брасл. музейн. аб'яд-не, Брасл. краязн. т-ва імя О. Гэдэмана; Рэд. рада: К. Шыдлоўскі і інш. — Браслаў, 2001. — С. 36–38.

Вясковыя могілнікі. Агульная характарыстыка. Тыпалогія пахаванняў / Л. Дучыц // Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 4. Помнікі XIV–XVIII стст. / В.М. Ляўко, М.Ф. Гурын, Ю.А. Заяц і інш.; Пад рэд. В.М. Ляўко і інш.; НАН Беларусі. Ін-т гісторыі. — Мінск, 2001. — С. 124–129.

Гэтыя даўнія камяні / В. Вінакураў, А. Гарбуль, Л. Дучыц // Памяць Гіст.-дакум. хроніка Пастаўскага раёна / Рэд. кал.: Г.К. Кісялёў (гал. рэд.) і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск, 2001. — С. 36–39.

3 гісторыі беларускіх крыжоў / Л. Дучыц // Полымя. — 2001. — № 7. — С. 268–271.

Жыватворныя крыніцы Беларусі / Э. Зайкоўскі, Л. Дучыц. — Мінск: Ураджай, 2001. — 111 с.: іл.

Каменныя крыжы Беларусі (іх выяўленне і ахова) / Л. Дучыц // Каштоўнасці мінуўшчыны — 4: Помнікі археалогіі: праблемы аховы і вывучэння: Матэрыялы канф. Мінск, 23 лістап. 2000 г. / Рэсп. савет Беларус. добраахвотнага т-ва аховы помнікаў гісторыі і культуры; Пад рэд. С. Марцэлева. — Мінск, 2001. — С. 88–90.

Касцюм жыхароў Беларусі X — XIII стст. (паводле археалагічных звестак). 2-е выд. / Л.У. Дучыц; НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; Навук. рэд. Г.В. Штыхаў. — Мінск: Беларуская навука, 2001. — 78 с.: іл.

Курганны-жальнічны могілнік каля в. Сухая Гара (вынікі раскопак 1995–1997 гг.) / Л. Дучыц, І. Ганецкая, А. Іоў, В. Пазнякоў // Гістарычна-археалагічны зборнік / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Уклад.: калектыў аўтараў; Навук. рэд. А.Калечыц. — Мінск, 2001. — № 16. — С. 115–120.

Курганны могілнік Зябкі-Доўгае / Л.У. Дучыц // Гістарычна-археалагічны зборнік / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі;

Уклад.: калектыў аўтараў; Навук. рэд. А.Калечыц. — Мінск, 2001. — № 16. — С. 111–114.

Курганы с балтскими украшениями на территории Беларуси / Л.В. Дучиц // Lietuvos archeologija / Lietuvos istorijos institutas; Red. kol. A. Girininkas (atsak. red.) et al. — Vilnius, 2001. — Т. 21. — Р. 235–240.

Набор упрыгожванняў з фондаў Дрыбінскага краязнаўчага музея / Л.У. Дучыц, Т.У. Лосева // Матэрыялы па археалогіі Беларусі: Да 70-годдзя з дня нараджэння П.Ф. Лысенкі / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; Уклад.: А.М. Мядзведзеў, І.М. Язэпенка. — Мінск, 2001. — № 3. — С. 259–260.

Пра некаторыя вясковыя святыні Віленшчыны / Л. Дучыц, Э. Зайкоўскі // Куфэрак Віленшчыны. Гісторыка-краязнаўчы і літаратурна-мастацкі часопіс Віленскага краю / Пад рэд. М. Казлоўскі. — 2001. — № 1 (3). — С. 21–26.

Пахаванні ў гарадах і мястэчках / Л.У. Дучыц // Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 4. Помнікі XIV–XVIII стст. / В.М. Ляўко, М.Ф. Гурын, Ю.А. Заяц і інш.; Пад рэд. В.М. Ляўко і інш.; НАН Беларусі. Ін-т гісторыі. — Мінск, 2001. — С. 129–132.

Раскопкі курганных могілнікаў каля вёсак Патока і Нясята Клічаўскага раёна Магілёўскай вобласці / Л.У. Дучыц, С.Д. Дзярновіч, В.І. Кошман // Матэрыялы па археалогіі Беларусі: Да 70-годдзя з дня нараджэння П.Ф. Лысенкі / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; Уклад.: А.М. Мядзведзеў, І.М. Язэпенка. — Мінск, 2001. — № 3. — С. 165–172.

Старажытны касцюм Вілейшчыны (паводле археалагічных дадзеных) / Л.У. Дучыц // Вілейскі краязнаўчы зборнік: Матэрыялы краязн. навук. канф. «Вілейшчына — погляд у мінулае і сучаснасць» (27 мая 1999 г.) / Вілейс. гіст.-краязн. музей; Склад. В. Коласава. — Мінск, 2001. — С. 16–19.

Функцыянальная класіфікацыя сакральных каменных помнікаў Беларусі / В.Ф. Вінакураў, С.П. Віцязь, Л.У. Дучыц // Весті НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. — 2001. — № 2. — С. 62–70.

Цыганы Беларусі ў гістарыяграфіі Расійскай імперыі / Л. Дучыц // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Навук. канф. (Мінск, 6–7 снеж. 2001 г.). — Мінск, 2001. — С. 153–157.

2002

Да пытання аб часе і месцы ўзнікнення гарадоў Друі, Дрысы, Дзісны (гістарычны агляд) / Л. Дучыц // *Castrum, urbis et bellum*. 36. навук. прац. — Баранавічы, 2002. — С. 126–130.

3 гісторыі вывучэння археалагічных помнікаў Падзвіння (XVI—пачатак XX стст.) / Л.У. Дучыц // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: IV Міжнар. канф. (23–24 кастр. 2002 г.) / Мін-ва культуры РБ, Ін-т гісторыі НАН Беларусі, Нацыян. Полац. гіст.-культ. музей-запаведнік. — Полацк, 2002. — С. 112–117.

Каменныя крыжы Беларусі / Л.У. Дучыц // Асветніцтва і гуманістычныя каштоўнасці Беларусі ў рэтраспектыве часу: да 900-годдзя з дня нараджэння Еўфрасінні Полацкай. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі 30–31 мая 2002 г., г. Наваполацк. — Мн., 2002. — С. 35–39.

К вопросу о раннесредневековых этнонимах Белорусского Подвинья (археология, лингвистика, антропология) / В.И. Шадыро, Л.В. Дучиц // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі (IV Міжнар. канф., 23–24 кастр. 2002 г.) / М-ва культуры Рэсп. Беларусь, Ін-т гісторыі НАН Беларусі, Нац. Полац. гіст.-культ. музей-запаведнік. — Полацк, 2002. — С. 300–313.

Курганны могільнік каля в. Забор'е Глыбоцкага раёна / Л.У. Дучыц, А.В. Вайцяховіч // Матэрыялы па археалогіі Беларусі / НАН Беларусі; Уклад.: А.М. Мядзведзеў, І.М. Язэпенка. — Мінск, 2002. — № 5. — С. 169–178.

Паданні аб помніках даўніны на Слонімшчыне / Л.У. Дучыц // Слонімшчына вачыма навукоўцаў і краязнаўцаў. Матэрыялы рэгіянальна-гіст.-краязн. канф., прысвеч. 750-годдзю г. Слоніма і 70-годдзю заснавання Слонімскага раён. краязн. музея ім. І.І. Стаброўскага / Склад.: Д.С. Аляшкевіч, І.П. Крэнь; Слонім. Раённы выканаўчы кам., Аддз. Археалогіі Ін-та гісторыі НАН РБ, Каф. гісторыі Беларус. УА «Гродзен. дзярж. ун-т імя Я. Купалы», Гродзен. абл. і раён. Савет грамадз. аб'яд-ня «Беларус. добраахвот. т-ва аховы помнікаў гісторыі і культуры», Слонім. раён. краязн. музей. — ГАУПП «Слоні́мская друкарня», 2002. — С. 62–66.

Прудзішчанскі могільнік / Л. Дучыц, І. Ганецкая, А. Іоў, М. Лашанкоў // Гістарычна-археалагічны зборнік: Да 80-годдзя з дня нараджэння Я.А. Шміда / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Навук. рэд. Г.В. Штыхаў. — Мінск, 2002. — № 17. — С. 196–200.

Язычніцкія помнікі Мастоўшчыны / Л.У. Дучыц, Э.М. Зайкоўскі // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Мастоўскага раёна / Рэд. кал.: У.С. Богаў і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск, 2002. — С. 33–34.

2003

«Божымі слядамі» па дарогах Любаншчыны і Случчыны / Л. Дучыц, І. Клімковіч // Маладосць. — 2003. — № 6. — С. 130–135.

Дахрысціянскія культавыя мясціны Ушаччыны / Л.У. Дучыц // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Ушацкага раёна / Рэд. кал.: Г.К. Кісялёў (гал. рэд.) і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск, 2003. — С. 34–37.

3 гісторыі вывучэння археалагічных помнікаў Палесся (XIX — пач. XX стст.) / Л. Дучыц // Гістарычна-археалагічны зборнік / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Навук. рэд. А.Калечыц. — Мінск, 2003. — № 18. — С. 9–13.

3 гісторыі цыганоў у Беларусі / Л. Дучыц // Беларускі гістарычны часопіс. — 2003. — № 3. — С. 45–49.

Культавыя валуны са штучнымі паглыбленнямі на Беларусі / В. Вінакураў, Л. Дучыц, Э. Зайкоўскі, А. Карабанаў // Гістарычна-археалагічны зборнік / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Навук. рэд. А.Калечыц. — Мінск, 2003. — № 18. — С. 231–251.

Курганы Ушаччыны / Л.У. Дучыц // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Ушацкага раёна / Рэд. кал.: Г.К. Кісялёў (гал. рэд.) і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск, 2003. — С. 28–34.

Ландшафтная міфалогія Віленшчыны / Л. Дучыц, Э. Зайкоўскі // Куфэрак Віленшчыны. Гісторыка-краязнаўчы і літаратурна-мастацкі часопіс Віленскага краю / Гал. рэд. М. Казлоўскі. — 2003. — № 1 (8). — С. 30–37.

Магічнае кола продкаў (падарожжа па Міншчыне) / Л. Дучыц, І. Клімковіч // Маладосць. — 2003. — № 8. — С. 149–154.

Помнікі язычніцтва на Лагойшчыне / Л.У. Дучыц, Э.М. Зайкоўскі // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Лагойскага раёна: У 2 кн. Кн. 1 / Рэд. кал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск, 2003. — С. 41–43.

Прошчы Беларусі / Л. Дучыц, І. Клімковіч // Маладосць. — 2003. — № 12. — С. 146–153.

Сведкі сівой даўніны / Л.У. Дучыц // Памяць: Гіст.-дакум. Хроніка Ашмянскага раёна / Рэд. кал.: Г.К. Кісялёў (гал. рэд.) і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск, 2003. — С. 32–33.

Старадаўнія строі браслаўчан / Л. Дучыц // Браслаўскія чытанні: Матэрыялы VI-й навук.-краязн. канф., прысвечанай 150 гадавіне з дня нараджэння браслаўскага лекара, грамадскага дзеяча Станіслава Нарбута (1853–1926), 7–8 мая 2003 г. / Брасл. музейн. аб'яд.-не, Брасл. краязн. т-ва імя О. Гэдэльмана; Рэд. рада: К. Шыдлоўскі і інш. — Браслаў, 2003. — С. 29–31.

Старажытныя пахавальныя помнікі Лагойшчыны / Л.У. Дучыц, М.І. Лашанкоў // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Лагойскага раёна: У 2 кн. Кн. 1 / Рэд. кал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск, 2003. — С. 30–32.

Царыца — вадзіца / Л. Дучыц, І. Клімковіч // Маладосць. — 2003. — № 10. — С. 136–143.

2004

Ад прадзедаў спакон вякоў нам засталася спадчына / Л. Дучыц, І. Клімковіч // Маладосць. — 2004. — № 10. — С. 134–139.

Археалагічнае вывучэнне Докшыччыны / Л.У. Дучыц // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Докшыцкага раёна / Рэд. кал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск, 2004. — С. 22–29.

Археалагічныя і ландшафныя аб'екты Навагрудчыны ў вераваннях і паданнях / Л. Дучыц // Гістарычная і культурная спадчына Навагрудчыны: мінулае і сучаснасць: Матэрыялы Рэсп. навук.-практ. канф. (у рамках фестывалю мастацтваў «Навагрудак-2004»), 12 чэрв. 2004 г., г. Навагрудак: да 960-годдзя г. Навагрудка / Гродзен. аблвыканкам [і інш.]; агул. рэд. і ўклад. Б.А. Лазоўскі. — Мінск, 2004. — С. 7–12.

Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік / С. Санько [і інш.]; Склад. І. Клімковіч. — Мінск: «Беларусь», 2004. — 591 с. — Са зместу: 99 артыкулаў.

Валуны-жывёлы / В. Вінакураў, Л. Дучыц, Э. Зайкоўскі, А. Карабанаў, Э. Ляўкоў // Гістарычна-археалагічны зборнік / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Рэд. кал.: М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. — Мінск, 2004. — № 19. — С. 258–264.

Каменные курганы Полоцкой земли / Л.В. Дучиц // Археология и история Пскова и Псковской земли (Материалы 50 науч. семинара) / Ин-т археологии РАН, Псков. гос. объедин. Историко-архитектур. и художеств. музей-заповедник; Отв. ред. В.В. Седов. — Псков, 2004. — С. 386–395.

Кледнявішчанскі камень / Л. Дучыц // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Дрыбінскага раёна / Рэд. кал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск, 2004. — С. 47–48.

Культавыя дахрысціянскія аб'екты Зельвеншчыны / Л.У. Дучыц // Славуты Зельвенскі край: Матэрыялы навук. гісторыка-краязн. канф. «Старонкі гісторыі Зельвеншчыны» (Зэльва, 12 снеж. 1998 г.) / Зэльвен. раён. выкан. кам., Гродзен. абл. і Зэльвен. раён. Савет грамад. аб'яд.-ня Бел. добраахвот. т-ва аховы помнікаў гісторыі і культуры; рэд. кал.: Д.С. Аляшкевіч (гал. рэд.) і інш. — Ліда, 2004. — С. 41–47.

Культавыя камяні і свяцілішчы Докшыччыны / В.Ф. Вінакураў, Л.У. Дучыц // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Докшыцкага раёна / Рэд. кал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск, 2004. — С. 37–42.

Новыя раскопкі могільніка Сухая Гара ў Лагойскім раёне / Л. Дучыц, І. Ганецкая, А. Іоў, М. Лашанкоў // Гістарычна-археалагічны зборнік / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Рэд. кал.: М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. — Мінск, 2004. — № 19. — С. 181–190.

Помнікі археалогіі / Л.У. Дучыц, А.М. Вайцяховіч, В.І. Скараход // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Докшыцкага раёна / Рэд. кал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск, 2004. — С. 29–34.

Раскопкі курганоў ва ўрочышчы «Рацкі Бор» каля г. Брацлава Віцебскай вобласці / Л. Дучыц, В. Шадыра // Гіста-

рычна-археалагічны зборнік / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. — Мінск, 2004. — № 19. — С. 143–146.

Старадаўнія могілнікі ў назвах, паданнях і павер'ях беларусаў / Л. Дучыц // Культурны ландшафт Вілейшчыны: Матэрыялы Вілейск. рэгіян. навук.-практ. канф. (Вілейка, 26–27 ліп. 2003 г.) / Рэдкал. Л.У. Дучыц і інш.; Этнаграфічны цэнтр «ЯВАР». — Мінск, 2004. — С. 44–54.

Таямнічымі дарогамі Уздзеншчыны. / Л. Дучыц, І. Клімковіч // Маладосць. — 2004. — № 4. — С. 138–145.

2005

Археалагічныя помнікі Асіповіцкага раёна / Л.У. Дучыц, А.У. Льюцік, Ю.В. Клеванец // Нарысы па гісторыі Асіповіцкага раёна / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі, Адз. адукацыі Асіпов. райвыканкама. — Асіповічы-Мінск, 2005. — С. 21–31.

Археалагічныя помнікі IX–XIII стст. / Л.У. Дучыц // Нарысы па гісторыі Асіповіцкага раёна / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі, Адз. адукацыі Асіпов. райвыканкама. — Асіповічы-Мінск, 2005. — С. 50–56.

Беларускі фальклор. Энцыклапедыя ў 2 т. Т. 1 / Беларус. энцыкл. Імя П. Броўкі; Рэдкал. Г.П. Пашкоў і інш. — Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2005. — 765 с. — Са зместу: Вала-тоўкі (с. 220), Ідалы (с. 565, сааўтар Э. Зайкоўскі), Камень (с. 632–634, сааўтары Э. Зайкоўскі, У. Лобач), Курган (с. 760), Качка (с. 679, сааўтар С. Санько).

Вывучэнне помнікаў даўніны на Асіповіччыне / Л.У. Дучыц // Нарысы па гісторыі Асіповіцкага раёна / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі, Адз. адукацыі Асіпов. райвыканкама. — Асіповічы-Мінск, 2005. — С. 10–16.

Камяні-гойбіты / В. Вінакураў, Л. Дучыц, Э. Зайкоўскі, А. Карабанаў // Гістарычна-археалагічны зборнік. — Мінск, 2005. — № 20. — С. 190–202.

Касцюм жыхароў Беларусі X–XIII стст. (паводле археалагічных звестак). 3-е выд. / Л.У. Дучыц; НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; Навук. рэд. Г.В. Штыхаў. — Мінск: Беларуская навука, 2005. — 78 с.: іл.

Край наш — дзівосны прыстанак загадак і цудаў... (Падарожжа па Бярэзінскім раёне) / Л. Дучыц, І. Клімковіч // Маладосць. — 2005. — № 7. — С. 32–39.

Крыўска-літоўска-латышскія паданні пра культавыя камяні / Л. Дучыц // Druvis. Альманах Цэнтру этнакасмалогіі / Пал. рэд. Т. Кашкурэвіч. — Менск, 2005. — № 1. — С. 117–121.

Характарыстыка тэрыторыі даследавання і гістарыяграфічны агляд праблемы / Л.У. Дучыц // Праблема славянскага засялення беларуска-расійскага рэгіёна басейна Заходняй Дзвіны ў эпоху ранняга сярэднявечча. Навук. справаздача выкананая ў рамках Дзярж. праграмы фундамент. даследаванняў па дагавору з ПРСФД (№ ГООР–001 ад 1 крас. 2001 г.) / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Навук. кіраўнік В.І. Шадыра. — Мінск, 2005. — С. 5–8.

Раскопкі курганных могілнікаў каля вёсак Селішча і Дубніца Лагойскага раёна / Л. Дучыц, А. Вайцяховіч, І. Ганецкая, А. Іоў, М. Лашанкоў // Гістарычна-археалагічны зборнік / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Рэдкал.: А. Калечыц (гал. рэд.) і інш. — Мінск, 2005. — № 20. — С. 131–140.

Рэлікты культуры жывёл у народным хрысціянстве і павер'ях / Л. Дучыц // Гістарычна-археалагічны зборнік / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Рэдкал.: А. Калечыц (гал. рэд.) і інш. — Мінск, 2005. — № 20. — С. 203–205.

Старажытныя паданні / Л.У. Дучыц, Ю.В. Клеванец // Нарысы па гісторыі Асіповіцкага раёна / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі, Адз. адукацыі Асіпов. райвыканкама. — Асіповічы-Мінск, 2005. — С. 86–91.

Этнакультурная сітуацыя ў Падзвінні ў пачатку II тыс. н. э. (па археалагічных дадзеных) / Л.У. Дучыц // Праблема славянскага засялення беларуска-расійскага рэгіёна басейна Заходняй Дзвіны ў эпоху ранняга сярэднявечча. Навук. справаздача выкананая ў рамках Дзярж. праграмы фундамент. даследаванняў па дагавору з ПРСФД (№ ГООР–001 ад 1 крас. 2001 г.) / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Навук. кіраўнік В.І. Шадыра. — Мінск, 2005. — С. 36–40.

Baltarusijos legendiniai ežerai / L. Dučys, I. Klimovič // Li-
audies kultūra. — 2005. — № 2. — P. 56–59.

2006

Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік. 2-е выд. дапоўн. / С. Санько [і інш.]; Склад. І. Клімковіч. — Мінск: «Беларусь», 2006. — 599 с.: іл. — Са зместу: 99 артыкулаў.

Валуны, з якімі звязаны паданні аб акамянелых людзях / Л. Дучыц, Э. Зайкоўскі, В. Вінакураў, А. Карабанаў // Гістарычна-археалагічны зборнік / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Рэдкал.: А. Калечыц (гал. рэд.) і інш. — Мінск, 2006. — № 22. — С. 245–254.

Жальнічны могільнік каля в. Маргавіца Докшыцкага раёна / Л. Дучыц, А. Вайцяховіч, П. Кенька // Гістарычна-археалагічны зборнік / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Рэдкал.: А. Калечыц (гал. рэд.) і інш. — Мінск, 2006. — № 21. — С. 155–157.

З гісторыі археалагічнага вывучэння Лепельшчыны (XIX — пач. XX стст.) / Л.У. Дучыц // «Лепельскія чытанні» (другая навуц.-практыч. канф.) / Установа культуры «Лепел. раён. краязн. музей»; Склад. А.У. Стэльмах. — Лепель, 2006. — С. 3–5.

Матэрыялы о животноводстве и охоте на территории Северной Беларуси в средние века / В. Щеглова, М. Ткачев, Я. Зверуго, Л. Дучыц // Гістарычна-археалагічны зборнік / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Рэдкал.: А. Калечыц (гал. рэд.) і інш. — Мінск, 2006. — № 21. — С. 89–94.

Раскопкі кургання-жальнічнага могільніка каля в. Малявічы Вілейскага раёна / Л. Дучыц, А. Вайцяховіч, П. Кенька // Гістарычна-археалагічны зборнік / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Рэдкал.: А. Калечыц (гал. рэд.) і інш. — Мінск, 2006. — № 21. — С. 212.

Сюжеты беларускага археофольклора / Л. Дучыц // Kultūras krustpunkti. 3 Laidiens / Latvijas kultūras akadēmijas zinātnisko rakstu krājums. — Rīga, 2006. — С. 10–15.

Фольклор культовых валунов Беларуси / Л. Дучыц, В. Винокуров, А. Карабанов // Kultūras krustpunkti. 3 Laidiens / Latvijas kultūras akadēmijas zinātnisko rakstu krājums. — Rīga, 2006. — С. 17–31.

Этнаграфія і міфалогія курганоў Беларусі / Л. Дучыц // Гістарычна-археалагічны зборнік / НАН Беларусі. Ін-т гісто-

рыі; Рэдкал.: А. Калечыц (гал. рэд.) і інш. — Мінск, 2006. — № 21. — С. 119–124.

2007

Курганны-жальнічны могільнік каля в. Малявічы Вілейскага раёна / Л. Дучыц, А. Вайцяховіч, П. Кенька // Гістарычна-археалагічны зборнік / НАН Беларусі. Ін-т гісторыі; Рэдкал.: А. Каваленя (гал. рэд.) і інш. — Мінск, 2007. — № 23. — С. 152–166.

2008

Камяні-«Краўцы» і камяні-«шаўцы» / Л.У. Дучыц, Э.М. Зайкоўскі, В.Ф. Вінакураў, А.К. Карабанаў // Палявая фалькларыстыка і этналогія: даследаванне лакальных культур Беларусі / М-ва культуры Рэсп. Беларусь, УА «Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў», Ін-т павышэння кваліфікацыі і перападрыхтоўкі кадраў. — Мінск, 2008. — С. 69–86.

Рэгіянальныя асаблівасці касцюма XI–XII стст. (паводле археалагічных дадзеных) / Л. Дучыц // Нацыянальны касцюм у сучаснай сацыякультурнай прасторы / М-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў. — Мінск, 2008. — С. 16–22.

Этнакультурная сітуацыя на тэрыторыі Беларусі ў канцы I — пачатку II тысячагоддзя (паводле археалагічнага матэрыяла) / Л. Дучыц // Druvis. Альманах цэнтру этнакасмалогіі / Гал. рэд. Т. Кашкурэвіч. — Менск, 2008. — № 2. — С. 31–38.

2009

Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1. А–К / Рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) і інш. — Мінск: Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. — 496 с.: іл. — Са зместу: 24 артыкулы.

Археалогія Беларусі на імператарскіх рускіх археалагічных з'ездах / Л.У. Дучыц // Древняя история Восточной Европы: сб. науч. ст., посвящ. 80-летию профессора Э.М. Загорюльского / Науч. ред. А.А. Егорейченко. — Минск, 2009. — С. 39–48.

Міфалагічныя штудыі / Л. Дучыц, І. Клімковіч // Маладосць. — 2009. — № 1. — С. 139–144.

Калі Бог і Божая Маці хадзілі па зямлі / Л. Дучыц, І. Клімковіч // Маладосць. — 2009. — № 5. — С. 137–142.

2010

Узгоркі, апетыя ў міфах і паданнях / Л. Дучыц, І. Клімковіч // Полымя. — 2010. — № 10. — С. 177–188.

2011

Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 2. Л–Я / Рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) і інш. — Мінск: Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. — 464 с.: іл. — Са зместу: 33 артыкулы.

Міфалогія беларусаў: Энцыклапедычны слоўнік / Склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. — Мінск: Беларусь, 2011. — 607 с.: іл. — Са зместу: 141 артыкул.

Сакральная геаграфія Беларусі / Л. Дучыц, І. Клімковіч. — Мінск: Літаратура і Мастацтва, 2011. — 384 с.: іл.

Культавыя і гістарычныя валуны Беларусі / А.К. Карабанаў [і інш.]; Нац. акад. навук Беларусі, Інстытут прыродаа-рыстання. — Мінск: Беларус. навука, 2011. — 235 с.

Курганны могільнік Ахрэмаўцы (Бяльмонта) і матэрыялы раскопак 1978, 1982 і 1997 гадоў / М. Плавінскі, Л. Дучыц, А. Плавінскі // Acta Archaeologica Albaruthenica. — Vol. VII. — Мінск: Выдавец І.П. Логвінаў, 2011. — С. 100–118.

2012

Аздобы — даспадобы / Л. Дучыц // Маладосць. — 2012. — № 3. — С. 112–116.

Папярэднікі / Л. Дучыц // Маладосць. — 2012. — № 8. — С. 111–116.

Гісторыя

ГАРАДЗІШЧА МАСК'АВІЧЫ (агульная характарыстыка)

Л. У. Дучыц (Мінск)

Тэрыторыя сучаснага беларуска-латышка-літоўскага паўземежжа ў к. I — пач. II тыс. з'яўлялася кантактнай зонай крывічоў і ўсходне-прыбалтыйскіх плямёнаў (латгалаў, полаў, земгалаў, аўкштайтаў і інш.). Пачынаючы з трэцяй чвэрці I тыс. сюды, у асяроддзе мясцовага насельніцтва, як асобнымі групамі, так і міграцыйнымі хвалямі, пачалі пранікаць славяне. Аб гэтым сведчаць вынікі раскопак курганных могільнікаў (Опса, Пагошча, Вусце, Рацкі Бор, Ахрэмаўцы і інш.) [7, с. 10–24; 10, с. 181–190; 22, с. 211–252].

З цягам часу мірныя сувязі сталі перарастаць у спробы падпарадкавання ўладзе Полацка. Прадстаўнікі полацкай адміністрацыі з'яўляліся ў самых аддаленых паселішчах. У многіх курганах рубяжа I і II тыс. сярод пахаванняў мясцовага насельніцтва, зробленых па абраду трупаспалення, выяўлены адзінакавыя сінхронныя пахаванні ўзброеных людзей (полацкіх асаднікаў) па абраду трупалажэння (Вусце, Рацкі Бор, Заборныя Гумны, курганы на берагах азёр Дрывяты і Богінскае) [23, с. 166–220; 7, с. 10–24].

У тую ж эпоху на тэрыторыі Усходняй Літвы пачынаецца кансалідацыя плямёнаў у літоўскую народнасць і там узводзіцца шэраг умацаваных паселішчаў (Мажулоніс, Кернава, Майшагола і інш.) [5, с. 31–46; 40, с. 19]. На тэрыторыі Усходняй Латвіі сфарміраваліся княствы Ерсіка і Кокнэсе, якія апынуліся ў васальнай залежнасці ад Полацка і плацілі данину-выкуп. Там правілі латгальскія па паходжанню князі і гэтыя землі карысталіся адноснай самастойнасцю. Узніклі

ўмацаваныя пункты Асатэ, Дзігна, Аўцінэ, Цэсвайнэ, Цэр-дэне і інш. [13, с. 12–14; 32, с. 40–41; 19, с. 182–196].

У пачатку II тыс. пачынаюцца напады крыжакоў [18, с. 71–82; 26; 31, с. 25–33; 39, с. 484–485]. Такія абставіны выклікалі планамернае адначасовае ўзвядзенне Полацкам магутных абарончых пунктаў на сваіх паўночна-заходніх рубяжах [4; 28]. Вынікі археалагічных раскопак засведчылі, што гэта адбывалася ў сярэдзіне XI ст., менавіта ў час найвышэйшага росквіту Полацкага княства. Умацаваны былі гарадзішчы ў Дрысвятых [29, с. 299–310], Браславе [3, с. 95–106; 37, с. 25], Маскавічах [7, с. 24–35], Рацёнках [8, с. 163–182; 12, с. 266], Прудніках [34, с. 267–274].

Полацкае княства рэзка адрознівалася ад усіх раёнаў Русі, як ні спрабавалі кіеўскія князі падпарадкаваць яго. Можа таму і невыпадкава, што ні адзін з названых пунктаў не ўзгаданы ў старажытнарускіх летапісах. Полацкія ж летапісы да нас не дайшлі. Першая згадка пра Браслаў, паводле «Хронікі Мацея Стрыйкоўскага», датуецца 1065 годам. Усталявалася думка, што назва горада паходзіць ад імя першага князя адроджанай полацкай дынастыі Брачыслава Ізяславіча (унука Рагнеды), які княжыў у 1003–1044 гг. [3, с. 95–106].

Назва паселішча, якое існавала на месцы гарадзішча ў вёсцы Дрысваты Браслаўскага р-на, хутчэй за ўсё, мела падобную назву, звязаную з назвай возера Дрысваты і аднайменнай ракой. Упершыню гэта гарадзішча пад назвай «Дрысвятцкі замак» узгадана ў пачатку XV ст. [38, с. 302–303].

Паселішча, якое было на месцы сённяшняга гарадзішча пад назвай Замак каля в. Пруднікі Міёрскага р-на, пісьмовыя крыніцы XVI ст. называюць «фартэцыя Вята» [34, с. 267].

Гарадзішча Маскавічы пад назвай Маскаўцы (ад назвы вёскі на поўнач ад гары) было ўведзена ў навуковы зварот Л.В. Аляксеевым у 1955 г. [2]. У 1972 г. помнік абследаваў М.М. Чарняўскі і занатаваў, што «пры Польшчы нейкія асобы беспаспяхова хацелі адкупіць гарадзішча ў гаспадара хутара і правесці раскопкі» [33, с. 14]. Сярод мясцовага насельніцтва выкарыстоўваюцца дзве назвы — Маскавічы і Маскаўцы. У «Слоўніку назваў населеных пунктаў Віцебскай вобласці», складзеным Я.Н. Рапановічам і надрукаваным у

1977 г., пададзена назва Маскаўцы [25, с. 255], а ў нарматыўным даведніку «Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь. Віцебская вобласць» пад рэдакцыяй В.П. Лемцюговай, які выйшаў у 2009 г., фігуруе назва Маскавічы [20, с. 126].

У пачатку вывучэння археалагічнага помніка высветлілася, што гэта гарадзішча яшчэ ў канцы XIX ст. узгадаў Ф.В. Пакроўскі пад назвай «Рацішкае гарадзішча» [24, с. 3, 25] па назве вёскі Рацішы, якая існавала на поўдзень ад гары [30] і ад якой зараз засталася толькі некалькі хутароў пад назвай Раціоны. Пра мясцовую назву гарадзішча Замак Ф.В. Пакроўскі не сказаў. Гэта і з’явілася прычынай прывязкі Л.В. Аляксеевым помніка археалогіі да вёскі Маскавічы. Але Ф.В. Пакроўскі заўважыў, што на полі каля Рацішкага гарадзішча былі курганы «валатоўкі», якія разворваліся [24, с. 25, 28]. У выніку ў «Археалагічнай карце Беларусі», складзенай Г.В. Штыхавым (1971 г.), з’явілася два гарадзішчы — Маскаўцы са спасылкай на Л.В. Аляксеева і Рацішкі (Раціоны) са спасылкай на Ф.В. Пакроўскага [36, с. 33–34].

Падобная сітуацыя атрымалася і з суседнім гарадзішчам Раціонкі. Ф.В. Пакроўскі ў «Археалагічнай карце Ковенскай губерніі» назваў яго «Мізерскі Замак» [24, с. 25]. Пад такой жа назвай помнік узгадаў у 1955 г. Л.В. Аляксееў [2], а затым у 1971 г. Г.В. Штыхаў [36, с. 34]. На сённяшні дзень ад вёскі Мізары застаўся толькі адзін хутар [20, с. 126], а побач існуе вёска Раціонкі (Рацішкі) на ўскраіне якой і знаходзіцца гарадзішча. Гэта гарадзішча ў 1976 г. ўведзена ў навуку Л.У. Дучыц пад назвай Раціонкі [8, с. 163–182].

Такім чынам, паводле «Спісу населеных пунктаў Ковенскай губерніі» (1896 г.) у канцы XIX ст. былі вёскі Рацішы і Рацішкі. Сёння яны афіцыйна маюць назвы Раціоны і Раціонкі, але мясцовыя старажылы завуць іх традыцыйна — Рацішы і Рацішкі. У Рацішах знаходзіцца вялікі замак (маскавіцкае гарадзішча), а ў Рацішках малы замак (раціонкаўскае гарадзішча). Па прамой адлегласць паміж гарадзішчамі крыху больш за 1 км.

І, несумненна, што ў пачатку II тыс. яны мелі паміж сабой шчыльныя стасункі. Назвы Рацішы і Рацішкі маглі ўтварыцца ад старажытнарускіх імёнаў Рацішын ці Раціша [15,

с. 86–87; 27, с. 12]. Магчыма ўтварэнне назваў ад слова «раць». Вядома, што ў час войнаў Полацк патрабаваў ад усіх залежных зямель дапамогі ратнымі сіламі [37, с. 29].

На карце, дзе паказана Русь у 1054 г., у гістарычным атласе, складзеным Н.І. Паўлішчавым, паміж Браславам і Маскавічамі адзначаны пункт Рубеж [21]. Якімі крыніцамі карыстаўся аўтар, нам невядома. Зараз на гэтым месцы знаходзіцца вёска Рубеж, але пакуль што слядоў умацаванага паселішча XI ст. там не выяўлена. Не выключана, што назва магла тычыцца маскавіцкага гарадзішча.

З сярэдзіны XI ст., пасля ўзвядзення ўмацаванняў, усе названыя пункты (Браслаў, Дрысвяты, Маскавічы, Пруднікі, Рэцкі) сталі хутка расці. Спачатку яны засяляліся полацкімі асаднікамі, дружнай і выхадцамі з далніх зямель. Да XII ст. гэта ўжо былі гарадкі, якія выконвалі не толькі ваенна-палітычную функцыю, але становіліся гандлёвымі і рэлігійнымі цэнтрамі. Сюды сцякалася і насельніцтва з наваколля.

З усіх памежных пунктаў гарадзішча Маскавічы вартае асаблівай увагі. Культурны слой тут прадстаўлены, у асноўным, пачаткам II тыс.

Маскавіцкае гарадзішча знаходзіцца ў 0,3 км на поўдзень ад вёскі Маскавічы Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці. З паўночнага і ўсходняга бакоў балотыстая нізіна, з паўднёвага — павольны схіл, а з заходняга — рэзкі абрыў да возера Дзерба (затокі воз. Неспіш). Пляцоўка плошчай 1 га. З 1976 па 1988 гг. (з перапынкамі ў 1984 і 1986 гг.) даследаванні праводзіла Л.У. Дучыц, у 2001, 2003–2007 гг. С.Д. Дзярновіч. Л.У. Дучыц на пляцоўцы і схілах гарадзішча ўскрыла плошчу больш за 2,5 тыс. кв.м. Магутнасць культурнага пласта (цёмна-карычневага, месцамі чорнага колераў з пясчана-вугальнымі праслойкамі) вагаецца ад 0,2 да 0,6 м, а на заходняй тэрасе месцамі дасягае 1,2 м. На пляцоўцы гарадзішча ў выніку ворыва культурны слой перамешаны да мацерыка і ў некранутым стане захаваліся толькі ў запаўненні мацерыковых ям.

Дэшыфровка аэрафотаздымка (залёт 1975 г.), зробленая ў 1980–1981 гг. у Інстытуце археалогіі АН СССР (Масква), выявіла шчыльную драўляную забудову на самім гарадзішчы і ўздоўж берагавой лініі. Рэшткі дрэва не захаваліся, але, мяр-

куючы па профілях раскопаў, адбітках абгарэлых бярвенняў і характару мацерыка, можна гаварыць, што жытлы былі на-земныя зрубныя памерамі каля 4 × 4 м і 5 × 5 м. Пад ніжнімі вугламі адкапаны вялікія камяні. Шматлікія кавалкі глінянай абмазкі сведчаць, што пабудовы ўзводзіліся з круглых і з абцясаных бярвенняў. Падлогі рабілі глінабітныя і з дошак, пад якімі выяўлены супясчаныя падсыпкі і гліняныя падмазкі. Печы былі невялікія глінабітныя. Выяўлена шмат ям розных форм і памераў, некаторыя з іх маглі быць пад падлогай. Сценкі многіх ям абмазаны глінай.

Пры прарэзцы тэрасы з боку возера ўдалося прасачыць, што абарончыя канструкцыі ўяўлялі сабой сістэму клецяў, якія былі ўзведзены пасля нівеліроўкі ўзгорка пяском і глінай. Яшчэ ў часы ранняга жалезнага веку на гары існавала невялікае паселішча.

У прыбярэжнай частцы ў раскопе каля падэшвы гарадзішча выяўлены культурны пласт тоўшчай 0,2–0,3 м, прасочаны рэшткі абгарэлых бярвенняў кута пабудовы і выбрукоўка. Знойдзены рэчы, сінхронныя рэчам на пляцоўцы гарадзішча. Гідраархеалагічныя даследаванні паказалі, што частка ўжо спаленага паселішча з цягам часу апынулася пад вадой (гл. Артыкул па падводных работах).

На гарадзішчы выяўлены разнастайныя рэчы побыту (крэсавы, замкі, ключы) і прылады працы (нажы, сярпы, косы, наральнікі) XI — пач. XIV стст. Асновай гаспадаркі былі земляробства і звязаная з ім жывёлагадоўля. Аб занятках земляробствам сведчаць знаходкі сярпоў, сашнікоў, наматыжнікаў, каменных жорнаў з жалезнымі ўстаўкамі (порхліцамі). Вялікую ролю адыгрывала паляванне і рыбалоўства. Важнымі галінамі вытворчасці былі апрацоўка дрэва, скуры, ткацтва і пляценне. Развіваліся рамёствы — жалезаробчае, касцярэзнае, ганчарнае, ювелірнае. Усе яны былі разлічаны, у асноўным, на патрэбы жыхароў паселішча і наваколля. З ганчарнай майстэрні выходзіў разнастайны па памерах і формах посуд. На больш чым сотні донцаў ад посуду аднолькавыя клеймы, якія нагадваюць знак Рурыкавічаў.

Маскавіцкае пасяленне было ўключана ў шырокія гандлёвыя сувязі. Заходняя Дзвіна з яе прытокамі, у прыватнасці

Друйкай, азёры і волакi садзейнічалі ўключэнню ў гандаль паміж Заходняй Еўропай і Усходам. Праз Заходнюю Дзвіну можна было трапіць у Днепр і раку Вялікую. Паблізу праходзіў сухапутны шлях з Літвы ў Пскоў і Ноўгарад. Мяркуючы па знаходках (каля трох соцен фрагментаў шкляных бранзалетаў, каля двухсот шыферных праселак, гірках-разнавагах, вялікай жалезнай гіры і інш.), можна гаварыць, што паселішча выконвала ролю абменнага пункту.

Шматлікія знаходкі зброі, рыштунку каня і вершніка сведчаць аб існаванні моцнага ваеннага гарнізона, які ў сацыяльным плане быў неаднародны. Аб пражыванні ў гарадку людзей знатных і багатых гавораць сярэбраныя і пазалочаныя ўпрыгажэнні (пярсцёнкі, скроневыя кольцы, гузікі), візантыйскія шклянныя бранзалеты, крыжы-энкаліпіены з пазалотай, выемчатай эмаллю і чэрню.

У этнічным плане насельніцтва ўяўляла сабой вялікі кангламерат. Мяркуючы па этнавызначальных жаночых ўпрыгажэннях (скроневых кольцах, падвесках, фібулах, бранзалетах і інш.), можна гаварыць аб пражыванні тут у XI–XIII стст. крывічоў, латгалаў, земгалаў, ліваў, аўкштайтаў, выхадцаў з вяціцкіх і наўгародскіх зямель. Шэраг ўпрыгажэнняў, у тым ліку раўнаплечая фібула, а таксама абломкі костак жывёл з нанесенымі на іх рунічнымі знакамі, сведчаць аб прысутнасці скандынаваў ці іх славянізаваных нашчадкаў. Скандынаўскае пісьмо маглі прынесці воіны-наёмнікі, купцы, або скандынавы, якія ўдзельнічалі ў паходах крыжакоў.

На многіх костках ёсць схематычныя малюнкi, дзе паказаны воіны ў кальчугах і шлемах, з мячамі і шчытамі, людзі ў лодках і групы людзей. На некалькіх малюнках фігуруе вялікі крыж. Усе гэтыя сюжэты адлюстроўваюць пэўныя падзеі з гісторыі маскавіцкага паселішча.

Па многіх прыкметах (невялікая плошча, адсутнасць значнага пасада, наяўнасць умацаванняў і ваеннага гарнізона, сведчанні шырокага гандлю, рамяство, разлічанае, у асноўным, на мясцовыя патрэбы, наяўнасць каштоўных рэчаў, вялікая роля сельскай гаспадаркі і промыслаў) гарадзішча Маскавічы можна аднесці да невялікага пасялення гарадскога тыпу, росквіт якога прыпадаў на канец XI–XIII стст.

У XII — пачатку XIII стст. пісьмовыя крыніцы паведамляюць аб паходах літоўцаў на полацкія землі (1183, 1203, 1216, 1225 гг.) [5, с. 31–46]. У 1212 г. полацкі князь Уладзімір, каб процістаяць літоўцам, вымушаны быў заключыць пагадненне з крыжакамі. Ужо ў 1216 г. палачане разам з літоўцамі збіраліся ў паход на Рыгу, але з-за раптоўнай смерці князя Уладзіміра паход не адбыўся. З цягам часу залежныя ад Полацка княствы Ерсіка і Кокнэсе трапілі пад уладу крыжакоў. У такіх умовах полацкае баярства пайшло на збліжэнне з літоўцамі і хутка ў Полацку ўжо княжыў пляменнік Міндоўга Тугіловіч, які прыняў праваслаўе. У складзе ВКЛ Полацкая зямля захоўвала аўтаномію. Дагавор 1338 г. паміж Полацкам і Ордэнам прадугледжваў недатыкальнасць полацкіх зямель і ўрэгуляванне гандлёвых адносінаў [26]. Але, нягледзячы на гэта, на працягу ўсяго XIV ст. крыжакі часта ўрываліся ў Полацкую зямлю пад прыкрыццём ідэі пашырэння каталіцызму [31, с. 25–33]. У адзін з такіх нападаў магло быць разрабавана і спалена маскавіцкае паселішча. Гэта магло адбыцца і падчас іншых падзей, у тым ліку ўнутраных супярэчлівасцяў. У выніку такіх жа выпадкаў жыццё спынілася і на паселішчы, якое існавала на месцы сённяшняга гарадзішча Рацёнкі. Пасля пагібелі ўмацаваных пунктаў людзі там больш не сяліліся.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Александров, Д.Н. Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI веках / Д.Н. Александров, Д.М. Володихин. — Москва: Аванта, 1994. — 134 с.
2. Алексеев, Л.В. Отчет о полевых археологических исследованиях Полоцко-Прибалтийского отряда Прибалтийской комплексной экспедиции АН СССР в 1955 г. / Л.В. Алексеев // Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 9.
3. Алексеев, Л.В. Раскопки древнего Браслава / Л.В. Алексеев // Краткие сообщения Института археологии. — Москва, 1960. — Вып. 81. — С. 95–106.
4. Алексеев, Л.В. Полоцкая земля (Очерки истории Северной Белоруссии) / Л.В. Алексеев. — Москва: Наука, 1966. — 295 с.

5. Волкайте-Куликаускене, Р.К. К вопросу об образовании литовской народности по данным археологии / Р.К. Волкайте-Куликаускене // Советская этнография. — 1979. — № 3. — С. 31–46.
6. Дернович, С.Д. Скандинавские древности эпохи викингов в Беларуси / С.Д. Дернович. — Минск: Беларуская наука, 2006. — 86 с.
7. Дучыц, Л.У. Браслаўскае Паазер'е ў IX–XIV стст. (Гісторыка-археалагічны нарыс) / Л.У. Дучыц; пад рэд. Г.В. Штыхава. — Мінск: Навука і тэхніка, 1991. — 120 с.
8. Дучыц, Л.В. Городище Ратюнки / Л.В. Дучыц, А.Г. Митрофанов // Гістарычна-археалагічны зборнік / Інстытут гісторыі НАН Беларусі. — Мінск, 1994. — Вып. 5. — С. 163–182.
9. Дучыц, Л.У. Курганны могілнік каля в. Укля Браслаўскага р-на / Л.У. Дучыц // Гістарычна-археалагічны зборнік / Інстытут гісторыі НАН Беларусі. — Мінск, 1996. — Вып. 8. — С. 111–120.
10. Дучыц, Л. Раскопкі курганоў ва ўрочышчы «Рацкі Бор» каля г. Браслава Віцебскай вобласці / Л. Дучыц, В. Шадыра // Гістарычна-археалагічны зборнік / Інстытут гісторыі НАН Беларусі. — Мінск, 2004. — Вып. 19. — С. 181–190.
11. Егорейченко, А.А. Железный век Браславского Поозерья / А.А. Егорейченко // Браслаўскія чытанні: Матэрыялы III навукова-краязнаўчай канферэнцыі, прысвечанай 200 угодкам паўстання 1794 г. 11–12 красавіка 1994 г. Браслаўскі гісторыка-краязнаўчы музей. — Браслаў, 1994. — С. 20–22.
12. Егорейченко, А. Городище Ратюнки / А. Егорейченко // Гістарычна-археалагічны зборнік / Інстытут гісторыі НАН Беларусі. — Мінск, 2003. — Вып. 18. — С. 266.
13. Калнынь, В. Очерки истории государства и права Латвии в XI–XIX вв. / В. Калнынь. — Рига: Звайгзне, 1980. — 223 с.
14. Ласкавы, Г.В. Узбраенне воінаў XII–XIII стст. з феадальных замкаў паўночнага захаду Полацкай зямлі (па матэрыялах раскопак гарадзішчаў Пруднікі і Маскавічы) / Г.В. Ласкавы // Старонкі гісторыі Беларусі / Інстытут гісторыі; Мінск: Навука і тэхніка, 1991. — С. 47–57.
15. Медынцова, А.А. Начало письменности на Руси по археологическим данным / А.А. Медынцова // IX Международный съезд славистов: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. — Киев, 1983. — С. 86–97.
16. Мельникова, Е.А. Скандинавские рунические надписи (Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий) / Е.А. Мельникова. — Москва: Восточная литература, 2001. — 496 с.
17. Митрофанов, А.Г. Памятники V–XI вв. белорусско-латышского пограничья / А.Г. Митрофанов // Проблема этногенеза и этнической истории балтов. — Вильнюс: Институт истории, 1981. — С. 30–33.
18. Назарова, Е.Л. Регион Западной Двины в эпоху смены политического влияния. Конец XII в. / Е.Л. Назарова // Контактные зоны в истории Восточной Европы. — Москва, 1995. — С. 71–82.
19. Назарова, Е.Л. Русско-латгальские контакты в XII–XIII вв. в свете генеалогии князей Ерсики и Кокнесе / Е.Л. Назарова // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1992–1993 гг. — Москва: Наука, 1995. — С. 182–196.
20. Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь. Віцебская вобласць: нарматыўны даведнік пад агульнай рэдакцыяй В.П. Лемшоговай. — Мінск: Тэхналогія, 2009. — 668 с.
21. Павлищев, Н.И. Исторический атлас / Н.И. Павлищев. — Варшава: 1845. — (II издание: Вильно, 1873).
22. Плавинский, Н. Курганный могильный Погоща: результаты раскопок 2005–2006 гг. / Н. Плавинский // Lietuvos archeologija. — Vilnius, 2008. — Т. 34. — С. 211–252.
23. Покровский, Ф.В. Курганы на границе современной Литвы и Белоруссии / Ф.В. Покровский // Труды IX Археологического съезда в Вильно в 1893 г. — Москва, 1895. — С. 166–220.
24. Покровский, Ф.В. Археологическая карта Ковенской губернии / Ф.В. Покровский. — Вильно, 1899.
25. Рапановіч, Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Віцебскай вобласці / Я.Н. Рапановіч. — Мінск: Навука і тэхніка, 1977. — 504 с.
26. Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края. — Т. 2. — Рига, 1879. — 592 с.
27. Свердлов, М.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси / М.Б. Свердлов. — Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1983. — 238 с.
28. Семенчук, Г.Н. Формирование и развитие территории Полоцкой земли в IX — первой половине XIII вв.: автореф. дисс. канд. ист. наук: 07.00.06 / Г.Н. Семенчук; АН Беларусі Ін-т історыі. — Мінск, 1993. — 24 с.

29. Семенчук, Г.Н. Раннесредневековый археологический комплекс Дрисвяты / Г.Н. Семенчук // Lietuvos archeologija. — Vilnius, 2001. — Т. 21. — С. 299–310.
30. Список населенных мест Ковенской губернии. — Ковно, 1896.
31. Ткаченко, Н.Г. Папство как вдохновитель усиления и расширения агрессивной деятельности Тевтонского Ордена / Н.Г. Ткаченко, А.Н. Массан // Вестник Московского университета. — Серия 8: История. — 1984. — № 6. — С. 25–33.
32. Фроянов, И.Я. Данники на Руси X–XIII вв. / И.Я. Фроянов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1965. — Москва; Изд. Московского университета. — 1970. — С. 33–41.
33. Чарняўскі, М.М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях нёманскага неалітычнага атрада за 1972 год / М.М. Чарняўскі // Архіў археалагічнай навукавай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 410.
34. Шадыро, В.И. Городище и селище Прудники / В.И. Шадыро // Lietuvos archeologija. — Vilnius, 2001. — Т. 21. — С. 267–274.
35. Шадыра, В.І. Беларускае Падзвінне (I тыс. н.э.) / В.І. Шадыра. — Мінск: Інстытут гісторыі, 2006. — 150 с.
36. Штыхов, Г.В. Археологическая карта Белоруссии. — Вып. II. — Минск: Наука и техника, 1971. — 276 с.
37. Штыхов, Г.В. Города Полоцкой земли / Г.В. Штыхов. — Минск: Наука и техника, 1978. — 159 с.
38. Шыдлоўскі, К. Дрысвяты / К. Шыдлоўскі, Г. Семянчук // Энциклапедыя гісторыі Беларусі. — Мінск, 1996. — Т. 3. — С. 302–303.
39. Liv-Est und Curlandische Urkundenbuch. — Band 9. — Riga, 1855.
40. Ochmanski, J. Litewska granica na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu. — Ser. Historia; Nr. 96. — Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza. — Poznan, 1981. — 82 s, map.

РЕЗЮМЕ

Л. В. Дучиц

Городище Масковичи (общая характеристика)

Городище находится в 0,3 км на юг от деревни Масковичи Браславского района Витебской области Республики Беларусь. В научную литературу под таким названием его ввёл Л.В. Алексеев в 1955 году, но в конце XIX века под названием Ратишского городища — упоминал Ф.В. Покровский. В 1972 г. памятник обследовал М.М. Чернявский, в 1976–1988 гг. раскопки проводила Л.В. Дучиц, в 2001, 2003–2007 гг. — С.Д. Дернович.

Дучиц Л.В. вскрыла площадь более 2,5 тыс. кв.м. Мощность культурного слоя 0,2–0,6 м и до 1,2 м на западной террасе. Дешифровка аэрофотоснимка выявила тесную деревянную застройку. Остатки дерева не сохранились, но профили раскопов и характер материка свидетельствуют о том, что жилища были наземные срубные с глинобитными и дощатыми полами, а печи небольшие глинобитные. Прорезка склона городища показала, что укрепления были возведены в середине XI века, как и на соседних городищах.

Выявлены разнообразные предметы быта, орудия труда, оружие, украшения и др. вещи. Основой хозяйства были земледелие и животноводство. Большое место занимали охота и рыболовство, а также обработка дерева, кости, кожи, ткачество. Зафиксированы следы железоделательного, гончарного, косторезного и ювелирного ремёсел. Поселение было включено в широкие торговые связи и выполняло роль обменного пункта. Многочисленные находки оружия, снаряжения коня и всадника свидетельствуют о существовании большого военного гарнизона. О проживании в городке людей богатых и знатных говорят серебряные и позолоченные украшения, кресты-энколпионы. Судя по этноопределяющим украшениям, население представляло большой этнический конгломерат (кривичи, латгалы, земгалы, ливы,

аукштайты, прибалтийские финны, скандинавы и др.). Обнаружено более ста обломков костей животных с нанесёнными на них руническими знаками (среди них есть и кириллические) и разнообразными, в том числе и сюжетными рисунками. Руническое письмо могли принести воины-наёмники, купцы, или скандинавы, которые участвовали в походах крестоносцев.

В конце XIII — нач. XIV вв. поселение, существовавшее на месте масковичского городища, погибло в результате разорения и пожара. Жизнь здесь больше не возобновлялась.

SUMMARY

L. V. Duchyts
Maskovichy hill-fort
(*general characteristic*)

The hill-fort is in 0,3 km on the south from village Maskovichy of Braslav district of Vitebsk region of Byelorussia. It was entered into the scientific literature under such name by L.V. Alexeyev per 1955, but in end of XIX century it was mentioned by F.V. Pokrovsky under name Ratishky hill-fort. In 1972 this monument surveyed by M.M. Chernyavsky, in 1976–1988 of excavations were spent by L.V.Duchyts, in 2002–2004 — S.D. Dernovich.

Duchyts L.V. has investigated the area more than 2,5 thousand sq.m. Capacity of a cultural layer is 0,2–0,6 m and up to 1,2 m on the western terrace. Decoding of an aerial photograph has revealed close wooden development. The rests of a tree were not kept, but structures of trench and character of continent surface show that dwellings were ground carcass with pise-walled and board floors, and the furnace small pise-walled. Cutting of a slope of the hill-fort has shown, that strengthenings have been erected in middle of XI century, as well as on the neighbours hill-forts.

Various subjects of a life, the instrument of work, the weapon, ornaments, etc. are revealed. A basis of an economy were agriculture and animal industries. The big place was occupied with hunt-

ing and fishery, and also processing of a tree, a bone, a leather, weaving. Traces of iron production, potter's, bone curving and jeweller crafts are fixed. The settlement has been included in wide trading connections and carried out a role of exchange point. Numerous finds of the weapon, equipment of a horse and the horseman testify to existence of the big military garrison. About residing of rich people at small town speak the silver and gilt ornaments, crosses-encolpion. By ethnodefining ornaments, the population represented the big ethnic conglomerate (Krivichs, Latgals, Zemgals, Livs, Aukshaitis, Baltic Finns, Scandinavians, etc.). It is revealed more than hundred fragments of bones of animals with put on them runic signs (among them is also cyrillic) and various, including subject figures. Runic writing soldiers-mercenaries, merchants, or Scandinavians who participated in campaigns of crusaders could bring.

In end of XIII — the beginning of XIV centuries the settlement existed on a place Maskovichy of hill-fort, was lost as a result of ruin and a fire. The life here did not renew any more.

МАСКАВІЧЫ Ў КАНТЭКСЦЕ СІНХРОННЫХ ПОМНІКАЎ БРАСЛАЎСКАГА ПААЗЕР'Я

М. А. Плавінскі (Мінск)

Гарадзішча Маскавічы даўно стала адным з найбольш шырока вядомых археалагічных помнікаў Беларускага Падзвіння і, напэўна, самым знакамітым помнікам археалогіі Браслаўскага Паазер'я разам з Замкавай Гарой у Браславе. Дзякуючы шматгадовым даследаванням Л.У. Дучыц, быў здабыты велізарны археалагічны матэрыял, апублікаваны ў яе манаграфіі [4] і пакладзены ў падмурак шматлікіх даследаванняў, прысвечаных асобным катэгорыям маскавіцкіх знаходак [6; 7; 12]. Новы этап у вывучэнні гарадзішча Маскавічы прыпадае на 2001, 2003–2007 гг., калі працы на помніку праводзіў С.Дз. Дзярновіч. Вынікі гэтых адносна невялікіх па плошчы (у параўнанні з раскопамі Л.У. Дучыц) даследаванняў пакуль апублікаваны толькі часткова [3]. Аўтар сапраўднага артыкула меў шчаслівую магчымасць два гады запарудзельнічаць у раскопках гарадзішча Маскавічы пад кіраўніцтвам С.Дз. Дзярновіча, што дазваляе яму адчуваць сябе «саўдзельнікам» усіх «маскавіцкіх спраў». Але сам артыкул прысвечаны не столькі Маскавічам, колькі помнікам бліжэйшага да іх наваколля і некаторым агульным пытанням гісторыі Браслаўскага Паазер'я X–XIII ст. на падставе наяўных на сённяшні дзень археалагічных дадзеных.

Відавочна, кожнае паселішча на пэўным адрэзку часу функцыянуе ў межах пэўнай пасяленчай структуры, канкрэтныя асаблівасці якой могуць быць абумоўлены прыроднымі ўмовамі рэгіёна, этна-культурнай сітуацыяй, што склалася ў ім, яго палітыка-геаграфічным размяшчэннем, наяўнасцю значных шляхоў транскантынентальнага гандлю і г.д. Менавіта таму шэраг істотных пытанняў, што тычацца Маскавічаў, можа быць вырашаны толькі ў выніку разгляду адпаведнага «археалагічнага кантэксту» функцыянавання гэтага пасе-

лішча. Да ліку такіх пытанняў, якія не могуць быць ўпэўнена вырашаны, зыходзячы толькі з матэрыялаў раскопак самога гарадзішча, належаць наступныя:

- час узнікнення на ім старажытнарускага паселішча,
- асноўныя функцыі, якія гэтае паселішча было прызначана выконваць,
- дакладны час і прычыны спынення функцыянавання гарадзішча.

Дзеля іх вырашэння неабходны разгляд матэрыялаў усіх, даследаваных да сённяшняга часу, археалагічных помнікаў Браслаўскага Паазер'я канца I тыс. — першых стагоддзяў II тыс. н.э.

Напрыканцы I тыс. н.э. Браслаўскае Паазер'е, дакладней яго заходняя частка, была заселена носьбітамі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў (далей — КСПДК). Пахавальныя помнікі гэтай культуры прадстаўлены ў рэгіёне курганнымі могілнікамі Бяльмонты, Вусце (Богіна), Опса, Даўбор, Заборныя Гумны, Рацкі Бор. Яны канцэнтруюцца на захадзе Браслаўскага Паазер'я — у ваколіцах азёр Богінскага і Дрывяты. Асноўная маса даследаваных у пералічаных могілніках пахаванняў належыць да тыповых для КСПДК крэмацый, здзейсненых па-за межамі кургана, якія ўтрымліваюць характэрныя для гэтай культуры тыпы ўпрыгажэнняў і ляпную кераміку «з плечукамі». Усе адносна вузкія датаваныя комплексы КСПДК належаць да X ст. ці X — пачатку XI ст., хаця выключаць існаванне пахаванняў IX ст. таксама нельга [11, с. 129]. Культурныя слаі з характэрнай для КСПДК ляпной керамікай «з плечукамі» і рэчавым матэрыялам выяўлены на гарадзішчы «Змак» на возеры Дрысвяты [13, с. 62; 14, с. 300], гарадзішчы «Замкавая Гара» у Браславе [11, с. 129, малюнак 1–10], селішчы Зазоны, гарадзішчы і селішчы Пруднікі [15, рисунок 9: 10].

Пералічаныя помнікі КСПДК могуць быць аб'яднаныя ў асобны богінска-дрывяцкі мікрарэгіён, які пакінула самая крайняя група носьбітаў традыцый культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў [8, с. 243; 9, с. 24].

У другой палове X ст. на ўсходзе Браслаўскага Паазер'я — у ваколіцах азёр Укля — Абстэрна — Важа з'яўляюцца кур-

ганныя могільнікі, у якіх цалкам пераважаюць пахаванні па абрадзе інгумацыі, а крэмацыі сустракаюцца вельмі рэдка (могільнікі Лясная, Кублішчына, Укля, Кузьмаўшчына). Пры пахаваннях пераважае кругавая кераміка і набор ювелірных упрыгажэнняў, тыповы для крывіцкіх курганоў Беларускага Падзвіння старажытнарускага часу. Дадзеныя некропалі з'яўляюцца сведчаннем сельскай каланізацыі часоў Рагвалода і больш позняй эпохі, бо функцыянаванне курганных могільнікаў з трупapakладаннямі на ўсходзе Браслаўскага Паазер'я працягвалася і ў далейшым — і ў XI, і ў XII ст. [9, с. 24; 10, с. 129, 131].

У канцы X — пачатку XI ст. у могільніках богінска-дрывяцкага мікрарэгіёна КСПДК з'яўляецца шэраг пахаванняў па абрадзе інгумацыі. У большасці з іх знойдзены прадметы ўзбраення старажытнарускіх і паўночнаеўрапейскіх форм. Гэтыя пахаванні былі пакінутыя прышэльцамі, не звязанымі з пахавальнымі традыцыямі КСПДК. У цэнтры богінска-дрывяцкага мікрарэгіёна ў апошніх дзесяцігоддзях X ст. узнік курганны могільнік Пагошча, не звязаны з пахавальнымі традыцыямі гэтай культуры. Ён належаў калектыву, які ўключаў розных па этна-культурнай прыналежнасці членаў, дамінуючае становішча сярод якіх займалі ўзброеныя мужчыны з пэўным калектыўным уяўленнем аб пахавальным рытуале, адпаведным іх групавому і сацыяльнаму статусу. Узнікненне курганнага могільніка Пагошча і з'яўленне інгумацый са зброяй у курганных могільніках КСПДК адлюстроўвае ўваходжанне рэгіёна ў сферу ўплыву Полацкага княства, а самі гэтыя пахаванні належаць прадстаўнікам полацкай княжацкай адміністрацыі [9, с. 26–29; 10, с. 129–135].

Адначасова са з'яўленнем у некропалях КСПДК пахаванняў па абрадзе трупapakладання са зброяй і ўзнікненнем дружнага некропалі ў Пагошчы, у канцы X — пачатку XI ст. адбываюцца пажары на гарадзішчы «Змак» на возеры Дрысвяты і на гарадзішчы «Замкавая гара» у Браславе, а на іх месцы ўзнікаюць гарадскія цэнтры з тыповай старажытнаруускай матэрыяльнай культурай. Жыццё на селішчы ў Зазонах спыняецца, а на гарадзішча і селішча Пруднікі прані-

ваюць традыцыі старажытнаруускай матэрыяльнай культуры [8, с. 243].

Менавіта ў кантэксце азначаных падзей і трэба разглядаць узнікненне гарадзішча Маскавічы. Варта адзначыць, што знаходкі керамікі «з плечукамі» на помніку дагэтуль аўтарамі раскопак зафіксаваныя не былі [4, с. 24]. Гэта дазваляе меркаваць, што гарадзішча не выкарыстоўвалася носьбітамі КСПДК. Пачатак яго функцыянавання ў Сярэднявеччы можа быць аднесены да часу не раней за канец X ст., калі, мяркуючы па матэрыялах пахавальных помнікаў [11, с. 141], у Браслаўскім Паазер'і пачынае распаўсюджвацца раннекурганная кераміка, а, верагодна, нават да пачатку XI ст. Да такога датавання схіляюць, як аналіз матэрыялаў раскопак самога гарадзішча, так і гістарычны кантэкст яго ўзнікнення.

Не пазней за сярэдзіну XI ст., курганныя могільнікі богінска-дрывяцкага мікрарэгіёна перастаюць функцыянаваць (найбольш познім зараз можа быць прызнаны некропаль у Опсе). Археалагічныя помнікі другой паловы XI–XIII стст. на захад ад Браслава (за выключэннем наваколля Дрысвяты) пакуль не выяўлены, што можа сведчыць аб адсутнасці стабільнага засялення рэгіёна альбо аб яго слабай населенасці, прычыны якой пакуль застаюцца не высветленымі.

У другой палове XI–XIII стст. старажытнаруускае насельніцтва ў Браслаўскім Паазер'і канцэнтравалася ўздоўж Друйкі, па берагах азёр Неспіш і Дрываты і на ўсход ад гэтай рэгіянальнай артэрыі (малюнак 1). На сённяшні дзень старажытнаруускія слаі выяўлены на 6 гарадзішчах рэгіёна — у Браславе, Дрысвятах, Прудніках, Маскавічах, Рэцонках, Слабодцы. З пералічаных помнікаў Дрысвяцкі археалагічны комплекс (гарадзішча, прылеглае да яго селішча і грунтовы могільнік Пашавічы [13]) з'яўляецца самым заходнім. Калі прыняць пад увагу адзначанаю адсутнасць стабільнай сістэмы засялення старажытнарускага часу паміж азёрамі Дрысвяты і Дрываты, атрымліваецца, што гарадзішча Дрысвяты было адарваным ад асноўнага масіву старажытнаруускіх паселішчаў, вынесеным прыкладна на 20 км на захад фарпостам. Астатнія гарадзішчы — Браслаў, Маскавічы, Рэцонкі, Слабодка, Пруднікі — размешчаны ўздоўж ракі Друйкі ці ў не-

пасрэднай блізкасці ад яе. Старажытнарускія матэрыялы выяўлены таксама ў Друі, на селішчы Ушына і, верагодна, на селішчы Манастыр [9, с. 29–30].

Тапаграфія старажытнарускіх паселішчаў дазваляе меркаваць, што Друйка была важнай рэгіянальнай артэрыяй, якая звязвала Браслаў з Заходняй Дзвіной. Важнае значэнне Друйкі як рэгіянальнай артэрыі камунікацый пацвярджае таксама і тое, што яна з’яўляецца адзінай ракой у міжрэччы Дзвіны і Дзісны, якую добра ведалі ўсе складальнікі мапаў XVI–XVII стст. (малюнак 2-1, 2-2) [1, с. 98–100].

Маскавічы знаходзяцца на беразе возера Неспіш, праз якое цячэ Друйка [2, с. 306]. Можна меркаваць, што разам з размешчанымі непадалёк у Браславам, Слабодкай і Рэцанкамі яны складаюць адзіную сістэму ўмацаванняў, якая сфармавалася пры князі Брачыславе Ізяславічы ў першыя дзесяцігоддзі XI ст. [8, с. 243]. Блізкае размяшчэнне гарадзішчаў давала магчымасць хуткага апаўшчэння суседзяў аб магчымай небяспецы, да прыкладу, пры дапамозе сігнальных дымоў. Такі сігнал, пададзены на Маскавічах, быў бы бачны адразу і ў Слабодцы, і ў Рэцанках, і ў самім Браславе.

Такім чынам, асноўнай функцыяй гарадзішча Маскавічы быў кантроль над асноўнай артэрыяй камунікацый рэгіёна — ракой Друйкай, а таксама абарона гэтай артэрыі, таксама, як і тэрыторыі на ўсход ад яе, заселенай сельскім насельніцтвам Полацкай зямлі. Вялікая роля вайсковай справы ў жыцці жыхароў гарадзішча пацвярджаецца шматлікімі знаходкамі прадметаў узбраення, якія былі выяўлены падчас яго раскопак [4, с. 40–43; 6].

Найбольш складаным з узятых у пачатку сапраўднага артыкула пытанняў з’яўляецца пытанне аб часе і прычынах спынення функцыянавання гарадзішча. Л.У. Дучыц датавала спыненне жыцця на гарадзішчы Маскавічы канцом XIII — пачаткам XIV ст. пасля яго спалення і разрабавання [5, с. 17]. З дадзенай тэзай можна пагадзіцца, зрабіўшы, пры гэтым некалькі каментароў. Л.У. Дучыц цалкам слушна разглядае заняпад Маскавічаў у кантэксце працэсаў аслаблення Полацкага княства, фармавання Вялікага княства Літоўскага і ваенна-палітычнай актыўнасці крыжакоў у Сярэднім Пад-

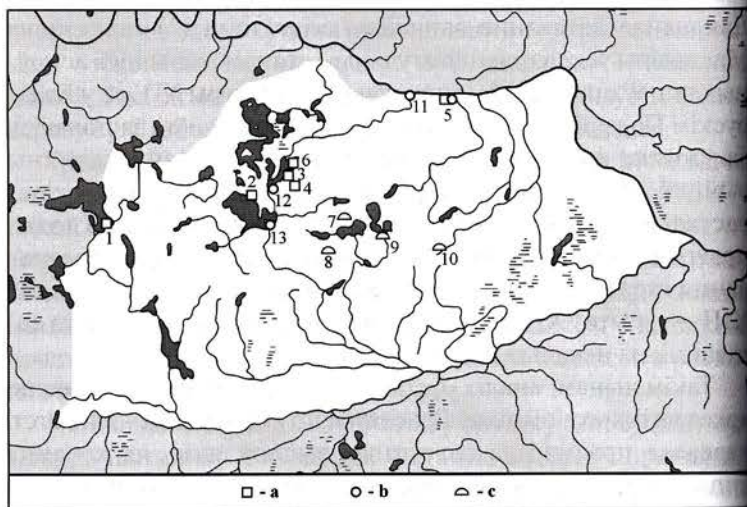
звінні [4, с. 87–91; 5, с. 17]. Разам з тым, варта адзначыць, што фрагментарнасць і цям’янасць пісьмовых крыніц дагэтуль не дазваляюць упэўнена вызначыць час далучэння Браслаўскага Паазер’я да ВКЛ [абсяжную гістарыяграфію пытання гл.: 4, с. 87–91; 16].

Археалагічныя матэрыялы ў дадзеным выпадку таксама не даюць надзейных дадзеных для датавання пэўных падзей. Відавочных сведчанняў ваеннай катастрофы (шматлікіх знаходак наканечнікаў стрэл ці арбалетных балтоў са слядамі выкарыстання) на Маскавічах, падаецца, не выяўлена. Таму спыненне функцыянавання гарадзішча ў выніку паспяховага варажэга нападу застаецца не выключаным, але і не адзіна верагодным. Таксама нельга выключыць магчымасць паступовага заняпаду паселішча ў сувязі са зменамі ў сістэме рассялення ў рэгіёне, якія маглі быць выкліканы, напрыклад, уваходжаннем яго ў склад новага дзяржаўнага аб’яднання. Дакладнае датаванне заняпаду/знішчэння (?) гарадзішча Маскавічы ўскладняецца агульным станам храналогіі асноўных тыпаў прадметаў матэрыяльнай культуры XIV ст. у Беларускім Падзвінні, а менавіта тым, наколькі доўга заставаліся на ўжытку артэфакты старажытнарускіх тыпаў і калі яны выйшлі з карыстання. Пры гэтым, відавочна, што яны не перасталі выкарыстоўвацца адразу ў канцы XIII ст. З гэтай прычыны можна пагадзіцца, што час спынення функцыянавання гарадзішча Маскавічы можа быць аднесены да канца XIII — пачатку XIV ст. з перспектывай амалажэння гэтага датавання на некалькі дзесяцігоддзяў.

Такім чынам, аналіз «феномена Маскавічаў» у кантэксце археалагічных помнікаў Браслаўскага Паазер’я IX–XIII стст. дазваляе прыйсці да наступных высноў, якія, як хочацца спадзявацца аўтару, некалькі ўдакладняюць існуючыя ўяўленні аб храналогіі помніка і яго ролі ў гісторыі рэгіёна.

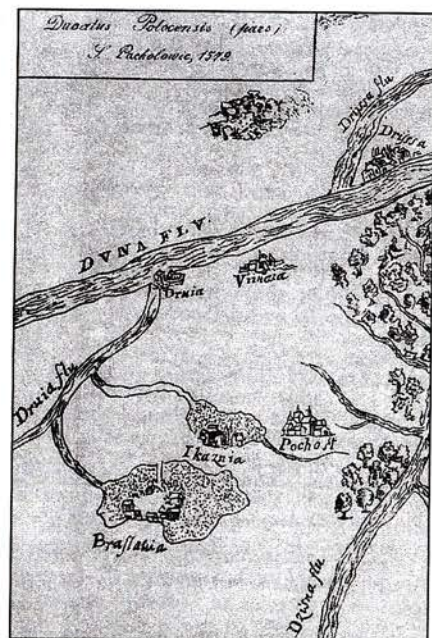
Гарадзішча Маскавічы ўзнікла ў канцы X — пачатку XI ст. як адзін з вузлавых пунктаў у сістэме полацкіх умацаванняў цэнтраў, размешчаных уздоўж ракі Друйкі і ў непасрэднай блізкасці ад яе. Гэтая сістэма ўмацаванняў паўстала ў першыя дзесяцігоддзі XI ст. пры князі Брачыславе Ізяславічы. Асноўнымі функцыямі Маскавічаў былі кантроль над шляхам па

Друйцы, якая злучала Браслаў з Заходняй Дзвіной і абарона старажытнарускага сельскага насельніцтва Полацкага княства, якое канцэнтравалася ўздоўж Друікі, па берагах азёр Неспіш і Дрывяты і ва ўсходняй частцы Браслаўскага Паазер'я — у раёне азёр Укля — Абстэрна — Важа. Дакладны час і прычыны спынення функцыянавання маскавіцкага гарадзішча пакуль застаюцца не зусім зразумелымі. Відавочна, што гэта адбылося ў сувязі са зменамі ваенна-палітычнай сітуацыі ў рэгіёне. Аднак канкрэтныя прычыны — ваенная катастрофа ці заняпад і дакладны час — паміж канцом XIII і першымі дзесяцігоддзямі XIV ст. пакуль не могуць быць дакладна вызначаны. Застаецца спадзявацца, што вырашэнне гэтых пытанняў стане магчымым, дзякуючы новым раскопкам гэтага ўнікальнага археалагічнага помніка Беларускага Падзвіння.

Мал. 1. Археалагічныя помнікі Браслаўскага Паазер'я другой паловы XI—XIII ст.:

1 — Дрывяты, 2 — Браслаў, 3 — Маскавічы, 4 — Рэцонкі, 5 — Пруднікі, 6 — Слабодка, 7 — Укля, 8 — Кузьмаўшчына, 9 — Лясная, 10 — Кублішчына, 11 — Друя, 12 — Манастыр, 13 — Ушына (а — старажытнаруская крэпасць, б — старажытнарускія селішчы, в — старажытнарускія курганы могільнік)

Мал. 2-1. Браслаўскае Паазер'е на картах XVI—XVII стст.: 1 — фрагмент карты С. Пахалавіцкага, 1579 г., 2 — фрагмент Радзівілаўскай карты Вялікага княства Літоўскага, 1613 г., Амстэрдам

Мал. 2-2. Браслаўскае Паазер'е на картах XVI–XVII стст.:
Фрагмент карты Польшчы і Вялікага княства Літоўскага
Н. Сансона, 1658 г., Парыж (наводле С. Александровіча)

Літаратура

1. Александровіч, С. Браслаўшчына на старажытных картах і планах / С. Александровіч // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Браслаўскага раёна. — Мінск: Паліграффармленне, 1998. — С. 97–102.
2. Блакітны скарб Беларусі: Рэкі, азёры, вадасховішчы, турыцкі патэнцыял водных аб'ектаў. — Мінск: БелЭН, 2007. — 480 с.
3. Дернович, С.Д. Исследования на городище у д. Масковичи Бра-славского района Витебской области в 2001 г. / С.Д. Дернович // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — № 6. — Мінск, 2003. — С. 103–109.
4. Дучыц, Л.У. Браслаўскае Паазер'е ў IX–XIV стст.: Гісторыка-археалагічны нарыс / Л.У. Дучыц. — Мінск: Навука і тэхніка, 1991. — 120 с., іл.
5. Дучыц, Л.У. Маскавічы / Л.У. Дучыц // Полоцкий летописец. — № 1 (2). — Полоцк, 1993. — С. 13–18.
6. Ласкавы, Г.В. Узбраенне воінаў XII–XIII стст. з феадальных сядзіб-замкаў паўночнага захадку Полацкай зямлі (па матэрыялах раскопак гарадзішчаў Пруднікі і Маскавічы / Г.В. Ласкавы // Старонкі гісторыі Беларусі — Мінск: Навука і тэхніка, 1992. — С. 47–57.

7. Ляшкевіч, Э. Рыбалоўства Браслаўшчыны па археалагічных дадзеных / Э. Ляшкевіч // Браслаўскія чытанні: матэрыялы V навука.-краязн. канф., прысвеч. 935-годдзю першай згадкі Бра-слава ў пісьмовых крыніцах, [Браслаў, 27–28 крас. 2000 г.]. — Браслаў, 2001. — С. 62–64.
8. Плавинский, Н.А. Курганный могильник Погоша: результаты раскопок 2005–2006 годов / Н.А. Плавинский // Lietuvos archeologija. — Т. 34. — Vilnius, 2008. — С. 211–252.
9. Плавінскі, М.А. Да рэканструкцыі сістэмы рассялення стара-жытнарускага часу ў Браслаўскім Паазер'і / М.А. Плавінскі // Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 50-годдзю знаходкі берасцяной граматы ў Віцеб-ску і 150-годдзю з дня нараджэння А.Р. Брадоўскага, 22–23 каст-рычніка 2009 г., Віцебск. — Мінск: Медысонт, 2010. — С. 22–33.
10. Плавінскі, М.А. Насельніцтва Браслаўскага Паазер'я ў другой палове I — пачатку II тысячагоддзя н.э. (па матэрыялах паха-вальных помнікаў) / М.А. Плавінскі // Гістарычна-археалагічны зборнік. — Вып. 26. — Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Актualityныя праблемы ранняй гісторыі славян». Мінск, 29–30 верасня 2009 г. — Мінск: Беларуская навука, 2011. — С. 126–137.
11. Плавінскі, М. Аб часе з'яўлення кругавой керамікі ў пахаваль-ных помніках на захадзе Браслаўскага Паазер'я / М. Плавінскі // Acta Archaeologica Albaruthenica. — Vol. VII. — Мінск, 2011. — С. 135–158.
12. Разлуцкая, А. Паляванне старажытных браслаўчан / А. Разлуц-кая // Браслаўскія чытанні: матэрыялы V навука.-краязн. канф., прысвеч. 935-годдзю першай згадкі Браслава ў пісьмовых кры-ніцах, [Браслаў, 27–28 крас. 2000 г.]. — Браслаў, 2001. — С. 83–85.
13. Семянчук, Г. Гарадзішча «Замкавая гара» у Браславе / Г. Семян-чук // Гісторыя Беларусі: жалезны век і сярэднявечча. Да 70-годдзя з дня нараджэння Г.В. Штыхава. — Мн.: Інстытут гі-сторыі НАН Беларусі, 1997. — С. 61–65.
14. Семенчук, Г.Н. Раннесредневековый археологический ком-плекс Дрисвяты / Г.Н. Семенчук // Lietuvos archeologija. — Т. 21. — Vilnius, 2001. — С. 299–310.
15. Шадыро, В.И. Городище и селище Прудники / В.И. Шадыро // Lietuvos archeologija. — Т. 21. — Vilnius, 2001. — С. 267–274.
16. Ochmański, E. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki ple-miennej do XVI wieku / E. Ochmański. — Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1981. — 84 s.

РЕЗЮМЕ

Н. А. Плавинский

Масковичи в контексте синхронных памятников Браславского Поозерья

Городище Масковичи является одним из наиболее широко известных археологических памятников Белорусского Подвинья. В статье рассматривается ряд вопросов истории памятника, которые не могут быть уверенно решены исходя только из материалов раскопок самого городища, вне анализа его округи. К числу таких вопросов относятся: время возникновения в Масковичах древнерусского поселения; основные функции, которые оно было призвано исполнять, точное время и причины прекращения функционирования городища.

SUMMARY

M. A. Plavinski

Maskavichy Hillfort in the Context of the Braslaw Lake Region Archaeological Monuments

Maskavichy hillfort is one of the most well-known archaeological monuments of the Belarusian Dzvinia region. In the article some questions of the hillfort's history are discussed. These questions couldn't be answered on the single analyses of the Maskavichy hillfort excavations materials. To the circle of such questions belong the problem of the settlement appearance time, its main functions, exact time and causes of its functioning termination.

З ГІСТОРЫІ ВЁСКІ МАСКАВІЧЫ

К. С. Шыдлоўскі (Браслаў)

Гарадзішча Маскавічы атрымала сваю назву ад вёскі, якая знаходзіцца ў некалькіх сотнях метраў на поўнач ад помніка. Аднак дзеля справядлівасці трэба адзначыць, што гарадзішча размешчана на даўніх землях вёскі Рацыоны. Як сведчаць старажылы, апошнім гаспадаром надзела з Замкам (так называюць гарадзішча мясцовыя жыхары) перад калектывізацыяй быў селянін з Рацыонаў Зянон Рынкевіч. Ля паўночнага схіла гарадзішча праходзіла даволі выразная ў старыя часы мяжа — паміж Рацыонамі і Маскавічамі. Археалаг Ф. Пакроўскі, які ў канцы XIX ст. упершыню зафіксаваў помнік, адзначыў, што знаходзіцца ён «на поле дзевяці Ратышек» [10, с. 25]. Тым не менш у XX ст. за гарадзішчам замацавалася назва Маскавічы.

Вёска Маскавічы зараз адносіцца да Слабодскага сельсавета. У 1998 годзе тут налічвалася 15 двароў, 37 жыхароў. Сялібы гэтай вёскі ўтульна раскіданы ў пачатку маляўнічага ўзгорыстага паўвострава, які глыбока ўдаецца паміж азёрамі ў Неспіш і Недрава. Навакольныя землі, у тым ліку і Замак, на працягу некалькіх стагоддзяў адносіліся да ўладанняў Браслаўскага манастыра. Асноўныя пабудовы манастыра знаходзіліся на востраве возера Неспіш паблізу вёскі Шавуры (2 км на поўдзень ад Маскавічаў). Манастыр, які спачатку быў праваслаўным, а з XVII ст. стаў уніяцкім, у пісьмовых крыніцах упершыню згадваецца ў пачатку XVI ст. Каля 1500 г. вялікая княгіня Алена, жонка Аляксандра Ягелончыка, ахвяравала абшчэлі 15 сялян з зямлёй, сенажацямі, возерам і млыном. Па-ступова на ўсходнім беразе возера Неспіш сфармаваўся манастырскі гаспадарчы комплекс. У крыніцах ён называецца воласцю ці маёнткам [2, с. 28–40]. З якога часу Маскавічы увайшлі ў склад манастырскіх уладанняў, невядома. Упершыню ж паселішча згадана пад назвай Шыпкаўшчына ў інвентары манастырскай воласці 1673 г. У дакуменце ад-

значана, што тры валокі Шыпкаўшчыны нікім не заняты [7]. Трэба згадаць, што незадоўга перад гэтым скончылася адна з самых спусташальных войнаў на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага — вайна з Маскоўскай дзяржавай 1654—1667 гг. Браслаўскі павет страціў палову дымаў, кожнага другога жыхара [12, с. 124, 125]. У канцы XVII ст. на пустуючыя надзелы Шыпкаўшчыны перабраўся Якуб Мацкевіч з сям’ёй — жонкай і двума сынамі. Аб Мацкевічах вядома, што да вайны яны жылі дзесьці на Віленшчыне, арандуючы кавалак зямлі ў нейкага Янкоўскага. У час ваеннага ліхалецця сям’я Мацкевічаў, каб выратаваць жыццё і нажыты скарб, была вымушана зняцца з абжытага месца. Прытулак яны знайшлі на Браслаўшчыне. Тры гады Мацкевічы жылі на тэрыторыі Дрысвяцкага ключа, потым на 6 гадоў прыпыніліся ў Сакалоўшчыне (Крукоўшчыне) Браслаўскага староства і нарэшце аселі на пустуючых валокіх Шыпкаўшчыны [4]. Гэта паселішча, якое крыніцы вызначаюць па рознаму — вёскай, засценкам, выселкам, абрубам, паступова атрымала новую назву — Мацкевічы. На працягу XVII—XVIII стст. абедзве назвы ўжываліся, звычайна, побач. У XIX ст. новая назва канчаткова выцесніла старую.

Праз нейкі час пасля перасялення на новае месца Юзаф Мацкевіч пайшоў з гэтага свету, пакінуўшы двух сыноў з уласнымі сем’ямі. Старшы сын Пётр меў трох сыноў: Паўла, Міхала і Андрэя. Усе яны разам памерлі падчас маравой пошасці. У малодшага сына Яна было шасцёра сыноў — Самуэль, Ян, Яфім, Піліп, Кандрат, Аляксей [4]. У інвентары 1724 г. знаходзяцца згадкі аб большасці з іх. Тагачаснае паселішча складалася з двух гаспадарак, якія апрацоўвалі па 1 валокі зямлі. Адну гаспадарку трымалі Самуэль і Кандрат, другую — Ян і Піліп. У апошняга, у сваю чаргу, меліся два сыны [8]. Што сталася з Аляксеем і Яфімам, невядома. Па нейкіх прычынах усе Мацкевічы пакінулі Шыпкаўшчыну. У інвентары 1766 г. адзначаны іншыя жыхары паселішча. Тут жылі сем’і каваля Антона Лук’янца і селяніна Лявона Катура. Гаспадаркі апрацоўвалі па 1 валокі зямлі. Яшчэ адна валокі запісана як незанятая, прычым адзначалася, што толькі чацвёртая яе частка прыдатна для апрацоўкі, астатняе — гэта балоты

і хмызнякі [9]. На самым прыканцы XVIII ст. у Шыпкаўшчыне жылі дзве сям’і. Прозвішчы гаспадароў, на жаль, невядомы, у люстрацыі толькі адзначана агульная колькасць жыхароў — 20 чалавек, з іх 16 дзяцей [3].

З дакументаў XVIII ст., якія так ці інакш датычацца Маскавічаў, звяртае на сябе ўвагу дакумент, у якім адзначаны даволі цікавыя факты. У 1713 г. у вёсцы Луні, праз якую працякае рака Друйка, быў узведзены млын. Плаціна гэтага млына стала прычынай даволі істотнага пад’ёму вады ў азёрах Браслаўскай групы. Вада, у прыватнасці, падтапіла манастырскі востраў, пашкодзіла масты, царкву, званіцу, а таксама шэраг сялянскіх гаспадарак, размешчаных на нізкіх месцах [5]. Гэты факт асабліва цікавы ў сувязі з тым, што, прылягаючая да гарадзішча, акваторыя возера вылучаецца археалагічнымі знаходкамі.

У 1834 г. Браслаўскі манастыр быў зачынены, а яго маёмасць адышла Літоўскай духоўнай кансісторыі. У 1842 г. манастырскі маёнтак стаў дзяржаўным. Маскавічы ўвайшлі ў склад казённага маёнтка Браслаў. У 40-я гады XIX ст. паселішча, якое яшчэ лічылася засценкам, налічвала 46 жыхароў. Меліся гаспадаркі Марціна — сына Фёдара Брылевіча, Восіпа — сына Рамана Каптура і Івана — сына Фёдара Брылевіча [6]. У канцы XIX ст. паселішча ўжо лічылася вёскай. Паводле перапісу 1897 г., тут налічвалася 63 жыхары [1].

На працягу XIX — першай паловы XX ст. назва Мацкевічы спытала шэраг скажэнняў. У крыніцах можна сустрэць наступныя формы: Мацкавічы, Маскаўцы, Моськаўцы, Маскавічы. Упершыню сучаснае напісанне назвы вёскі — Маскавічы сустракаем на рукапісным плане Браслаўскага павета, выкананым у 1808 годзе. Цікава, што складзеная трохі раней Межавая карта Мінскай губерні змяшчае правільную форму — Мацкевічы. Назва Маскавічы трывала замацавалася за паселішчам з пачатку XX ст. Выключэнне складаюць 20—30-я гады XX ст., калі Браслаўшчына ўваходзіла ў склад Польшчы. Тады была прынята адзіная форма — Маскаўцы.

Паводле матэрыялаў перапісу 1931 г., у вёсцы налічвалася 15 двароў, 64 жыхары [13]. Тут жылі Брылевічы і Жвірблінскія. Вёска лічылася выключна праваслаўнай. У пасляваенны

перыяд у Маскавічах з'явілася некалькі новых сем'яў, але паранейшаму асноўныя жыхары вёскі — гэта Брылевічы і Жвірблінскія. Як і большасць іншых вёсак Браслаўшчыны Маскавічы паспыталі значны атток насельніцтва, асабліва моладзі. Але ў адрозненне ад суседніх вёсак, жыхары Маскавічаў выязджалі не ў гарады Прыбалтыкі, а, у асноўным, у Браслаў. Увогуле, міграцыя з вёскі была больш запаволенай. Старыя людзі тлумачаць гэта наступным чынам. Нават у галодныя пасляваенныя гады, у перыяд, калі амаль задарма даводзілася працаваць у калгасе, у Маскавічах жылося трохі лепей, бо дапамагалі азёры. Лавілі рыбу і для сябе, і на продаж. Нездарма тут казалі: «Калі чалавек бяднее, то прыбіваецца ці да лесу, ці да вады».

Калі ў 60-я гады XX ст. Браслаўшчыну сталі абжываць турысты, адпачываючыя, то маляўнічае наваколле вёскі Маскавічы не магло не прыцягнуць іх увагі. У летнія месяцы шмат якія хаты сталі засяляць дачнікі. Доўгі час у Маскавічах прыпыняўся вядомы беларускі жывапісец Анатоль Шыбнёў. Тут створана ім шмат жывапісных палотнаў — пейзажаў маляўнічага наваколля, партрэтаў вясцоўцаў. У Маскавічах і наваколлі працуюць таксама вядомыя беларускія мастакі Георгій і Наталля Паплаўскія.

З 1976 г. сталі праводзіцца археалагічныя даследаванні гарадзішча Замак, ці як прынята ў навукавай і краязнаўчай літаратуры — гарадзішча Маскавічы. Дзякуючы рэдкім, а часам і ўнікальным знаходкам гэта назва стала вядома за межамі Беларусі.

Літаратура

1. Алфавитный список населенных мест Ковенской губернии. — Ковно, 1901.
2. Браслаўскія сшыткі. Да 100-гадовага юбілею касцёла і царквы ў Браславе. — Браслаў, 1997. — Т. 2. — С. 28–40.
3. Каўнаскі павятовы архіў. — Ф. 1602. — Воп. 2. — Спр. 28. — Арк. 124–125.
4. Каўнаскі павятовы архіў. — Ф. 1602. — Воп. 2. — Спр. 28. — Арк. 48–49.
5. Каўнаскі павятовы архіў. — Ф. 1602. — Воп. 2. — Спр. 28. — Арк. 48.

6. Каўнаскі павятовы архіў. — Ф. 525. — Воп. 23. — Спр. 80. — Арк. 13–34.
7. Каўнаскі павятовы архіў. — Ф. И-71. — Воп. 2. — Спр. — 28. — Арк. 39, 39 ад.
8. Каўнаскі павятовы архіў. — Ф. И-71. — Воп. 2. — Спр. — 28. — Арк. 54.
9. Каўнаскі павятовы архіў. — Ф. И-71. — Воп. 2. — Спр. — 28. — Арк. 59–60 ад.
10. Покровский, Ф.В. Археологическая карта Ковенской губернии / Ф.В. Покровский. — Вильна, 1899. — С. 25.
11. Расійскі дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў у Маскве. — Ф. ВУА. — Спр. 21262, 25760.
12. Хрестоматия по истории Белоруссии. — Минск, 1977.
13. Wykaz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. — Т. 1. Województwo Wileńskie. — 1938.

РЕЗЮМЕ

К. С. Шидловский

Из истории деревни Масковичи

В нескольких сотнях метров на север от городища находится д. Масковичи, от которой получило название городище «Замок». Окрестные земли, в том числе и городище, на протяжении ряда столетий относились к владениям Браславского монастыря на острове озера Неспиш, который впервые упоминается в начале XVI века.

В инвентаре монастырской волости в 1673 г. поселение на месте д. Масковичи упомянуто под названием Шипковщина. В конце XVII в. сюда, на пустующие надель, с Виленщины перебрался Якуб Мацкевич с женой и двумя сыновьями. С тех пор долгое время употреблялось два названия — Шипковщина и Мацкевичи.

В 1834 г. Браславский монастырь был закрыт и его имущество отошло Литовской духовной консистории, а в 1842 г. Масковичи вошли в состав государственного имения Браслава. На протяжении XIX — п.п. XX вв. название Мацкевичи испытало ряд искажений — Мацковичи, Масковцы, Моськовцы, Масковичи. Впервые современное написание де-

ревни — Масковичи встречено на рукописном плане Браславского повета в 1808 г. С начала XX в. такое название закрепилося за поселением. Исключение составляют 1920—1930-е годы, когда Браславщина входила в состав Польши — тогда было принято название — Масковцы.

SUMMARY

K. S. Shidlovsky

From history of village Maskovichy

In several hundreds meters on the north from a hill-fort there is village Maskovichy from which gave the name to a settlement «Castle». The neighboring grounds including a hill-fort, during of some centuries concerned to possession of a Braslav monastery on island of lake Nespish which for the first time was mentioned in the beginning of XVI century.

In stock of monastic county in 1673 settlement on a place of village Maskovichy was mentioned under name Shipkovschina. In the end of XVII century here, on empty plots, From Vilno Region Jakub Matskevich with the wife and two sons has got over. Since then long time two names was used — Shipkovschina and Matskevichy.

In 1834 the Braslav monastery has been closed also its property has departed the Lithuanian spiritual consistory, and in 1842 Maskovichy were a part of state manor Braslav. During XIX — 1st half of XX centuries the name Matskevichs has tested a line of distortions — Matskovichy, Maskovtsy, Moskovtsy, Maskovichy. For the first time the modern spelling of village — Maskovichy have been met on hand-written plan of Braslavcounty in 1808. From the beginning of XX century such name have been fixed to the settlement, except of period of 1920—1930-e years when Braslav region was a part of Poland — then the name — Maskovtsy was accepted.

ГІДРААРХЕАЛАГІЧНЫЯ ДАСЛЕДАВАННІ Ў ВОЗЕРАХ ДЗЕРБА КАЛЯ МАСКАВІЦКАГА ГАРАДЗІШЧА

Л. У. Дучыц (Мінск)

Здалёкіх часоў людзей прыцягвалі пошукі даўніны пад вадой. Яшчэ ў першым стагоддзі нашай эры па загаду рымскага імператара нырцы шукалі на дне мора старадаўнія рэчы. У эпоху сярэднявечча вяліся пошукі затанулых суднаў. Смелячакі апускаліся на дно за каштоўнасцямі ў зробленых ім прыстасаваннях. У XVII ст. былі спробы падняць затоплены ваенны флот каля берагоў Шатландыі. У суседняй Латвіі ў 1870-я гады гідраархеалагічныя даследаванні праводзіў К. Сіверс, а ў 1930-я гады Э. Штурмс. У пачатку XX ст. шырока вядомымі сталі падводныя даследаванні Л.П. Коллі на Чорным моры. Потым работы праводзіў там Р.Л. Арбелі.

Пасля таго як у 1943 г. быў вынайздзены партатыўны акумулятар, перад даследчыкамі падводнага свету расчынілася шырокае поле дзейнасці. У 1960-я гады ў Латвіі пад кіраўніцтвам Я. Апалса вывучаліся свайныя паселішчы пачатку II тыс. [1, с. 45—62; 2, с. 27—29]. З гэтых жа часоў археолагі Эрмітажа пад кіраўніцтвам А.М. Мікляева пачалі гідраархеалагічныя раскопкі неалітычных помнікаў у азёрах на поўдні Пскоўшчыны. У выніку было даказана, што ў тую эпоху на мяжы Пскоўшчыны, Беларусі і Смаленшчыны існавала сваасаблівая цывілізацыя, якая мела сувязі з цэнтрам Еўропы [18].

У апошнія дзесяцігоддзі падводная археалогія ператваралася ў самастойную навуковую дысцыпліну, а ў многіх краінах нават створаны асобныя інстытуты. Нягледзячы на тое, што гідраархеалагічныя даследаванні патрабуюць спецыяльнай падрыхтоўкі, розных тэхнічных пошукавых сродкаў, яе вынікі часта больш значныя, чым на паверхні. Акрамя таго, рэчы ў вадзе захоўваюцца, звычайна, лепш, чым у зямлі. Вывучэнне затопленых паселішчаў дазваляе па-іншаму гля-

дзець на іх памеры, на ўзровень будаўнічага майстэрства. Рэшткі раслін важныя для разумення зменаў ландшафту. З дапамогай падводных даследаванняў выяўляюцца рэшткі прыстаней і воднага транспарту. Бітвы, якія адбываліся на лёдзе вадаёмаў, таксама пакінулі на дне свае сляды.

Гарадзішча Маскавічы размешчана на беразе затокі Дзерба возера Неспіш, якое ўваходзіць у сістэму Браслаўскіх азёраў (малюнак 4). У 1976 г., калі пачыналіся археалагічныя раскопкі, многія старажылы паведамлялі, што на іх памяці ўзровень вады ў возеры быў значна меншы і часам (асабліва вясной) на бераг вымывала косткі і нават чарапы людзей, розныя старадаўнія рэчы, абпаленыя кавалкі бяргунняў і дошак. У Маскавічах і навакольных паселішчах часта можна было пачуць паданні пра затопленую ў возеры каля гарадзішча залатую лодку, або лодку з золатам, і пра закапаную на гары пад грушай срэбраную лодку са зброяй.

Залатая лодка не давала спакою многім пакаленням маладых хлопцаў і яны часта ныралі за міфічным багаццем. Дзед Вірбала з суседняга хутара ўспамінаў, як у маладосці ныраў з невялічкага вострава, што насупраць гарадзішча, і бачыў на невялікай глыбіні вялізны медны кацёл, увесь аплецены каранямі вярбы.

Вядома, што вада ў азёрах, звязаных з Балтыкай, перыядычна прыбывала ў выніку павышэння вільготнасці і ўзроўню мора. Істотнае павышэнне ўзроўню сусветнага акіяна адбывалася ў часы позняга сярэднявечча [3; 4; 14, с. 90–97; 16, с. 113–121; 17, с. 115–158; 19]. Узровень вады ў Браслаўскай воднай сістэме значна павысіўся ў пачатку 1930-х гадоў пасля правядзення працы па рэчышча ракі Друйкі, якая ўпадае ў Заходнюю Дзвіну. Павышэнне ўзроўню назіралася і ў 1955 г. пасля будаўніцтва на Друйцы каля в. Чэрнева гідрэлектрастанцыі.

Трэба таксама ўлічваць і вынік розных геадынамічных працэсаў і карставых правадаў, якія адбываліся ў басейне Заходняй Дзвіны (Даўгавы) [17, с. 11–158].

Дэшыфровка аэрафотаздымка гарадзішча і яго наваколля, зробленага картографамі ў 1975 г., у пачатку 1980-х гадоў была праведзена ў спецыяльнай лабараторыі Інстытута ар-

хеалогіі АН СССР (Масква). Выявілася шчыльная забудова, у тым ліку і ўздоўж берагавой лініі. Многія пабудовы нават уваходзілі ў акваторыю (малюнак 1).

Раскоп плошчай 16 кв.м на беразе возера і прарэзка траншеі, якая злучыла раскоп з берагавой лініяй, засведчылі сляды спаленых пабудов. Усе гэтыя дадзеныя наводзілі на думку, што каля сцен маскавіцкага замка пачынаў расці горад, частка якога пазней і апынулася пад вадой [4].

Мяркуючы па дадзеных навуковых публікацый, возера Дзерба мае глыбіню не болей за 6 м. Яно вызначаецца вялікай заросласцю і інтэнсіўнасцю разлагання арганічных рэчываў. Донныя адклады прадстаўлены шчыльнай азёрнай глінай, глеем і крэмнеземастым сапрапелем з ракавінамі малюскаў. Магутнасць такога слоя месцамі дасягае да 5 м [14, с. 90–97; 16, с. 113–121; 19].

Усё гэта абцяжарвала думку аб падводных даследаваннях. Пра нейкае фінансаванне нават немагчыма было і марыць. Але, раптам у 1979 г., апантаныя пачутымі ў Маскавічах паданнямі, чатыры аквалангісты-аматары з Рэспубліканскай Марскай школы згадзіліся правесці разведку на дне возера. Пад слоём глею знойдзены фрагменты керамікі XI–XIII стст., косткі жывёл і вуголлі [5].

У 1981 г. гідаархеалагічныя даследаванні без аплаты былі працягнуты з дапамогай членаў секцыі падводнага турызму спартыўна-тэхнічнага клуба ДАСААФ БССР. Работы праводзіліся ў выхадныя дні ў канцы красавіка і бачнасць пад вадой тады была да 4 м. Падчас агляду акваторыі ўдалося ў многіх месцах убачыць каменныя выбрукоўкі. Былі знойдзены шматлікія фрагменты керамікі, косткі жывёл і цыліндрычны медны замок [6].

У красавіку 1982 г. пры Белдзяржмузеі была арганізавана Экспедыцыя падводных гісторыка-археалагічных даследаванняў (кіраўнік С.М. Сіманюкоў). Два гады (1982 і 1983) дзесяць аквалангістаў-валанцёраў з Экспедыцыі ўдзельнічалі ў вывучэнні маскавіцкага паселішча. Два з іх мелі кваліфікацыю вадалазаў, а астатнія — плаўцоў-падводнікаў. У экспедыцыі былі манапомпы і эжэктары, сухія гідракасыямы «Садко» і «ГК-6» і аквалангі АВМ-1м. У рыштунак аквалан-

гіста ўваходзілі вадалазны нож і сапёрная рыдлёўка. Выкарыстоўваліся грузавыя паясы 15–17 кг і вадалазныя боты са свінцовымі ўкладышамі па 4 кг. Сувязь з паверхняй падчас раскопак здзяйснялася з дапамогай сігнальнага канца, у якасці якога выкарыстоўваўся плецены капронавы фал даўжынёй 50 м і дыяметрам 8 мм.

Спроба абследаваць акваторыю з дапамогай эхалота «Язь» вынікаў не прынесла, бо моцна замінала падводная расліннасць.

У 1982 г. была абследавана плошча 45 400 кв.м. На адлегласці 10 м ад урэза вады на дне зроблены раскоп плошчай 16 кв.м. (4 × 4 м) на глыбіні 3 м (малюнак 2). Работы вяліся па традыцыйных метадах палявой археалогіі і квадраты пазначаліся калочкамі. Тоўшча культурнага слою была 0,3–0,4 м (глей, ракушачнік і рэчы). У выніку паднята звыш двух дзесяткаў рэчаў пачатку II тыс., у тым ліку медныя цыліндрычны замкі, жалезнае батала, шыфернае праселка, фрагменты сіняга і чорнага шкляных бранзалетаў, медная бляшніца і іншыя, а таксама фрагменты керамікі, косткі жывёл і зафіксаваны вуголлі [7; 12].

Зімой 1983 г. па лёдзе возера быў праведзены комплекс геофізічных работ, у выніку якіх стала карта магнітнага поля акваторыі з вызначанымі анамаліямі (малюнак 3). Летам у адным з анамальных месцаў закладзены шурф 1 × 1 м. На глыбіні 1,8 м знойдзены кол з металічным наверхшам, якое падобна на кальцо са спіцамі.

Па прывязках быў вызначаны раскоп 1982 года і да яго далучаны яшчэ два квадраты (кв. 5 і кв. 6). Як і ў мінулым годзе, аквалангісты, вольныя ад работ пад вадою, забяспечвалі падачу ў ведроў гідракультурнага слою ў гумавую лодку і транспарціроўку на бераг. Прамыўка і пераборка паднятага слою праводзілася на рэшатах з нержавеючай сталі з памерам ячэек 5 × 5 мм. У кв. 5 слой уяўляў сабой глей, ракушачнік і карані перагніўшых раслін. З гэтага квадрата на паверхню паднята 200 дробных фрагментаў керамікі XII–XIII стст., 85 костак жывёл (конь, свіння, бык, лось), 4 кавалкі глінянай абмазкі, драўляная накладка з насечкамі ад нажа, асялок, 2 абломкі касцяных вырабаў, абломкі глінянага грузіла, мед-

ная пранізка. У кв. 6 выяўлена выбрукоўка, некалькі дробных костак, жалезны прабой і 62 фрагменты керамікі пачатку II тыс.

Падчас візуальнага агляду акваторыі знойдзены бронзавыя ўпрыгажэнні XII ст.: шчытковы пярсцёнак, пярсцёнак з незамкнутымі завужанымі канцамі і несапраўднавіты паверху, і падобны бранзалет [7, 8, 12, 13].

Работы былі працягнуты ў жніўні 1985 г. сіламі аквалангістаў-аматараў мінскага завода «Авіярамонт». У час абследавання акваторыі на дне адзначаны месцы са штучнымі каменнымі вымасткамі, а на некаторых пясчаных выступках выяўлена вялікая колькасць костак і вуголляў. Устаноўлена, што на адлегласці да 10 м ад берага пад слоем сапрапеля ў глеі сустракаюцца фрагменты керамікі, косткі, гліняная абмазка, вуголлі. Гэтай групай аквалангістаў было закладзена 4 шурфы плошчай 1 × 1 м. Пагружэнні вяліся са спецыяльна зробленага плыта, які фіксаваўся бусоллю да берагавых рэпераў і наносіўся на план. З дапамогай грунтасоса і помпы МП-800 слой падымаўся на рашотку, прымацаваную да плыта. Пры паяўленні культурнага слою далейшы пад'ём грунта рабіўся вяртом, якое на вярхоўцы падавалася на плыт. Там слой перабіраўся і адпрацаваны грунт ссыпаўся ў гумавую лодку і адвозіўся на бераг.

Шурф 1 закладзены строга на захад ад гарадзішча, на адлегласці 32 м ад урэза вады. Агульная глыбіня тут 4,2 м (да сапрапеля 2,7 м і таўшчыня сапрапеля 1,5 м). Пад слоем сапрапеля выяўлены дробныя вуголлі.

Шурф 2 зроблены на адной лініі з першым, на 7 м бліжэй да берага.

Агульная глыбіня 3 м (2 м да сапрапеля і 1 м тоўшча сапрапеля). З пяску пад слоем глея паднята 50 фрагментаў кругавой керамікі, 32 косткі жывёл, звяно ад жалезнага ланцуга, фрагмент сіняга шклянога бранзалета, фрагмент светла-ружовага шыфернага праселка, дзве бронзавыя спіральныя пранізкі, тры медныя бясформенныя пласцінкі (адна з геаметрычным арнамантам), медны дрот, сагнуты ў выглядзе кальца. Усе рэчы адносяцца да XII–XIII стст.

Шурф 3 быў у некалькіх метрах на паўднёвы ўсход ад папрэдняга. Глыбіня тут 2,4 м (1,8 м да сапрапелю і тоўшча сапрапеля 0,6 м). У пяску выяўлены вуголлі і кавалкі глінянай абмазкі.

Шурф 4 знаходзіўся ў 5 м на поўдзень ад шурфа 3. Агульная глыбіня 2,4 м. Пад сапрапелем тоўшчай 0,5 м зафіксаваны слой вуголляў тоўшчай 0,1 м і пад ім выяўлена 10 дробных фрагментаў керамікі, лязо нажа і 16 костак жывёл [9].

У ліпені 1987 г. гідраархеалагічныя работы праводзіліся сіламі груп падводных даследаванняў Мінскага педагагічнага інстытута імя А.М. Горкага «Alba Rossika» (кіраўнік С.В. Каблюў).

Падчас разведак у прылягаючай акваторыі на пясчаных водмелях зафіксаваны фрагменты керамікі, косткі жывёл, вуголлі, кавалкі глінянай абмазкі. Было закладзена 6 шурфоў (1 × 1 м). Глыбіня вады, у асноўным, 2,5 м.

Шурф 1 быў на адлегласці 30 м ад берагавой лініі. Пад глеем тоўшчай 0,7 м светла-жоўты шчыльны пясок і ў ім дробныя вуголлі.

Шурф 2 у 35 м ад берага, крыху на паўночны-заход ад папрэдняга шурфа. Над светла-жоўтым шчыльным пяском быў вугальны слой.

Шурф 3 зроблены ў невялічкай затоцы паміж гарадзішчам і вёскай Маскавічы, у 30 м ад берага з боку гарадзішча. Глыбіня вады на той час была 3 м. Глей меў тоўшчу 1 м, пад ім слой вуголля і ніжэй — светла-жоўты пясок.

Шурф 4 у 15 м ад берага. Сапрапель тоўшчай 0,8 м уключаў сасновыя шышкі, вуголлі, ракушачнік. Знойдзены косткі жывёл, фрагменты керамікі і медных пласцінак.

Шурф 5 у 2 м на поўдзень. Слой глею тут меншы (0,6 м) і пад ім пясок. У глеі і ў пяску шмат буйных вуголляў і кавалкаў спарохнелага дрэва, косткі жывёл і фрагменты керамікі.

Шурф 6 у 3 м на паўднёвы ўсход. Слой глею тут такі ж. У ім знойдзены кавалкі абгарэлага дрэва, фрагменты керамікі, частка жалезнай шпory з шыпам, вузкі пласціністы бранзалет, косткі жывёл (конь, бык хатні, свіння, лось, дзік) [10].

У 1988 г. работы працягваліся з дапамогай аквалангістаў гэтай жа групы. Побач з шурфам 6 быў распрацаваны раскоп

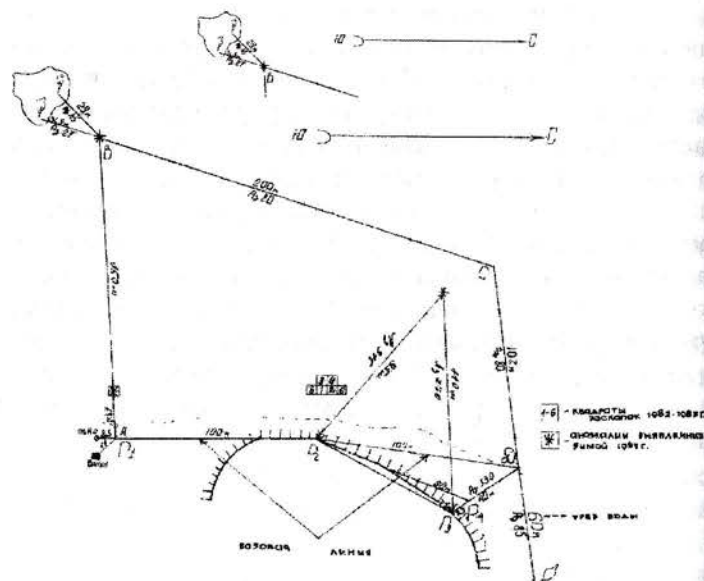
плошчай 60 кв.м на глыбіні да 3 м. Кантрольныя кропкі раскопу на дне пазначаліся тычкамі, а на паверхні вады — афарбаванымі буямі. Для арыенціроўкі аквалангіста ў мутнай вадзе паміж тычкамі квадратаў была нацягнута канатная сетка. Працы вяліся з выратавальнага плыта ПВН-10. Культурны слой падымаўся наверх і на гумавай лодцы адвозіўся на бераг. Прамыўка яго рабілася на сетках. Адшукана 53 індывідуальныя знаходкі, у тым ліку бронзавыя і шкляныя ўпрыгажэнні, касцяны грэбень, шпора, замок і іншыя рэчы пачатку II тыс. Усе знаходкі былі ў пяску пад слоём глею. У квадратах, бліжэйшых да берага, выяўлена каменная вымастка, рэшткі дрэва са слядамі апрацоўкі (малюнак 2).

Упершыню абследавалася акваторыя вакол вострава насупраць гарадзішча. З усходняга боку выяўлена скапленне вялікіх камянёў і вуголлі. Падняты медныя цыліндрычны замок, фрагмент круглай рашотчатай падвескі, частка пласцінчатага бранзалета, касцяны грэбень, 7 касцяных праколак, 2 шкляныя пацеркі і 2 кавалачкі ад шкляных бранзалетаў.

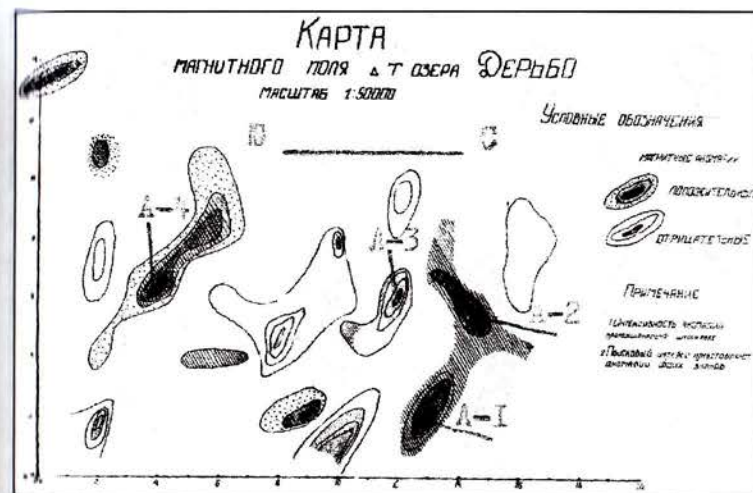
Такім чынам, гідраархеалагічныя даследаванні каля маскавіцкага гарадзішча праводзіліся на працягу сямі палявых сезонаў. На жаль, гэта былі толькі пробныя эпизадычныя аматарскія работы з дапамогай розных груп аквалангістаў-энтузіястаў, якія прыязджалі сюды з Мінска за свой кошт і ў свой вольны час. Таму немагчыма было ўзгадняць дзеянні і гэта зніжала каштоўнасць даследаванняў. Агульнай карты вынікаў работ скласці не ўдаецца, тым больш, што работы вяліся ў розныя месяцы і ўзровень вады быў розным. Характар дна акваторыі, прылягаючай да гарадзішча, і шматлікія знаходкі вуголляў, глінянай абмазкі, рэчаў (малюнак 5) і костак дазваляюць гаварыць аб перспектывах работ з удзелам не толькі аквалангістаў, але і тапографаў, азёрнаўцаў і іншых спецыялістаў.

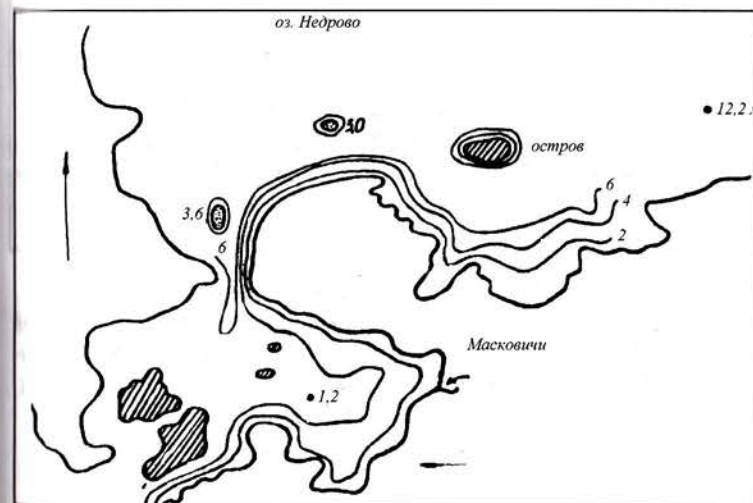
Мал. 1. Дшыфрўка аэрафотаздымка гарадзішча Маскавічы

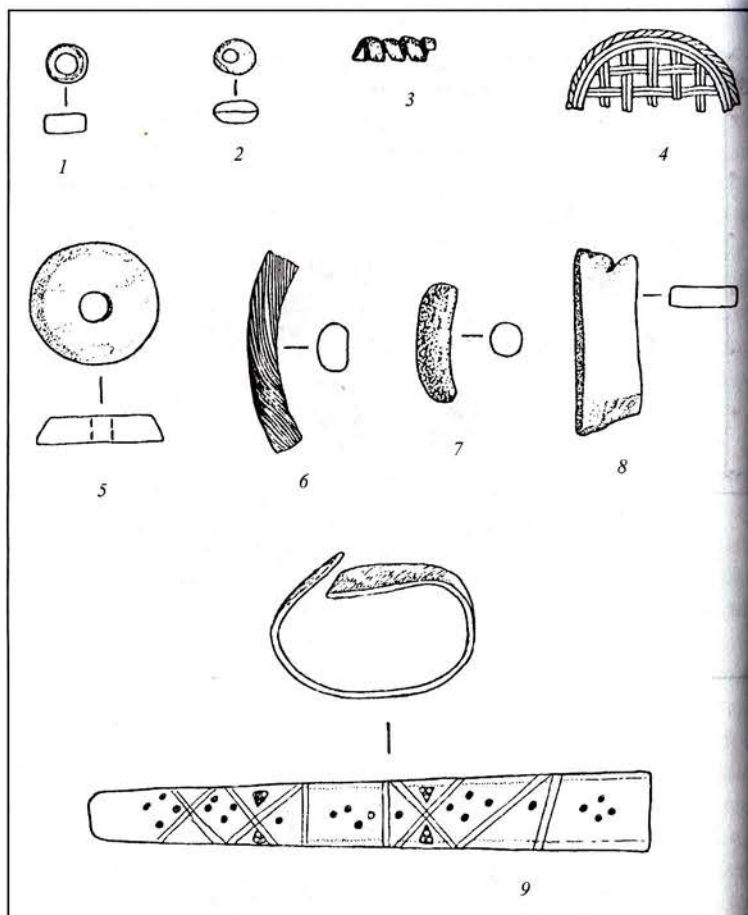
Мал. 2. План раскопак на возеры Дзерба каля гарадзішча Маскавічы

Мал. 3. Карта магнітнага поля возера Дзерба каля гарадзішча Маскавічы

Мал. 4. План возера Дзерба

Мал. 5. Знаходкі з возера Дзерба:

1–2 — шкляныя пацеркі; 3 — медная пранізка; 4 — фрагмент меднай падвескі; 5 — шыфернае праселка; 6–7 — фрагменты шкляных бранзалетаў; 8 — асялок; 9 — медны бранзалет

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Апалс, Я.Ф. Поселения на настилах на территории ЛатвССР / Я.Ф. Апалс // Известия АН ЛатвССР. — Рига, 1965. — № 5 (211). — С. 45–62.
2. Апалс, Я.Ф. Озера открывают тайны прошлого / Я.Ф. Апалс // Наука и техника. — Рига, 1968. — № 7. — С. 27–29.
3. Брукс, К. Климаты прошлого / К. Брукс (перевод с английского); под ред. Б.П. Алисова, В.И. Громова. — Москва: Издательство иностранной литературы, 1952. — 358 с.
4. Дучиц, Л.В. Отчет за 1979 г. Изучение средневековых памятников белорусско-латышского порубежья / Л.В. Дучиц // Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 696.
5. Дучиц, Л.В. Отчет за 1981 г. Археологические раскопки и разведки на северо-западе Витебской области / Л.В. Дучиц // Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 757.
6. Дучиц, Л.В. Отчет за 1982 г. / Л.В. Дучиц // Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 811.
7. Дучиц, Л.В. Отчет за 1983 г. / Л.В. Дучиц // Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 845.
8. Дучиц, Л.В. Отчет о раскопках в Миорском районе Витебской области и разведках на территории Белоруссии в 1985 году / Л.В. Дучиц // Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 908.
9. Дучиц, Л.В. Отчет об археологических исследованиях в 1987 г. / Л.В. Дучиц // Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 999.
10. Дучиц, Л.В. Отчет о полевых исследованиях в Браславском районе Витебской области в 1988 году / Л.В. Дучиц // Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 1060.
11. Дучиц, Л.В. Отчет о гидроархеологических исследованиях в Браславском и Миорском районах Витебской области в 1982 году / Л.В. Дучиц, С.М. Симонюков // Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 813.
12. Дучиц, Л.В. Отчет о гидроархеологических исследованиях 1983 г. / Л.В. Дучиц, С.М. Симонюков // Архіў археалагічнай на-

- вуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 846.
13. Дучыц, Л.У. Браслаўскае Паазер'е ў IX–XIV стст.: Гісторыка-археалагічны нарыс / Л.У. Дучыц. — Мінск: Навука і тэхніка, 1991. — 120 с.
 14. Ловичева, Я.К. Палеогеографія озер Белорусской возвышенности / Я.К. Ловичева, И.А. Мысливец // Стратиграфия и палеогеография антропогена. — Сб. статей; ред. Н.А. Махнач. — Минск: Наука и техника, 1975. — С. 90–97.
 15. Каблоў, С. Падводная археалогія на Беларусі / С. Каблоў // 3 глыбі вякоў (Наш край). — Вып. 1. — Мінск: Навука і тэхніка, 1996. — С. 27–50.
 16. Махнач, Н.А. Палинологическая оценка озерных отложений севера Белоруссии в позднее- и послеледниковое время / Н.А. Махнач, О.Ф. Якушко, В.А. Калечиц // Палинологические исследования в Белоруссии и других районах СССР; отв. ред. В.К. Голубцов. — Минск: Наука и техника, 1971. — С. 113–121.
 17. Москвина, Э.Г. Гидрологический режим р. Даугава / Э.Г. Москвина // Геология долины реки Даугава / Труды Института геологии и полезных ископаемых. — Рига, 1959. — Изд-во АН ЛатвССР. — Вып. 111. — С. 115–158.
 18. Музеи и подводная археология // Museum. Ежеквартальный журнал ЮНЕСКО. — Т. 35. — № 1 (137). — Париж — Москва, 1983.
 19. Якушко, О.Ф. Белорусское Поозерье (История развития и современное состояние озер Северной Белоруссии) / О.Ф. Якушко. — Минск: Вышэйшая школа, 1971. — 335 с.

РЕЗЮМЕ

Л. В. Дучиц

Гидроархеологические исследования на озере Дерьбо возле Масковичского городища

Городище Масковичи находится на берегу озера (залива) Дерьбо глубиной до 6 м, соединённого с озером Неспиш, входящего в систему Браславских озёр. В округе бытуют предания о затопленной возле городища золотой лодке (лодке с

золотом). На протяжении семи полевых сезонов в озере проводились гидроархеологические исследования силами аквалангистов-волонтеров из Республиканской Морской школы (1979 г.), Секции подводного туризма спортивно-технического клуба ДОСААФ БССР (1981 г.), Экспедиции подводных историко-археологических исследований Белгосмузея (1982, 1983 гг.), Минского завода «Авиаремонт» (1985 г.), Группы подводных исследований Минского педагогического института «Alba Rossika» (1987, 1988 гг.).

На всей прилегающей к берегу акватории при обследовании местами зафиксированы плотные слои углей, обгоревшие брёвна и каменные вымостки, подняты куски глиняной обмазки, кости животных, фрагменты керамики и вещи XI–XIII вв. (украшения из бронзы и стекла, предметы быта и оружие). На дне заложено 10 шурфов (1 × 1 м) и вскрыто 84 кв. м площади. Раскопки проводились по традиционным методам полевой археологии. Под слоем ила, ракушечника, корней перегнивших растений и песка выявлены слои углей, каменные вымостки и вещи нач. II тыс. Каждая из групп аквалангистов отработывала свои методы ведения подводных работ (фиксация раскопа колышками на дне и буями над водой, подача грунта на плот, переборка его и транспортировка в резиновой лодке на берег; подача культурного слоя на плот, перевозка в резиновой лодке на берег и переборка там на сетках и т.д.).

Гидроархеологические исследования были волонтерскими, эпизодическими, и это пока не дает возможности составить детальную планиграфию дна озера. Но, предварительные работы позволяют говорить о перспективности гидроархеологического изучения озера Дерьбо.

SUMMARY

L.V. Duchyts

Hydroarcheologic researches on the lake Derbo near Maskovichy hill-fort

Maskovichy hill-fort is on coast of lake Derbo depth up to 6 m, connected with the lake Nespish, entering in system of Braslavs lakes. There are legends in a county about the gold boat flooded near the hill-fort (a boat with gold). During seven field seasons hydroarcheologic researches by forces of skin-divers-volunteers were carried out in lake from Republican Sea school (1979), Section of underwater tourism of sports-technical club DOSAAF BSSR (1981), Expedition of underwater historic-archeologic researches of Belarusian State Museum (1982, 1983), the Minsk factory «Aviarepair» (1985), Group of underwater researches of the Minsk pedagogical institute «Alba Rossika» (1987, 1988).

During the investigation are fixed layers of the coals, the scorched logs and stone flooring; pieces of clay coating, bones of animals, fragments of ceramics and thing XI–XIII centuries (ornaments from bronze and glasses, subjects of a life and the weapon) are lifted on all water area adjoining to coast. At the bottom 10 pits was laid (1 × 1) and it was excavated the trench of 84 square meters. Excavation were spent on traditional methods of field archeology. Under a layer of silt, a shell rock, roots of the rotted through plants and sand layers of coals, stone flooring and things of the beginning of II thousand were fixed. Each of groups of divers used their methods of conducting underwater works (fixing the trench by the pegs at the bottom and by buoys above water, submission of a ground on a raft, its iterating and transportation a rubber boat on coast; submission of a cultural layer on a raft, transportation in a rubber boat on coast and iterating on coast on grids, etc.).

Hydroarcheologic researches were volunteer, incidental and its yet does not allow to make detailed plan of a lake bottom. But, preliminary works allow to speak about perspectivity of hydroarcheologic studying lake Derbo.

Археологія

Матэрыяльная культура насельніцтва гарадзішча Маскавічы

ЖЕЛЕЗНЫЕ ИЗДЕЛИЯ ИЗ РАСКОПОК ГОРОДИЩА МАСКОВИЧИ

М. Ф. Гурин, Л. В. Дучиц (Минск)

В монографии М.Ф. Гурина «Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX–XIII вв. — Минск.: Наука и техника, 1987. — 152 с.» приведены данные металлографического исследования 237 изделий кузнечной продукции из раскопок городища Масковичи. Всего же на территории Полоцкой земли проанализировано 600 изделий (с. 11). Также проведен металлографический анализ железных конкреций, выявленных в четырех кусках шлака. Структурные составляющие образца № 1 — феррит и перлит; № 2 — феррит, перлит, цементит; № 3 — феррит и перлит; № 4 — феррит, перлит, цементит (с. 19).

С городища Масковичи исследована самая крупная коллекция ножей — 126 экз. Очевидна типологическая близость отдельных групп ножей. При их изготовлении наиболее широко практиковалась технология наварки стальных лезвий на железные основы. По такой схеме производилось около 50% (64 экз.) универсальных инструментов. В подавляющем большинстве использовался способ торцевой наварки, хотя в некоторых ножах сварные соединения можно интерпретировать как косую наварку (с. 42–49). Цельностальных ножей обнаружено очень мало. Кузнецы не всегда квалифицированно разбирались в исходном материале.

Цементация применена для повышения твердости лезвий топоров. Местные кузнецы часто использовали многослойные заготовки для изготовления деревообрабатывающего инструмента, практикуя также и сочетание стали с железом. В некоторых случаях на лезвие наваривались стальные пластины (с. 58). Тесла изготовлены из кричного металла преимущественно многослойной структуры. Некоторые характеризуются однородной зернистостью, в других выступают элементы видманштетной структуры. В ходе анализа инструмента бондаря выявлена псевдопакетная ферритная структура неоднородной зернистости. В отдельных зонах шлифа есть выделения игольчатой фазы нитридов.

При анализе сверла обнаружена ферритная структура неоднородной зернистости микротвердостью 186 кгс/мм^2 (с. 60). Один сошник изготовлен из кричного железа однородной зернистости. Фрагмент другого сошника сделан из кусков железа разной зернистости (2 и 5 баллов). Третий экземпляр имеет структуру незначительно науглероженного кричного железа с включением шлака. При изготовлении одной из мотыг использована заготовка, обработанная способом пакетирования сырья, а другой — употреблен слабо и неравномерно науглероженный металл. В обоих случаях кричное железо неоднородной зернистости, содержит включения шлака (с. 61).

В некоторых масковичских серпах имеются ребра жесткости (с. 62). Фрагменты серпов откованы из низкоуглеродного металла. Два экземпляра в результате псевдопакетирования получили многослойную структуру. В одном из серпов выявлены черты односторонней цементации лезвия с последующей термической обработкой.

Косы з городища Масковичи сделаны способом пакетирования. В одном экземпляре лезвие многослойное, причем слои в результате тщательной пластической обработки (вытяжки) стали очень тонкими. Сварные швы видны не только благодаря травлению, но и рельефности поверхности шлифа, получившейся при полировке. В другой косе наблюдаются три полосы, из них средняя высокоуглеродистая, но не на всем протяжении. На спинке есть низкоуглеродистая зона. Боковые пластины приварены не по всей ширине лезвия.

Они отличаются содержанием углерода. Сварные швы лучше просматриваются в средней части шлифа. Рабочая часть предмета термообработана (с. 65).

В одном из гарпунов при металлографическом изучении выявлена многослойная феррито-перлитная структура. Сварные соединения выполнены качественно. Сталь мелкозернистая, включений почти нет.

Один из рыболовных крючков сделан из стали. При его ковке заготовка была перегнута пополам, сварной шов низкого качества. В другом крючке намного лучше проведена сварка разнородного металла. В двух рыболовных острогах обнаружен металл аналогичной характеристики: разнородная зернистость, неравномерное распределение углерода, обилие включений шлака. Одна блесна сделана из кричного железа. На одном участке шлифа имеются игольчатые включения соединений азота (нитриды) (с. 66–67). Во фрагменте ножниц прослежена технология наварки стальной полосы на железную основу лезвия. После закалки на мартенсит с отпуском режущая кромка приобрела твердость 572 кгс/мм^2 . Два других экземпляра цельножелезные. Возможно, у них также были наварные стальные лезвия, которые утрачены в процессе эксплуатации.

Исследовано 6 кресал:

1) выполнено из псевдопакетной заготовки с различным содержанием углерода в полосах. Сварные швы качественные, хорошо видны под микроскопом. В низкоуглеродистых слоях металл мелкозернистый. Составляющие структуры — феррит и перлит. После закалки с охлаждением в холодной воде высокоуглеродистые полосы получили высокую твердость (до 1086 кгс/мм^2) и преимущественно мартенситную структуру. Троостит наблюдается только в одной полосе. Металл, в основном, плотный, шлаковых включений мало;

2) сделано из многослойного металла. Имеются две зоны с высокой концентрацией углерода с крупными участками перлита и ферритом на их границах в виде рваной сетки, однако, в целом, металл низкоуглеродистый. Рядом с грубозернистыми чередуются полосы с мелкой зернистостью. Предмет не подвергался закалке;

3) изготовлено из относительно мелкозернистого кричного железа с неравномерным распределением углерода без дополнительных технологических операций;

4) экземпляр в результате пакетирования сырья с неравномерной концентрацией углерода приобрел полосчатую структуру. Сварные швы четко видны на микрошлифе. Серые включения шлака сильно вытянутой формы. Их ориентировка параллельна сварным швам. Имеются ферритные полосы разнородной зернистости. При закалке изделия высокоуглеродистые зоны металла приобрели мартенситную структуру микротвердостью 1072 кгс/мм²;

5) кресало имеет также многослойную структуру;

6) экземпляр украшен также различными завитками, наблюдается узорчатое строение структуры металла, сваренного из тонких стальных и железных полосок. Последние характеризуются разнообразной зернистостью.

Шилья сделаны из кричного железа с неравномерным распределением углерода (с. 68–69). Для изготовления одной из пряжек использована сталь с неравномерным науглероживанием. Другие экземпляры обнаружили структуру кричного железа с включением шлака и слабыми науглероженными зонами, а также неоднородной зернистостью. В одной пряжке имеются деформированные ферритные зерна, что свидетельствует о ковке остывающего металла. В одном экземпляре выявлена многослойная структура. Для его изготовления использована псевдопакетная заготовка, а в другом наблюдаются выделения игольчатой фазы нитридов.

Булавки с подвижными кольцами сделаны из слабо и неравномерно науглероженного металла, есть цельножелезные. В одном из экземпляров обнаружены выделения нитридов. Среди замков встречаются экземпляры покрытые бронзой. В большинстве предметов к дужкам вблизи корпуса приварено ушко. Детали внутри корпуса сделаны из низкоуглеродистой стали и железа. В двух замках в металле наблюдается выделение соединений азота. Внутрикорпусные детали соединены между собой горновой пайкой. В качестве припоя использовались медь и ее сплавы. На микрошлифах можно проследить способность припоев на основе меди хорошо смачивать же-

лезные и стальные поверхности и проникать в мельчайшие поры. В одном из замков для дужки использована среднеуглеродистая сталь, хотя во внутрикорпусных деталях структура железная с незначительным содержанием углерода. Обращает внимание наличие в паяных швах неизвестных светлых включений, трудно поддающихся идентификации. Дужка и детали другого замка сделаны из железа. Паяный шов качественный, сварные швы в многослойных железных деталях значительно разрушены коррозией. В одном из замков выявлена различная величина ферритных зерен (с. 70).

Один из ключей изготовлен из железа преимущественно ферритной структуры, обработанного способом пакетирования исходного сырья. На микрошлифе наблюдаются сварные швы. Имеются шлаковые включения двухфазной окраски. Отмечается разнородная зернистость отдельных полос. Аналогичная структура и в другом ключе. Только ферритное зерно преимущественно мелкое, в науглероженных зонах есть признаки, свидетельствующие о попытке подвергнуть изделие термообработке. В одном из экземпляров есть значительно науглероженная зона. В ней вокруг перлитных участков образовалась ферритная сетка (с. 71–72).

Для производства некоторых наконечников копий употреблено кричное железо. В одном наконечнике на фоне ферритных зерен имеются выделения мелкой фазы соединений азота. Два экземпляра изготовлены из неравномерно науглероженной стали, причем, перо одного сварено из нескольких кусков однородного металла. В одном из наконечников на фоне ферритных зерен имеются выделения мелкой фазы соединений азота (с. 73). Наконечники стрел изготовлены из кричного железа с небольшим содержанием и неравномерным распределением углерода в металле. Для некоторых экземпляров употреблена сырцовая сталь (с. 74–75).

Мечи изготавливались по сложным технологическим схемам. Их наконечники, найденные в Масковичах, импортного происхождения. Для исследования металла шлифы подготовлены на поверхности наконечников. После травления обнаружилось строение кричного железа с высоким и неравномерным содержанием углерода. Большой вес наконечника дает

основание считать, что и сами мечи были массивными и использовались тренированными воинами. Металлографическому анализу подвержены навершия двух булав. Масса одной 175 г, другой — 110 г. Они изготовлены из железа с неравномерным распределением углерода. Такую продукцию могли изготавливать местные кузнецы (с. 75–77).

При изготовлении шпор применено кричное железо со слабым и неравномерным науглероживанием, полосчатыми структурами, включениями соединений азота. При анализе поверхностных участков инкрустированных экземпляров, где в железной матрице имеются полоски цветного металла, следов паяния и сварки не обнаружено. Бронзовые проволоки и полоски были запрессованы в канавки, предварительно подготовленные на поверхностях шпор. Анализом установлено, что при изготовлении удила, в основном, использовалось кричное железо с невысоким содержанием и неравномерным распределением углерода. Иногда применялась и сталь, преимущественно сырцовая. В металле почти всегда есть включения шлака. Нередко детали одних и тех же удили сделаны из различного по содержанию углерода металла. При изготовлении колец для удили кузнецы использовали сварку. Микроструктурный анализ металла для изготовления подков и ледоходных шипов показал, что ему свойственны черты кричного железа. Для подготовки заготовок использовалась сварка нескольких кусков металла (с. 78–80).

Говоря об элементах технологических операций, можно отметить некоторые общие наблюдения. Много предметов имеют следы пакетирования сырья, сочетавшие ковку и сварку металла. Многослойные заготовки широко использовались при изготовлении топоров, тесел, ножей, кос, кресал и др. При изготовлении комбинированных предметов масковичские кузнецы иногда допускали ошибки при подборе металла. Один из ножей имеет сваренную рабочую часть той же структуры, что и основа лезвия. В большинстве же случаев при сварке наблюдаются качественные сварные швы, обеспечивающие прочное соединение железа и стали (с. 86–88).

При изготовлении навесных замков и ключей использовалась горная пайка. Во всех замках выявлены паяные соеди-

нения отдельных деталей с основой (дужкой) предмета. Неудачные швы обнаружены только в одном из замков. Кузнецы преуспевали в локальной цементации рабочих частей орудий труда. В цементационных слоях преобладали феррито-перлитные структуры.

В некоторых ножах зоны вблизи спинки приобрели структуры закалки, в то время как слабо насыщенные углеродом рабочие части остались незакаленными. В ножах, где наварена широкая стальная полоса, занимающая около 2/3 ширины лезвия, термообработке подвержена только режущая кромка и металл на небольшом удалении от неё. В этих изделиях отчётливо наблюдается локальная обработка с избирательной закалкой зон наварных стальных рабочих частей. В косах чётко видна местная закалка (с. 91–94).

Масковичские мастера использовали инкрустацию. В некоторых ножах длинные пластинки цветного металла помещены в канавки, сделанные на лезвиях вблизи спинки и вдоль неё (с. 95). Анализ на микрозонде позволил обнаружить повышенную концентрацию никеля в сварных швах ножей (с. 103).

Проведённые исследования показали, что основная масса кузнечной продукции Полоцкого княжества производилась на месте. Наличие торговых связей способствовало проникновению готовых изделий и качественной стали. С XI века усилились торговые связи с Западной Европой и активизировалось распространение знаний в области металлообработки.

РЕЗЮМЕ

М. Ф. Гурын, Л. У. Дучыц
Жалезныя вырабы з раскопак
гарадзішча Маскавічы

(па дадзеных металаграфічнага аналізу)

Прыведзены дадзеныя металаграфічнага даследавання 237 вырабаў кавальскай прадукцыі і чатырох кавалкаў шлака, якія праводзіліся М.Ф. Гурыным у 1980-х гадах.

Мясцовыя майстры выкарыстоўвалі тэхналогію наваркі сталі на жалезныя асновы, цэментцыю, пакеціраванне сыравіны, псеўдапакеціраванне, тэрмічную апрацоўку, зварку разнароднага метала, горнавую пайку, спалучэнне коўкі і зваркі, інкрустацыю, пакрыццё жалезных замкоў бронзай.

Акрамя наваршшаў мячоў усе рэчы мясцовай вытворчасці. Асаблівых поспехаў маскавіцкія кавалі дасягалі ў лакальнай цэментцыі рабочых частак прыладаў працы. У цэлым жа мясцовыя майстры валодалі высокай кваліфікацыяй, і толькі зрэдку можна заўважыць памылкі пры падборы матэрыялу. Прасочваецца, што з пашырэннем гандлёвых сувязей з Заходняй Еўропай актывізаваліся і віды ў галіне металаапрацоўкі.

SUMMARY

M. F. Gurin, L. V. Duchits

Iron products from the excavations of the Maskavichy hill-fort

(According to metallography analysis)

In the article are presented data of metallography analyses of 237 items of blacksmith products and four pieces of slag, which were carried out by M.F. Gurin in the 1980s.

Local craftsmen have used the technology of welding to an iron framework, cementation, packaging materials, pseudopackaging, heat treatment, welding of dissimilar metals, furnacement ration, a combination of forging and welding, inlays, covering iron locks with bronze.

All items, except the tops of swords — the product of local production.. Craftsmen from Maskovichy hill-fort has particular success in the local hardening of working parts of tools. In general, local craftsmen are highly qualified, and only occasionally noticeable errors in the selection of material. Observed that with the expansion of trade ties with Western Europe to step up and connection to the metal processing industry.

ВЫРАБЫ З КАЛЯРОВЫХ МЕТАЛАЎ З ГАРАДЗІШЧА МАСКАВІЧЫ Ў ФОНДАХ НАЦЫЯНАЛЬНАГА ПОЛАЦКАГА ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНАГА МУЗЕЯ-ЗАПАВЕДНІКА

— —
І. У. Магалінскі (Полацк)

У артыкуле праводзіцца навуковая сістэматызацыя вырабаў з каляровых металаў з гарадзішча Маскавічы, якія былі выяўлены падчас археалагічных даследаванняў Л.У. Дучыц у 1976—1978 гг. і ў цяперашні момант захоўваюцца ў фондах Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка. Аўтар прыходзіць да высновы, што наяўнасць шырокага асартыменту ювелірных вырабаў у матэрыяльнай культуры насельнікаў маскавіцкага гарадзішча сведчыць пра дастаткова высокі сацыяльны статус яго жыхароў, а таксама інтэнсіўны характар міжкультурных і міжэтнічных кантактаў.

Уводзіны. Гарадзішча Маскавічы — выдатны помнік археалогіі перыяду росквіту Полацкай зямлі. Старажытнае ўмацаванае паселішча на мяжы з балцкімі плямёнамі з'яўлялася надзейным абарончым пунктам гэтай сярэднявечнай дзяржавы. Памежнае становішча паселішча абумовіла этнічны склад і характар заняткаў яго насельніцтва, што адлюстравалася ў матэрыяльнай культуры.

Сярод знаходак, якія былі выяўлены на гарадзішчы Маскавічы, вялікае значэнне маюць вырабы з каляровых металаў. Гэтая катэгорыя знаходак не толькі з'яўляецца вельмі важнай крыніцай для рэканструкцыі сацыяльнай, этнічнай і рэлігійнай стратыфікацыі старажытных насельнікаў гарадзішча, але і добра характарызуе мясцовую ювелірную вытворчасць.

Сведчаннем існавання самастойнага ювелірнага рамяства з'яўляюцца знаходкі ліцейнай формы для адліўкі нацельных крыжыкаў; фрагментаў каменнай ліцейнай формы для вы-

рабу лістападобных прывесак; медных пласцінак, матрыц для цінення накладак са знакам свастыкі; кавалачкаў дроту; жалезных ювелірных пінцэтаў і інш. На аснове гэтых знаходак Л.У. Дучыц выказала меркаванне аб магчымасці існавання на тэрыторыі гарадзішча кавальска-ювелірнай майстэрні [3, с. 68].

Даследаванне вырабаў з каляровых металаў, якія былі выяўлены ў межах гэтага населенага пункта, з'яўляецца вельмі важным крокам на шляху вывучэння ювелірнага рамяства на тэрыторыі Полацкай зямлі.

У фондах Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка (далей — НПКМЗ) захоўваецца пэўная частка артэфактаў з гарадзішча Маскавічы, якія былі выяўлены падчас археалагічных даследаванняў 1976—1978 гг. У кантэксце дадзенага даследавання асабліваю цікавасць маюць вырабы з каляровых металаў. Колькасць прадметаў невялікая, большая іх частка прадстаўлена ў фрагментах.

Значная колькасць артэфактаў разглядалася аўтарам раскопак у спецыяльным манаграфічным даследаванні, якое было прысвечана комплекснаму вывучэнню Браслаўскага Паазер'я IX—XIV стст. [3]. У асобным раздзеле працы аналізуецца ювелірныя вырабы, у тым ліку і з тэрыторыі гарадзішча Маскавічы. Аналіз дадзенай катэгорыі прадметаў дазваляе Л.У. Дучыц зрабіць абгрунтаваныя высновы адносна сацыяльнага, маёмаснага і этнічнага складу насельнікаў старажытнага паселішча, асабліваючы іх культурнага і палітычнага жыцця [3, с. 50—64].

Гэтая праца ставіць мэтай навуковую сістэматызацыю вырабаў з каляровых металаў, якія былі выяўлены на тэрыторыі гарадзішча Маскавічы падчас археалагічных даследаванняў Л.У. Дучыц у 1976—1978 гг. і ў цяперашні момант захоўваюцца ў фондах НПКМЗ.

Асноўная частка. Агульная колькасць вырабаў з каляровых металаў з тэрыторыі гарадзішча Маскавічы, якія захоўваюцца ў фондах НПКМЗ, складае 15 экзemplяраў. Асноўная іх частка — ўпрыгажэнні. Відавочна, што пэўная колькасць прадметаў з'яўляецца прадуктамі мясцовай вытворчасці і адлюстроўвае спецыфічныя рамесныя традыцыі ў якіх вельмі

цесна перапляліся рознаэтнічныя ўплывы. Такое ўзаемапрацікненне выявілася ў адначасовым бытаванні ў матэрыяльнай культуры насельнікаў гарадзішча прадметаў ювелірнага рамяства, характэрных для розных этнічных груп.

Увесь комплекс археалагічных матэрыялаў належыць да некалькіх відаў: 1) прывескі (4 экзemplяры); 2) бранзалеты (4 фрагменты); 3) пярсцёнак (1 экзemplяр); 4) фібулы (3 фрагменты); 5) шыйная грыўня (1 фрагмент); 6) ланцужок (1 экзemplяр); 7) донца лампадкі (1 фрагмент).

Прывескі. Дадзеная катэгорыя вырабаў мела вялікае значэнне ў сістэме старажытнарускага ювелірнага ўбору і з'яўлялася не толькі прадметам упрыгажэння, але і несла значную сімвалічную і апатрапейную нагрузку. Прывескі насілі як у складзе караляў на шыі, так і на поясе, выкарыстоўвалі ў якасці гузікаў і інш. Натуральна, што падобная лакалізацыя прывесак на целе не выпадковая і адлюстроўвае імкненне старажытнага чалавека магічным чынам засцерагчыся ад негатыўных уплываў іншасвету. Дадзены від ювелірных упрыгажэнняў меў найбольшае распаўсюджванне ў X—XIII стст. [21].

Традыцыйна прывескі падзяляюцца на некалькі груп, паводле марфалагічных характарыстык: зааморфныя прывескі, лунніцы, манетападобныя прывескі, прывескі-бразготкі і інш. [23].

Сярод зааморфных прывесак-амулетаў найбольш распаўсюджаным тыпам з'яўляюцца плоскія праразныя прывескі-конікі [18]. Звычайна падобныя вырабы ўяўляюць сабой мініяцюрнага коніка з выцягнутымі вушамі і загнутым у колца хвостом. Іх рабілі з медзі ці бронзы шляхам ліцця ў двухбаковай раздымнай каменнай ліцейнай форме. Далейшая апрацоўка гатовай рэчы прадугледжвала нанясенне на яе арнаменту (пераважна цыркульнага) і апрацоўку паверхні з дапамогай напільніка [16, с. 243].

Найбольшы пік распаўсюджвання дадзенага тыпу прывесак прыпадае на пачатак XI — першую палову XII ст. [18]. Між тым, у археалагічным матэрыяле сустракаюцца прывескі, якія датуюцца і больш познім часам. Так, у Ноўгарадзе такія вырабы былі знойдзены ў слоі другой чвэрці XIII ст. [22, с. 28]. Характэрным маркерам больш позняга паходжання

прывесак-конікаў можна лічыць адсутнасць арнаментцыі, што, відавочна, было звязана з выраджэннем язычніцкай традыцыі нашэння амулетаў [21].

Паводле назіранняў В.В. Сядова, асноўны арэал прывесак-конікаў упісваецца ў межы рассялення смаленска-полацкіх крывічоў. Папулярнасць падобных амулетаў у крывічоў даследчык тлумачыць балцкім этнічным субстратам, які моцна паўплываў на іх матэрыяльную і духоўную культуру [20].

Стандартная форма прывесак, а таксама іх высокая канцэнтрацыя на тэрыторыі Смаленшчыны, далі падставы Б.А. Рыбакову лакалізаваць цэнтр іх вытворчасці ў Смаленску ці каля яго [15, с. 103]. У апошні час даследчыкі мяркуюць аб магчымасці існаванні яшчэ аднаго цэнтра вырабу ўпрыгажэнняў дадзенага тыпу ў Прыбалтыцы, верагодна, на гарадзішчы Даугмале [17, с. 31; 15].

Прывеска-конік з фондаў НПГКМЗ (КП 1–283/33; памеры 2,9 × 2,7 см; захаванасць здавальняючая) уяўляе сабой стылізаваную выяву каня са схематычнымі выцягнутымі вушамі і загнутым хвостом, канец якога ўтварае колца для падвешвання [8, малюнак 81: 1].

Прадмет знойдзены падчас археалагічных даследаванняў 1978 г. пры разборцы другога пласта пятага раскопа, які быў закладзены на паўночным схіле гарадзішча. Разам з прывескай у межах другога пласта знойдзена характэрная кераміка XII–XIII стст. Гэты факт, а таксама адсутнасць арнаментцыі на паверхні прадмета дазваляюць датаваць прывеску XII–XIII стст. [8, с. 14].

У полацкай калекцыі маскавіцкіх артэфактаў захоўваецца адзін экзэмпляр прывескі-лунніцы. Лунніцы — прывескі ў выглядзе маладзіка, якія сімвалізавалі месяц і з’яўляліся найбольш папулярным славянскім упрыгажэннем. Дадзены від ювелірных упрыгажэнняў мае заходняе (верагодна, заходнеславянскае) паходжанне і быў распаўсюджаны на старажытнарускіх землях у X–XIII стст. [19, с. 122]. Лунніцы на Русі трывала ўвайшлі ў склад убора як гарадскога, так і вясковага насельніцтва. На тэрыторыі Беларусі найбольшая колькасць прывесак-лунніц знойдзена ў Пасожжы [4, с. 19].

Тыпалогія лунніц была распрацаваная В.У. Гольмстэн, якая прысвяціла ім асобнае даследаванне [2]. Даследчыца прапанавала падзяляць лунніцы паводле суадносінаў сярэдняй лініі з «рожкамі» на: 1) шырокарогія; 2) крутарогія; 3) замкнёныя і інш. У адпаведнасці з памерамі, лунніцы падзяляюцца на: 1) малыя (да 2 см); 2) сярэднія (2–4 см); 3) вялікія (звыш 4 см) [2, с. 4]. Паводле назіранняў М.В. Сядовай, дадзеныя групы лунніц адрозніваюцца не толькі паводле марфалагічных прыкмет, але і паводле храналогіі, што робіць іх паўнаваартаснымі тыпамі [22, с. 23].

Лунніца з калекцыі НПГКМЗ (КП 1–283/32; памеры 2,5 × 2,3 см; захаванасць здавальняючая) адносіцца да тыпу крутарогіх, сярэдняга памеру [3, малюнак 32: 9; 22, с. 24]. Вонкавая паверхня прадмету ўпрыгожана несапраўднай зерню і чаканым арнаментом. Верагодна, выраб выкананы ў глінянай ліцейнай форме па адбітку з гатовага прадмета, на што ўказвае невыразны характар арнаменту.

Прадмет знойдзены падчас даследаванняў 1978 г. у першым умоўным пласце раскопу 3 разам з шыфернымі прасліцамі, ключамі ад цыліндрычных замкоў і характэрнай керамікай з адагнутым венцам, край якога загнуты ўнутр [8, с. 2]. Марфалагічныя асаблівасці прадмета, а таксама археалагічны кантэкст знаходкі дазваляюць датаваць выраб XII–XIII стст.

У фондах НПГКМЗ захоўваецца адзін экзэмпляр манетападобнай крыжапрапазнай прывескі, якая ўяўляе сабой упісаны ў круг чатырохканцовы крыж з перакладчатымі канцамі (КП 1–283/34; памеры 3,0 × 0,1 см; захаванасць здавальняючая) [3, малюнак 30: 15]. Прадмет зроблены з меднага сплаву шляхам ліцця па воскавай мадэлі. Ён выяўлены ў 1978 г. падчас работ на раскопе 3 у адным пласце з лунніцай [8, с. 2].

Падобныя прывескі атрымалі шырокае распаўсюджванне на старажытнарускай тэрыторыі і дастаткова часта сустракаюцца ў культурных напластаваннях XII–XIII стст. [23]. Верагодна, іх узнікненне трэба звязваць з пашырэннем хрысціянства на беларускіх землях. Такім чынам, гэтая група прадметаў сведчыць пра паступовую трансфармацыю язычніцкай па сваёй сутнасці традыцыі нашэння амулетаў-абярэгаў.

У фондах НПГКМЗ захоўваецца адзін экзэмпляр прывескі-бразготкі з гарадзішча Маскавічы. Дадзены від прывесак з'яўляецца найбольш распаўсюджаным у старажытнарускіх матэрыялах. Бразготкі адрозніваюцца поліфункцыянальнасцю і шырока выкарыстоўваліся старажытным насельніцтвам не толькі ў якасці ўпрыгажэння, але і ўтылітарных рэчаў [12].

У.І. Паветкін адзначае, што бразготкі маглі насіцца ў складзе караляў, паясных ці нагрудных прывесак, выкарыстоўвацца ў якасці гузікаў, аздобы адзення, музычных інструментаў і інш. Верагодна, звычай упрыгожваць сябе падобнымі прывескамі мае фінскія карані і трапіў на тэрыторыю Полацкага княства з поўначы, стаўшы неад'емным атрыбутам мясцовага касцюма [14].

Маскавіцкая бразготка з калекцыі НПГКМЗ (КП 1–283/25; памеры 1,5 × 1,2 см; захаванасць добрая) уяўляе сабой шарападобную ёмістасць з дратавым вушкам і двухвочкавай прораззю ў ніжняй частцы прадмета. Прадмет знойдзены ў 1977 г. падчас даследаванняў на раскопе 2 у межах трэцяга пласта. Разам з бразготкай былі выяўлены фрагменты шкляных бранзалетаў, шыферная прасліца і характэрная кераміка XII–XIII стст. [7, с. 7] (малюнак 1: 4).

Гэты выраб адносіцца да групы 2, тыпу А, паводле тыпалогіі У.І. Паветкіна. Падобныя бразготкі выконваліся, звычайна, шляхам пайкі дзвюх ціснёных паўсфер, зробленых з ліставой чырвонай медзі. Вушка да гэтых прывесак прыпайвалася асобна. Варыянт бразготак з дзвухвочкавай прораззю найбольшае распаўсюджванне атрымаў у першай палове XII — сярэдзіне XIII ст. [14].

Такім чынам, група прывесак з гарадзішча Маскавічы ў калекцыі НПГКМЗ прадстаўлена найбольш распаўсюджанымі відамі вырабаў, якія атрымалі шырокае распаўсюджванне на ўсёй старажытнарускай тэрыторыі.

Бранзалеты. Дадзены від ювелірных вырабаў з'яўляўся пераважна жаночым упрыгажэннем, між тым, у крывічоў падобныя прадметы ўжываліся і мужчынамі [4, с. 23]. Традыцыйна бранзалеты, паводле шэрагу марфалагічных прыкмет,

падзяляюцца на дратавыя, пласцінчатыя, ілжэвітыя, плеченыя, вітыя і інш. [9].

У фондах НПГКМЗ захоўваюцца чатыры экзэмпляры бранзалетаў, якія паходзяць з матэрыялаў археалагічных даследаванняў гарадзішча Маскавічы.

Першы бранзалет (КП 1–283/23; памеры 4,37 × 0,49 × 0,3 см; захаванасць здавальняючая) уяўляе сабой ілжэвіты, вушкамасіўны выраб з абрубленымі канцамі (малюнак 1: 1). У Наўгародскіх матэрыялах асноўная маса вырабаў дадзенага тыпу прыпадае на 1161–1177 гг. Адзін экзэмпляр выяўлены ў слоі 1224–1338 гг. [10, с. 43–44]. Такім чынам, асноўны перыяд распаўсюджвання бранзалетаў дадзенага тыпу на Поўначы і Паўночным захадзе старажытнарускай тэрыторыі прыпадае на другую палову XII ст. Верагодна, гэтым жа часам трэба датаваць і бранзалет з Маскавічаў.

Ілжэвітыя бранзалеты, часцей за ўсё, рабілі пры дапамозе ліцця ў каменную ці гліняную ліцейную форму, вядомыя таксама выпадкі вытворчасці падобных вырабаў пры дапамозе коскавай мадэлі [16, с. 230]. Маскавіцкі экзэмпляр, верагодна, выкананы пры дапамозе ліцця ў аднабаковую гліняную ліцейную форму па адбітку з гатовага вітога бранзалета.

Яшчэ адзін фрагмент бранзалета адносіцца да тыпу пласцінчатых са звужанымі канцамі, абрубленаканечных (КП 1–283/24; памеры 8,45 × 0,09 × 1,29 см; захаванасць добрая) [3, малюнак 32: 6, малюнак 32: 17]. Дадзены экзэмпляр зроблены з тонкай каванай металічнай пласціны, якая з вонкавага боку ўпрыгожана чаканым геаметрычным арнамантам у выглядзе спалучэння кропак, пункцірных ліній і ромбаў. У Наўгародскіх матэрыялах найстаражытнейшыя экзэмпляры бранзалетаў дадзенага тыпу датуюцца 1177–1214 гг., а найбольш познія — 1382–1396 гг. [10, с. 38]. Прадмет быў знойдзены ў 1976 годзе ў раскопе 1 падчас даследавання другога ўмоўнага пласта. У адным слоі з бранзалетам, абломкамі шыйнай грыўні, шклянымі бранзалетами і двума крыжамі-энкаліпёнамі XII–XIII стст. [6, с. 4, 6]. Такім чынам, археалагічны кантэкст знаходкі пацвярджае агульную датыроўку вырабаў гэтага тыпу і дазваляе датаваць бранзалет XII–XIII стст.

Фрагмент другога пласцінчатага бранзалета прадстаўлены металічнай каванай пласцінай адзін канец якой пашыраны (звыш 2,9 см), а другі звужаны (1,2 см) (КП 1—283/21; захаванасць добрая) [8, малюнак 80: 5]. Канец бранзалета ўпрыгожаны чаканым геаметрычным арнаментом у выглядзе кропак і пункцірных ліній, якія ўтвараюць ромбы. Па краях пласціны таксама фіксуецца арнаментация ў выглядзе пункцірных ліній. Дадзены бранзалет адносіцца да тыпу пласцінчатых, шырокіх, са звужанымі канцамі. Паводле Ю.М. Лесмана, найстаражытнейшыя вырабы гэтай групы ў Ноўгарадзе датуюцца 1177—1224 гг., а найбольш познія 1382—1396 гг. [10, с. 36].

М.В. Сядова такія ўпрыгажэнні адносіць да тыпу тупаканечных. Пры гэтым, адметнасцю наўгародскіх бранзалетаў з'яўляецца наяўнасць канцоў, якія вельмі слаба звужаюцца. У матэрыялах раскопак старажытнага Ноўгарада зафіксаваныя толькі два бранзалеты, якія па форме блізка маскавіцкаму. Вырабы адрозніваюцца шырокай сярэдняй часткай (3,5—4 см) і звужанымі канцамі. Прадметы датуюцца канцом XII — 30-мі гг. XIII ст. [22, с. 110].

Гэты бранзалет быў знойдзены ў 1978 г. у межах раскопу 5 падчас даследаванняў першага ўмоўнага пласта. Разам з ім была выяўлена крыжапразная прывеска, касцяныя трапецападобныя грабяні і іх абломкі, прасліцы і кераміка XII—XIII стст. [8, с. 12]. Такім чынам, выраб можна датаваць XII—XIII стст.

Чацвёрты бранзалет з маскавіцкай калекцыі прадстаўлены фрагментам вітога трохдротавага абрубленаканечнага бранзалета (КП 1—283/27; памеры 3,18х1,81; захаванасць добрая) (малюнак 1: 2).

Такія прадметы рабілі з абрэзкаў трохдротавага жгута, які згіналі, кавалі, дапрацоўвалі напільнікам і паліравалі [16, с. 228]. Гэты тып бранзалетаў атрымаў дастаткова шырокае распаўсюджванне на тэрыторыі паўночна-заходняй часткі Наўгародскай зямлі, дзе было зафіксавана звыш 300 іх знаходак [22, с. 96].

У матэрыялах раскопак старажытнага Ноўгарада найбольш старажытныя бранзалеты гэтага тыпу датуюцца

1070-мі — 1100-мі гг., а найбольш познія — 1299—1313 гг. [10, с. 42].

Выраб выяўлены ў 1977 г. у межах раскопу 2 падчас даследаванняў другога ўмоўнага пласта, дзе разам з ім былі знойдзены трапецападобная прывеска, незакончаны ланцугатрымяльнік, кавалак дроту і характэрная кераміка XII—XIII стст. [7, с. 2]. Такім чынам, датыроўку бранзалета трэба абмежаваць XII—XIII стст.

Пярсцёнак. У полацкай калекцыі археалагічных знаходак з тэрыторыі гарадзішча Маскавічы захоўваецца адзін пярсцёнак (КП 1—283/28; памеры 2,34 × 1,78, дыяметр дроту 0,22 см; захаванасць здавальняючая) (малюнак 1: 3). Пярсцёнак уяўляе сабой віты з трох дротаў выраб з адным пяцельчатым і адным абрубленым канцамі. Прадмет знойдзены ў 1977 г. у раскопе 2 падчас даследаванняў трэцяга ўмоўнага пласта, сярод знаходак з якога варта адзначыць абломкі шкляных бранзалетаў, медную двухвочкавую бразготку, прасліцы, кераміку XII—XIII стст. [7, с. 3].

Відавочна, што прадмет зроблены з трохдротавага бранзалета з пяцельчатымі канцамі. Тэхналогія вырабу прадметаў далёзнага тыпу апісана А.У. Арцыхоўскім, які адносіў іх да другой стадыі курганоў вяцічаў і датаваў XIII—XIV стст. [1, с. 137].

На тэрыторыя гарадзішча Маскавічы былі выяўлены два пярсцёнкі гэтага тыпу [3, с. 58]. У Ноўгарадзе яны найбольш часта сустракаюцца ў сляях 30-х гг. XII—XIV стст. [22, с. 125]. У Яраполчы Залескім аналагічныя вырабы знойдзены ў слоі першай паловы XIII ст. [3, с. 58]. Ю.М. Лесман падобныя прадметы залічвае да тыпу дротавых вітых і ілжэвітых, які дагэтуша ў межах 1006—1313 гг. [10, с. 51].

З улікам археалагічнага кантэксту знаходак, а таксама агульнай храналогіі ўпрыгажэнняў далёзнага тыпу пярсцёнак можна датаваць першай паловай XII — пачаткам XIII стст.

Шыйная грыўня. Металічныя абручы, якія насілі ў якасці ўпрыгажэння на шыі, вядомыя ў культуры значнай часткі народаў Заходняй і Усходняй Еўропы, а таксама Бліжняга і Сярэдняга Усходу [24]. Дадзеная катэгорыя вырабаў атрымала

дастаткова шырокае распаўсюджванне і на старажытнабеларускіх землях.

У калекцыі археалагічных артэфактаў маскавіцкага гарадзішча ў НПГКМЗ захоўваецца адзін фрагмент шыйнай грыўні (КП 1–283/31; памеры 7,33 × 0,73 см; захаванасць добрая) (малюнак 1: 5). Выраб уяўляе сабой фрагмент бронзавага гардзіраванага дроту. Такія прадметы атрымлівалі шляхам перакручвання круглага ў сячэнні дроту ў нагрэтым стане. Шыйная грыўня выяўлена ў 1976 г. у раскопе 1. Між тым, тэкст справаздачы не дае магчымасці адназначна ўстанавіць археалагічны кантэкст і канкрэтнае месца выяўлення знаходкі.

Верагодна, выраб трэба атаясамліваць з дратавымі гардзіраванымі грыўнямі, якія атрымалі дастаткова шырокае распаўсюджванне на паўночна-ўсходняй і паўночна-заходняй тэрыторыі старажытнай Русі ў IX – пачатку XI ст. На думку В.А. Мальм, гэты тып з’яўляўся прадметам імпарту з Фінляндыі і Прыбалтыкі [22]. Такім чынам, улічваючы агульную храналогію Маскавіцкага гарадзішча, прадстаўлены экзэмпляр шыйнай грыўні трэба датаваць часам не пазнейшым за XI ст. [5].

Фібулы. Фібулы з’яўляліся вельмі папулярнай катэгорыяй упрыгажэнняў, якія ўваходзілі ў склад жаночага і мужчынскага ювелірных убораў. Падобныя прыстасаванні неслі не толькі эстэтычную нагрузку, але адыгрывалі вельмі важную ўтылітарную ролю. Найбольш папулярным відам засцёжак з’яўляліся падковападобныя фібулы. Прастата выканання забяспечыла дадзенай катэгорыі ўпрыгажэнняў шырокае распаўсюджванне і выкарыстанне ў якасці неад’емнага атрыбуту адзення [11].

У полацкай калекцыі вырабаў з каляровых металаў з гарадзішча Маскавічы захоўваюцца тры фрагменты падковападобных фібул: два язычкі (КП 1–283/29; памеры 7,22 × 1,0 × 1,68 см; захаванасць добрая; КП 1–283/30; памеры 5,43 × 1,38 × 1,5 см), а таксама фрагмент засцёжкі з сегментападобнай, упрыгожанай геаметрычным арнамантам галоўкай і чатырохграннай у сячэнні дужкай (КП 1–283/26; памеры 3,0 × 0,29 × 0,34; захаванасць добрая) [3, малюнак 34: 5].

Першы язычок фібулы (КП 1–283/29; памеры 7,22 × 1,0 × 1,68 см; захаванасць добрая) знойдзены ў 1977 г. у раскопе 2 у межах чацвёртага ўмоўнага пласта, у якім выяўлены бедны набор артэфактаў, які складаўся з рыбалоўных кручкоў, язычка спражкі, абломка глінянай прасліцы і інш. [7, с. 3–4] (малюнак 1: 7). Колца язычка ўпрыгожана чаканым лінейным арнамантам.

Другі язычок (КП 1–283/30; памеры 5,43 × 1,38 × 1,5 см) выяўлены ў 1976 г. у раскопе 1 падчас даследавання другога пласта, дзе разам з ім былі знойдзены матэрыялы пераважна XII–XIII стст. [6, с. 4–5]. На колцы язычка захаваўся фрагмент чаканнага геаметрычнага арнаменту (малюнак 1: 8).

Падковападобныя фібулы з язычкамі падобнай формы і арнаментацыі ў сістэме датуючых тыпаў наўгародскіх артэфактаў Ю.М. Лесмана датуюцца 1076–1382 гг. [10, с. 77]. Улічваючы археалагічны кантэкст знаходак з гарадзішча Маскавічы, іх можна датаваць XII–XIII стст.

Засцёжкі з сегментападобнымі галоўкамі сустракаюцца ў старажытнасцях земгалаў, дзе датуюцца XI–XIII стст. [3, с. 61; 25, табліца CXV: 2; 27]. Між тым, на тэрыторыі Латвіі фібулы гэтага тыпу працягваюць існаваць і ў больш позні час. Так, на могільніку Слуцкі такія зашпількі выяўлены ў пахаваннях XV–XVII стст. [26, с. 43]. Дадзены выраб выяўлены ў 1977 г. у раскопе 2 у межах другога пласта разам з шыфернымі прасліцамі і фрагментамі шклянных бранзалетаў [7, с. 2] (малюнак 1: 9).

Прадмет выкананы з меднага сплаву шляхам ліцця па воскавай мадэлі са стратай формы. На дужцы фібулы фіксуецца сляды дапрацоўкі гатовай рэчы з дапамогай напільніка, а таксама прыкметы выкарыстання зубіла. Верагодна, менавіта гэтым інструментам засцёжка была рассечана на некалькі частак. Падобны характар пашкоджанняў прадмета ў старажытнасці можа ўказваць на той факт, што перад намі ювелірны лом, які з’яўляўся сыравінай для мясцовых ювеліраў.

Ланцужок. У сістэме старажытнарускага ювелірнага ўбору дадзена катэгорыя вырабаў адыгрывала пераважна другасную ролю і не выступала ў якасці самастойнага ўпрыгажэння. Звычайна, менавіта з іх дапамогай да адзення мацаваліся

прывескі, амулеты і іншыя дэталі ўбору. Даўжыня ланцужкоў розная — ад 1 м, да трох—пяці звёнаў. Часцей за ўсё яны мацаваліся да адзення пры дапамозе адмысловай заспёжкі, ці аднаго звяна, якое, верагодна, прасоўвалася праз тканіну [20].

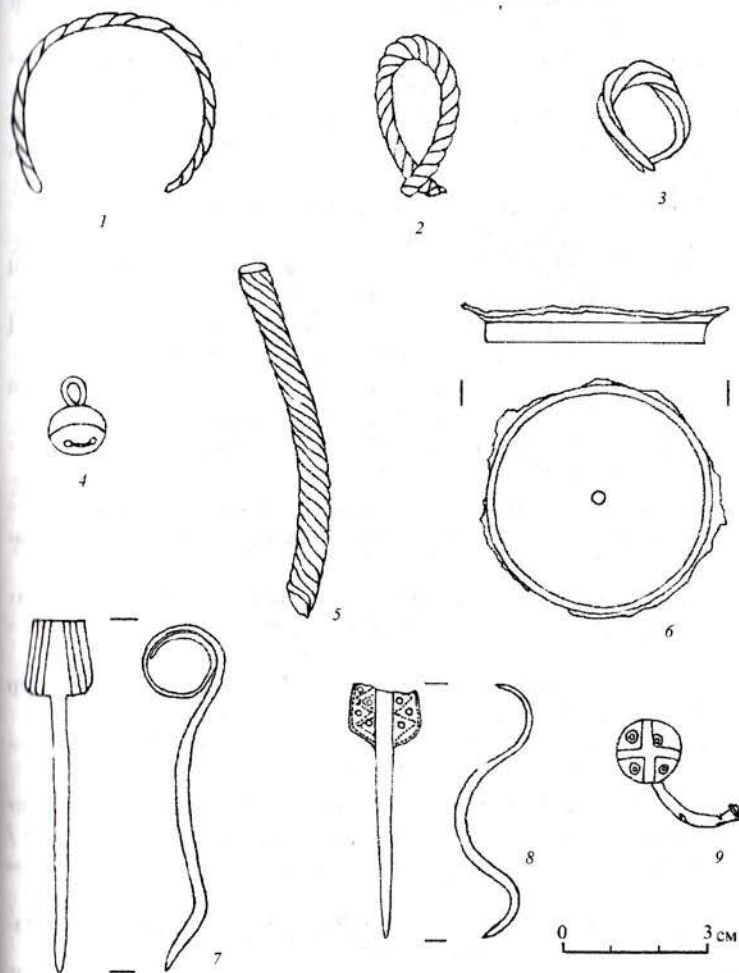
Ланцужок з Маскавіч (КП 1—283/22; памеры 7,8 × 0,74 × 0,15 см; захаванасць добрая) складаецца з 16 парных звёнаў, якія зроблены з каванага дроту. Выраб знойдзены ў 1977 г. у раскопе 2 у адным пласце з характэрнымі матэрыяламі XII—XIII стст. [7, с. 2, малюнак 5: 11]. Верагодна, гэтым часам трэба датаваць і сам ланцужок.

Донца лампадкі. Акрамя ювелірных упрыгажэнняў сярод вырабаў з каляровых металаў, якія паходзяць з тэрыторыі гарадзішча Маскавічы, у калекцыі НПГКМЗ захоўваецца донца невялікай меднай ёмістасці (верагодна, донца лампадкі) (КП 1—283/36; дыяметр 5 см; захаванасць добрая) (малюнак 1: 6). У сувязі з тым, што справаздачны матэрыял не дае падстаў для надзейнай лакалізацыі прадмета ў межах пэўнага раскопу, прадмет трэба датаваць часам існавання Маскавіцкага гарадзішча — XI—XIV стст. [5].

Заклучэнне. Вырабы з каляровых металаў з тэрыторыі гарадзішча Маскавічы, якія захоўваюцца ў фондах НПГКМЗ, — вельмі важная крыніца па гісторыі дадзенага ўмацаванага паселішча на заходніх межах Полацкага княства. Між тым, наяўны ў полацкай калекцыі набор артэфактаў, безумоўна, не дазваляе выказаць адназначнага меркавання адносна этнічнага і сацыяльнага складу мясцовага насельніцтва.

Між тым, асобныя катэгорыі прадметаў сведчаць аб сумесным пражыванні на тэрыторыі гарадзішча не толькі славянскага насельніцтва, але і балцкага (фрагменты фібул, шыйнай грыўні). Наяўнасць шырокага асартыменту ювелірных вырабаў у матэрыяльнай культуры насельнікаў маскавіцкага гарадзішча сведчыць пра дастаткова высокі сацыяльны статус яго жыхароў, а таксама пра інтэнсіўны характар міжкультурных і міжэтнічных кантактаў. Наяўнасць у калекцыі ювелірнага лому, які складаўся з фрагментаў упрыгажэнняў, указвае на існаванне самастойнай ювелірнай вытворчасці.

Такім чынам, вырабы з каляровых металаў з тэрыторыі гарадзішча Маскавічы, з'яўляюцца вельмі важнай крыніцай для рэканструкцыі сацыяльнага ладу, этнічных і культурных працэсаў не толькі ў межах дадзенага населенага пункта, але на ўсёй тэрыторыі Полацкай зямлі.

Мал. 1. Вырабы з каляровых металаў з гарадзішча Маскавічы ў фондах НПГКМЗ

Спіс выкарыстаных крыніц

- Арциховский, А.В. Курганы вятичей / А.В. Арциховский. — М.: Издательство РАНИОН, 1930. — 193 с.
- Гольмстен, В.В. Лунницы императорского исторического музея имени императора Александра III / В.В. Гольмстен // Отчёт исторического музея за 1913 г.: Издание Исторического музея, 1914. — С. 1–20.
- Дучыц, Л.У. Браслаўскае Паазер'е IX–XIV стст. / Л.У. Дучыц. — Мінск: Навука і тэхніка, 1991. — 120 с.
- Дучыц, Л.У. Касцюм жыхароў Беларусі X–XIII стст. (паводле археалагічных звестак) / Л.У. Дучыц. — Мінск: Навука і тэхніка, 1995. — 80 с.
- Дучыц, Л.У. Маскавічы / Л.У. Дучыц // Полоцкий летописец. — 1993. — № 1(20). — С. 13–18.
- Дучиц, Л.В. Отчёт о полевых исследованиях 1976 г. / Л.В. Дучиц // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 543.
- Дучиц, Л.В. Отчёт за полевой сезон 1977 г. / Л.В. Дучиц // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 562.
- Дучиц, Л.В. Отчёт о полевых исследованиях 1978 г. / Л.В. Дучиц // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 576.
- Левашева, В.П. Браслеты / В.П. Левашева // Труды ГИМ. — 1967. — Вып. 43. — С. 207–247.
- Лесман, Ю.М. Хронология ювелирных изделий Новгорода (X–XIV стст.) / Ю.М. Лесман // Материалы по археологии Новгорода. — 1988. — Ч. 1. — С. 29–89.
- Мальм, В.А. Подковообразные и кольцевидные застёжки-фибулы / В.А. Мальм // Труды ГИМ. — 1967. — Вып. 43. — С. 149–190.
- Мальм, В.А. Привески-бубенчики / В.А. Мальм, М.В. Фехнер // Труды ГИМ. — 1967. — Вып. 43. — С. 133–148.
- Недошивина, В.Г. Перстни / В.Г. Недошивина // Труды ГИМ. — 1967. — Вып. 43. — С. 65–87.
- Поветкин, В.И. Бубенчики-звонцы в древнем Новгороде (применение, способы производства, типология и хронология) / В.И. Поветкин // Российская археология. — 2009. — № 2. — С. 79–92.
- Рыбаков, Б.А. Ремесло древней Руси / Б.А. Рыбаков. — М.: Издательство АН СССР, 1948. — 784 с.
- Рындина, Н.В. Технология производства новгородских ювелиров X–XV вв. / Н.В. Рындина // Материалы и исследования по археологии СССР. — М., 1963. — № 117. — С. 200–247.
- Рябинин, Е.А. Зооморфные украшения Древней Руси X–XIV вв. / Е.А. Рябинин // Археология СССР. Свод археологических источников. Е1–60. — Л.: Наука, 1981. — 123 с.
- Рябинин, Е.А. Языческие привески-амулеты Древней Руси / Е.А. Рябинин // Древности славян и Руси. — М.: Наука, 1988. — С. 55–58.
- Рябцева, С.С. Древнерусский ювелирный убор. Основные тенденции формирования / С.С. Рябцева. — СПб: Издательство Санкт-Петербургского института истории РАН «Нестор-История», 2005. — 384 с.
- Седов, В.В. Амулеты-коньки из древнерусских курганов / В.В. Седов // Славяне и Русь. — М.: Наука, 1968. — С. 151–157.
- Седова, М.В. Украшения из меди и сплавов / М.В. Седова // Древняя Русь. Быт и культура. — М.: Наука, 1997. — С. 63–78.
- Седова, М.В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X–XV вв.) / М.В. Седова. — М.: Наука, 1981. — 196 с.
- Успенская, А.В. Нагрудные и поясные привески / А.В. Успенская // Труды ГИМ. — 1967. — Вып. 43. — С. 88–132.
- Фехнер, М.В. Шейные гривны / М.В. Фехнер // Труды ГИМ. — 1967. — Вып. 43. — С. 55–75.
- Финно-угры и балты в эпоху средневековья / Ответственный редактор В.В. Седов. — М.: Наука, 1987. — 512 с.
- Berga, T. Augšdaugavas 14.–17. gadsimta senvietas (no Krāslavas līdz Slītišķiem) / T. Berga. — Rīga: Zinātne, 2007. — 223 lpp.
- Brivkatne, E. Tērvetes saktas / E. Brivkatne // Arheologija un etnogrāfija, XI. — Rīga: Zinātne, 1974. — S. 138–152.

РЕЗЮМЕ

И. В. Магалинский

**Изделия из цветных металлов
с городища Масковичи в фондах
Национального Полоцкого
историко-культурного музея-заповедника**

В статье проводится научная систематизация предметов из цветных металлов, происходящих из материалов археологических исследований на территории городища Масковичи, которые проводились под руководством Л.В. Дучиц в 1976–

1978 гг. и в настоящий момент хранятся в фондах Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника. Весь комплекс материалов принадлежит к нескольким группам: 1) привески (4 экземпляра); 2) браслеты (4 фрагмента); 3) перстень (1 экземпляр); 4) фибулы (3 фрагмента); 5) шейная гривна (1 фрагмент); 6) цепочка (1 экземпляр); 7) донце лампадки (1 фрагмент).

В результате автор приходит к заключению, что наличие широкого ассортимента ювелирных изделий в материальной культуре населения масковичского городища свидетельствует о достаточно высоком социальном статусе его жителей, а также о интенсивном характере межкультурных и межэтнических контактов.

SUMMARY

I. V. Mahalinski

The products made from non-ferrous metals found in settlement Maskovichi, in Polotsk national historical-cultural museum

In the article the author classifies the products made from non-ferrous metals that were found during the archeological excavations on the territory of Maskovichi settlement. These excavations were held under the direction of L. V. Duchits in 1976–1978, and today these products are kept in Polotsk national historical-cultural museum. All these products can be divided into several groups: 1. pendants (4 products) 2. bracelets (4 fragments) 3. ring (1 product) 4. fibulae (3 fragments) 5. neck hoop (1 fragment) 6. chain (1 product) 7. bottom of an icon lamp (1 fragment). The author makes a conclusion that a great variety of jewellery, found on the territory of Maskovichi settlement, shows high social position of its population, and intensive character of cross-cultural and interethnic communications.

МЕТРОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ МАСКОВИЧСКОГО ГОРОДИЩА И ИХ ИССЛЕДОВАНИЕ

Ш. И. Бектинеев (*Минск*)

С 1976 г. регулярно проводились археологические раскопки на городище около д. Масковичи (Браславский р-н Витебской обл.). Городище расположено на берегу оз. Дерьбо и занимает площадь около 1 га. От поселения через озеро и по реке Друйке можно попасть в Западную Двину; по оз. Дерьбо — в г. Браслав, который впервые упоминается в летописи под 1065 г. [40, с. 55–56].

Коллекция артефактов, полученная при археологических раскопках, позволяет определить занятия жителей поселения: земледелие, охота, рыболовство, некоторые виды ремесел (гончарство, ткачество, кузнечное производство, резьба по кости, очевидно, деревообработка и кожевенное производство). Не только единичные находки (фибулы, височные кольца, энколпионы и т. п.), но и массовый материал (стеклянные бусы, перстни и браслеты, шиферные пряслица и бруски) указывают на культурные и экономические связи населения с прибалтийскими племенами, Киевом, Смоленском, Новгородом, Ливонским орденом.

Монеты на городище или на прилегающей округе практически не выявлены. Поэтому на обширные товарно-денежные отношения региона указывают метрологические материалы — гирьки-разновесы «классического» типа и вспомогательные, а также весовая гиря от безмена XI–XII вв.

Железная гиря (таблица 1 : 8), найдена в 1981 г., коррозирована и весит 2020 г. [14, с. 346; 15, с. 70; рисунок 32 : 12; 8, с. 43–44; рисунок]. Гиря имеет высоту вместе с петлей 88 мм, наибольший диаметр — 93 мм, высота петли — 17 мм. Никаких обозначений на ней не имеется. По нашему мнению, по своей кратности она соответствует 5 «русским» фунтам (2020 г : 409,51 г.). Поэтому теоретически гиря должна была

весить 2047,55 г (409,51 г × 5). Сопоставление ее с массой логийской (2250 г; 1966 г.: около 2250 г) [39, с. 122, 125; рисунок 4; 40, с. 115; 8, с. 43; рисунок; 29, с. 170], свислочской (В.И. Кошман, 2006 г.: 1372 г с остатками петли), слущкой (1986 г.; вес не указан) [18, с. 367] и куkenойской (Латвия, 1965 г.: 2865 г) [33, с. 166, 171; таблица VIII : 9] торговых гирь, а также рязанской [23, с. 162–163; рисунок 1266] и минской [16, с. 284] находками безменов (неравноплечные рычажные весы) позволяют утверждать, что масковичской гирей можно было взвешивать груз весом от 5 фунтов до 5 пудов (1 пуд = 40 фунтам). Это же подтверждают исследования Б.А. Колчина и Э.М. Загоруйского [16, с. 284; 21, с. 94–95].

Безмены или их фрагменты на Масковичском городище к настоящему времени не выявлены.

Особенностью денежного обращения древней Руси IX–XIV вв. являлось отсутствие собственной русской чеканной монеты. До I-й четверти XI в. в восточно-славянские земли поступали довольно крупные арабские и среднеазиатские (так наз. куфические) дирхемы, а после них с конца X в. — более легкие западноевропейские денарии.

И только в конце X — начале XI в. при сокращении поступления на Русь восточной монеты была предпринята чеканка киевскими князьями своей русской монеты. Но она была очень кратковременной и на территории современной Беларуси не производилась. Попытки в последнее время некоторых исследователей реанимировать предположение до-революционных нумизматов, что в Турове производилась чеканка сребреников князем Святополком I Ярополчицем до его вокняжения в Киеве в 1015 г. [41, с. 64–67], скорее всего, несостоятельна, поскольку не имеет доказательств.

С сокращением притока дирхемов на древнерусские земли стали поступать западно-европейские денарии, которые были намного легче дирхемов. Дирхемы в IX — начале XI в. весили от 2,70 до 3,97 г [23, с. 63; 42, с. 122], денарии в X в. — около 1,7 г, а в XI в. — 1,36–1,08 г [27, с. 80].

Развитие внутреннего розничного рынка, где ценовым эквивалентом товаров стала серебряная монета, требовало мелкой разменной монеты. В период куфического дирхема

это достигалось тем, что монеты, имевшие во 2-й половине XI в. более или менее одинаковый размер и вес (от 3,97 до 2,70 г), разрубали на части (в основном, от двух до шести), которые должны были соответствовать определенным денежным единицам. А.В. Фомин отмечает, что обломки, которые можно с уверенностью идентифицировать с определенными весовыми денежными единицами, появились уже в монетных кладах, сокрытых около 900 г., а в конце X — начале XI в. их количество достигало 90 процентов [6, с. 56–57; 36, с. 133–134;].

Поэтому когда при сокращении поступления куфических дирхемов на Русь, в т.ч. и на территорию современной Беларуси, появилась нужда в новых источниках поступления монетного серебра, то обратили внимание на западно-европейские страны, где монеты по своему теоретическому весу очень близко подходили к русским денежным единицам. Необходимо отметить то, что в Западной Европе с VI–VII вв. для внутренних нужд традиционно чеканили мелкую монету, а золотые (также, в основном, мелкие номиналы) служили средством накопления в сокровищницах феодалов и купцов.

Весовая пестрота монет и их фрагментов, слитки серебра и их фрагменты разного веса, а также обломки украшений, использовавшихся в оптовых и розничных платежах, вызвала необходимость как-то определять конкретные денежные единицы [31, с. 66–72; 36, с. 133–138].

На мусульманском Востоке и в Византийской империи денежные единицы в виде различных монет и слитков купцы и менялы выверяли гирьками-разновесами из стекла и разных металлов [22, с. 262–263; 37, с. 11]. Поэтому металлические гирьки иногда находят при археологических раскопках на той территории, где в древности в денежном обращении использовались куфические дирхемы и серебряные платежные слитки.

Весы были необходимым прибором для определения веса и тем самым — стоимости товаров. Небольшие компактные размеры монетных весов (таблица 1 : 7), небольшой вес гирек и сравнительная их точность позволяют в настоящее время считать, что они были предназначены не только для аптекар-

ских нужд, но и для взвешивания благородных металлов, главным образом, серебра.

На основании датированных находок из монетно-вещевых кладов Новгорода и материалов Гнездовских курганов В.Л. Янин пришел к заключению, что сферические и многогранные гирьки появились на территории Древней Руси во второй половине X в., когда в составе монетных кладов находилось большое количество обломков серебряных монет, что указывает на обращение их по весу [42, с. 174–175].

На то, что гирьками выверяли на «аптекарских» весах денежно-весовые единицы, указывают находки этих предметов (комплекты и единичные) в монетно-вещевых кладах: например, Неревский клад 1953 г. в Новгороде (8 гирек и 2 бусины) и Подборовский 1934 г. в Новгородской обл. (10 гирек) [2, с. 165; 4, с. 47].

Этот вывод подтверждается и белорусскими монетными находками, но более ранними. Наиболее примечательным таким комплексом является **Брилевский монетно-вещевой клад** (август 2000 г.), найденный на правом берегу р. Березины (Днепровской) около дер. Брили (Веселовский с/с Борисовского р-на Минской обл. РБ) и который датируется временем между 890 и 892 гг. (определение В.Н. Рябцевича). Клад содержал 265 куфических дирхемов (189 целых и 76 фрагментов), «скандинавский» меч, свернутую в спираль «скандинавскую» шейную серебряную гривну с обрубленными концами и 10 гирек-разновесов. Гирьки-разновесы имели следующие весовые характеристики: 14-гранные — 1,59 г (2 экз.); 2,31 г и 3,08 г; сферические — 2,72 г; 3,47 г; 10,16 г; 16,91 г; 16,95 г; 24,45 г [17, с. 138–142; 32, с. 58–59].

К настоящему времени опубликованы **сводные каталоги гирек-разновесов и монетных весов**, найденных в Латвии (1974 г.) [43, с. 198–210], Литве (1966 г.: 40 весов или их фрагментов в 20 местах и около 90 гирек-разновесов) [9, с. 216–223; 44, с. 133–135], Беларуси (1987 г.: 2 фрагментов весов из 4 пунктов и 23 гирьки из 8 пунктов) [1, с. 231–237] и в отдельных городах и регионах России — Тимеревского некрополя (1987 г.: количество не указано) [35, с. 72–74], Рязани (1947 г.: 5 экз.) [23, с. 61–69], Старой Ладogi (1987 г.: 15 весов

и 39 гирек) [10, с. 119–126] и Смоленского Подвиныя (1991 г.: 15 местонахождений весов и 89 гирек в 55 погребениях) [29, с. 231–237]. Самым первым такую попытку сделал в опубликованной в 1956 г. монографии «Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период» В.Л. Янин, в которой приведены данные о 58 экземплярах гирек из десяти пунктов (Новгород, Старая Рязань, Подборовский клад, Гнездовский могильник, Владимир, Киев, Тверь, Княжа Гора, Муром и Булгар) [42, с. 171–179].

Не является исключением по находкам монетных весов и гирек разновесов Беларусь. Нами составлена сводка гирек-разновесов и монетных весов, выявленных в Беларуси в XIX — начале XXI в. — на 2010 г. официально зарегистрировано 66 гирек, вместе с гирькой по золотниковой системе, и 9 фрагментов весов.

Гирьки-разновесы нами распределены на 3 хронологические группы: 1) период X–XI вв. — 46 экз.; 2) период XII — 1-й половины XIII вв. — 8 экз.; 3) период 2-ой половины XIII–XIV вв. — 11 экз.

Кроме этого, ряд исследователей (О.И. Давидан, И.Н. Колобова и др.) подразделяет разновесы по внешнему виду на три группы: сферические с двумя параллельными площадками, четырнадцатигранные и цилиндрические [10, с. 119, рисунок 1; 19, с. 52].

Кроме одного случая, все гирьки в Беларуси найдены при археологических раскопках: в городах — 14 находок (25 экз.), на городищах — 12 находок (12 экз.), на селищах — 4 находки (13 экз.) и в курганных могильниках 2 находки (10 экз.); неопределенных — 3 находки.

По областям в хронологическом и количественном порядке гирьки распределяются следующим образом: Витебская обл., X–XI вв. — 15 находок (26 экз.), 2-я половина XIII–XIV в. — 5 находок (5 экз.), всего — 20 находок (31 экз.); Минская, X–XI вв. — 5 находок (14 экз.); Гродненская, X–XI вв. — 1 находка (3 экз.), XII — 1-я половина XIII в. — 3 находки (7 экз.), 2-я половина XIII–XIV в. — 2 находки (2 экз.), всего — 6 находок (12 экз.); Гомельская, X–XI вв. 1 находка (1 экз.), XII — 1-я половина XIII в. — 1 находка (1 экз.), все-

го — 2 находки (2 экз.); Брестская обл., 2-я половина XIII—XIV вв. — 1 находка (1 экз.), т.е. в 20 населенных пунктах.

Определенный интерес представляют скандинавские гирьки-разновесы, изготовленные на основе артуга массой в 8,5 г, в Полоцке в 1989 г. (неопубликована) и в Зазонах (Браславский р-н, 1999 г.) [19, с. 52–56, 2 рис.; 20, с. 105–106]. Обе они происходят из Полоцкого региона и датируются X–XI вв. В Масковичах найдена вспомогательная гирька в виде медной ромбовидной пластинки весом 0,85 г, что соответствует теоретической массе 1/10 скандинавского артуга конца X — начала XI в. (Прилож. А, № 6 : 4) (табл. 1 : 6.4).

Найдены вспомогательные гирьки, изготовленные из обломков различных изделий, в Довборах — 1 комплект (Прилож. Б, № 16) и 2 набора в Масковичах (Прилож. А, №№ 5–6).

В Орше в 1989 г. выявлена гирька золотниковой системы (вес 72,485 г или 17 золотника), датированная по материалам XVI–XVII вв.

Монетные веса и гирьки-разновесы, как правило, концентрируются вокруг региональных торговых центров. В Беларуси — это Минск, Полоцк, Витебск, Друцк и др.

Самое раннее упоминание о находке монетных весов, а возможно и гирек, относится к середине XIX в. Они были обнаружены в 1856 г. при раскопках А.К. Киркором насыпи в курганном могильнике в урочище Темные Крамки под Логойском [34, с. 100–101; 1, с. 231, таблица 1, № 1].

Конкретно о гирьках-разновесах, найденных на белорусской земле, сообщает Ф.В. Покровский. Они были выявлены в 1893 г. при раскопках курганного могильника около д. Довборы (Далецкий с/с Браславского р-на Витебской обл. РБ) [1, с. 231; 26, с. 204, 205; 28, с. 60].

На Масковичском городище были найдены 4 гирьки-разновеса круглой формы, 8 целых и обломков украшений и 1 обрубок свинцового слитка, использовавшиеся в качестве вспомогательных гирек (См. Приложение А, №№ 5, 6).

Масковичские вспомогательные гирьки повторяют метрологические исследования классических экземпляров, т.е., в некоторой степени, выполняют роль статистов, и поэтому

в статье не разбираются. Для примеров достаточно исследование двух разновесов — 1979 и 1980 гг.

Ближайшие находки гирек-разновесов выявлены в Браславском и Миорском районах.

Браславский р-н (2 находки):

1) дер. Довборы (Далецкий с/с), курганная группа, раскопки Ф. Покровского 1893 г. В насыпи Д 4 были найдены 4 бочковидные гирьки, сделанные из железа и покрытые медью или бронзой: вес — 40,331 г (9 зол. 43 доли); 24,246 г (5 зол. 63 доли); 15,701 г и 11,960 г (1 зол. 90 долей). Датировка гирек: по Ф. Покровскому — X–XI вв., по метрологическим данным — 2-я половина X в. [26, с. 202–205; 28, с. 60; 1, с. 231, 233, 234, таблица 2, № 3–6; 11, с. 35]. Кроме гирек-разновесов, в кургане № 3 обнаружены 2 обломка фибул (головки), которые, вероятно, служили вспомогательными гирьками. Обе головки сделаны из меди или бронзы (Приложение Б, № 1).

2) дер. Зазоны, (Зарачский с/с), городище железного века и раннего средневековья, раскопки 1999 г. А.А. Егорейченко. Найдена 14-гранная гирька-разновес скандинавского типа, изготовленная из меди или бронзы; вес 4,25 г. Датировка — 2-я половина X в. [20, с. 52–56, 2 рисунок; 21, с. 105–106] (Прилож. Б, № 2).

Миорский р-н (1 нах.): дер. Прудники, дер. (Повятский с/с), городище «Замок», раскопки 1983 г. В.И. Шадыро, вес 36,19 г. (Прилож. Б, № 3) [38, с. 8, 14; рисунок 14:1].

Еще в XIX в. археологи и нумизматы обратили внимание, что большинство разновесов на площадках, иногда на боковой стороне, имеют различные значки — точки или ямки (глазки), кружки, кресты и черточки. Но они не объяснили их значение. Сравнивая знаки на гирьках и их веса для гирек, найденных в Старой Рязани, Владимире и в Булгаре, А.И. Черепнин одним из первых исследователей установил, что кружки или глазки на гирьке обозначают количество содержащихся в ней весовых единиц. Но он отрицал возможность существования своей денежной системы, носителями которой являлись эти предметы [23, с. 61].

В настоящее время, общепризнанно, что они означают кратность, т.е. количество денежно-весовых единиц в данной гирьке. Кратность определяют, подсчитывая количество глазков, лучей в крестах, иногда граней. Учитывая кратность, можно определить весовую единицу гирьки. Для этого ее вес делится на сумму глазков на обеих или одной площадке. Например, масковичская гирька 1979 г. (таблица 1 : 2) весом 30,90 г имеет восемь единиц (4:4) и весовую единицу в 3,86 г. (30,90 г : 8) [12, с. 84; 1, с. 232–234, таблица 2, № 2, рисунок 2:2]. Эта единица близка весу «законного» дирхема в 3,97 г или весу 3 резан по 1,36 г. (общий вес — 4,08 г). Разница между теоретическим и реальным весом разновеса, скорее всего, объясняется тем, что для его изготовления брали металл по теоретическому весу, а при плавке часть сырья сгорала.

Некоторые исследователи (Р. Волкайте-Куликаускене и др.) полагают, что для определения кратности достаточно подсчитывать значки на одной стороне гирьки [9, с. 221]. Но все дело в том, что попадаются разновесы с различным количеством значков на площадках. Особенно это характерно для гирек, которые в древности помогали перерасчитывать денежные единицы из одной денежно-весовой системы в другую. Например, в Масковичах в 1980 г. была найдена гирька (таблица 1 : 4) весом 20,50 г, на одной стороне которой 10 и 15 единиц, а на другой — 8 или 16 (8×2). Следовательно, весовые единицы равны 1,025 и 1,36 г.; 2,56 и 1,28 г. Таким образом, по этой гирьке мы имеем резану X в. весом в 1,36 г, ногату в 2,56 г и куну в 1,025 г. 1-й половины XI в., что позволяло пересчитывать мелкие суммы из ранней (общерусской) денежно-весовой системы в более позднюю (Новгородскую или северную) [13, с. 333; 14, с. 70; 1, с. 232–234; таблица 2, № 9; рисунок 2: 5; 4, с. 48–49; 5, с. 24; 24, с. 69, 70].

Поэтому, желательно подсчитывать все значки суммарно, или по группам, что позволяет выявить наиболее полно количество денежных единиц и более точно их датировать.

Для исследования гирек—разновесов нами в 1992–1993 и 1996–1997 годах были предложены две методики, которые показали неплохие результаты:

1. Первая методика более простая и приводится нами здесь ниже полностью из прежней (брянской) публикации [4, с. 47–50].

2. Поскольку гирьки-разновесы иногда бывают сильно поврежденными, из-за чего не могут быть использованы для исследований, а только позволяют констатировать факт применения в деятельности древних купцов и розничных торговцев монетных весов и гирек, то появилась **необходимость в методике метрологической реконструкции поврежденных гирек-разновесов** для их использования в нумизматических исследованиях.

Для метрологической реконструкции поврежденных (коррозированных) гирек-разновесов автором в 1996–1997 гг. была предложена специальная методика исследований этих предметов, а лабораторные работы (взвешивание, определение объемов и описание всех этих операций с приведением формул) для апробации материала были выполнены А.С. Скрипченко (Институт физико-органической химии НАН Беларуси, кандидат химических наук) [5, с. 23–30]. При исследованиях эта методика дала хорошие и довольно точные результаты.

Порядок исследования гирек:

1. Определение региона, в котором находится археологический памятник, его экономических и культурных связей с другими регионами.

2. Культурная принадлежность археологического памятника: славянская, балтская, скандинавская или финно-угорская.

3. Датировка гирек или весов (их фрагментов) по археологическому памятнику, по культурному слою, по стратиграфическому горизонту, по строительному ярусу или постройке.

4. Описание весов и гирек: а) весы — фрагменты или целые, длина коромысла и его плечиков, диаметр чашек, орнаментация фрагментов, особенно чашечек; б) гирьки — тип (бочковидная, битрапециодная, цилиндрическая или лепешковидная, многогранная); размеры (наибольший диаметр, диаметры площадок, высота), материал (какой металл),

цельнометаллическая или плакированная, определение веса на электронных весах, определение кратности и весовых единиц. При необходимости производится метрологическая реконструкция разновеса [5, с. 23–30], что позволяет определить вес и весовые единицы.

5. Определение денежно-весовой системы: общерусской IX–X вв.; скандинавской с рубежа X и XI вв.; новгородских XI–XV вв., киевской XI — середины XIII в., смоленской XIII в. (?), низовской, полоцко-витебской 60-х годов XIII–XIV в. [4, с. 49–50].

Закключение. Все вышеприведенные материалы доказывают особую ценность гирек в исследованиях денежного обращения не только на Браславщине, но и на всей территории Белоруссии. Концентрация этого материала объясняется экономической ролью Масковичского поселения в X–XIV вв., которое находилось в контактной зоне восточных славян (кривичей) с латгалами, ливами и восточно-литовскими племенами. По реке Западной Двине проходило западное ответвление «пути из варяг в греки». Экономические контакты с различными народами и государственными образованиями заставляли местное население использовать фактически одновременно две-три денежные системы. Поэтому некоторые гирьки позволяли делать перерасчет из одной системы в другую.

Учитывая датировку находок и весовые единицы, можно определить какие именно и в какое время функционировали в данном регионе (в данном случае, Полотчина) денежно-весовые системы. Их было, по крайней мере, пять: 1) Древнерусская (X в.) с денежными единицами по масковичским материалам — ногата (3,41 г), куна (2,73 г) и резана (1,36 г); 2) Северная или новгородская (рубеж X и XI вв. — XII в.) — ногата (2,56 г) и куна (1,025 г); 3) Скандинавская (XI–XII вв.) — 1/10 артуга в 8,5 г (0,85 г); 4) Новгородская (конец XIII–XIV вв.) — 1/100 рубля-слитка в 196,2 г (= 1,96 г); 5) Общегосударственная денежно-весовая система Великого княжества Литовского — 1/3 литовского рубля-слитка конца XIV — середины XV в. (= 60,11 г).

Находки гирек-разновесов X — XIV в. в Браславском и Миорском районах Витебской обл. Беларуси

Приложение А

Масковичские метрологические материалы

(рисунки масковичских гирек представлены в Таблице 1)

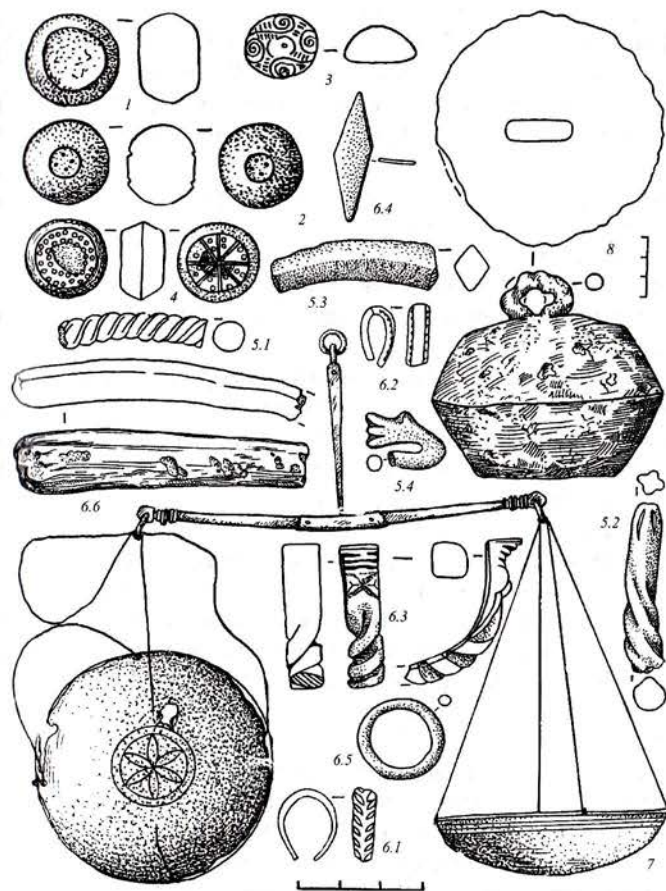

Таблица 1. Метрологические материалы Масковичского городища
(номера находок даны по прилож. А):

1–4 — гирьки разновесы; 5–6 — вспомогательные гирьки; 7 — монетные весы (Новогрудок); 8 — весовая гиря (1981 г.).

1. Масковичи, дер. (Слободковский с/с Браславского р-на). Городище, раскопки Л.В. Дучиц 1978 г.

Гирька-разновес бочковидной формы из бронзы или желтой меди. Вес — 38,14 г. Вероятная кратность — 10 ед. (5 + 5), весовая единица — 3,814 г (38,14 г : 10).

Датировка — 2-я половина X в.

Определение Ш.И. Бектинеева.

Хр.: Институт истории НАН Беларуси.

Лит.: 12, с. 84; рис. 2:16; 1, с. 232–234; табл. 2, № 1; рис. 2:1.

2. Масковичи, городище, раскопки Л.В. Дучиц 1979 г.

Гирька-разновес бочковидной формы из красной бронзы. Вес — 30,90 г, кратность — 8 ед. (4 + 4), весовая ед. — 3,86 г (30,90 г : 8).

Датировка — 2-я половина X в.

Определение Ш.И. Бектинеева.

Хр.: Институт истории НАН Беларуси.

Лит.: 12, с. 84; 1, с. 232–234; табл. 2, № 2; рис. 2:2.

3. Масковичи, городище, раскопки Л.В. Дучиц 1988 г. (Р. 2, кн. 11, пл. 1).

Гирька-разновес полусферической формы изготовлена из бронзы и орнаментирована завитками. Вес — 12,0198 г, кратность — 4 (завитки орнамента) или 5 (с глазком в центре) единиц, весовая единица — 3,00 г (12,0198 г : 4) или 2,40 г (12,0198 г : 5).

Определение Ш.И. Бектинеева.

Лит.: 15, с. 70.

4. Масковичи, городище, раскопки Л.В. Дучиц 1980 г.

Гирька-разновес круглая в сечении битрапечиевидной формы отлита из желтой бронзы, внутри ее залит какой-то другой светлый металл. Сохранность удовлетворительная. Наибольший диаметр — 19,0 мм, диаметры площадок — 16,0 мм, высота — около 10,0 мм. Вес — 20,50 г. Кратность и весовые единицы гирьки следующие:

1-я сторона: 2 ободка из кружков, сделанных пуансоном, внешний круг — 20, внутренний — 15 кружков. Весовые единицы — 1,025 г (20,50 г : 20) и 1,36 г (20,50 г : 15).

2-я сторона: плоскость разделена на 8 частей линиями, исходящими из центра, в каждой части находится по 2 кружка (глазка), всего их 16 (2 × 8). Весовые единицы — 2,56 г (20,50 г : 8) и 1,28 г (20,50 г : 16).

Датировка — начало XI в.

Хр.: Институт истории НАН Беларуси.

Определение Ш.И. Бектинеева. Гирька уникальна тем, что она позволяет производить перерасчеты из более ранней денежной системы в более позднюю.

Лит.: 13, с. 333; 1, с. 232–234; табл. 2, № 9; рис. 2:5; 5, с. 24; 15, с. 70; 24, с. 69, 70.

Вспомогательные гирьки-разновесы:

5. Масковичи, городище, раскопки Л.В. Дучиц разных лет. В качестве вспомогательных гирек использовались целые вещи и их фрагменты (4 экз.):

1) фр. тордированной гривны, вес — 11,5 г, кратность — 3 или 4 ед., весовые единицы — 3,83 и 2,78 г.

2) концевой обломок гривны, ложновитого вида с утонченным квадратным концом; вес — 13,6 г, кратности — 4 и 10, весовые единицы — 3,4 г (13,6 г : 4) и 1,36 г (13,6 г : 10). Первая единица соответствует весу древнерусской ногаты в 3,41 г, а вторая — идеальный вес резаны. Находка 1976 г.

3) обломок гривны или браслета, в сечении ромбовидный. Вес — 14,30 г, кратность может быть в 3, 4, 5, 6 или 8 единиц, тогда весовая единица может равняться 4,76 г, 3,57 г, 2,86 г, 2,38 г или 1,78 г. Конкретную кратность определить трудно. Находка 1976 г.

4) обломок браслета со звериной головкой. Вес — 13,44 г, кратность — 3 или 4, весовая единица — 4,48 или 3,36 г. Вторая единица соответствует древнерусской ногате весом 3,41 г. Находка 1978 г.

Определение Ш.И. Бектинеева.

6. Масковичи. Городище, раскопки Л.В. Дучиц разных лет.

Вспомогательные гирьки (всего 6 экз.) были следующие:

1) обломок орнаментированного кольца, вес — 2,47 г, вероятная кратность — 2, весовая единица — 1,235 г. Находка 1976 г.

2) обломок орнаментированного кольца, вес — 1,41 г. Находка 1978 г.

3) обломок подковообразной фибулы, зооморфная головка, вес — 4,7 г, кратность — 2, весовая единица — 2,35 г (4,7 г : 2).

4) ромбовидная медная пластинка весом в 0,85 г. Это в IX–X вв. соответствовало 1/10 части массы скандинавского артуга (артуга, эртуга) в 8,5 г.

5) кольцо медное целое, вес — 1,96 г.

6) обломок палочкообразного свинцового слитка весом в 60,11 г, который в конце XIV в. соответствовал 1/3 литовского рубря-слитка.

Определение Ш.И. Бектинеева.

Приложение Б
Находки гирек-разновесов в Браславском
и Миорском районах Витебской обл.:

А. Браславский район:

1а. Довборы, дер. (Далецкий с/с). Курганная группа, раскопки Ф. Покровского 1893 г. В насыпи Д 4 были найдены 4 бочковидные гири, сделанные из железа и покрытые медью или бронзой.

Гири имеют следующие характеристики:

1-я гирька на площадках не имеет обозначений, вес — 40,331 г (9 зол. 43 доли). Вероятная кратность — 10 ед. (5 + 5), весовая единица — 4,03 г (40,331 г : 10);

2-я гирька весом в 24,246 г (5 зол. 63 доли). Кратность — 6 ед. (3 + 3), весовая единица — 4,04 г (24,246 г : 6), что почти точно соответствует 3 древнерусским резанам весом по 1,36 г;

3-я гирька весом в 15,701 г, вероятная кратность — 4 ед. (2 + 2), весовая единица — 3,925 г (15,701 г : 4), что соответствует 3 резанам весом по 1,36 г;

4-я гирька весом в 11,960 г (1 зол. 90 долей). Кратность — 3 ед. (1 + 2), весовая единица — 3,986 г (11,960 г : 3), что соответствует 3 резанам.

Примечание: по публикации В. Покровского 3-я гирька должна иметь вес около 7,081 г (1 зол. 64 доли), а не 15,701 г. Возможно, в прошлом гирька пропала из коллекции и была заменена другой. Но по весовой единице она из одной системы с 4-й гирькой.

Датировка гирек: по Ф. Покровскому — X–XI вв., по метрологическим данным — 2-я половина X в.

Исследования Ш.И. Бектинеева.

Хр.: Музей истории и этнографии Литвы (г. Вильнюс), инв. №№ AR 288:6, AR 288:7, AR 288:8, AR 288:9.

Лит.: 26, с. 202–205; 28, с. 60; 1, с. 231, 233, 234, табл. 2, № 3–6; 11, с. 35 (д. Опса).

1б. Довборы, 1893 г., курганный могильник.

Кроме гирек-разновесов, найденных в кургане Д 4, Ф. Покровский в кургане № 3 обнаружил 2 обломка фибул (головки), которые, вероятно, служили **вспомогательными гирьками**. Обе головки сделаны из меди или бронзы.

Они имеют следующие характеристики:

а) Головка от фибулы с воронковидными окончаниями, вес — 7,793 г, вероятная кратность — 2 ед., весовая единица — 3,985 г (7,793 : 2), что соответствует трем резанам весом по 1,36 г;

б) Обломок фибулы (маковидная головка ?), вес — 1,532 г.

Датировка — 2-я половина X — начало XI в.

Определение Ш.И. Бектинеева.

Хр.: Музей истории и этнографии Литвы (г. Вильнюс).

2. Зазоны, дер. (Зарачский с/с). Городище железного века и раннего средневековья (раскоп?, кв. 16, пл. 2 (10–20 см), археологические раскопки А.А. Егорейченко (БГУ, ист. фак-т) в начале июня 1999 г.

Во время раскопок городища железного века, прекратившего свое существование в VIII в. (?), была найдена 14-гранная гирька-разновес, изготовленная из меди или бронзы. В сечении гирька бипирамидальная; состоит из двух пирамидок с усеченными вершинами и углами, благодаря чему она имеет 6 прямоугольных или квадратных площадок и 8 треугольных. На треугольных плоскостях находятся по одному глазку, а на квадратных — по шесть. Глазки указывают на количество весовых единиц в массе гирьки (4,25 г) или какое-то количество веса разновеса в крупной денежной единице [19, с. 55–56, рисунок II].

Кратность может указываться количеством глазков на одной, отдельно взятой плоскости, суммой глазков на однотипных плоскостях, суммой глазков на плоскостях одной из «трапеций», количеством плоскостей и количеством плоскостей одной из «трапеций». Правомерность кратностей и массы весовых единиц может быть проверена только утилитарным способом, т.е. какая единица по весу подходит к конкретной денежной единице.

Кратности могут быть следующие: 1 ед., 4 ед. (1 × 4 треугольника одной «трапеции»), 6 ед., 7 ед. (3 квадрата + 4 треугольника одной «трапеции»), 14 ед. (количество всех плоскостей), 18 ед. (6 × 3 квадрата одной трапеции), 22 ед. (глазки на плоскостях одной «трапеции»), 36 ед. (6 × 6 квадратов), общее количество глазков — 44 ед. (6 × 6 + 1 × 8).

Весовые единицы могут быть следующие: 4,25 г; 1,0625 г (4,25 г : 4); 0,7083 г (4,25 г : 6); 0,607 г (4,25 г : 7); 0,303 г (4,25 г : 14); 0,236 г (4,25 г : 18); 0,193 г (4,25 г : 22); 0,118 г (4,25 г : 36) и 0,096 г (4,25 г : 44).

Если предполагать, что вес гирьки являлся частью более крупной весовой единицы, то большие весовые единицы могли быть следующие: 8,5 г (4,25 г × 2); 59,5 г (4,25 г × 14); 76,5 г (4,25 г × 18); 93,5 г (4,25 г × 22); 153,0 г (4,25 г × 36) и 187,0 г (4,25 г × 44). Эти весовые выкладки, кроме первой и последней, не подтверждаются различными публикациями.

Наиболее правомерно, что вес данной гири соответствовал половине скандинавского эртуга в 8,5 г.

Датировка — 2-я половина X в. [19, 2001, с. 53].

Гирька-разновес, по мнению И. Колобовой, является скандинавской.

Хр.: Нумизматический кабинет ист. фак-та БГУ.

Лит.: 19, с. 52–56; 2 рисунок; 20, с. 105–106.

Б. Миорский район:

3. **Прудники**, дер. (Повятский с/с). Городище «Замок», раскопки В.И. Шадыро 1983 г. (р. II, кв. В–3, пл. 5, гл. 0,85 м).

Гирька-разновес бочковидной формы изготовлена из железа и покрыта медной оболочкой; сохранность плохая. Сохранившийся вес — 36,19 г. На сохранившейся площадке насчитывается 6 (?) глазков в точечном ободке. Вес, кратность и весовая единица не определимы.

Датировка — рубеж X и XI вв.

Определение Ш.И. Бектинеева.

Хр.: Институт истории НАН Беларуси.

Ист.: 38, с. 8, 14; рисунок 14:1.

Литература

1. Бектинеев, Ш.И. Весы и гири-разновесы X–XIV вв. из Белоруссии / Ш.И. Бектинеев // СА. — М.: Наука, 1987. — № 1. — С. 231–238.
2. Бектинеев, Ш.И. Гири-разновесы и их роль в исследовании денежных систем на территории Белоруссии в X–XV вв. / Ш.И. Бектинеев // Из истории науки и техники. — Мн.: Центр. науч. библиотека АН БССР, 1988. — С. 164–166.
3. Бектинеев, Ш.И. Метрология Масковичского городища (IX–XIV вв.) / Ш.И. Бектинеев // Браслаўскія чытанні. Матэрыялы 2-й навукова-краязнаўчай канферэнцыі, прысвечанай 925-годдзю Браслава (1065–1990). 16–17 лютага 1991 г. / Навук рэд. М.А. Ткачоў. — Браслаў, 1991. — С. 5–6.
4. Бектинеев, Ш.И. Методика исследования гирек-разновесов / Ш.И. Бектинеев // Отечественная и всеобщая история. Методология, источниковедение, историография. — Брянск, 1993. — С. 47–50.
5. Бектинеев, Ш.И. Метрологические материалы поселения на р. Менке (к денежному обращению X–XII вв.) / Ш.И. Бектинеев, Т.С. Скрипченко // ГАЗ. — Минск, 1997. — № 12. — С. 23–30.

6. Бектинеев, Ш.И. Периодизация денежного обращения на территории Беларуси в IX–XVIII вв. / Ш.И. Бектинеев // Археалогія эпохі сярэднявечча. Да 80-годдзя з дня нараджэння Г.В. Штыхава / Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — Минск, 2008. — Вып. 15. — С. 54–81.
7. Бекцінееў, Ш.І. Гіркi-разнавагi / Ш.І. Бекцінееў // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. — Минск, 1982. — № 2. — С. 42.
8. Бекцінееў, Ш.І. Старажытныя вагi і гіры / Ш.І. Бекцінееў // ПГКБ. — Минск, 1984. — № 3. — С. 43–44.
9. Волкайте-Куликаускене, Р.О. О весах и весовой системе в Литве в эпоху раннего феодализма / Р.О. Волкайте-Куликаускене // От эпохи бронзы до раннего феодализма. Исследования по археологии Прибалтики и смежных территорий / Под ред. Х.О. Моора и Ю.Я. Селиранда. — Таллин: Изд-во «Ээсти РААМАТ», 1966. — С. 216–223.
10. Давидан, О.И. Весовые гири Старой Ладogi / О.И. Давидан // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. — Л.: «Искусство», 1987. — Вып. 28. — С. 119–126.
11. Дернович, С. Браславское Поозерье в системе трансевропейских связей в IX–XIII вв. / С. Дернович // Браслаўскія чытанні. Матэрыялы V навука.-краязнаўчай канф., прысвечанай 935-годдзю першай згадкі Браслава ў пісьмовых крыніцах. — Браслаў, 2001. — С. 34–36.
12. Дучыц, Л.У. Маскавіцкае гарадзішча (XI–XIII стст.) / Л.У. Дучыц // Весці АН Беларусі. Сер. грамад. навук. — Минск, 1980. — № 4. — С. 80–89.
13. Дучиц, Л.В. Надписи и знаки на костях с городища Масковичи (Северо-Западная Белоруссия) / Л.В. Дучиц, Е.А. Мельникова // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1980 г. — М.: Издательство «Наука», 1981. — С. 185–216.
14. Дучиц, Л.В. Раскопки в Браславском районе / Л.В. Дучиц // АО.144 — М.: Наука, 1983. — С. 346–347.
15. Дучыц, Л.У. Браслаўскае Паазер'е ў IX–XIV стст.: Гісторыка-археалагічны нарыс / Л.У. Дучыц / Пад рэд. Г.В. Штыхава — Минск: Навука і тэхніка, 1991. — 120 с.; іл.
16. Загорюльский, Э.М. Возникновение Минска / Э.М. Загорюльский. — Минск: Изд-во БГУ им. В.И. Ленина, 1982. — 358 с.; ил.
17. Иов, О.В. «Клад» викинга из поймы Березины / О.В. Иов // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі / Матэрыялы IV

- Міжнароднай навуковай канферэнцыі (23–24 кастрычніка 2003 г.). — Полацк, 2003. — С. 138–142.
18. Колединский, Л.В. Раскопки детинца древнего Слуцка / Л.В. Колединский // АО 1986 года. — М.: Наука, 1988. — С. 367.
 19. Колобова, И. Весовые гири в Древней Руси. Зазоноўская нахodka / И. Колобова // Браслаўскія чытанні 2000: Матэрыялы V-й навукова-краязнаўчай канферэнцыі, прысвечанай 935-годдзю першай згадкі Браслава ў пісьмовых крыніцах. — Браслаў, 2001. — С. 52–56.
 20. Колобова, И.Н. Находки 14-гранных весовых гирек IX–X вв. на территории Белоруссии / И.Н. Колобова // Девятая Всероссийская нумизматическая конференция: ТДС. Великий Новгород, 16–21 апреля 2001 г. — СПб., 2001. — С. 105–106.
 21. Колчин, Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого / Б.А. Колчин // МИА СССР. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — № 65. — С. 7–120.
 22. Кропоткин, В.В. Византийские экзагии из Керчи / В.В. Кропоткин // ВВ. — М., Л.: АН СССР, 1973. — Вып. 34. — С. 262–263.
 23. Монгайт, А.Л. Рязанские гири / А.Л. Монгайт // КСИИМК. — М.: Издательство АН СССР, 1947. — Вып. 14. — С. 61–69.
 24. Назаренко, А.В. Происхождение древнерусского денежно-весового счета / А.В. Назаренко // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994 г. Новое в нумизматике. — М., 1996. — С. 5–79.
 25. Назаренко, А.В. О древнерусской векше в связи с резанами и весовой шкалой многогранных гирек / А.В. Назаренко // Шестая Всероссийская нумизматическая конференция: ТДС. Санкт-Петербург, 20–25 апреля 1998 г. — СПб., 1998. — С. 124–125.
 26. Покровский, Ф.В. Курганы на границе современной Литвы и Белоруссии / Ф.В. Покровский // Труды 9 археол. съезда в Вильне, 1893 г. — М.: Тип. Э. Лисснера, Ю. Романа, 1895. — Т. 1. — С. 166–220.
 27. Потин, В.М. Древняя Русь и европейские государства X–XIII вв. Историко-нумизматический очерк / В.М. Потин. — Л.: «Советский художник», 1968. — 239 с.; 33 рис.
 28. Предметы из раскопок Ф.В. Покровского в 1893 г. // Каталог предметов, доставленных на археологическую выставку при 9 Археологическом съезде в Вильне в 1893 г. — Вильна, 1893. — С. 57–62.
 29. Пушкина, Т.А. Торговый инвентарь из курганов Смоленского Поднепровья / Т.А. Пушкина // Смоленск и Гнездово (к истории древнерусского города). — М., 1991. — С. 226–243.
 30. Рябцевич, В.Н. Денежное обращение / В.Н. Рябцевич, Г.В. Штыхов // Очерки по археологии Белоруссии. — Минск: Наука и техника, 1972. — Ч. 2. — С. 165–171.
 31. Рябцевич, В.Н. Денежные депозиты Полоцкой земли конца X — начала XIV вв. / В.Н. Рябцевич // ГАЗ. — Минск., 2000. — № 15. — С. 66–72.
 32. Рябцевич, В.Н. Клады: атрибуция, классификация, интерпретация // Банкаўскі веснік (=Банковский вестник). — Минск, 2005. — № 8 (жнівень). — С. 54–60.
 33. Стубавс, А. Некоторые археологические находки XI–XIII веков из городища Кокнесе / А. Стубавс // От эпохи бронзы до раннего феодализма. Исследования по археологии Прибалтики и смежных территорий / Под ред. Х.А. Моора и Ю.Я. Селиранда. — Таллин, 1966. — С. 166–173.
 34. Тышкевич, К. О курганах в Литве и Западной Руси (Археологические исследования) / К.О. Тышкевич. — Вильна: Типография А.К. Киркора, 1865. — 144 с.
 35. Фехнер, М.В. Этнокультурная характеристика Тимеревского могильника по материалам погребального инвентаря / М.В. Фехнер, Н.Г. Недошивина // СА. — 1987. — № 2. — С. 52–64.
 36. Фомин, А.В. Обращение обломков куфических монет в Восточной Европе в X — начале XI в. / А.В. Фомин // НЭ. — 1984. — Т. XIV. — С. 133–138.
 37. Хинц, В. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему / В. Хинц. — М.: Наука, 1970. — 147 с.
 38. Шадыро, В.И. Раскопки городища «Замок» близ д. Прудники Миорского района в 1983 году / В.И. Шадыро // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 833.
 39. Штыхов, Г.В. Раскопки в Логойске в 1968 г. / Г.В. Штыхов // Тезисы докладов к конференции по археологии Белоруссии. — Минск, 1969. — С. 122–126.
 40. Штыхов, Г.В. Города Полоцкой земли (IX–XIII вв.) / Г.В. Штыхов. — Мн.: Изд-во «Наука и техника», 1978. — 160 с.; илл.
 41. Юргенсон, У. Атрибуция манет, якія традыцыйна адносяць да эмісіі Святаполка I Яраполчыча Тураўскага / У. Юргенсон // Традыцыі матэрыяльнай і духоўнай культуры Усходняга Палесся: праблемы вывучэння і захавання ў постчарнобыльскі час. Зборнік навуковых артыкулаў. — Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2006. — С. 64–67.

42. Янин, В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период / В.Л. Янин. — М.: Изд-во Московского университета, 1956. — 207 с.; 55 рис.; 2 табл.
43. Ceplite, R. Atsvarini Latvijas 10. — 13. gs. kapu inventara / R. Ceplite // Arheologija un Etnografija. — 1974. — № 11. — S. 198–211; 1 att.; tab.
44. Kunciene, O. Svarstyklės ir svorėliai / O. Kunciene // Lietuvos TSR archeologijos Atlasas. — T. IV. — Vilnius, 1978. — P. 133–135.

РЭЗЮМЭ

Ш. І. Бекцінееў

Метралагічныя матэрыялы

Маскавіцкага гарадзішча і іх даследаванне

Калекцыя артэфактаў, атрыманая пры археалагічных раскопках 1976–1988 гг. Маскавіцкага гарадзішча, утрымлівае групу штучных вырабаў, якія дазваляюць даследаваць асаблівасці грашовага абарачэння ў Браслаўскім Паазер’і ў X–XI стст. Да іх дачыняюцца 4 гіркі-разнавагі і 10 дапаможных гірак у выглядзе 2 цэлых і 8 рэштак розных вырабаў, большасць з якіх — упрыгожванні. Такое выкарыстанне рэштак у Паазер’і, магчыма, скарыстана ад балцкіх плямён, якія гэта шырока практыкавалі.

Канцэнтрацыя гэтага матэрыялу вызначаецца эканамічнай роляй Маскавіцкага пасялення ў X–XIV стст., якое знаходзілася ў кантакце ўсходніх славян (крывічоў) з латгаламі, лівамі і ўсходне-літоўскімі плямёнамі. Па р. Заходняй Дзвіне праходзіла заходняе адгалінаванне «шляху з варагаў у грэкі». Эканамічныя кантакты з рознымі народамі і дзяржаўнымі ўтварэннямі мусілі мясцовае насельніцтва выкарыстоўваць фактычна адначасова дзве-тры грашавыя сістэмы. Гэта некаторыя гіркі дазвалялі рабіць пералік з адной сістэмы да другой, у тым ліку і розначасовыя.

Прымаючы датыроўку гірак і іх вагавыя адзінкі, мусім уявіць, што ў гэтым рэгіёне ў розны час функцыянавала, не менш як, пяць грашова-вагавых сістэм: 1) Старажытнаруская

(X ст.) з грашовымі адзінкамі па маскавіцкіх матэрыялах — нагата (3,41 г), куна (2,73 г) і рэзана (1,36 г); 2) Паўднёвая ці наўгародская (канец X–XII стст.) — нагата (2,56 г) і куна (1,025 г); 3) Скандынаўская (XI–XII стст.) — 1/10 артуга ў 8,5 г (0,85 г); 4) Наўгародская (канец XIII–XIV стст.) — 1/100 рублі-злітку ў 196,2 г (=1,96 г); 5) Агульнадзяржаўная грашова-вагавая сістэма Вялікага княства Літоўскага — 1/3 літоўскага рублі-злітку ў канцы XIV — сярэдзіны XV ст. (=60,11 г) (рэштак свіцовага злітку гэтай вагі).

Метралагічныя матэрыялы сведчаць пра асаблівую каштоўнасць гірак у даследаваннях грашовага абарачэння не толькі на Браслаўшчыне, але і на ўсёй Беларусі ў тая далёкія часы.

SUMMARY

S. I. Bektsineev

Metrological materials

of the Maskovichy hill-fort and their study

The collection of artifacts received at the archaeological excavations at 1976–1988 at the Maskovichy hill-fort, holds a group of synthetic products, which allow you to explore the characteristics of monetary circulation in Braslav Lake region (Poozerje) in X–XI centuries. They are four weights and 10 support weights in the form of two integers and 8 residues of various products, most of them — decorating. Such use of residues in the Lake District, may be used against the Baltic tribes, which is widely practiced.

The concentration of this material is determined by the economic role of Maskovichy settlement at X–XIV centuries., which have been in contact with Eastern Slavs (Krivichians), Latgallians, Liv and East Lithuanian tribes. West branch of road from the Vikings to the Greeks held on the Western Dvina. Due to economic contacts with different peoples and the state local people have been forced to use effectively at the same time two or three monetary

system. So some weights allowed to do list from one system to another.

We can say that in this region at different times functioned at least five money-weighted systems: 1) Ancient Rus (X cent.) On the monetary units of Maskovichy material — «nogata» (3,41 g), «kuna» (2,73 g) and «rezana» (1,36 g); 2) South Novgorod (the end of X — XII centuries) — «nogata» (2,56 g) and «kuna» (1,025 g); 3) Scandinavian (XI–XII cc.) — 1/10 artuga of 8,5 g (0,85 g); 4) Novgorod (end of XIII–XIV centuries.) — 1/100 of the ruble-ingot 196,2 g (=1,96 g); 5) The National monetary weight system of the Grand Duchy of Lithuania — the third of Lithuanian ruble-ingot at the end of XIV — the middle of XV cent. (=60,11 g) (residues of lead ingot of thisweight).

Metrological data indicate a particular value of the weights in studies Monetary not only Braslav, and on all over the country in those days.

КАСЦЯРЭЗНАЕ РАМЯСТВО ГАРАДЗІШЧА МАСКАВІЧЫ

В. У. Мядзведзева (Мінск)

Пры раскопках на гарадзішчы X–XIV стст. каля вёскі Маскавічы Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці сабрана вялікая калекцыя разнастайных касцяных вырабаў, нарыхтовак, паўфабрыкатаў, адыходаў, а таксама сыравіна і інструменты яе апрацоўкі, якія пераканаўча характарызуюць касцярэзнае рамяство дадзенага пасялення. Калекцыя касцяных вырабаў прааналізавана, абагульнена, інтэрпрэтавана ў параўнанні з іншымі калекцыямі касцяных рэчаў, знойдзеных на тэрыторыі Беларусі, сумежных тэрыторыях і больш аддаленых землях.

Сыравіна. Для вырабу з косці прадметаў рознага прызначэння на гарадзішчы Маскавічы выкарыстоўваліся косткі як хатняй жывёлы (свінні і буйной рагатай жывёлы), так і дзікіх жывёл: клыкі дзіка, мядзведзя, рогі лася, аленя, казулі, а таксама косці птушак (малюнак 1: 1–7). Па вызначэнню палеазаолага В.В. Шчагловой, на гарадзішчы прысутнічаюць косці ўсіх гэтых жывёл у наступных прапарцыях: хатніх жывёл — 57,9 %, дзікіх — 42,1% [14, с. 66]. У касцярэзнай вытворчасці выкарыстоўваліся, у асноўным, метаподыі, пясныя, бяроцвяя, грыфельныя і фібульныя косткі, а таксама астрагалы і фалангі. Асобая прывілея надавалася рагам ласёў і аленяў, дзякуючы іх трываласці і гнуткасці, і таму, што яны мелі перададзены шэраг пераваг: аднароднасць структуры, лёгкасць апрацоўкі, невялікі склад тлушчу, вязкасць, а таксама з'яўляліся больш устойлівымі да механічных уздзеянняў. [19, с. 19].

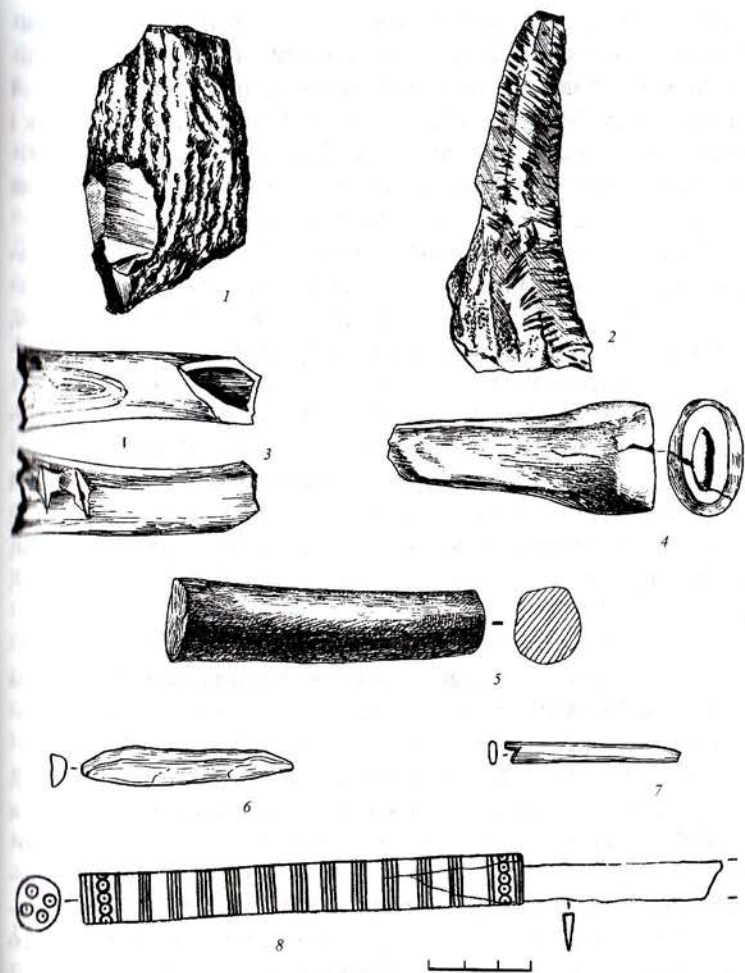
Інструменты. Інструментарый, якім апрацоўваліся косць і рог, з'яўляўся ўніверсальным і разнастайным. З інструментаў, якія прымяняліся ў касцярэзным рамястве, на гарадзішчы знойдзены скобель, сякеры, розныя свердлы, долаты, цёслы. Існавалі таксама спецыялізаваныя інструменты, якія былі невялікіх памераў і са старанна наточанымі рэжучымі

часткамі, або своеасаблівай формы. Сярод апошніх вылучаюцца спецыялізаваныя нажы з гарбатай спінкай для апрацоўкі косці. [6, с. 42, 54–60, рисункі 14, 16–18, 22–23; 14, с. 36–37, рысунак 20].

Дугападобны скобель служыў прыладай працы пры першаснай грубай апрацоўцы і прымяняўся для зняцця мяздры і стругання. Сякеры (5 экз., X–XII стст.) выкарыстоўваліся для рассячэння касцяной сыравіны пры падрыхтоўцы нарыхтовак і паўфабрыкатаў. Нажы (166 экз., большасць XII–XIII стст.) забяспечвалі выкананне разнастайных аперацый па вырабу вялізнай наменклатуры прадукцыі (малюнак 1: 8). Свердлы (3 экз.) прымяняліся для атрымання дакладных, чыстых адтулін розных дыяметраў на грабнях, рукацях, гзіках і інш. Долаты (3 экз.) выкарыстоўваліся для атрымання паглыбленняў, пазоў і выемак, два з іх былі даўжынёй 16 і 22,5 см. Рабочыя часткі гэтых інструментаў асіметрычныя, процілеглыя бакі расплюшчаны ў выніку ўдараў малатка. Ускосным чынам можна гаварыць аб прымяненні рашпіляў, напільнікаў, шылаў, цыркуляў і некаторых іншых прадметаў, сляды апрацоўкі якіх прасочваюцца як на нарыхтоўках, паўфабрыкатах, так і на гатовых вырабах (грабнях, рукацях, накладках, пласцінах і інш.).

Тэхналогія і тэхніка апрацоўкі. Спецыфічныя асаблівасці косці як матэрыялу патрабавалі адпаведнай тэхналогіі і звязаных з яе прымяненнем інструментаў. Работу з косцю ўмоўна можна падзяліць на некалькі этапаў: 1) адбор і падрыхтоўка сыравіны; 2) нарыхтоўка паўфабрыкатаў, іх разметка; 3) выраб касцяных прадметаў; 4) апрацоўка, паліроўка, упрыгожванне рэчаў.

Падрыхтоўка сыравіны заключалася ў аб'ястлушчванні і размякчэнні косці і рогу, што дасягалася спецыяльнымі спосабамі, пасля чаго яны былі прыдатныя для далейшай апрацоўкі. Рогавая тканка разбухае і размякчаецца ў вадзе пад дзеяннем высокай тэмпературы (кіпячай вадзе), а таксама пад уздзеяннем шчолачаў і некаторых кіслот (напрыклад, воцатнай або борнай). Такая разбухшая тканка лёгка распраўляецца і пры прасаванні прымае розныя формы. [19; 46; 47]. На гарадзішчы Маскавічы, як і на іншых землях, маглі пры-

Мал. 1. 1–2 – сыравіна; 3–5 – нарыхтоўкі;
6–7 – адыходы; 8 – касцярэзны нож

мяняць некалькі спосабаў размякчэння касцяной сыравіны, прычым размякчэнне косці і рога адрознівалася паміж сабой. Самым простым, таным і хуткім для рога з'яўлялася вымочванне ў вадзе на працягу некалькіх дзён ці награванне. Пасля чаго рог становіўся прыдатным для апрацоўкі: лёгка падда-

ваўся рэзанню, пілаванню. Жывёльную косць папярэдне вызалілі ад мяккіх тканак і выдалялі тлушч, таму што ў процілеглым выпадку косць набывала гнілы пах, губляла бляск і белы колер. Далей працэс апрацоўкі косці быў такі ж, як і пры апрацоўцы рога: яе вымочвалі, кіпяцілі і г.д. Больш прыдатным спосабам для косці з'яўлялася кіпячэнне ў вадзе, пры гэтым выдаляліся храшчы, тлушч, мяса.

Тэхніка касцярэзнай вытворчасці грунтавалася на механічным уздзеянні на косць і рог. Пры вырабе касцяных прадметаў прымяняліся тэхнікі сячэння, рэзання, пілавання, свідравання, шліфоўкі, паліроўкі. Арнамент наносіўся ў тэхніцы мастацкай разьбы спецыяльнымі разцамі або цыркулем, аб чым сведчаць знойдзеныя вырабы, нарыхтоўкі і паўфабрыкаты. Тэхніка мастацкай разьбы заключалася ў нанясенні на гатовую паверхню вырабаў розных арнаментаў і відарысаў. Найбольш распаўсюджанымі яе прыёмамі былі: гравіроўка, разьба плоскарэльефная, аб'ёмная і напраём, апошняя прымянялася пры вырабе праразных рэчаў [19, с. 21; 32, с. 76; 35, с. 133–142].

Аб прымяненні вышэй апісаных тэхналогій і тэхнікі апрацоўкі косці, рогу і вырабу з іх разнастайнай наменклатуры прадукцыі ў Маскавічах вядома як са знаходак прылад працы, сыравіны са слядамі розных прыёмаў (сячэння, пілавання і г.д.), нарыхтовак, паўфабрыкатаў, вытворчых адыходаў, так і з саміх вырабаў, на якіх маюцца сляды выкарыстання тых ці іншых прыёмаў. Многія тэхналагічныя аперацыі вядомы таксама па аналогіях, чаму маюцца рознабаковыя сведчанні аб эксперыментальных працах, і з этнаграфічных матэрыялаў, таму што тэхналогія і тэхніка апрацоўкі косці, што выкарыстоўвалася ў разглядаемы перыяд, дажыла да XIX–XX стст.

Асартымент касцярэзнай прадукцыі. Асартымент касцяных рэчаў шырокі і ўключае шэсць катэгорый: гаспадарчыя вырабы, прадметы бытавога ўжытку і вайсковага прызначэння, культавыя рэчы, прадметы гульні, музычныя інструменты. Колькасць прадметаў з косці і рогу — 215 экз. [28, с. 202–210].

Самая вялікая па колькасці выяўленых рэчаў — гэта *катэгорыя гаспадарчых вырабаў*, да якой належаць тры групы:

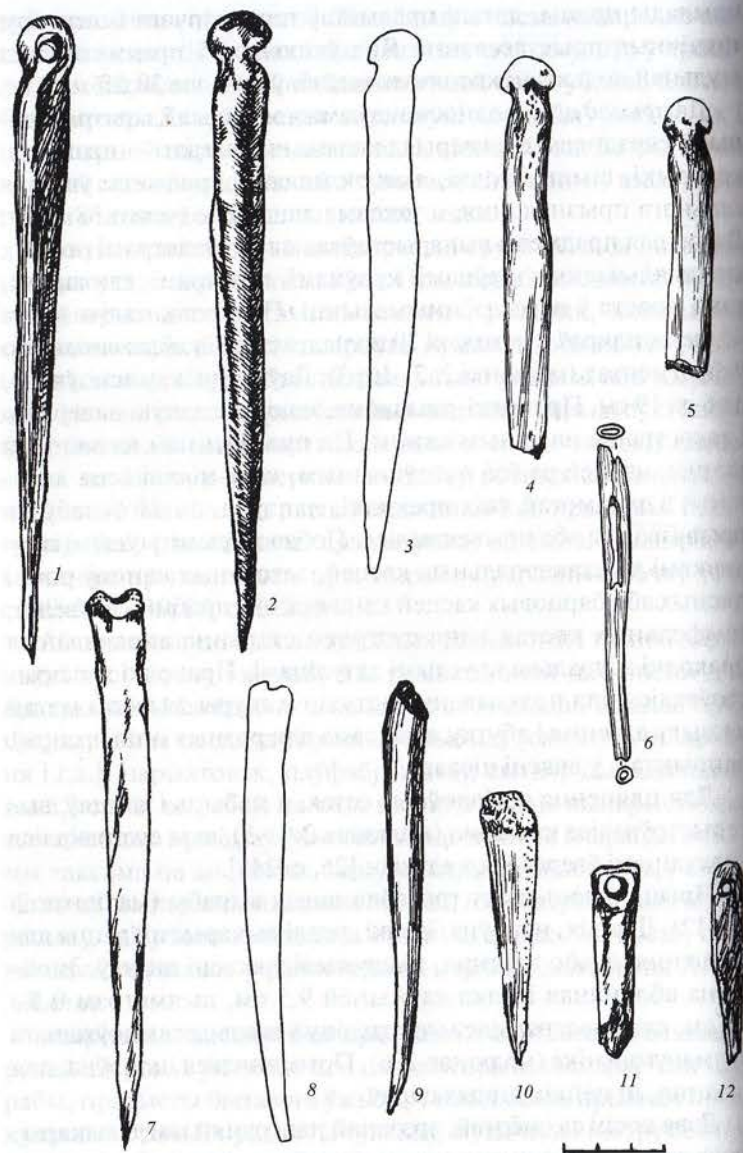
прылады працы, дэталі прадметаў гаспадарчага інвентару, тэхнічныя прыстасаванні. Яна ўключае 65 прадметаў і адтульнай колькасці касцяных вырабаў складае 30,5%.

Да *прылад працы* адносяцца самыя масавыя і запатрабаваныя ў сярэдневяковы перыяд колючыя прылады — праколкі, качадыкі, шылы, іголки, якія складаюць прадметы ўніверсальнага прызначэння, а таксама лашчылы (усяго 38 экз.). Дадзеныя прадметы выкарыстоўваліся як майстрамі розных спецыяльнасцяў: шаўцамі, краўцамі, гарбарамі, ганчарамі, так і проста ў паўсядзённым жыцці. Праколак налічваецца 40 экзemplяраў, з іх толькі 20 цэлыя, астатнія абламаныя або ў фрагментах (малюнкi 2: 7–10; 3). Даўжыня іх, у асноўным, ад 6 да 19 см. Праколкі, звычайна, маюць гладкую паверхню і заостраны на адным канцы. На процілеглым ад вастрыя канцы, часцей за ўсё патоўшчаным, калі-нікалі ёсць адтуліны, з дапамогай якіх праколкі, напэўна, да чаго-небудзь прывязваліся або прывешваліся. Побач з прымітыўнымі праколкамі з метакарпальных касцей, заточаных канцоў рога і пясных або бяроўных касцей канечнасцяў дробных жывёлін, грыфельных костак каня сустракаліся старанна апрацаваныя праколкі з ідэальна круглымі адтулінамі. Праколкі выкарыстоўваліся для праколвання адтулін у скуры жывёл з мэтай пашыву адзення і абутку, а таксама для розных іншых спраў, напрыклад, у якасці пісалаў.

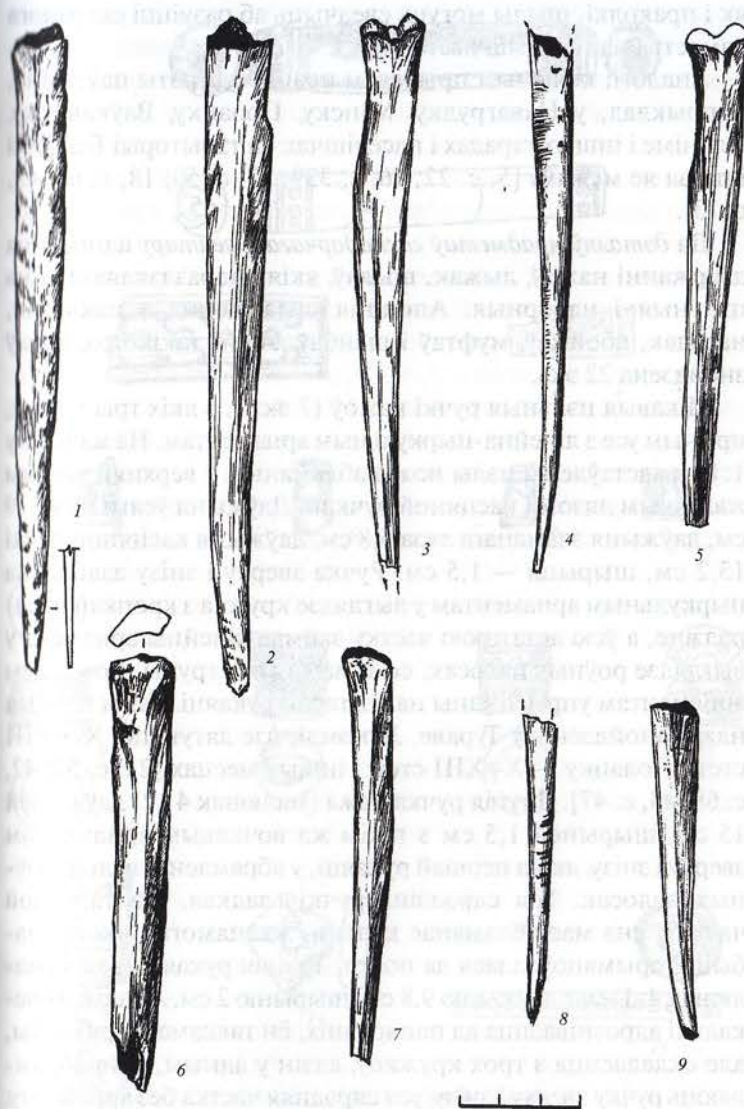
Для пляцення рыбалоўных сетак, а мабыць і лапцяў, выкарыстоўваліся качадыкі (малюнак 2: 1–5), якія сустракаліся з адтулінамі ўверсе і без адтулін [25, с. 249].

Прыцягваюць увагу тры абламаныя вырабы (малюнак 2: 11–12). Два з іх, напэўна, іголки, маглі выкарыстоўвацца для пляцення, альбо вязання, ці служылі ў якасці шылаў. Знойдзена абламаныя іголка даўжынёй 9,5 см, дыяметрам 0,5–0,8 см, якая пасярэдзіне мае адтуліну ў выглядзе падоўжанага прамавугольніка (малюнак 2: 6). Прымянялася, напэўна, для вязання, ці нейкіх іншых спраў.

Дзве косці са сцёртай, зрэзанай паверхняй маглі выкарыстоўвацца як лашчылы пры апрацоўцы скуры або тканіны (для разгладжвання швоў). Зроблены яны з асколкаў буйных трубчастых костак, паверхня добра запаліраваная. Лашчылы,

Мал. 2. Прилади праці: 1–5 – качадыкі; 6 – іголка;
7–12 – праколкі

Мал. 3. Прилади праці: 1–9 – праколкі

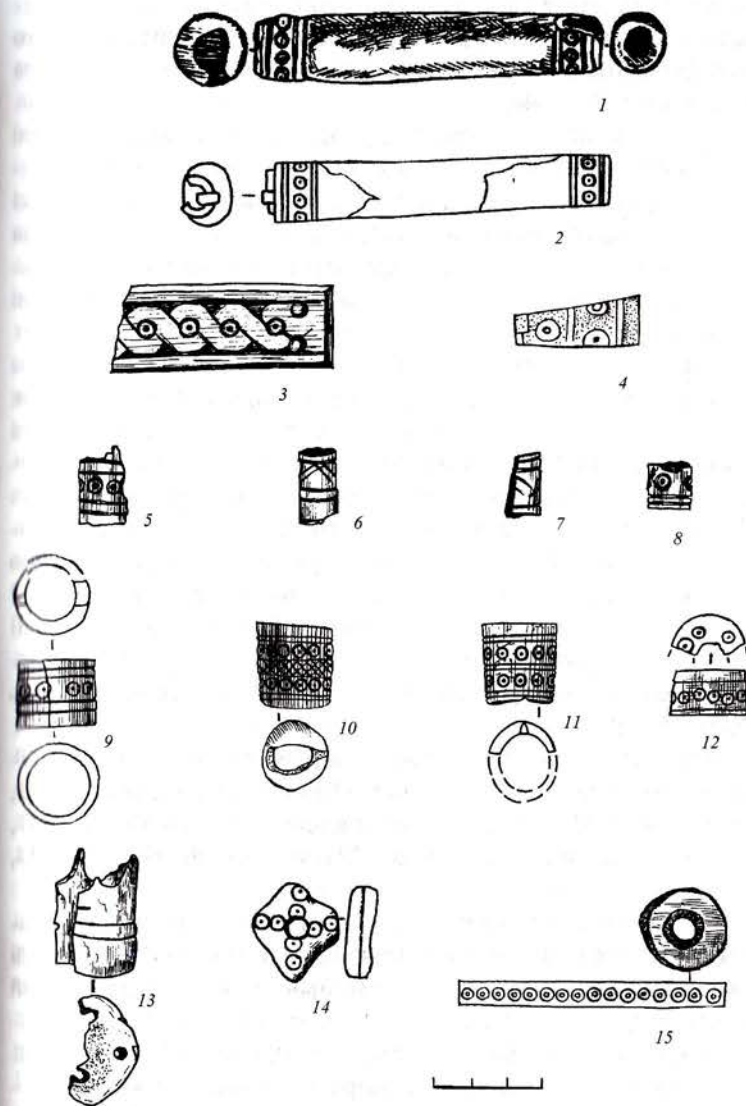
як і праколкі, шылы могуць сведчыць аб развіцці скуранага рамяства на гарадзішчы.

Аналогіі колючым прыладам працы сустрэты паўсюдна, напрыклад, у Навагрудку, Мінску, Полацку, Ваўкавыску, Слоніме і іншых гарадах і паселішчах на тэрыторыі Беларусі і па-за яе межамі [5, с. 22; 16, с. 339; 17, с. 50; 18, с. 68; 42, с. 13].

Да *дэталей прадметаў гаспадарчага інвентару* адносяцца дзяржанні нажоў, лыжак, шылаў, якія падраздзяляюцца на цэльныя і наборныя. Апошнія складаюцца з накладак, насадак, абоймаў, муфтаў і шайбаў. Усяго такіх прадметаў знойдзена 22 экз.

Цікавыя цэльныя ручкі нажоў (7 экз.), з якіх тры цэлыя, прычым усе з лінейна-цыркульным арнамантам. На малюнку 1: 8 прадстаўлены цэлы нож з абламаным у верхняй частцы жалезным лязом і касцяной ручкай. Даўжыня ўсяго нажа 19 см, даўжыня зламанага ляза 5,8 см, даўжыня касцяной ручкі 13,2 см, шырыня — 1,5 см. Ручка зверху і знізу аздоблена цыркульным арнамантам у выглядзе кружка з кропкай пасярэдзіне, а ўсю астатнюю частку займае лінейны арнамент у выглядзе роўных палосак, сфармаваных у групы. Вочкавым арнамантам упрыгожаны нават тарэц рукаці. Такія поўныя нажы знойдзены ў Тураве, Лукомлі, дзе датуюцца XI—XIII стст., Полацку — X—XIII стст. і іншых месцах [22, с. 57; 42, с. 68; 43, с. 47]. Другая ручка нажа (малюнак 4: 2) даўжынёй 15 см, шырынёй 1,5 см з такім жа вочкавым арнамантам зверху і знізу, як на першай рукаці, у абрамленні вельмі роўных палосак. Уся сярэдзіна ручкі гладкая. На тарцавой частцы яна мае абламанае кальцо, з дапамогай якога, мабыць, прымацоўвалася да пояса. Трэцяя рукаць нажа (малюнак 4: 1) мае даўжыню 9,8 см, шырыню 2 см. Арнамент некалькі адрозніваецца ад папярэдніх, ён таксама цыркульны, але складаецца з трох кружкоў, адзін у адным, якія абрамяляюць ручку зверху і знізу, уся сярэдняя частка без арнаменту.

Касцяныя рукаці для нажоў мелі форму цыліндрычных круглых або крыху авальных у сячэнні стрыжняў, чаранок нажа ўстаўляўся ўнутры такой рукаці. Яны з'яўляліся звычайнымі прадметамі побыту і таму вядомыя па матэрыялах рас-

Мал. 4. Дэталі прадметаў гаспадарчага інвентару:

1–2 – рукаці; 3–4 – накладкі; 5–8 – насадкі;
9–13 – муфты; 14 – абойма; 15 – шайба

копак з многіх месцаў на тэрыторыі Беларусі і па-за яе межамі. Знешні выгляд рукацяў дазваляе сцвярджаць, што яны былі абточаны на такарным станку, які выкарыстоўваўся ўжо ў X ст. [8, с. 84].

Значную па колькасці групу складаюць касцяныя дэталі ад нажоў, лыжак ці шылаў: накладкі на тронкі (2 экз.), насадкі для драўляных рукацяў (8 экз.), абойміцы або муфты (4 экз.), шайбы. Гэтыя дэталі прымяняліся для ўмацавання драўлянай тронкі нажа, засцерагалі яе ад расколення, а таксама выконвалі ролю ўпрыгажэння, бо амаль заўсёды мелі арнамент.

Накладкі на тронкі нажоў — гэта тонкія разныя пласціны рознай формы і арнаментцыі. Касцяная накладка (малюнак 4: 3) прамавугольнай формы, даўжыня захаваўшайся часткі 6 см, вышыня 2,5 см. Арнамент цыркульны з кропкай пасярэдзіне ў выглядзе двух пераплеценых паяскоў («касы»). Па баках маюцца дзве адтуліны для заклёпак. Накладка (малюнак 4: 4) з цыркульна-лінейным арнаментам мае даўжыню 3,3 см, шырыню завужанай часткі 0,6 см, пашыранай — 1,3 см. Трэба меркаваць, што гэтыя накладкі на драўляныя рукаці нажоў. Мяркуючы па аналагічных пласцінах з іншых археалагічных помнікаў, маскавіцкія накладкі можна датаваць XII—XIII стст.

Падобныя багата арнаментаваныя касцяныя накладкі-пласціны выяўлены таксама ў Мінску, Друцку, Мсціславе, Ваўкавыску, Ноўгарадзе і іншых месцах Усходняй Еўропы [1, с. 198; 16, таблица XVI; 18, с. 132, рисунок 70; 27, с. 148; 43, с. 82].

У гэту групу ўваходзяць таксама насадкі і муфты, якія, напэўна, былі састаўной часткай наборных рукацяў, выконвалі ролю змацоўваючага калыца-абоймы на канцах драўлянай часткі ручкі нажа [23, с. 281]. Яны маюць форму танкасценных касцяных трубчак у выглядзе цыліндра, бывае ў выглядзе конусападобнага цыліндра. Сячэнне іх у плане круглае, паверхня, часцей за ўсё, добра запаліраваная. Усё гэта гаворыць на карысць таго, што насадкі і муфты вырабляліся на такарным станку. Знешняя паверхня ўпрыгожана лінейна-цыркульным арнаментам.

Два фрагменты насадак (малюнак 4: 5, 8) былі зроблены для невялікіх нажоў. Адзін з фрагментаў апрацаваны, напэўна, растворам і мае чорны колер. Яшчэ два фрагменты насадак, таксама малых памераў, з нейкімі знакамі ў выглядзе прамых і перакрываючых ліній паказаны на малюнку 4: 6—7.

Муфта (малюнак 4: 9) цэлая, памеры яе: вышыня 1,8 см, шырыня 2,3 см. Цыркульнае аздабленне ідзе пасярэдзіне, а зверху і знізу акаймавана лінейным арнаментам. Цэлая муфта ў выглядзе цыліндра (малюнак 4: 10) вышыняй 2,3 см, шырыняй 2,1 см мае лінейна-цыркульны арнамент, дапоўнены па цэнтру геаметрычным дэкорам у выглядзе перакрываючых ліній, якія ўтвараюць ромбы. Фрагмент муфты (малюнак 4: 11) мае вышыню 2,3 см, шырыню ў ніжняй пашыранай частцы — 2,1 см, у верхняй завужанай — 1,9 см, форма — конусападобны цыліндр. Аздаблена двума радамі кружкоў з кропкай пасярэдзіне, зверху, знізу і па цэнтру праходзяць па дзве прамыя лініі. Лініі наносіліся, звычайна, з дапамогай нажа або пілкі, а для кружкоў патрабаваўся цыркульны інструмент. Вельмі цікавая яшчэ адна муфта (малюнак 4: 12). У адрозненне ад іншых, яна невялікай вышыні — 1,2 см, шырыняй 2 см. Мае лінейна-цыркульны арнамент на паверхні і цыркульны на канцавой частцы. На малюнку 4: 13 паказана рэч, якая падобна на муфту для драўлянай рукаці нажа, але гэта мог быць і нейкі іншы выраб, ад якога застаўся толькі фрагмент. Яе даўжыня 3,5 см, дыяметр 2 см. З аднаго боку добра выразаны чатыры зубцы, адзін з іх абламан, арнамент лінейны ў выглядзе двух прамых ліній.

Абоймы і шайбы мелі форму круглага, або амаль круглага дыску, у цэнтры якога была прасвідравана адтуліна для жалезнага стрыжня ручкі нажа, на які яны насаджваліся. Часцей за ўсё размяшчаліся каля пярэдняй часткі нажа на стыку з лязом. Абойма (малюнак 4: 14) мае форму няправільнага ромба і ўпрыгожана цыркульна-вочкавым арнаментам. Шайба (малюнак 4: 15) круглай формы памерам 2,5 × 2,4 см, дыяметр адтуліны 0,5 × 0,6 см. Бакавая паверхня аздаблена цыркульна-вочкавым арнаментам.

Аналагічныя насадкі, муфты, абоймы і шайбы знойдзены ў многіх месцах на тэрыторыі Беларусі: Ваўкавыску, Нава-

грудку, Брэсце, Мінску і г.д. [5, рисунок 41; 16, таблица XXXV; 17, с. 54; 23, с. 277].

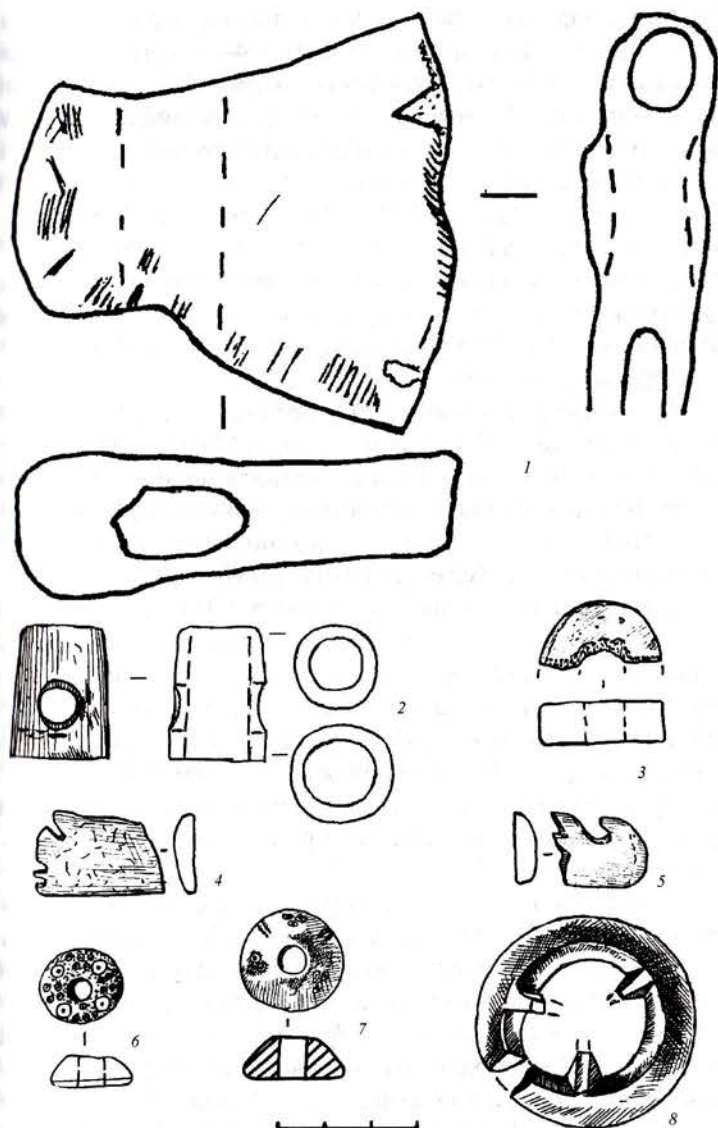
Да тэхнічных прыстасаванняў (5 экз.) адносяцца казёл, пломба-бірка, праселка, юркі.

Адной з рэдкіх і цікавых знаходак з'яўляецца частка лязіва — казёл (малюнак 5: 1). Гэта касцяны блок, які ўваходзіў у склад набору для бортніцтва, называемага лязівам ці лазівам і выкарыстоўваўся для пад'ёма бортніка на дрэва. У адтуліну блоку працягвалася вярхоўка, да якой прымацоўвалася сядзёлка і з дапамогай гэтага прыстасавання можна было лезці на дрэва да борці, а казёл служыў у якасці рэгуліроўкі лязіва [7, с. 103—104]. Блок зроблены з рогу лася і знешне нагадвае сякеру. Даўжыня яго 9,5 см, шырыня ў ніжняй пашыранай частцы 9 см, у верхняй вузкай — 5 см. Усе часткі блоку добра адпаліраваны, што сведчыць аб яго доўгім выкарыстанні. Аналогій ці падабенства яму невядома. Датуюцца па слою XII—XIII стст.

Пломба (малюнак 5: 2) мае выгляд цыліндра злёгка конусападобнай формы з завужанай верхняй і пашыранай ніжняй часткамі. Вышыня 2,7 см, шырыня зверху 1,7 см, знізу 2,2 см, таўшчыня сценкі 0,25 см. У ніжняй частцы цыліндра ёсць скразная двухбаковая круглая адтуліна дыяметрам 1 см. Па вызначэнню А.А. Разлуцкай, пломба зроблена з адростка рога лася і вельмі добра адпаліраваная. На думку даследчыкаў, пломба магла выкарыстоўвацца для мяхоў з таварамі. Працэс пламбіроўкі быў такі: праз адтуліны ў цыліндры працягвалася вярхоўка і потым замацоўвалася пячаткай.

Падобныя маскавіцкай, але драўляныя і большых памераў цыліндры-пломбы знойдзены ў Ноўгарадзе, дзе датуюцца XI ст. «...Сам цыліндр способен был выполнять двойкую роль: он служил биркой с обозначением принадлежности каких-то вещей или целых групп вещей и в то же время работал как замок, гарантируя сохранность узла запираемой им связи» [44, с. 138—155; 45, с. 339]. Датуюцца па слою і аналогіях XI—XII стст.

Знойдзеная палова праселка цыліндрычнай формы, дыяметрам 2,7 см, шырынёй 1 см, датуюцца XII—XIII стст. (малюнак 5: 3).

Мал. 5. Тэхнічныя прыстасаванні: 1 — казёл; 2 — пломба-бірка; 3 — праселка; 4—5 — юркі; прыналежнасці касцюма: 6—7 — гузікі; 8 — спражка

Цікавыя фрагменты двух касцяных юркоў — прыстасаванняў для снавання нітак (малюнак 5: 4–5). Гэта плоскія падоўжаныя прадметы, якія прымяняліся ў вертыкальным ткацкім станку і бытавалі ў IX–XI стст. Уяўляюць выцягнутыя тонкія пласцінкі з двухбаковымі выразамі. Фрагменты памерамі, суадносна, $1,6 \times 2$ см і $1,8 \times 3$ см. Аналагічныя ім юркі вядомы ў Полацку [42, с. 93], а таксама на суседнім з Маскавічамі гарадзішчы Рацёнкі [11, малюнак 61].

Да *катэгорыі прадметаў бытавога ўжытку* адносяцца дзве групы: прыналежнасці касцюма і прадметы туалету. Ад агульнай колькасці рэчаў катэгорыя складае 37,6% (84 экз.) і з'яўляецца самай вялікай.

Прыналежнасці касцюма. Да гэтай групы адносяцца тры гузікі і спражка. Гузікі ў выглядзе пляската-выпуклых кружкаў з адтулінай пасярэдзіне для замацавання на адзенні з дапамогай раменьчыка або вяроўкі з вузельчыкам. Па класіфікацыі Ш.І. Бекцінскай такія гузікі адносяцца да II тыпу, якія ён называе яшчэ паўсферычнымі [3, с. 96].

Адзін з гузікаў, большы, мае дыяметр 2,3 см (малюнак 5: 7). Упрыгожаны цыркульна-вочкавым арнаментам, які складаецца з трох групаў кружкаў з кропкай усярэдзіне. Кожная група раздзелена двума насечкамі. Аналагічны гузік знойдзены ў Старым Галічы [33, с. 242, рисунок 76: 11]. Меншы гузік дыяметрам 1,8 см (малюнак 5: 6). Арнамент такі ж, як і ў папярэдняга, але размешчаны па ўсёй паверхні гузіка. Трэці гузік амаль такіх жа памераў, арнаментаваны толькі насечкамі.

Гузікі зроблены з рога, або трубчастых касцей буйной жывёлы. Украінская даследчыца А.М. Шаўкапляс аднавіла працэс вытворчасці круглых гузікаў з трубчастых костак буйной рагатай жывёлы. Ён складаўся з наступных аперацый: распілу косці на маленькія квадратныя пласціны, прабіўкі скразных адтулін, надання пласціне акруглай формы, нанясення арнаменту і шліфавання [41, с. 27–28].

Падобныя па форме і арнаменту гузікі выяўлены ў Ваўкавыску, Гродна, Полацку, Пінску, Тураве, Смаленску і іншых месцах [2, с. 76; 4, с. 170; 17, с. 55; 22, с. 59, рисунок 11: 15–16, 30: 16; 42, с. 92].

Цікавая таксама касцяная кругпадобная спражка (малюнак 5: 8). Яе вонкавы дыяметр 4,7 см, унутраны — 2,7 см, а таўшчыня 1 см. Спражка служыла, хутчэй за ўсё, для замацавання адзення. Яна не арнаментаваная, але па ўсяму бачна, што зроблена майстрам-прафесіяналам. Прамыя аналогіі ёй пакуль што невядомы.

Паводле стратыграфіі слою і па аналогіях рэчы датуюцца XII–XIII стст.

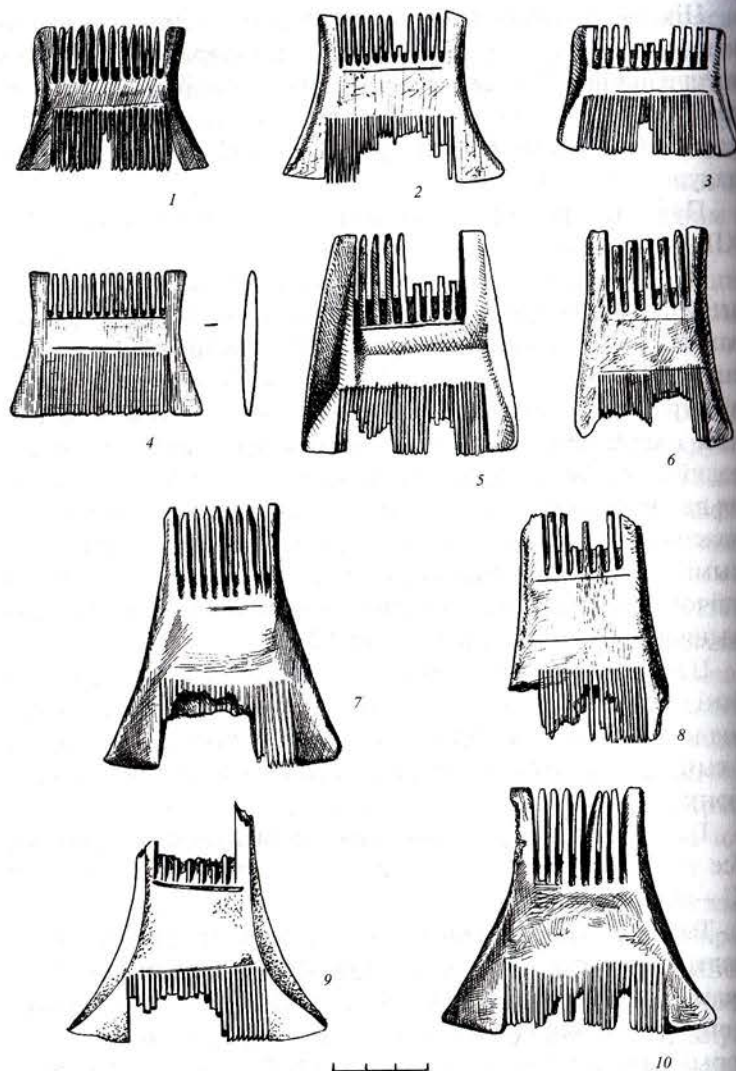
Прадметы туалету. Самай вялікай групай па колькасці выяўленых рэчаў з'яўляюцца грабяні. Іх цэлых і фрагментаваных у Маскавічах знойдзена 80 экз. Вызначэнню паддаецца толькі 39 экз., астатнія ў дробных абломках. Вырабляліся грабяні, у асноўным, з рогу лася або аленья. Усе знойдзеныя грабяні двухбаковыя: адзін бок, звычайна, нарэзаны рэдкімі зубцамі, а другі — частымі. Грабяні можна падзяліць на два віды: цэльныя і наборныя (складваліся з некалькіх пласцін, злучаных вузкімі накладкамі, якія змацоўваліся меднымі і касцянымі штыфтамі, ці цвічкамі). Адзін такі касцяны цвічок знойдзены сярод невялікіх абломкаў грабянёў: даўжыня яго 0,5 см, дыяметр шапкі 0,2 см.

Цэльныя, г.зн. зробленыя толькі з адной пласціны, грабяні ў залежнасці ад формы, прапорцый і арнаментацыі, паводле наўгародскай класіфікацыі, падраздзяляюцца яшчэ на 4 тыпы [20, с. 166]. Такіх вырабаў налічваецца 24 экз. (малюнак 6–7).

Тып Л (3 экз.) характарызуецца прамавугольнай формай. Усе тры грабяні не арнаментаваны і датуюцца сярэдзінай XI — пачаткам XIII ст.

Тып М (5 экз.) (малюнак 6: 1–5) адрозніваецца амаль прамавугольнай формай (бывае з трохі ўвагнутымі бакамі) і невялікімі памерамі, звычайна, шырынёй 4–6 см і вышынёй 4–7 см. Усе грабяні гэтага тыпу без арнаменту, толькі на некастрычаных прасочваюцца адна ці дзве роўныя лініі. Але гэта, хутчэй за ўсё, разметка майстра для зубцоў. Бытуюць з пачатку XI да пачатку XIII стст.

Тып Е (7 экз.) (малюнак 6: 6–8) трапецыяпадобнай формы, звычайна, шырынёй 5–7 см і вышынёй 7–9 см. Толькі адзін грэбень гэтага тыпу арнаментаваны некалькімі спіра-

Мал. 6. Прадметы туалету: 1–10 — грабяні двухбаковыя цэльныя

лепадобнымі акружнасцямі і адзін бок у яго чорны (чарненне ці сляды пажару?). Дарэчы, чарненне сустракаецца і на нека-
торых іншых абломках грабянёў з Маскавічаў, а таксама на

іншых прадметах, напрыклад, на рукаці нажа з Брэста [24, с. 109–110]. Датуюцца грабяні гэтага тыпу другой паловай XI — канцом XIII стст.

Тып Н (9 экз.) (малюнкi 6: 9–10; 7) трапецыяпадобнай формы з рэзка ўвагнутымі бакамі, шырынёй 5–6 см, вышы-
нёй 8–10 см. Два грабяні гэтага тыпу арнаментаваны, астат-
нія без арнаменту. На адным прачэрчаны знак у форме лі-
тары Z (зэт) (малюнак 7: 1) і, напэўна, ён мог быць знакам
рамесніка. Такія знакі былі шырока распаўсюджаны ў эпоху
сярэдневякоўя, асабліва на тэрыторыі Прыбалтыкі [38,
с. 282]. Арнамент на другім грабяні (малюнак 7: 5) цыр-
кульны, размешчаны групай з вялікіх і малых кружкоў з ле-
вага боку і адзін кружок, які складаецца з чатырох акружнас-
цяў, знаходзіцца ўнізе справа. Напэўна, гэта не закончаны
майстрам арнамент. Сам грэбень чорны з абодвух бакоў. Бы-
тавалі грабяні з XII ст. да канца XIV ст. Як бачна, час быта-
вання гэтага тыпу грабянёў вельмі працяглы.

Двухбаковыя наборныя грабяні паводле наўгародскай
класіфікацыі падзяляюцца таксама на 4 тыпы і налічваецца
ix 15 экзemplяраў (малюнак 8).

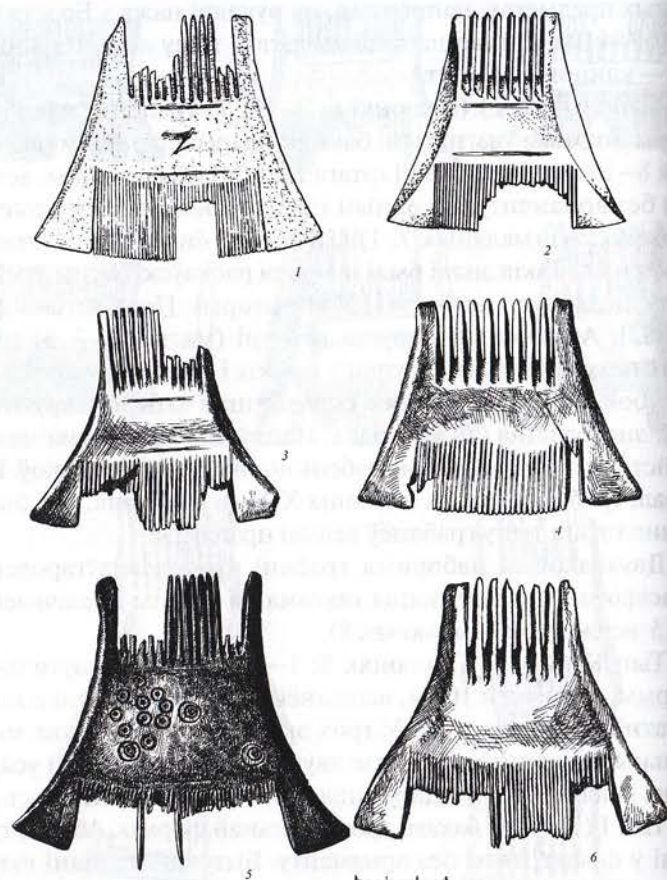
Тып К (8 экз.) (малюнак 8: 1–2, 6–8) прамавугольнай
формы, шырынёй 10 см, вышынёй 5 см. Два грабяні цэлыя,
астатнія — абламаныя. У трох экзemplярах па баках цыр-
кульны арнамент у выглядзе двух кружкоў з кропкай усярэ-
дзіне (малюнак 8: 6). Датуюцца XII — пачаткам XIV стст.

Тып І (2 экз.) з бакамі трохвугольнай формы. Абодва гра-
бяні ў фрагментах, без арнаменту. Бытуюць грабяні гэтага
тыпу ў XIII–XIV стст.

Тып О (2 экз.) (малюнак 8: 3) характарызуецца закругле-
нымі бакамі. Цэлы грэбень мае шырыню 11 см, вышыню 5
см, другі — фрагментаваны і абодва не арнаментаваныя. Да-
туюцца XII–XIII стст.

Тып Ж (3 экз.) (малюнак 8: 4–5) характарызуецца трапе-
цыяпадобнай формай. Звычайна, шырыня па цэнтру і вы-
шыня, прыблізна, па 6 см. Грабяні без усялякага арнаменту.
Час бытавання XII–XIII стст.

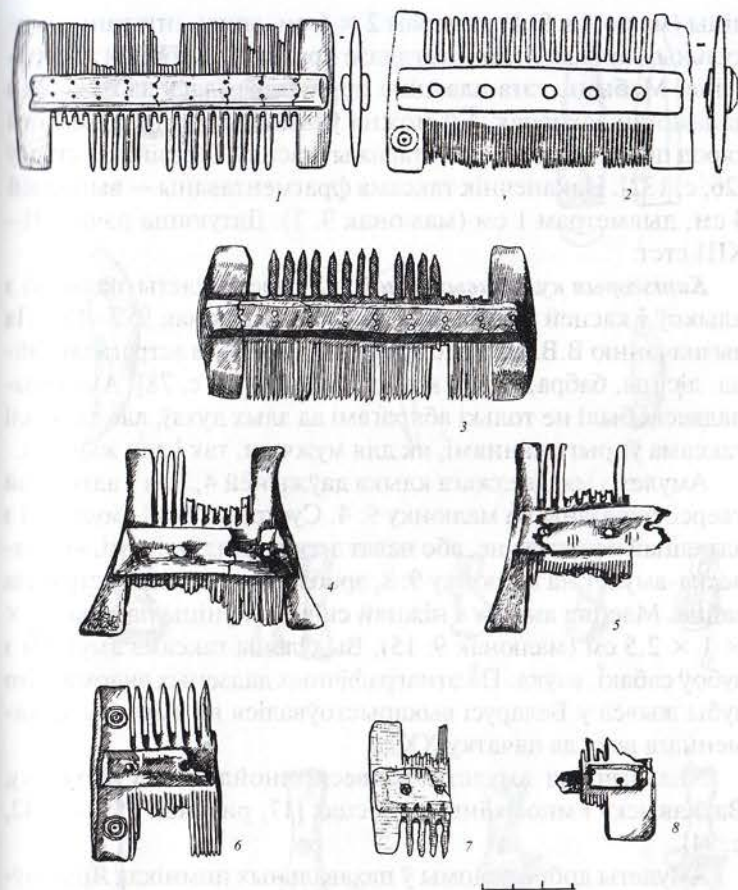
Грабяні з'яўляліся прадметамі быту: прыладай для расчэ-
свання валасоў, сколвання і ўпрыгажэння прычоскі. Выраб-

Мал. 7. Прадметы туалету:

1—6 — грабяні двухбаковыя цэльныя трапецыяпадобныя

ляліся, у асноўным, з цэлага рога лася, але былі грабяні, зробленыя з касцяных пласцін. Некаторыя з іх вельмі добра адпаліраваныя. Стандартнасць грабянёў — сведчанне іх рамеснай вытворчасці. Большасць грабянёў з паселішча Маскавічы без арнаменту, што ўвогуле характэрна для двухбаковых грабянёў на тэрыторыі Беларусі. Аналогіі дадзеным рэчам вельмі шырокія, яны сустрэты на ўсёй тэрыторыі Беларусі і ў суседніх землях.

Мал. 8. Прадметы туалету: 1—8 — грабяні двухбаковыя наборныя

Інструментарый касцярэза, які займаўся вырабам грабянёў, складаўся з сякеры, нажа, пілы, або камплекта пілак розных памераў, напільніка, долата, малатка, мабыць, ціскоў, аб чым можна меркаваць па саміх вырабах. У Маскавічах з вышэй названых інструментаў знойдзены сякеры, нажы, долаты [14, с. 36—37].

Да **катэгорыі прадметаў вайсковага прызначэння** адносяцца пласціна для калчана і наканечнік стралы, што складае 1% ад агульнай колькасці касцяных вырабаў. Фрагмент плас-

ціны (малюнак 9: 1) памерам 2×6 см, арнаментаваны цыркульным арнаментом у выглядзе кружкоў з кропкай пасярэдзіне. Мабыць, гэта пласціна прымацоўвалася да калчана і дапамагай заклёпак. Ёй можна ўказаць шматлікія аналогіі сярод позне-качэўніцкіх старажытнасцяў Еўразійскіх стэпаў [26, с. 132]. Наканечнік таксама фрагментаваны — вышыняй 4 см, дыяметрам 1 см (малюнак 9: 2). Датуюцца рэчы XII—XIII стст.

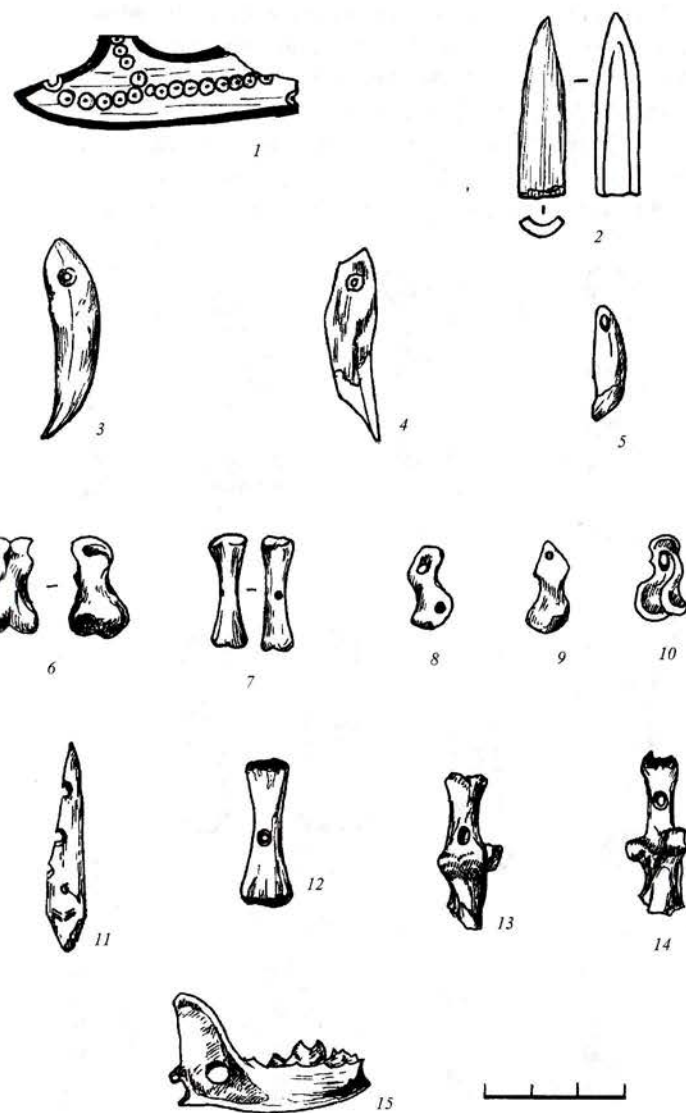
Катэгорыя культавых рэчаў уключае амулеты-падвескі і клыкоў і касцей жывёл (17 экз., 9%) (малюнак 9: 3–15). Па вызначэнню В.В. Шчагловай яны зроблены з астрагалаў зайца, лісіцы, бабра, каня і клыкоў жывёл [14, с. 78]. Амулеты-падвескі былі не толькі абярэгамі ад злых духаў, але служылі таксама ўпрыгожаннімі, як для мужчын, так і для жанчын.

Амулет з мядзведжага клыка даўжынёй 4,3 см з адтулінай у версе паказаны на малюнку 9: 4. Сустрэты былі амулеты і з адтулінай пасярэдзіне, або нават з двума адтулінамі, як падвеска-амулет на малюнку 9: 8, зробленая з правага астрагала зайца. Маецца амулет з ніжняй сківіцы куніцы памерам $4 \times 1 \times 2,5$ см (малюнак 9: 15). Выяўлены таксама амулеты з зубоў сабакі, ваўка. Па этнаграфічных дадзеных вядома, што зубы жывёл у Беларусі выкарыстоўваліся як амулеты ад каменнага веку да пачатку XX ст.

Аналагічныя амулеты-падвескі знойдзены ў Полацку, Ваўкавыску і многіх іншых месцах [17, рисунок 15: 7–9; 42, с. 94].

Амулеты добра вядомы ў пахавальных помніках Яраслаўскага Паволжа. Іх насілі на ланцужку, прымацоўвалі да пояса або да фібул. Па назіраннях М.В. Фехнер, аналагічныя амулеты былі таксама распаўсюджаны сярод фінскіх плямёнаў Прыкам'я і Волга-Акскага міжрэчча. Частай знаходкай з'яўляліся яны і на старажытных паселішчах Прыбалтыкі [40].

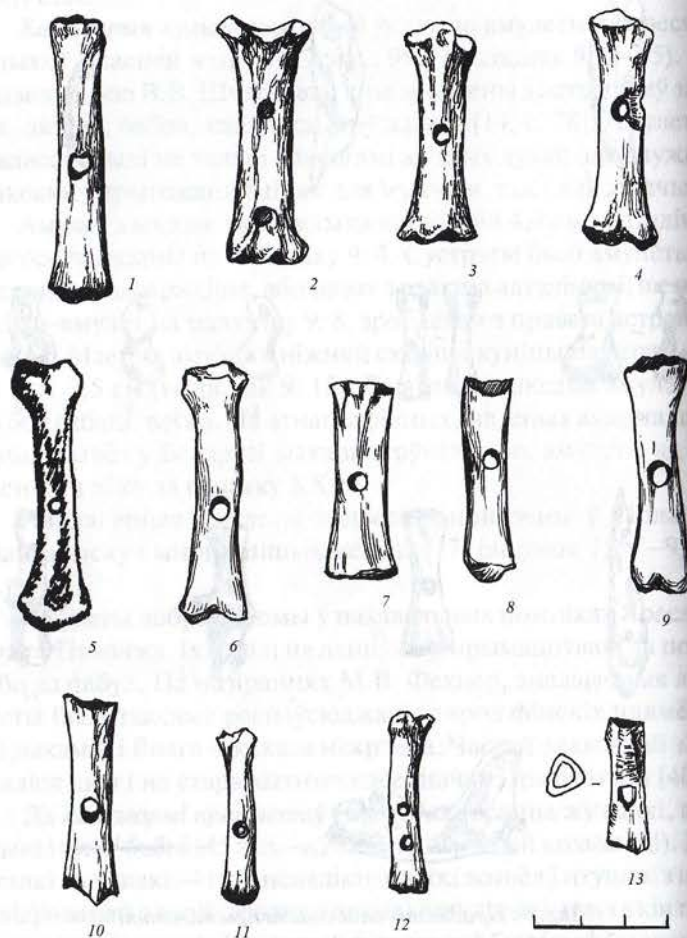
Да **катэгорыі прадметаў гультыя** адносяцца жужалкі, альчыкі і біты-бабкі (45 экз. — 20,9% ад агульнай колькасці). Жужалкі і альчыкі — гэта невялікія косткі жывёл і птушак з прасвідраванай адной (зрэдку з двума) адтулінамі, праз якія працягваўся шнурок. Упершыню жужалкі былі зафіксаваны і апісаны як дзіцячая цацка Е.Р. Раманавым [36, с. 587–588].

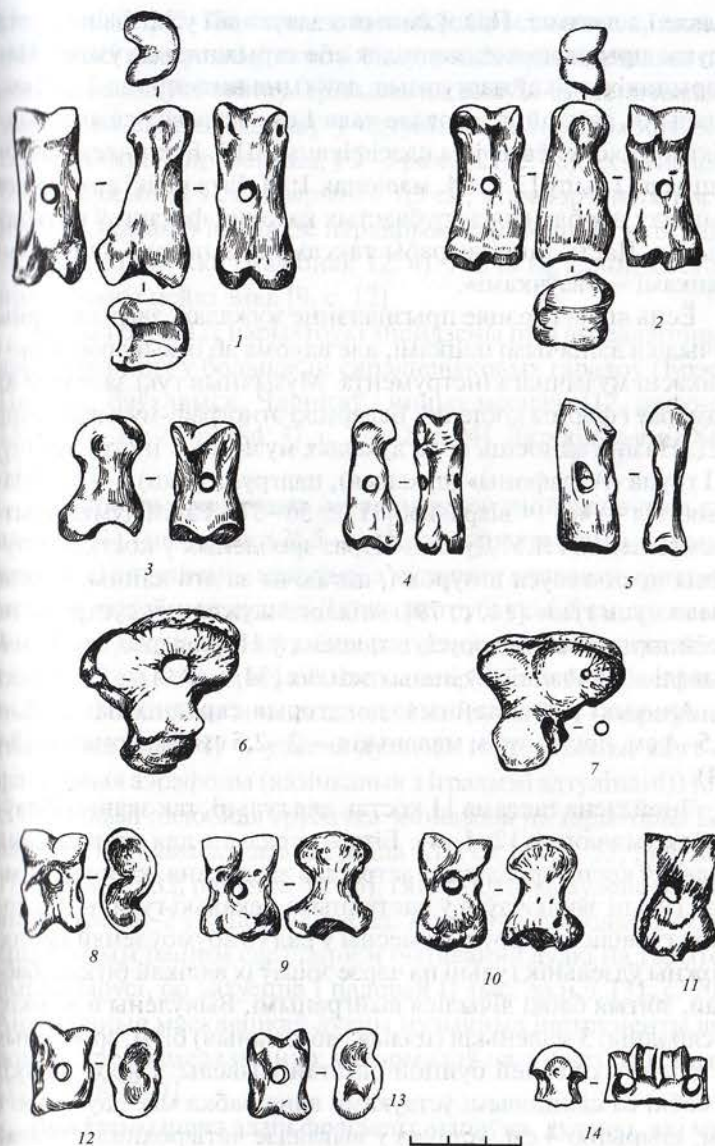
Мал. 9. Прадметы вайсковага прызначэння:
1 — пласціна для калчана; 2 — наконечнік стралы;
культавыя рэчы: 3–15 — прывескі-амулеты

У Маскавічах жужалак і альчыкаў знойдзена 34 экз. і па вызначэнню палеазаолагаў, яны зроблены з астрагалаў авечкі, каровы, каня, а таксама пясных костак свінні, знойдзены ў сляях XI—XIII стст. [14, с. 45].

Выяўлены жужалкі амаль прамавугольнай формы даўжынёй 3 см, шырынёй 2 см, авальныя і падоўжаныя (малюнк 10, 11: 1—7). Амаль усе вырабы з адтулінамі пасярэдзіне,

Мал. 10. Прадметы гульні і забаў: 1—13 — жуужалкі

Мал. 11. Прадметы гульні і забаў:
1—7 — жуужалкі; 8—14 — альчыкі

бывае і з дзвюма. Падоўжаныя з адтулінай усярэдзіне мелі і другое прызначэнне: зашпілек або стрыжнявых гузікаў. Памеры такіх гузікаў наступныя: даўжыня вагаецца ад 3 да 7 см, шырыня, звычайна, складае каля 1 см. Называліся яны княпікі або кастылёвыя і па класіфікацыі Ш.І. Бекцінсеева адносяцца да I тыпу [3, с. 94, малюнак 1: 1]. Гэта гузікі архаічнага выгляду, зробленыя з трубчастых касцей і фалангаў пальцаў жывёл. Часта такія вырабы таксама называюць дзіцячымі цацкамі — «ваўчкамі».

Ёсць яшчэ і трэцяе прызначэнне жужалак, звычайна яны лічыліся дзіцячымі цацкамі, але вядома аб іх выкарыстанні і ў якасці музычнага інструмента. Музычныя гукі залежалі ад памераў і формы костачкі. Беларускі этнограф-музыказнаўца І.Д. Назіна адносіць іх да духавых музычных інструментаў: Ш група «Аэрафоны» (духавыя), падгрупа (тып) I — свабодныя, від — «в» — віхравыя [31, с. 56–57]. Гэтай думкі прытрымліваецца і Л.У. Дучыц: «Праз зробленыя ў костках адтуліны працягваўся шнурок і, цягаючы за яго канцы, можна было чуць гукі» [14, с. 79]. Аналогіі жужалкам сустракаюцца на ўсёй тэрыторыі Беларусі, а таксама ў Ноўгарадзе, дзе іх называлі «брунчалкі» і ў іншых землях [34, с. 189].

Альчыкі разнастайныя: некаторыя сярэдніх памераў — 3,5–4 см, другія зусім маленькія — 2–2,5 см (малюнак 11: 8–14).

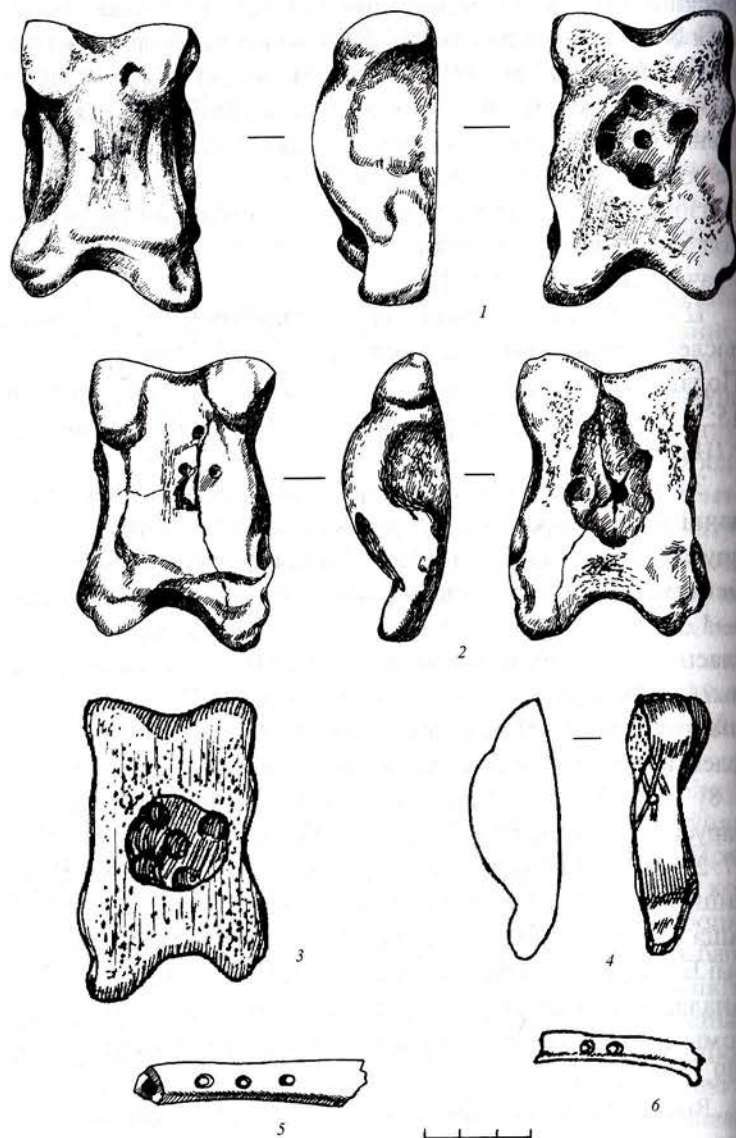
Знойдзена таксама 11 костак для гульні, так званых бітаў-бабак (малюнак 12: 1–4). Біта — прадмет для старадаўняй гульні ў косці, зроблены з астрагала лася, каня, каровы. Працэс гульні заключаўся ў наступным: некалькі гуляльных костак ставіліся на роўным месцы ў рад і з абумоўленай кропкі кожны ўдзельнік гульні па чарзе збіваў іх вялікай біткай-бабай, збітыя бабкі лічыліся выйгранымі. Выяўлены 6 вялікіх, 2 сярэднія, 3 маленькія (цэлыя і абламаныя) біты, зробленыя з таранных касцей буйной рагатай жывёлы. Сярод вялікіх 2 бабкі са свінцовымі ўстаўкамі: адна бабка мае даўжыню 8 см, шырыню 4 см, устаўка у выглядзе чатырохпалёсткавай кветкі з сэрцавінай. Другая — даўжынёй 8,5 см, свінцовая ўстаўка ў ёй у выглядзе круга з пяццю маленькімі кружкамі ўсярэдзіне. Вельмі падобная знойдзена ў Лукомлі [43, с. 47,

рысунк 17: 15]. Па вызначэнню К.І. Красільнікава, падобныя бабкі выступалі ў якасці бітаў, у якіх прасвідраваны поласці для заліўкі свінцу. Трываласць заліўкі забяспечвалася тым, што свінец зацякаў у адтуліны. Заліўка рабіла біту больш цяжкай, прыкладна, у 2–3 разы [21, с. 88]. Ёсць палова бабкі даўжынёй 8 см, шырынёй 1,5 см, з працэрчаным пасярэдзіне знакам у выглядзе перакрываючых ліній, якія адыходзяць ад кружка (малюнак 12: 4). Яшчэ на адной костцы працэрчаны нейкі знак [9, с. 12].

Цэлыя бабкі і іх нарыхтоўкі знойдзены пры археалагічных даследаваннях у большасці сярэдневяковых гарадоў (Брэст, Полацк, Ваўкавыск, Чарнігаў і іншых месцах) [17, рысунк 15: 11, 14, 16; 23, с. 284; 37, с. 27; 42, с. 94]. Датуюцца яны XI–XIII стст.

З *катэгорыі музычных інструментаў* знойдзена дзве дудачкі (1%) (малюнак 12: 5–6). Касцяная трубочка з трыма круглымі адтулінамі, напэўна, з'яўлялася музычным інструментам, падобным дудцы. Даўжыня трубочкі 6,5 см, дыяметр 1–1,3 см. Скрэзныя адтуліны размешчаны ўздоўж на адлегласці 0,7 см адна ад адной, іх дыяметр 0,5 см. Па класіфікацыі І.Д. Назінай яе можна аднесці да групы III — Аэрафоны (падгрупа (тып) II — уласна духавыя інструменты, від I — флейтавыя аэрафоны (адзінкавыя з ігравымі адтулінамі)) [31, с. 8]. Вельмі падобная трубочка знойдзена на тэрыторыі Беларусі ў Ваўкавыску, дзе датуецца XIII ст. [17, с. 55, рысунк 17: 21; 18, с. 132, рысунк 68: 26], і яшчэ адна выяўлена на стаянцы Асавец-2 у Віцебскай вобл. Апошняя знаходка з'яўляецца самым раннім сведчаннем бытавання дудкі на тэрыторыі Беларусі, бо датуецца I паловай II тыс. да н.э. [31, с. 70]. Аналагічныя маскавіцкай дудцы музычныя інструменты вядомы сярод археалагічных матэрыялаў на тэрыторыі Латвіі [39, с. 226–227].

Выяўлены яшчэ адзін фрагмент, напэўна, дудачкі, які мае дзве скрэзныя адтуліны. Даўжыня рэчы 5 см, дыяметр 0,9 см. Абедзве дудачкі датуюцца па суправаджаючаму матэрыялу XII–XIII стст.

Мал. 12. Прадметы гульняў і забаў:
1—4 — біты-бабкі; музычныя інструменты: 5—6 — дудкі

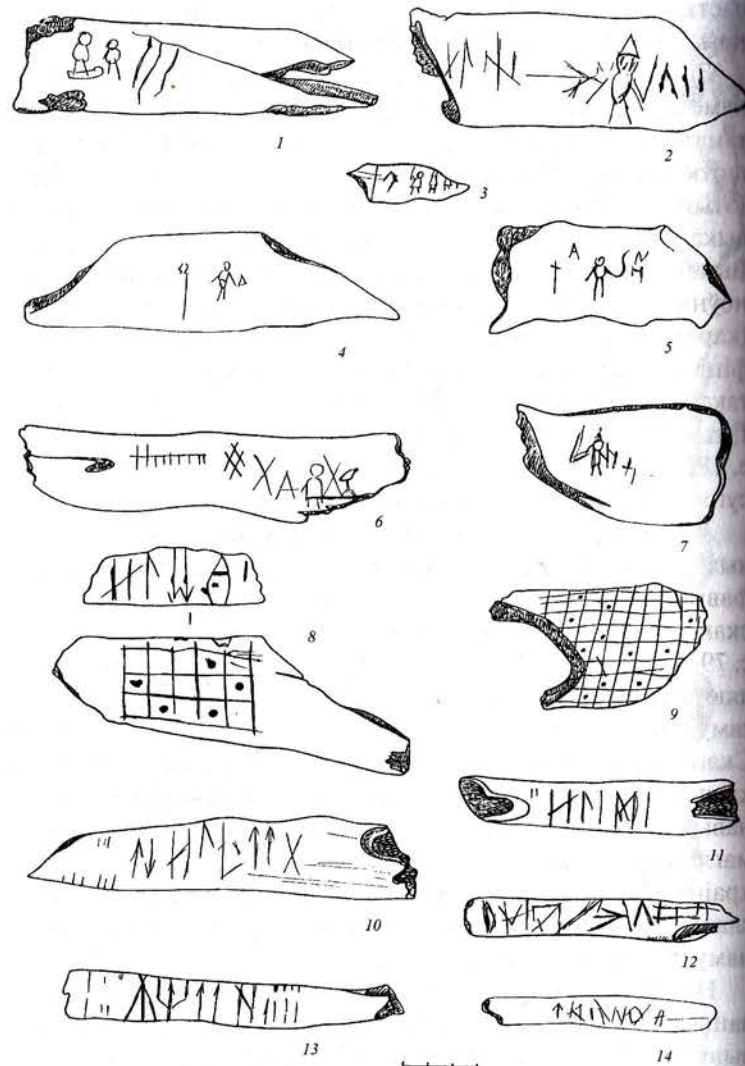
На гарадзішчы Маскавічы знойдзены таксама 14 вырабаў, частка з якіх амаль цэлая, частка — фрагментаваная, але прызначэнне іх пакуль што не высветлена.

Знойдзены 125 экз. касцей жывёл і птушак вялікіх і малых памераў з нанесенымі на іх графіці: малюнкамі на ваенную тэматыку і свецкія сюжэты, надпісамі, асобнымі літарамі, рашоткамі, з нейкімі знакамі і групамі знакаў (малюнак 13). Гэтыя надпісы належалі скандынаўскаму рунічнаму пісьму і выкананы, напэўна, нашчадкамі выхадцаў са Скандынавіі. Выявы зроблены ў тэхніцы прадрапвання, выразання, у асноўным, на абломках рэбраў, метаподый хатніх і дзікіх жывёл (кароў, свіней, авечак, ласёў). Час бытавання касцей з графіці, згодна шматлікаму суправаджаючаму іх матэрыялу, а таксама радыёвугляроднаму аналізу XIII — пачатак XIV стст. Гэтыя косці добра апісаны ў артыкулах і манаграфіях [10, с. 185—216; 12, с. 80—89; 13, с. 169—171; 14, с. 72, 79—82, рысунак 36; 29, с. 187—188, рысунок 3; 30, с. 213—247].

Асабліва шмат касцей з рунічнымі надпісамі, якія даследчыкі адносяць да скандынаўскіх рун (малодшарунічныя алфавіты сярэднявечага рада), што былі характэрны для скандынаўскага бытавога пісьма [10, с. 185—216; 12, с. 88; 14, с. 79—82, рысунак 36; 15, с. 9—12]. Дадзеныя прадметы дазваляюць гаварыць аб прысутнасці ў Маскавічах скандынаваў, таму што аналагічныя знаходкі добра вядомы на тэрыторыі Скандынавіі. Некаторыя навукоўцы, лічаць, што надпісы на касцях уяўляюць сабой дэградаванае скандынаўскае пісьмо, навыкі якога былі страчаны яго носьбітамі. Таму пакінуць іх маглі славянізаваныя нашчадкі выхадцаў са скандынаўскіх краін, воіны-наёмнікі, купцы ці іншыя скандынавы, альбо славяне, якія пабывалі ў Скандынавіі і навучыліся там рунічнаму пісьму [14, с. 76; 15, с. 9—12].

Надпісы, асобныя літары, знакі на прадметах з косці сведчаць аб міжнародных кантактах насельніцтва і дапамагаюць вывучэнню старажытнай культуры, пісьменнасці, мовы, рэлігіі.

Такім чынам, калекцыя касцяных вырабаў Маскавіцкага гарадзішча з'яўляецца шматлікай і разнастайнай. Касцяныя прадметы падраздзяляюцца на шэсць асноўных катэгорый.

Мал. 13. 1–7 — косці з малюнкамі і знакамі; 8–9 — косці з рашоткамі; 10–14 — косці з рунічнымі надпісамі

Кожная катэгорыя, у сваю чаргу, падраздзяляецца на некалькі груп. Самым шматлікім і распаўсюджаным відам касцяной прадукцыі з'яўляліся двухбаковыя грабяні — 80 экз. (37,4%), якія былі прадметамі паўсядзённага ўжытку.

Падводзячы вынік, трэба адзначыць, што вырабаў з косці, нявызначаных рэчаў і касцей з графіці на гарадзішчы налічваецца 353 экз. — гэта адна з самых прадстаўнічых груп прадметаў такога кшталту на тэрыторыі Беларусі. Амаль ўсе касцяныя вырабы, знойдзеныя за час раскопак, менавіта мясцовага паходжання. На карысць гэтага сведчыць тое, што ў культурным слаі маскавіцкага гарадзішча выяўлены не толькі шматлікія касцяныя вырабы, але таксама косці рознага кшталту са слядамі апрацоўкі, нарыхтоўкі, паўфабрыкаты, брак і адыходы касцярэзнага рамяства. Вывучэнне гэтых касцяных матэрыялаў, гатовых рэчаў, а таксама тое, што на гарадзішчы было дастаткова сыравіны з косці, пераканаўча сведчыць аб тым, што тут, несумненна, існавала мясцовае касцярэзнае рамяство. Характар некаторых вырабаў таксама дае падставу лічыць, што апрацоўка косці дасягала ўзроўню менавіта рамяства, а не хатняга промыслу. Але ўзровень тэхнічнага выканання, якасць апрацоўкі розных вырабаў адрозніваюцца. Сярод касцяных прадметаў ёсць вырабы высокамастацкага ўзроўню выканання, якія патрабавалі значнага тэхнічнага майстэрства, выканання, несумненна, майстрамі-прафесіяналамі: накладкі, насадкі, ручкі нажоў, а таксама дудка, спражка і інш. Выраб такіх рэчаў, як праколкі, і некаторыя іншыя быў даступны шырокаму колу насельніцтва, бо яны патрабавалі меншых затрат і маглі быць зроблены простым рамеснікам. Вывучэнне касцяных вырабаў гарадзішча Маскавічы сведчыць аб аднастайнасці іх асноўнай масы ў дачыненні да такіх жа рэчаў іншых рэгіёнаў Беларусі і старажытнай Русі. Сведчаннем гэтага з'яўляецца прыналежнасць дадзеных прадметаў да аднаго ўзроўню развіцця вытворчых сіл, тэхналогіі іх выканання і традыцыі, якая характарызуе адзінства ўсходнеславянскай матэрыяльнай культуры, распаўсюджанай на вялікіх абшарах Усходняй Еўропы.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Алексеев, Л.В. Художественные изделия косторезов из древних городов Белоруссии / Л.В. Алексеев // СА. — 1962. — № 4. — С. 197–209.
2. Асташова, Н.И. Костяные изделия средневекового Смоленска / Н.И. Асташова // Средневековые древности Восточной Европы / Труды ГИМ. — 1993. — Вып. 82. — С. 69–78.
3. Бекцінееў, Ш.І. Некаторыя элементы адзення насельніцтва на тэрыторыі Беларусі ў X–XIV стст. / Ш.І. Бекцінееў // Весці АН БССР. Сер. грам. навук. — 1990. — № 4. — С. 93–99.
4. Воронин, Н.Н. Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932–1949 гг.) / Н.Н. Воронин // МИА СССР. — М., 1954. — № 41: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. — Т. 3. — 239 с.
5. Гуревич, Ф.Д. Древний Новогрудок (посад — окольный город) Ф.Д. Гуревич. — Л.: Наука, 1981. — 160 с.
6. Гурич, М.Ф. Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX–XIII вв. / М.Ф. Гурич. — Минск: Наука и техника, 1987. — 151 с.
7. Гурков, В.С. Бортничество / В.С. Гурков, С.Ф. Терехин // Памятники народной архитектуры и быта Белоруссии. Методическое пособие по выявлению и собиранию. Под общ. редакцией В.К. Бондарчика. — Минск, 1979. — С. 101–105.
8. Давидан, О.И. О времени появления токарного станка в Старой Ладоге / О.И. Давидан // АСГЭ / Государственный ордена Ленина Эрмитаж. — Л., 1970. — Вып. 12: Средневековье, античность, эпоха бронзы. — С. 81–88.
9. Дучиц, Л.В. Отчет о полевых исследованиях 1976 г. / Л.В. Дучиц // Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 543.
10. Дучиц, Л.В. Надписи и знаки на костях с городища Масковичи (Северо-Западная Белоруссия) / Л.В. Дучиц, Е.А. Мельникова // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1980 год. — М., 1981. — С. 185–216.
11. Дучиц, Л.В. Отчет об археологических раскопках и разведках на северо-западе Витебской области в 1981 г. // Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 757.
12. Дучыц, Л.У. Маскавіцкае гарадзішча (XI–XIII стст.) / Л.У. Дучыц // Весці АН БССР. Сер. грам. навук. — 1980. — № 4. — С. 80–89.
13. Дучиц, Л.В. Финно-скандинавские находки на территории Белоруссии / Л.В. Дучиц // Всесоюз. конф. по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии. — Ч. 1. — М., 1986. — С. 169–171.
14. Дучыц, Л.У. Браслаўскае Паазер’е ў IX–XIV стст. Гісторыка-археалагічны нарыс / Л.У. Дучыц. — Мінск: Навука і тэхніка, 1991. — 120 с.
15. Дучыц, Л. Варагі ў Беларусі / Л. Дучыц // Полацк. Выданьне Беларускага культурна-асьветніцкага цэнтру. — Кліўленд, 1993. — № 8. — С. 9–12.
16. Загорюльский, Э.М. Возникновение Минска / Э.М. Загорюльский. — Минск: Изд-во Белорус. ун-та, 1982. — 358 с.
17. Зверуго, Я.Г. Древний Волковыск (X–XIV вв.) / Я.Г. Зверуго. — Минск: Наука и техника, 1975. — 144 с.
18. Зверуго, Я.Г. Верхнее Понеманье в IX–XIII вв. / Я.Г. Зверуго. — Минск: Наука и техника, 1989. — 208 с.
19. Изюмова, С.А. Техника обработки кости в дьяковское время и в Древней Руси / С.А. Изюмова // КСИИМК. — 1949. — Вып. 30. — С. 15–25.
20. Колчин, Б.А. Хронология новгородских древностей / Б.А. Колчин // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода / Ин-т археологии АН СССР; под общ. ред. Б.А. Колчина, В.Л. Янина. — М., 1982. — С. 156–177.
21. Красильников, К.И. Изделия из кости салтовской культуры / К.И. Красильников // СА. — 1979. — № 2. — С. 77–91.
22. Лысенко, П.Ф. Города Туровской земли / П.Ф. Лысенко. — Минск: Наука и техника, 1974. — 200 с.
23. Лысенко, П.Ф. Берестье / П.Ф. Лысенко. — Минск: Наука и техника, 1985. — 399 с.
24. Лысенко, П.Ф. Открытие Берестья / П.Ф. Лысенко. — Минск: Наука и техника, 1989. — 159 с.
25. Лявданский, А.Н. Некоторые данные о городищах Смоленской губернии / А.Н. Лявданский // Працы сэжыцы археалёгіі. — Т. III. — Менск, 1932. — С. 181–296.
26. Малиновская, Н.В. Колчаны XIII–XIV вв. с костяными орнаментированными обкладками на территории евразийских степей / Н.В. Малиновская // Города Поволжья в средние века. — М.: Наука, 1974. — С. 132–175.
27. Медведев, А.Ф. Оружие Новгорода Великого / А.Ф. Медведев // МИА СССР. — Ин-т археологии АН СССР. — М., 1959. — № 65: Труды Новгородской археологической экспедиции. — Т. II. — С. 121–191.

28. Мядзведзева, В.У. Касцяныя вырабы Маскавіцкага гарадзішча / В.У. Мядзведзева // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — № 3: Да 70-годдзя з дня нараджэння П.Ф. Лысенка. — Мінск, 2001. — С. 202—210.
29. Мельникова, Е.А. Новые находки скандинавских рунических надписей на территории СССР / Е.А. Мельникова, М.В. Седова, Г.В. Штыхов // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1981 год. — М., 1983. — С. 182—188.
30. Мельникова, Е.А. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий. — М., Восточная литература РАН, 2001. — 496 с.
31. Назина, И.Д. Белорусские народные музыкальные инструменты: Самозвучающие, ударные, духовые / И.Д. Назина. — Минск: Наука и техника, 1979. — 144 с.
32. Овсянников, А.В. О косторезном ремесле в средневековой Руси / А.В. Овсянников // СА. — 1969. — № 1. — С. 76—83.
33. Пастернак, Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження 1850—1943 рр. / Я. Пастернак. — Івано-Франківськ: Видавництво «Плай», 1998. — 347 с.
34. Поветкин, В.И. Об одной из детских музыкальных забав на Руси / В.И. Поветкин // Материалы по археологии Новгорода: сб. науч. ст. / Новгород. археол. экспед. МГУ, ИА АН СССР, Новгород. гос. объедин. музей-заповедник; под ред. В.Л. Янина, П.Г. Гайдукова. — М., 1990. — С. 187—191.
35. Роганов, Г.Н. Техника резьбы по дереву и кости / Г.Н. Роганов. — М.: КОИЗ, 1941. — 192 с.
36. Романов, Е.Р. Белорусский сборник / Е.Р. Романов. — Вильна, 1912. — Т. 1. Вып. 8: Быт белоруса. Опыт словаря условных языков Белоруссии. С параллелями великорусскими, малорусскими и польскими. — 600 с.
37. Рыбаков, Б.А. Древности Чернигова / Б.А. Рыбаков // МИА СССР / ИИМК АН СССР. — М., Л.: 1949. — № 11: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. — Т. I. — С. 7—93.
38. Рыбина, Е.А. Западноевропейская система знаков собственности / Е.А. Рыбина // Вспомогательные исторические дисциплины. — М., 1981.
39. Уртан, В. Древнейшие музыкальные инструменты на территории Латвии / В. Уртан // Studia archeologica in memoriam Harri Moora / Eesti NSV teaduste akadeemia ajaloo instituut; toimet.
- M. Schmiedehelm, L. Jaanits ja J. Selirand. — Tallinn, 1970. — С. 226—231.
40. Фехнер, М.В. Предметы языческого культа / М.В. Фехнер // Ярославское Поволжье в X—XI в. (по материалам Тимеровского, Михайловского и Петровского могильников). — М., 1963. — С. 86—89.
41. Шовкопляс, А.М. Некоторые данные о косторезном ремесле в Древнем Киеве / А.М. Шовкопляс // КСИА / Ин-т археологии АН УССР. — Киев, 1954. — Вып. 3. — С. 27—32.
42. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX—XIII вв.) / Г.В. Штыхов. — Минск: Наука и техника, 1975. — 136 с.
43. Штыхов, Г.В. Города Полоцкой земли (IX—XIII вв.) / Г.В. Штыхов. — Минск: Наука и техника, 1978. — 160 с.
44. Янин, В.Л. Археологический комментарий к Русской Правде / В.Л. Янин // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. — М., 1982. — С. 138—155.
45. Янин, В.Л. Я послал тебе бересту... / В.Л. Янин. — Изд. 3-е, испр. и доп. новыми находками. — М.: Шк. «Яз. рус. культуры», 1998. — 461 с.
46. Cnotliwy, E. Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym / E. Cnotliwy. — Wrocław: PAN, 1973. — 331 s.
47. Kavan, J. Technologie zpracování parohové a kostěné suroviny / J. Kavan // Archeol. Rozhl., 32. — 1980. — S. 280—304.

РЕЗЮМЕ

О.В. Медведева

Косторезное ремесло городища Масковичи

В статье на большом археологическом материале городища Масковичи анализируется одно из широко распространенных среди ремесел на территории Беларуси в средневековый период — косторезное ремесло.

Представлен полный комплекс ремесленного производства: сырье, заготовки, полуфабрикаты, инструменты обработки, готовые изделия, брак, отходы. Выявлено шесть категорий костяных изделий: хозяйственного назначения, бытовые предметы, военного использования, культовые изделия, игровые и музыкальные предметы. Показано взаимодействие косторезного ремесла городища Масковичи с по-

добным ремеслом других территорий Беларуси и смежных земель.

Предметы из кости использовались во всех сферах жизнедеятельности средневекового населения городища и характеризовали все направления материальной и духовной культуры.

SUMMARY

O.V. Medvedeva

Bone carving craft of hill-fort Maskovichy

In the article one of widely widespread among crafts in territory of Belarus during the medieval period — bone carving craft is analyzed on the big archeologic material from hill-fort Maskovichy.

The full complex of craft manufacture is presented: raw material, preparations, semifinished items, tools of processing, finished articles, spoilage, waste. It is revealed six categories of bone products: economic purpose, household subjects, military use, cult products, game and musical subjects. Interaction of bone carving crafts of hill-fort Maskovichy with similar craft of other territories of Belarus and the adjacent grounds is shown.

Subjects from a bone were used in all life spheres of the medieval population of a hill-fort and characterized all directions of material and spiritual culture.

ПРЯСЛИЦА ГОРОДИЩА МАСКОВИЧИ

— —
А. В. Ильютик (Минск)

Памятник расположен в 300 м на юг от д. Масковичи Браславского р-на Витебской обл., на восточном берегу залива Дерьбо (оз. Неспиш). Выявил его в конце XIX в. Ф.В. Покровский, обследовали: в 1955 г. Л.В. Алексеев, в 1972 г. М.М.Чернявский. В 1976—1983, 1985, 1988 гг. на нем проводила раскопки Л.В. Дучиц [3, с. 24]. Было вскрыто 2600 кв. м культурного слоя, мощность которого достигала 0,2—0,3 м, а на западной террасе до 1,2 м. Собрана богатая коллекция древних предметов, которые дают представление о развитии домашних ремесел на поселении Масковичи.

Не последнее место здесь в различные периоды жизни занимало пряжание. Об этом свидетельствуют многочисленные находки пряслиц, которые имели вид уплощенного кружка с отверстием в центре. Их надевали на нижний конец веретена, что давало возможность при скручивании нити усилить его вращательный момент, способствовало равномерному движению веретена вокруг своей оси и предотвращало колебание из стороны в сторону. Пряжу изготавливали из шерстяных, льняных и конопляных волокон. В Масковичах найдены фрагменты тонких льняных тканей, которые сохранились между бронзовыми украшениями [3, с. 69]. Этим видом деятельности, как в ранний период жизни на данном поселении (железный век), так и в поздний (XI—XIII вв.), занимались женщины. К первому периоду относятся глиняные пряслица, ко второму — шиферные. Статья посвящена детальному изучению данных предметов, их классификации, описанию орнамента и знаков на них. Используются материалы отчетов Л.В. Дучиц и пряслица, хранящиеся в фондах Института истории НАН Беларуси.

Глиняные пряслица (38 экз.) вылеплены из теста без добавления крупных примесей. В нем заметны лишь песок и мелкая дресва (1—2 мм). В изломе одного изделия зафиксиро-

рованы плотные глины иного минерального происхождения, возможно, глинистые сланцы (заключение Н.Н. Дубицкой). Поверхность некоторых изделий бугристая. Однако большинство предметов сделаны из хорошо отмученного теста, со всех сторон тщательно заглажены или подлощены. Цвет после обжига, в основном, бурый или серый, встречаются светло-коричневые и даже черные, изредка на поверхности наблюдаются темные пятна. Изготавливали пряслица тремя способами: 1 — глиняную ленту определенной ширины обматывали вокруг круглой в сечении палочки, соединительный шов заглаживали и придавали нужную форму боковой поверхности; 2 — плоский круглый кусочек глины протыкали в центре стержнем (есть пряслице, у которого четко видна с одной стороны вмятина, а с противоположной — характерная закраина, в канале — след от повторного протыкания); 3 — вытягивали из стенок лепных сосудов.

Прежде чем перейти к классификации изделий, необходимо указать, что за основу взята типология, разработанная А.Г. Митрофановым и дополненная А.М. Медведевым для пряслиц культуры штрихованной керамики [21, с. 40; 19, с. 78]. Типы выделены с учетом различий в форме верхней и нижней поверхностей предмета. Согласно этой типологии, на городище Масковичи изготавливали пряслица четырех типов: II — верхняя поверхность плоская, а нижняя вогнутая, IV — верхняя и нижняя поверхности плоские, V — верхняя и нижняя поверхности вогнуты, VI — верхняя и нижняя поверхности выпуклые (таблица 1а). Описание вариантов основано на профилировке боковой стороны. В Масковичах представлены следующие варианты: А — боковая сторона овальная, Г — почти прямая, Д — имеет округлое ребро, Е — выделенное и как бы оттянутое ребро, Ж — на боковой поверхности имеется округлый валик (таблица 1б). В таблице 1 показано распределение пряслиц (38 экз.) по типам и вариантам. На поселении преимущественно изготавливались пряслица типа IV (44,7 %), а в оформлении боковой поверхности преобладал вариант Е.

В таблице 2 приведены размеры глиняных пряслиц (38 экз.) и указаны отдельные их особенности. На поселении

Таблица 1. Типы глиняных пряслиц

II	IV A	IV Г	IV Д	IV Е	IV Ж	VE	V Ж	VI A	VI Д	VI Е	Всего
1	9	1	1	4	1	9	1	4	3	1	38
2,6 %	44,7 %					31,6 %			21,1 %		

Таблица 1 а. Типы

II	IV	V	VI

Таблица 1 б. Варианты

A	Г	Д	Е	Ж

Таблица 2. Метрические данные глиняных пряслиц

(Д1 — диаметр пряслица, Д2 — диаметр оснований, Д3 — диаметр канала, Н1 — высота пряслица, Н2 — длина канала)

Размер	Д ₁ мм	Д ₂ мм	Д ₃ мм	Н ₁ мм	Н ₂ мм	Целое	Полов.	Примечание
II Е	33	18	9	14	13		+	
IV A	33	28	7	14	14	+		
IV A	25	18	6	9	9		+	
IV A	25	23	10	11	11	+		
IV A	25	23	4	12	12	+		насечки
IV A	23	18	5	9	9		+	
IV A	23	14	6	13	13	+		волна
IV A	23	11	3	13	13	+		волна
IV A	20	10	5	12	12		+	
IV A	19	12	5	9	9	+		
IV Г	22	20	5	12	12	+		
IV Г	26		3	4		+		из стенки сосуда
IV Д	26	14	4	12	12	+		нарезки
IV Е	32	25	8	16	16		+	
IV Е	29	23	10	14	14		+	
IV Е	28	15	6	16	16		+	точечный подлощено
IV Е	28	17	9	16	16		+	подлощено
IV Ж	33	27	9	20	20	+		
VE	33	23	9	15	11		+	подлощено
VE	24	17	6	12	10		+	подлощено
VE	22	14	6	14	12	+		насечки
VE	22	14	6	14,5	12	+		подточено подлощено
VE	22	13	6	14,5	12	+		подточено, отпечаток ногтя
VE	22	14	6	12,5	10		+	насечка, подлощено
VE	22	14	6	14	12		+	
VE	21	14	6	14	12	+		
VE	21	14	6	12	11		+	
VE	21	13	5	14	11		+	
VE	21	14	7/6	14	12		+	подточено, подлощено
V Ж	29	22	8	17	12		+	
VI A	23	10	4	14	14	+		
VI A	24	11	4	18	18	+		
VI A	24	11	4	18	18	+		
VI A	24	10	5	18	18	+		
VI Д	36		8		25		+	
VI Д	31		7		19		+	
VI Д	25		5		20		+	
VI Е	29	14	10		21	+		

Масковичи преобладают пряслица диаметром 21–26 мм (24 экз.). По одному изделию с диаметром 19 и 20 мм, пять штук с диаметром 28–29 мм. Больших пряслиц, превышающих 30 мм, — 7 экз.

Основная масса изделий имеет канал диаметром 5–6 мм (19 экз.), 3 мм (2 экз.), 4 мм (5 экз.), 7 мм (2 экз.), 8–9 мм (7 экз.). Они использовались на всем протяжении железного века. Пряслица с отверстием 10 мм и более появляются со II в., а в третьей четверти I тыс. н. э. они доминируют [21, с. 114; 16, с. 183–98; 17, с. 190; 23, с. 23–24]. В Масковичах найдено только 3 экз. с отверстием 10 мм (типы IV A, IV E, VI E).

Пряслица почти не украшали. На семи изделиях из 38 имеются знаки в виде точечных наколов по боковой поверхности (рисунок 1: 2) и насечек-нарезок сбоку и на противоположных плоскостях (рисунок 1: 1, 3, 7). У двух маховичков по округлым бокам нанесена волна (рисунок 1: 5, 6).

Века, в которые были изготовлены глиняные пряслица, указать трудно, поскольку датирующих предметов, относящихся к эпохе железа, не обнаружено. Аналогии им найдены на поселениях культуры штрихованной керамики, днепровской и киевской культур.

На городище выявлено 3 глиняных пряслица, поверхность которых тщательно обработана и заметны следы вытачивания — тонкие кольцевые борозды в 1–3 ряда по боковой поверхности ближе к одному или у двух оснований. На одном из них нанесено ногтевое вдавление (рисунок 1: 4). Они биконические со слегка вогнутыми противоположными поверхностями (тип V E). Размеры их почти одинаковые (см. таблицу 2). В тесте не видно добавок, оно плотное, хорошо вымешано. Поверхность изделий как бы подлощена. Одно из пряслиц имеет слегка расширяющийся канал. Подобные предметы встречаются в Витебске, Лукомле, поселении на Менке в слоях IX — начала XI в. [25, с. 111].

Бытует мнение, что с середины XI в. производство глиняных пряслиц почти прекратилось. На смену глине пришел пиррофиллитовый сланец.

В коллекции имеется 176 шиферных пряслиц (в том числе и обломки): 53 розовых, 102 фиолетовых, 21 серых. 161 экзем-

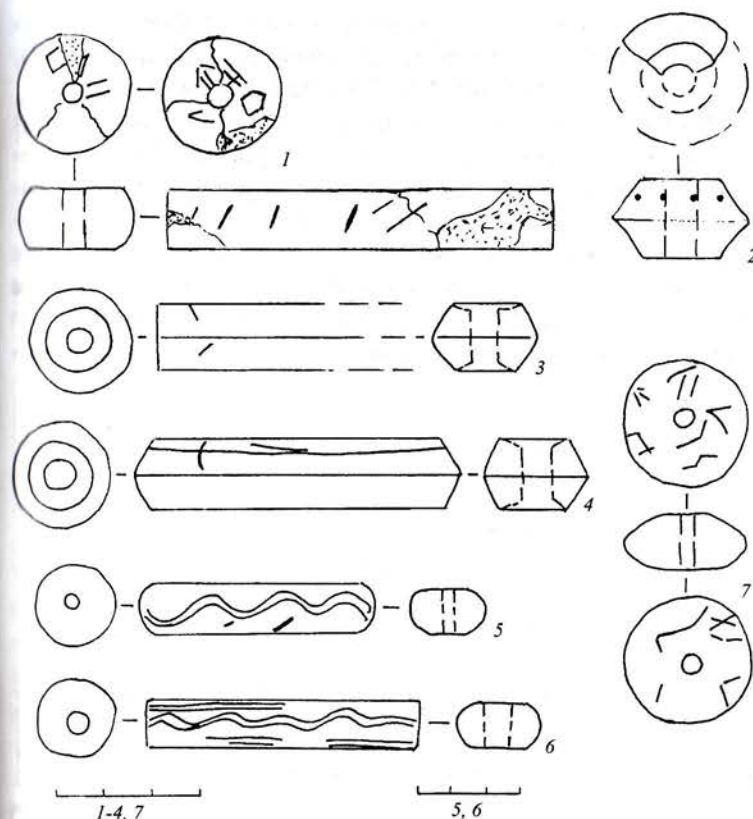

Рис. 1. Глиняные пряслица с городища Масковичи

пляр позволяет говорить о форме изделий. Это бочковидные (зонные), битрапецоидальные (биконические) и дисковидные пряслица. Автор, придерживаясь этой общепринятой терминологии, будет описывать шиферные пряслица, используя те же цифровые и буквенные обозначения для типов и вариантов, что и для глиняных пряслиц (таблицы 1а и 1б).

Бочковидные пряслица имеют боковую поверхность овальную (вариант А) или почти прямую (вариант Г). У биконических боковая поверхность оформлена в виде ребра четкого (вариант Е), сглаженного (вариант Д) или валикообразного (вариант Ж). К дисковидным отнесены те пряслица,

у которых высота в 2,5 раза и более меньше внешнего диаметра. Боковая поверхность их овальная (А), прямая (Г), имеет четко выраженное (Е) или сглаженное (Д) ребро.

В коллекции есть пряслица, у которых верхняя поверхность плоская, а нижняя — слегка вогнута (тип II); противоположные плоскости ровные (тип IV); верхняя и нижняя поверхности слегка вогнуты (тип V). В Масковичах также обнаружены изделия, имеющие в разрезе форму половинок «бочонка» или трапеции. В таблице 3 дано количественное распределение шиферных пряслиц по типам и вариантам. Из таблицы 4 и 5 можно узнать их наибольший диаметр и высоту.

Таблица 3. Типы шиферных пряслиц

Тип	Тип Вариант	II	IV	V	Кол-во	Количество
Бочковидные	А	4	38		42	44—27 %
	Г		2		2	
Биконические	Д	3	19	3	25	85—53 %
	Е	4	48	5	57	
	Ж	1	2		3	
Дисковидные	А		9		9	25—16 %
	Г		6		6	
	Д		5		5	
	Е		5		5	
Половинные	А		4		4	7—4 %
	Д		1		1	
	Е		2		2	
Кол-во		12	141	8	161	
%		7,5 %	87,5 %	5 %	100 %	

Автор предлагает использовать для масковичских пряслиц, изготовленных из овручского розового и фиолетового сланца, шкалу Р.Л. Розенфельдта, с помощью которой можно установить время их изготовления, исходя из размеров канала [22, с. 223]. Предположим также, что примерно в те же века, в которые пряслица были сделаны, они попали в Масковичи. Ниже приведены размеры каналов (удалось определить у 141 экз.) и соответственно количество пряслиц из овручского шифера, установленные автором статьи по оригинальным изделиям или взятые из отчетов Л.В. Дучиц [6—14]: 4 мм — 2 экз. (1,4 %); 8 мм — 17 экз. (12,1 %); 5 мм — 25 экз. (17,7 %); 9 мм — 4 экз. (2,8 %); 6 мм — 64 экз. (45,4 %); 10 мм — 2 экз. (1,4 %); 7 мм — 27 экз. (19,2 %).

Таблица 4. Размеры шиферных бочковидных (слева в столбце) и биконических (справа в столбце) пряслиц (Д1 — диаметр наибольший, Н — высота)

Д. \ Н	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	Кол-во	%
13						1					1	2,5
14					1						1	1,2
15				1							1	1,2
16		1		1	1					1	2	2,5
17												2,3
18			1		1						2	2,3
19	1		1	3		2					6	7
20		1	1	4		2	2				2	5
21		3	4	2	4	1				1	9	22,5
22			2	1	4		3				18	21
23			3	6		1	3	1		1	3	7,5
24	1			2	1	2		1			15	17,5
25			3	2	2	1	1	1	1		7	17,5
26				1	2	2	1				11	13
27			1		2	2	1		1		7	17,5
28			1		2	1	3				8	9
29					2	1		3			2	5
30			1			1				1	7	17,5
31				3	4	1	1			1	7	8,1
32						1					0	0
33												
34									1		1	1,2
35									1		1	2,5
36												
37												
38												
39												
40												
41												
42												
43												
44												
45												
46												
47												
48												
49												
50												
51												
52												
53												
54												
55												
56												
57												
58												
59												
60												
61												
62												
63												
64												
65												
66												
67												
68												
69												
70												
71												
72												
73												
74												
75												
76												
77												
78												
79												
80												
81												
82												
83												
84												
85												
86												
87												
88												
89												
90												
91												
92												
93												
94												
95												
96												
97												
98												
99												
100												
101												
102												
103												
104												
105												
106												
107												
108												
109												
110												
111												
112												
113												
114												
115												
116												
117												
118												
119												
120												
121												
122												
123												
124												
125												
126												
127												
128												
129												
130												
131												
132												
133												
134												
135												
136												
137												
138												
139												
140												
141												
142												
143												
144												
145												
146												
147												
148												
149												
150												
151												
152												
153												
154												
155												
156												
157												
158												
159												
160												
161												
162												
163												
164												
165												
166												
167												
168												
169												
170												
171												
172												
173												
174												
175												
176												
177												
178												
179												
180												
181												
182												
183												
184												
185												
186												
187												
188												
189												
190												
191												
192												
193												
194												
195												
196												
197												
198												
199												
200												
201												
202												
203												
204												
205												
206												
207												
208												
209												
210												
211												
212												
213												
214												

Таблица 5. Дисковидные шиферные пряслица

Высота \ Диаметр	18	20	21	22	23	24	25	28	29	31	Количество
6	2	2				1					5—20 %
7		1		1	2		1		1		6—24 %
8		3	2	4			1	1			11—44 %
9						1	1				2—8 %
11										1	1—4 %
Количество	2	6	2	5	2	2	3	1	1	1	25
%	8	24	8	20	8	8	12	4	4	4	

У нас получается следующая картина. В конце X — первой половине XI в. было выточено 1,4 % пряслиц (канал 9,5—11 мм по Р.Л. Розенфельдту). В этот же временной отрезок использовались еще и глиняные маховички (3 экземпляра, описанные выше). Далее, во второй половине XI — первой половине XII в., приток шиферных пряслиц увеличивается — 14,9 % (канал 8—9 мм). Со второй половины XII в. их

становится еще больше — 19,2 % (канал 7 мм и до 8 мм), а в первой половине XIII в. они достигают максимума — 64,5 % (канал 4–6 мм).

Р.Л. Розенфельдт считает также, что на заключительных этапах производства пряслиц появляются сверла с режущими крыльями угловатого профиля, которые позволили изготавливать предметы с вогнутыми основаниями (типы II и V) [22, с. 221]. Масковичские находки подтверждают эту точку зрения. Пряслиц типа V насчитывается 8 экземпляров. Семь из них имеют канал диаметром 4–6 мм. Согласно Р.Л. Розенфельдту, они датируются первой половиной XIII в. Одно пряслице с каналом 7 мм — это вторая половина XII в. В коллекции есть 12 пряслиц с одним основанием плоским, а вторым вогнутым (тип II). Восемь из них имеют канал 5–6 мм, четыре — 7–8 мм. Первые бытуют в первой половине XIII в., а вторые — во второй половине XII в.

Надо отметить, что некоторые ученые опровергают точку зрения Р.Л. Розенфельдта, указывая на то, что как в погребениях, так и во всех ярусах (например, Новгорода и в других городах) встречаются пряслица различной формы с самыми разными диаметрами каналов [15, с. 72; 18, с. 206]. В Масковичах стратиграфические особенности залегания пряслиц с определенным диаметром канала проследить не представляется возможным. Почти на всем вскрытом участке культурный слой перепахан [3, с. 24]. Там, где он достигает одного метра, пряслица с каналом 3–6 мм были найдены во всех раскопчных пластах. Изделий с каналом 8 мм здесь выявлено только 2 экземпляра (одно на глубине 0–0,2 м, глубина залегания второго не установлена).

Поверхность основной массы шиферных пряслиц гладкая. На 21 четко видны насечки, тонкие прочерченные (нарезные) линии, буквоподобные знаки. Есть два пряслица с гладкой поверхностью, у которых вокруг канала сделана аккуратная неглубокая канавка (рисунк 2: 7, 12). Этот дополнительный штрих мог быть своего рода украшением или личным знаком мастера, который использовал сверло с оригинальной формой крыла. На одном из пряслиц короткие тонкие черточки отходят от канавки к краю и занимают чет-

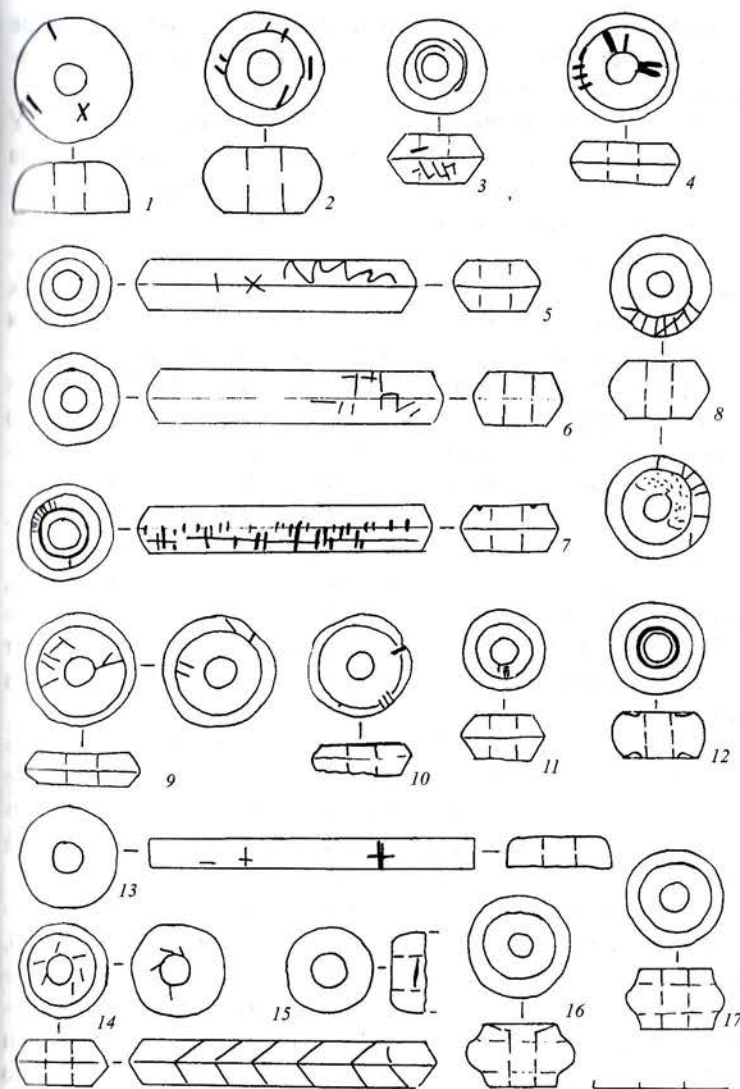

Рис. 2. Шиферные пряслица с городища Масковичи

вертую часть основания. На боковой поверхности, пересекая округлое ребро, нанесены на разном расстоянии друг от дру-

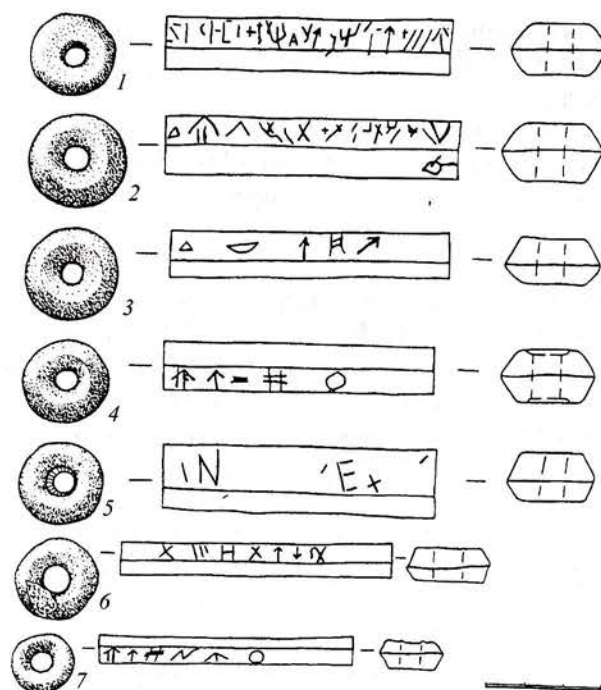
га короткие насечки, а ниже ребра — короткие и длинные нарезки, через которые по всей окружности проходит царапина от сверла (рисунок 2: 7).

Два пряслица имеют насечки на одном из оснований. У первого две насечки касаются друг друга и отходят от канала до края, а рядом расположена одна короткая (рисунок 2: 11). У второго пряслица от канала идут две группы по две насечки, а в стороне расположены еще три короткие. Они охватывают часть основания и боковой поверхности (рисунок 2: 4). Подобные орнаментальные мотивы часто встречаются на глиняных пряслицах культуры штрихованной керамики.

Разнообразно размещенные насечки имеются и на других маховичках (рисунок 2: 1—3, 5—10, 13—15). Они нанесены по одной, две или несколько рядом. Например, на одном пряслице нарезки, прочерченные по боковой поверхности, образуют своеобразный орнаментальный пояс (рисунок 2: 8). Е.А. Мельникова видит в них предположительно архаический способ числовой записи в виде вертикальных черточек, которые пересекает линия [5, с. 195]. В нашем случае четыре резы перечеркнуты наискось. Справа от этой группы стоит одиночная реза, а слева — две резы, от вершины одной из них под углом прочерчена линия.

К арифметическим действиям можно отнести и изображения прямых и пересекающихся линий на втором пряслице (рисунок 2: 6). Здесь видны две вертикальные резы, перекрытые сверху горизонтальной. Эту композицию можно также идентифицировать с буквой в кириллическом алфавите П.

В коллекции есть еще пряслица (11 шиферных и 2 глиняных) со знаками, которые можно отнести к буквоподобным. Изображения на семи шиферных (рисунок 3) и одном глиняном (рисунок 1: 1) пряслицах опубликованы ранее [4, с. 165—168]. В данной статье автор дает рисунки остальных пяти пряслиц с буквоподобными знаками, не публиковавшиеся до настоящего времени (рисунок 2: 1, 3, 5, 9; 1: 7). Знаки на этих пряслицах похожи на уже опубликованные. Поэтому таблица знаков с присвоенными им номерами (рисунок 4), которая взята из статьи Л.В. Дучиц, приведена здесь без изменений [4, с. 168]. Некоторые знаки на пряслицах схожи со знаками

Номер	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Знак	5	1	5	-	1	+	+	4	A	Y	↑	7	ψ	'	/	\	N	E	Δ	
Кол-во	1	3	1	1	1	2	3	1	1	1	1	7	1	1	5	4	5	1	1	2

21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43
^	^	ψ	x	x	-	7	4	U	6	U	H	→	#	Q	X	↓	S	~	↑	○	◇	
4	1	1	3	1	1	1	1	1	1	1	2	1	3	1	1	1	1	1	1	2	1	

Рис. 3. Шиферные пряслица и знаки на них с городища Масковичи (из статьи Л.В. Дучиц)

на костях, найденных на городище, интерпретацию которым дала Е.А. Мельникова, найдя им аналогии в руническом и кириллическом письме [5, с. 185—216; 20, с. 213—247]. В нашем случае это знаки с ниже приведенными номерами.

Знак № 2 иногда соответствует графически идентичной руне *i*, но его можно также соотнести и с буквой кириллического алфавита *И*.

Знак № 8 аналогичен знаку, который употреблялся в шведско-норвежском ряде в значении [h], а в пунктированном алфавите для обозначения звука [e].

Знак № 11 отвечает начертанию руны *k*, передававшей звуки [k] и [d].

Знак № 12 в младшеруническом алфавите использовался для начертания руны *t*, обозначающей звуки [t] и [d].

Знак № 14 идентифицирован Е.А. Мельниковой как руна, фонетическое значение которой на протяжении рунического письма неоднократно менялось. Его также можно соотнести с буквой подобного начертания в кириллическом алфавите — «шта».

Знак № 16 встречается довольно часто, и его нельзя рассматривать как случайную царапину, поскольку на костях такие знаки употребляются в различных позициях в группах знаков. В значении [i] он появляется в «бытовом» письме.

Знак № 18 в старшеруническом алфавите означал звук [h]. Около 900 г. руна, идентичная этому знаку, получила значение [s]. Подобным образом в кириллическом алфавите обозначалась буква *Н*.

Знак № 21 известен в качестве «знамени» на пчелиных бортях [2, с. 102].

Знак № 24 в XII–XIII вв. в старшем руническом ряду обозначал [a], а также имеет аналогию в древнерусском кириллическом алфавите, означая в нем звук [h].

Знак № 27 похож на руну, у которой чуть короче ножка, употреблявшейся в датском и пунктированном алфавитах.

Знак № 33 «является вариантом широко представленной в скандинавском руническом письме руны, которая в разные периоды времени имела различное значение», а также его можно соотнести с буквой *Н* кириллического алфавита.

Знак № 38 идентичен знаку, встреченному в младшерунических латиноязычных надписях, где он заменяет латинское *C*, т. е. фонетически соответствует звуку [k] [5, с. 200].

Знак № 42 не типичен для рунического письма из-за округлости формы и имеет аналогии в кириллическом алфавите в виде буквы *О*.

Знаки 2, 16, 17, 21, 24, 33 встречены как на шиферных, так и *и* на глиняных пряслицах (рисунок 1: 1, 7). Можно предположить, что они бытовали одновременно.

Вышеизложенные факты позволяют сделать некоторые выводы. В Масковичах во все времена предпочтение отдавалось маховичкам, у которых боковая поверхность оформлена в виде ребра (глиняные — 55,3 %, шиферные — 53 %). Варианты *А*, *Г* и *Ж* также пользовались спросом (глиняные — 44,7 %, шиферные — 27 %). Преобладали пряслица с плоскими основаниями (глиняные — 44,7 %, шиферные — 87,5 %). По всей видимости, такие изделия являлись наиболее оптимальной формой для маховичков. Можно предположить, что глиняные пряслица с ровными противоположными основаниями значительно проще лепить, не надо производить дополнительных операций по их обработке. Шиферные пряслица подобного IV типа намного проще вытачивать. К тому же сверла с режущими крыльями углового профиля, необходимые для их изготовления, по предположению Р.Л. Розенфельда (и автор с этим согласен), изобрели во второй половине XII в. Но и тогда пряслиц с вогнутыми основаниями и каналом 7 мм не стало больше (тип II — 14 %, тип V — 3 %, тип IV — 83 %). В XIII в. маховички с ровными основаниями и каналом 4–6 мм по-прежнему преобладают — 81 %. Изделий типа V найдено 9 %, а типа II — 10 %.

В Масковичах пряслица из розового и фиолетового шифера поступали с юга (на городище не найдены отходы производства). Около г. Овруч (Житомирская обл.) находится месторождение пиррофиллитового сланца. Там же располагались и мастерские по изготовлению пряслиц. Подобные мастерские обнаружены в Киеве и Суздале, есть они и в Беларуси. Шиферное сырье в виде кусков, осколков и крошки находили при раскопках Минска, Турова, Пинска, Давид-Городка, Мозыря, на городище на Менке [1, с. 604; 24, с. 121].

На городище Масковичи найдены единичные экземпляры пряслиц, выточенные из песчаника, известняка, аргил-

лита и мергеля (определение Н.В. Аксаментовой и А.И. Трусова — Институт геологических наук НАН Беларуси). В таблице 6 приведены их метрические данные. Эти пряслица могли быть изготовлены на месте. Выходы, например, аргиллита есть в окрестностях Таллина, а в Браславское Поозерье он мог попасть в виде валунов ледникового происхождения.

Таблица 6. Пряслица из камня

Размер	бочковидные		биконич.	дисков.	бочковидные	
	IV A	IV Г	VE	IV Д	IV Г	
Диаметр наибол.	21	24	36	18	32	22
Диаметр канала	6	8	12	4	6	5
Высота	8	8	21	6	8	12

З.М. Сергеева пишет, что, судя по находкам на белорусских памятниках шиферных пряслиц, крестиков, иконок, бусин, «активные контакты западнорусского населения с Киевским Поднепровьем начинаются с XII в. и с нарастающим объемом продолжают до середины XIII в.» [24, с. 123]. В Масковичах выявлено 83,7 % шиферных пряслиц с каналом 4–7 мм, которые хорошо вписываются в эти рамки — вторая половина XII — первая половина XIII вв. Основная масса датирующих предметов из Маскович также относится к этому времени. Л.В. Дучиц отмечает рост торговой деятельности населения Маскович в XII–XIII вв. [3, с. 92]. Предметом торговли, по всей видимости, были и шиферные пряслица. Найдено 176 экземпляров. Скорее всего, не все они использовались на нужды жителей городища. Например, на других белорусских поселениях (ближайшие — в Ратюнках и Прудниках) шиферные пряслица составляют до десяти находок [24, с. 121]. Основная масса пряслиц в Масковичах предназначалась для торговли. Косвенным подтверждением связей жителей Маскович, например, с прибалтийскими странами являются знаки на пряслицах, часть которых относится к скандинавскому руническому алфавиту.

Можно отметить и то, что отдельные описанные предметы малых размеров могли использоваться не только в качестве маховичков для веретена, но и как привески, бусы, пуговицы [18, с. 203–204]. Есть мнение, что пряслица выступали и в роли товаро-денег [26, с. 189].

Литература

1. Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыкл. / Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. — Мінск: БелЭн, 1993. — 702 с.: іл.
2. Гурков, В.С. Бортничество / В.С. Гурков, С.Д. Терехин // Памятники народной архитектуры и быта Белоруссии: Методическое пособие по выявлению и собиранию / Белорус. добров. об-во охраны памятников истории и культуры; Под общ. ред. В.К. Бондарчика. — Мн., 1979.
3. Дучиц, Л.У. Браслаўскае Паазер'е ў IX–XIV стст.: Гіст.-археал. нарыс / Л.У. Дучиц; АН БССР, Ін-т гісторыі; Пад рэд. Г.В.Штыхава. — Мінск: Навука і тэхніка, 1991. — 118 с.: іл.
4. Дучиц, Л.У. Культура паўночна-заходняй ускраіны Полацкага княства: (Па матэрыялах гарадзішча Маскавічы) / Л.У. Дучиц // Помнікі культуры: Новыя адкрыцці / АН БССР. Ін-т мастацтва, этнаграфіі і фальклору; Рэд. С.В. Марцэлеў. — Мінск, 1985. — С. 163–169.
5. Дучиц, Л.В. Надписи и знаки на костях с городища Масковичи (Северо-Западная Белоруссия) / Л.В. Дучиц, Е.А. Мельникова // Древнейшие государства на территории СССР, 1980. Материалы и исследования 1980 / АН СССР. Ин-т истории; Отв. ред. В.Т. Пашуто. — М., 1981. — С. 185–216.
6. Дучиц, Л.В. Отчет о полевых исследованиях 1976 г. // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 543.
7. Дучиц, Л.В. Отчет за полевой сезон 1977 г. // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 562.
8. Дучиц, Л.В. Отчет о полевых исследованиях 1978 г. // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 576.
9. Дучиц, Л.В. Отчет о полевых исследованиях группы по изучению средневековых памятников белорусско-латышского порубежья в 1979 г. // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 696.
10. Дучиц, Л.В. Отчет о полевом сезоне 1980 г. группы по изучению памятников раннего средневековья в среднем течении бассейна Западной Двины // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 655.
11. Дучиц, Л.В. Отчет об археологических раскопках и разведках на северо-западе Витебской области в 1981 г. // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 757.
12. Дучиц, Л.В. Отчет о полевых исследованиях в среднем течении бассейна Западной Двины и в Щучинском и Слонимском рай-

- онах Гродненской области в 1982 г. // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 811.
13. Дучиц, Л.В. Отчет об археологических исследованиях в Подвинье, в Мстиславском районе Могилевской области и Любанском районе Минской области в 1983 г. // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 845.
 14. Дучиц, Л.В. Отчет о полевых исследованиях в Браславском р-не Витебской обл. в 1988 г. // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 1060.
 15. Заяц, Ю.А. Заславль в эпоху феодализма / АН Беларусі. Ин-т истории; Ред.: Г.В. Штыхов. — Минск: Навука і тэхніка, 1995. — 207 с.: ил.
 16. Ильютин, А.В. Пряслица и грузики из городищ раннего железного века бассейна Березины / А.В. Ильютин // Гістарычна-археалагічны зборнік / АН Беларусі. Ин-т гісторыі; Уклад. М.І. Лашанкоў. — Минск, 1994. — № 5. — С. 183–198.
 17. Ильютин, А.В. Селище Дедново на Березине / А.В. Ильютин // Старажытнасці Бабруйшчыны / Адзел культуры Бабруйс. гарвыканкама, НАН Беларусі. Ин-т гісторыі, Бабруйс. краязн. музей; Навук. рэд. М.І. Лашанкоў. — Бабруйск, 1998. — С. 26–42.
 18. Мальм, В.А. Шиферные пряслица и их использование / В.А. Мальм // История и культура Восточной Европы по археологическим данным / Под ред. С.М. Орешникова и др. — М., 1971. — С. 197–206.
 19. Медведев, А.М. Белорусское Понеманье в раннем железном веке (I тысячелетие до н. э. — 5 в. н. э.) / А.М. Медведев; Ин-т истории АН Беларусі. — Минск, 1996. — 200 с.: ил.
 20. Мельникова, Е.А. Скандинавские рунические надписи: новые находки и интерпретации: Тексты, пер., коммент. / Е.А. Мельникова, Рос. акад. наук. Ин-т всеобщ. истории, Ин-т рос. истории; Редкол.: В.Л. Янин (отв. ред.) и др. — М.: Вост. лит., 2001. — 495 с. — (Древнейшие источники по истории Восточной Европы).
 21. Митрофанов, А.Г. Железный век средней Белоруссии (VII–VI вв. до н. э. — VIII в. н. э.) / А.Г. Митрофанов; Науч. ред. Г.В. Штыхов. — Минск: Наука и техника, 1978. — 160 с.: ил.
 22. Розенфельдт, Р.Л. О производстве и датировке овручских пряслиц / Р.Л. Розенфельдт // Советская археология. — 1964. — №4. — С. 220–224.
 23. Седин, А.А. Пряслица из городища Никодимово / А.А. Седин // Прыдняпроўе: Паведамл. навук. абл. краязн. канф., 28 кастр. 1992 г., Магілёў / Магілёўс. абл. краязн. музей, Магілёўс. абл. краязн. т-ва; Рэд. рада: С.І. Бяспанскі (адказ. Рэд.) і інш. — Магілёў, 1993. — С. 22–29.
 24. Сергеева, З. О распространении находок из волинского шифера в памятниках X–XIII вв. Беларуси / З. Сергеева // Час, помнікі, людзі: Памяці рэпрасаваных археолагаў: Тэз. дакл. міжнар. канф. 27–30 кастр. 1993 г., Мінск / АН Беларусі. Ин-т гісторыі, Беларус. асац. ахвяраў паліт. рэпрэсій; Уклад. В. Вяргей, Г. Штыхаў. — Мінск, 1993. — С. 121–123.
 25. Штыхов, Г.В. Города Полоцкой земли (IX–XIII вв.) / Г.В. Штыхов; АН БССР. Ин-т истории; Науч. ред. В.П. Даркевич. — Минск: Наука и техника, 1978. — 160 с.: ил.
 26. Янин, В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья: (Домонгольский период) / В.Л. Янин. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1956. — 207 с.

РЭЗЮМЕ

А.У. Ільютік

Прасліцы гарадзішча Маскавічы (па матэрыялах раскопак Л.У. Дучыц)

Помнік размешчаны за 300 м на поўдзень ад в. Маскавічы Браслаўскага р-на Віцебскай вобл., на ўсходнім беразе заліва Дзярбо (воз. Неспіш). У 1976–1983, 1985, 1988 гг. на ім праводзіла раскопкі Л.У. Дучыц, ускрыта 2600 кв. м культурнага слоя.

Калекцыя прасліц налічвае 38 гліняных, 176 шыферных, некалькі экзэмпляраў вытачаны з пясчаніку, вапняку, аргеліту і мергеля.

Гліняныя прасліцы зроблены наступным спосабам: 1 — гліняную стужку пэўнай шырыні абкручвалі вакол круглай у сячэнні палачкі, злучальны шоў загладжвалі і надавалі патрэбную форму бакавой паверхні; 2 — плоскі круглы кавалачак гліны пратыкалі ў цэнтры стрыжнем; 3 — выточвалі са сценка ляпнога посуду. Прадстаўлены чатыры тыпы: верхняя паверхня плоская, а ніжняя ўвагнутая; верхняя і ніжняя паверхні плоскія; верхняя і ніжняя паверхні ўвагнутыя; верхняя

і нижня паверхні випукляя. Варыянты вылучаны па форме бакавой паверхні: авальная, амаль прамая, мае акруглае рабро, вылучанае (адцягнутае) рабро, мае акруглы валік. Аналогіі гліняным махавічкам знойдзены на паселішчах жалезнага веку ў культурах штрыхаванай керамікі, днепра-дзвінскай і кіеўскай.

Шыферныя прасліцы маюць форму бочкападобную, бітрапецаідадную (біканічную) і дыскападобную. Бочкападобныя прасліцы рабілі з авальнай ці амаль прамой бакавой паверхняй. У біканічных бакавая паверхня аформлена ў выглядзе рабра выразнага, згладжанага ці валікападобнага. У дыскападобных бакавая паверхня авальная, прамая, мае выразнае ці згладжанае рабро. Ёсць праселкі, у якіх верхняя пляцоўка плоская, а ніжняя злёгка ўвагнутая; супрацьлеглыя плоскасці роўныя; верхняя і ніжняя паверхні злёгка ўвагнутыя. У Маскавічах таксама знойдзены вырабы, якія маюць у разрэзе форму палавінак «бочачкі» ці трапецыі. Паверхня асноўнай масы шыферных прасліц гладкая. На 21 бачны насечкі, тонкія прачэрчаныя лініі, літарападобныя знакі (частка адносіцца да скандынаўскага рунічнага алфавіту). Датуюцца канцом X — першай паловай XIII ст.

SUMMARY

A. Iliutsik

Spindle whorls of hillfort Maskovichy

The monument is located 300 m to the south of village Maskavichy, Braslau district, Vitsebsk region on the eastern bank of Derbo bay (Nespish Lake). Thanks to the decade-lasting excavations carried out by Liudmila Dutchyts, 2600 sq. m of the occupation layer were disclosed at the hillfort. A collection of spindle whorls was collected: 38 clay specimen and 176 slate ones. The specialists also found some single specimen fashioned from sandstone, limestone, mudstone and marl.

Clay spindle whorls belong to early Iron Age. Analogies to them occur in Scratched Ware Culture and Dnieper-Dzvina Culture.

According to the shape of opposite surfaces, four types have been distinguished: 1) flat upper surface and concave lower surface — 2,6 %; 2) both surfaces flat — 44,7 %; 3) concave surfaces — 31,6 %; 4) convex surfaces — 21,1 %. Different profile of the spindle whorls allows speaking about certain variation: oval side wall, almost straight, has round or tapered verge or there is a rounded strip on the side surface. Nine spindle whorls are ornamented with dimples, notches and waves.

There are three clay spindle whorls with the marks of fashioning. They date back to IX — early XI centuries.

Slate spindle whorls exist from late X century to middle XIII century. They can have different shapes: barrel shape — 27 %, bi-conical — 53 %, discal — 16 %, looking like small cask's or trapezium's halves — 4 %. The types of slate spindle whorls resemble those of clay ones: flat upper surface and concave lower surface; straight opposite surfaces, upper and lower surfaces slightly concave. Twenty-one spindle whorls bear notches, thin transverse lines and letter-like signs.

For Maskavichy spindle whorls made of Ouruch pink and purple slate the author used R. Roselfeld's scale. It helps to define the time of their creation judging by the channel size. In late X — first half of XI century 1,4 % spindle whorls were fashioned, in the second half of the XI — first half of the XII century — 14,9 %, in the second half of XII century — 19,2 % and in the first half of the XIII century 64,5 % spindle whorls were made. The above stated figures testify to the existing point of view that the most intense contacts between western Russian population with the Kiev Dnieper region start from the XII century and largely increase by the mid XIII century. Liudmila Dutchyts also points out the increase of the trading activities of Maskavichy population in the XII–XIII centuries. It can be assumed that slate spindle whorls were trade items, too. An indirect proof of the contacts between Maskavichy population and, for instance, Baltic states are the letter-like signs on the spindle whorls, part of which belong to Scandinavian runic alphabet.

СТЕКЛЯННЫЕ БРАСЛЕТЫ ГОРОДИЩА МАСКОВИЧИ

Т. С. Скрипченко (Минск)

Людмила Владимировна Дучиц — известный белорусский археолог. Можно смело утверждать, что известность ей принесли исследования на территории Белорусского Подвинья. Одним из объектов плеяды замечательных археологических памятников этого региона стало городище Масковичи, расположенное у одноименной деревни Браславского р-на Витебской обл. На протяжении десяти лет (в 1976–88 гг. с перерывами) она возглавляла археологическую экспедицию, в результате работы которой в научный оборот был введен уникальный многослойный памятник.

Масковичи — это не только городище днепро-двинской культуры и «штриховиков», но это и порубежная крепость на северо-западной окраине Полоцкого княжества. Людмила Владимировна своим скрупулезным трудом воссоздала подробную картину жизни и истории масковчан. Сегодня любой образованный белорус, увлекающийся историей своей страны, знает о рисунках и знаках на костях животных, найденных на этом городище.

Мой интерес к Масковичам был связан с работой в начале 1980-х гг. над кандидатской диссертацией, посвященной стеклоделанию, ведь здесь среди прочих женских украшений было найдено значительное количество стеклянных браслетов. Л.В. Дучиц любезно предоставила мне возможность изучить коллекцию стеклянных браслетов полевых сезонов 1976–81 гг. Результаты этого исследования нашли свое место в § 2 «Стеклянные браслеты Белорусского Подвинья» третьей главы диссертации. В качестве отдельной статьи этот текст ранее нигде не публиковался, а между тем он содержит интересные факты истории белорусского стеклоделия. Предлагаю вашему вниманию этот раздел с небольшими купюрами, которые стали необходимы в связи с «извлечением» отрывка из цельного текста.

Городище Масковичи расположено на восточном берегу озера Дебро, соединяющегося рекой Друйкой с Западной Двиной, на высоком моренном холме. Является одним из своеобразных укрепленных поселений территории белорусско-латышско-литовского порубежья, существовавших в XI–XIII веках. Во время археологических раскопок 1976–81 гг. [2–7] здесь среди прочих находок было найдено 210 фрагментов стеклянных браслетов, обращающих на себя внимание, прежде всего, обилием форм (таблицы 1–2). Среди них можно выделить девять типов:

- 1) гладкие круглые в сечении;
- 2) плоско-выпуклые;
- 3) плоско-выпуклые вдвое;
- 4) плоско-выпуклые усложненные;
- 5) треугольного сечения;
- 6) прямоугольного сечения;
- 7) рубчатые;
- 8) крученые разные по технике исполнения;
- 9) филигранные.

По количественным характеристикам (количество конкретных форм по отношению к общему массиву стеклянных браслетов на изучаемом памятнике) масковичские браслеты имеют аналогии с Друцком и Киевом: к друцким ближе всего гладкие и крученые браслеты, к киевским — рубчатые. А так как основную массу друцких браслетов составляют киевские, то можно говорить о близости типологических характеристик масковичских и киевских браслетов. Это явление обычно для всей территории Беларуси, так как основные поступления этого модного украшения осуществлялись из Киева, где располагались стекольные мастерские, в которых эти украшения и изготовлялись. Однако, существует особенность масковичских браслетов. В Киеве плоско-выпуклых браслетов найдено больше, чем в других городах (в процентном отношении к общему числу находок браслетов), а в Новгороде найдено больше всего браслетов треугольного сечения. В Масковичах плоско-выпуклых браслетов в 1,5 раза больше, чем в Киеве, а треугольного сечения — в 30 раз больше, чем в Новгороде (разумеется не по количеству ре-

Таблица 1

Количественная характеристика стеклянных браслетов Маскович с учетом цвета и формы

Цвет	Форма																	
	глазкие	глазкие с переплетом	глазкие с подолными жемчужками	среднекрупные	мелкокрупные	крученые особого рода	среднекрупные с еревитом	мелкокрупные с еревитом	среднекрупные полностью	рубчатые	плоско- выпуклые	плоско- выпуклые	плоско- выпуклые	третьюшное сечения	правомоушное сечения	фигурные	определять не вдвоясь	Итого
коричневый	1	1		6		1	2		1				1					13
черный										1								1
зеленый	17	5	1	72	4	1	15	1		1	2	1	1	5	1			127
бирюзовый		2		6		1	3					1		1		1	1	16
фиолетовый	6	1		6	1						1			1		1	1	17
желтый	1				1													2
синий	2			17	1						5	1		6			1	33
серо- фиолетовый (в 2 слоя)				1														1
Итого	27	9	1	109	6	3	20	1	1	2	8	3	2	13	1	1	3	210

Таблица 2

Процентная характеристика стеклянных браслетов Маскович с учетом цвета и формы

Цвет	Форма																Итого
	глазие	глазие с перевитием	глазие с продольным	среднекрупный	мелкокрупный	крупные особого рода	среднекрупный	мелкокрупный	крупные	рубчатые	плоско- выпуклые	плоско- выпуклые	плоско- выпуклые	треугольные и сечения	прямоугольные и сечения	филигранные	
коричневый	0,48	0,48		2,85		0,48	0,95			0,48			0,48				6,2
черный										0,48							0,48
зеленый	8,09	2,38	0,48	34,3	1,9	0,48	7,14	0,48		0,48	0,95	0,5	0,48	2,38	0,48		60,48
бирюзовый		0,95		2,85		0,48	1,42					0,48	0,48			0,48	7,62
фиолетовый	2,85	0,48		2,85	0,5						0,48			0,48		0,48	8,1
желтый	0,48			0,48													0,96
синий	0,95			8,08	0,5						2,38	0,48		2,85		0,48	15,7
серо- фиолетовый (в 2 слоя)				0,48													0,48
Итого	12,85	4,3	0,48	51,9	2,9	1,4	9,51	0,48	0,48	0,96	3,81	1,4	0,96	6,2	0,48	0,48	100,02

альных находок, а в процентном отношении к собственному числу артефактов, соотнесенному с аналогичным показателем указанных городов). Браслеты этих форм производились только в Византии, поэтому большое количество браслетов плоско-выпуклых и треугольного сечения в Масковичах указывает на довольно большой ввоз изделий византийских мастеров (примерно 13% от общего числа). А это говорит, в свою очередь, о высокой покупательной способности масковичан, так как византийские стеклянные браслеты были дорогими. Коллекция стекла из Маскович дала два интереснейших экземпляра. Это два браслета, которые отличаются по технике исполнения от других — филигранный и двойного стекла [8].

Обратимся к колористической характеристике масковичских браслетов. Она не имеет единой аналогии для всей цветовой гаммы. Например, коричневых (в процентном отношении) столько же, сколько в Свислочи; зеленые ближе к копысским; бирюзовые — к рогачевским; фиолетовые — к вишинским; синие — к туровским и пинским, а желтых браслетов так мало, что соотнести их с каким-либо городом очень сложно. Основную массу всех приведенных выше колористических аналогий дают киевские изделия. Исключение составляют лишь зеленые браслеты: в Масковичах, как и на других археологических памятниках Беларуси, их найдено значительно больше, чем на территории России и Украины, но это тоже имеет свое объяснение. Химический состав зеленых браслетов, имея киевскую рецептурную норму, отличается от собственно киевских изделий большим содержанием кальция.

Обратимся к химическому составу масковичских браслетов. Всего было изучено 42 браслета: 5 — полным химическим анализом (таблица 3), 37 — экспресс-анализом по методу Роберта Дралле (таблица 4) [1]. На основании полученных аналитических данных рассчитаем рецептурную норму стекловарения, которая имеет специфические особенности только для конкретных мастерских, являющихся представителями одной школы стеклоделия. Эта норма рассчитывается по отношению суммы щелочей к сумме щелочных зе-

Таблица 3
Химический состав масковичских стеклянных браслетов

Содержание компонентов в стекле, в %	Коллекционный номер, цвет				
	26 зеленый	33 зеленый	11 зеленый	12 зеленый	5 синий
Кремнезем	67,12	68,24	55,01*	54,75	53,81
Окись титана и глинозем	2,03	1,89	1,09	1,18	1,34
Окись и закись железа	1,53	0,49	1,62	1,49	1,26
Окись свинца	0,54	0,39	27,54	28,05	24,91
Окись кальция	8,11	8,47	2,03	1,98	1,13
Окись магния	0,95	0,84	0,09	0,11	0,13
Окись марганца	0,24	0,27	0,19	0,11	0,09
Окись и закись меди	0,31	0,29	0,39	0,41	0,65
Окись натрия	18,01	17,91	1,30	1,29	1,51
Окись калия	1,16	1,24	10,75	10,63	15,21
Всего:	100,0	100,03	100,01	100,0	100,04

мель (таблица 5). Чтобы показать это наглядно, внесем полученные данные в корреляционную таблицу (рисунок 1).

На полигоне корреляционной таблицы масковичские браслеты образуют три ареала. Первый ареал (№ 1, 2) составляют византийские браслеты, содержащие свинец в долях менее 1%; второй ареал (№ 3, 4) — браслеты калиево-свинцово-кремнеземные с повышенным содержанием кальция (около 2%) и третий — киевский браслет (№ 5) с классической для этой школы стеклоделия калиево-свинцово-кремнеземной рецептурой.

Таким образом, мы видим, что стеклянные браслеты Маскович производились как минимум в трех мастерских, хотя именно такая картина типична для всего региона бассейна Западной Двины, где преобладают стекла калиево-кальциево-свинцово-кремнеземного состава.

Наблюдение над слоями позволило отметить, что стеклянные браслеты в Масковичах появляются на рубеже XI–XII веков и быстро «завоевывают» популярность. Самыми

Таблица 4

Качественная характеристика составов стеклянных браслетов из Маскович (по методу Роберта Дралле)

№№	Щелочно-земельные или тяжелые металлы	Pb	Sb	K	Na	Ca	Al	Fe	Mg
5	+	++	-	+	сл.	+	+	+	
26	-	-	-	-	+	сл.	+	+	-
2	+	++	-	+	-				
3	-	+	-	+	-				
4	-	++	-	+	-				
5	++	++	-	+	-	+			
6	-	+++	-	+	-				
7	-	++	-	+	-				
8	-	++	-	+	-				
9	-	++	-	+	-				
10	++	+++	-	+	-	+			
11	++	++	-	+	-	+			
12	++	++	-	+	-	+			
13	-	++	-	+	-				
14	+	++	-	+	-	+			
15	-	++	-	+	-				
16	-	+	-	+	-				
17	-	+	-	+	-				

Продолжение таблицы 4

№№	Щелочно-земельные или тяжелые металлы	Pb	Sb	K	Na	Ca	Al	Fe	Mg
18	-	+	-	+	-				
19	+	+++	-	+	-	+			
20	-	+++	-	+	-				
21	-	++	-	+	-				
22	+	++	-	+	сл.	+			
23	-	++	-	+	-				
24	-	++	-	+	-				
1	-	++	-	+	-				
25	-	+	-	+	-				
26	-	+	-	+	сл.	-	+	+	-
27	-	++	-	+	-				
28	-	++	-	+	-				
29	-	++	-	+	-				
30	++	+++	-	+	сл.	+			
31	-	++	-	+	-				
32	-	-	-	-	+				
33	-	-	-	-	+				
34	-	++	-	+	сл.				
1	-	++	-	+	сл.				

Условные обозначения: «сл.» – слабовыраженная индикаторная реакция; «-» – отсутствие индикаторной реакции; «+» – слабая быстропроявляющаяся реакция; «+++» – яркая быстропроявляющаяся реакция; «+++» – мгновенная индикаторная реакция избыточного окрасивания

Таблица 3

Расчет рецептурной нормы

Коллекционный номер	Место находки, шифр	Сумма щелочей	Сумма щелочных земель	Содержание окиси свинца в весовых %	Содержание окиси свинца в объемных %	Рецептурная норма
26	Масковичи, 80	19,17	9,06	0,54		2,12
33	Масковичи, 80	19,15	9,31	0,39		2,06
11	Масковичи, 80	18,55		27,54	12,52	1,08
12	Масковичи, 80	18,53		28,05	12,54	1,06
6	Масковичи, 80	25,84		24,91	11,32	1,66

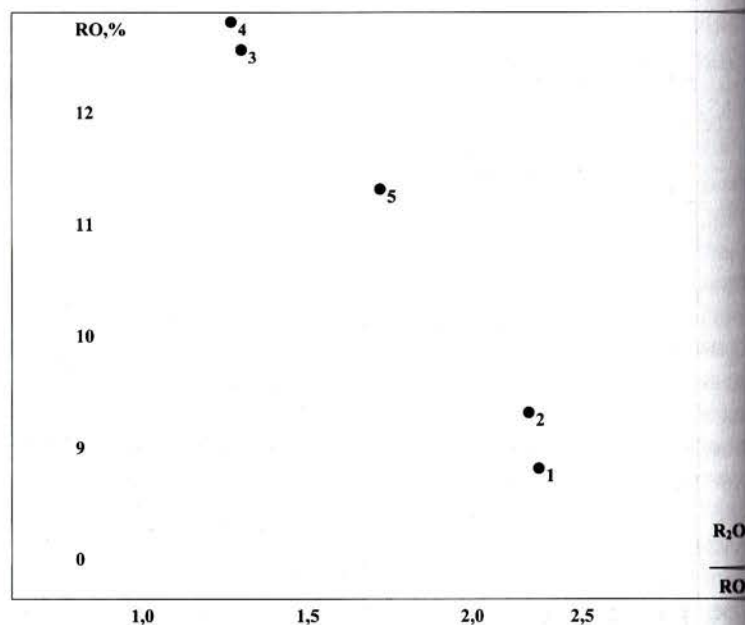

Рис. 1. Количественная характеристика стеклянных браслетов из Маскович

распространенными по форме были браслеты крученые, а по цвету — зеленые. Поступали браслеты в Масковичи из Киева (собственно киевского и византийского производства) и еще

из какого-то центра (возможно, белорусского). Обилие греческого импорта указывает на высокую покупательную способность населения в этом пункте. Кроме того, изучение масковичских стеклянных браслетов дало образцы прекрасного подражания киевскими мастерами византийским браслетам и уникальные по технике исполнения браслеты двухслойного стекла и филигранный.

Список использованных источников

1. Дралле, Р. Производство стекла / Р. Дралле, Г. Кеппелер. — М.: Издание Всесоюзного синдиката силикатной промышленности «Продасиликат», 1928.
2. Дучиц, Л.В. Отчет о полевых исследованиях 1976 г. / Л.В. Дучиц / ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 543.
3. Дучиц, Л.В. Отчет за полевой сезон 1977 г. / Л.В. Дучиц / ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 562.
4. Дучиц, Л.В. Отчет о полевых исследованиях 1978 года / Л.В. Дучиц / ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 576.
5. Дучиц, Л.В. Отчет о полевых исследованиях группы по изучению средневековых памятников белорусско-латышского порубежья в 1979 г. / Л.В. Дучиц / ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 696.
6. Дучиц, Л.В. Отчет о полевом сезоне 1980 г. группы по изучению памятников раннего средневековья в среднем течении бассейна Западной Двины / Л.В. Дучиц / ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 702.
7. Дучиц, Л.В. Отчет об археологических раскопках и разведках на северо-западе Витебской области в 1981 году / Л.В. Дучиц / ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 752.
8. Скрипченко, Т.С. О производстве двухслойных и филигранных стеклянных браслетов / Т.С. Скрипченко // Древнерусское государство и славяне. — Мн., 1983.

РЭЗЮМЭ

Т. С. Скрыпчанка

Шкляныя бранзалеты гарадзішча Маскавічы

Артыкул прысвечаны калекцыі шкляных бранзалетаў, знойдзеных падчас археалагічных раскопак гарадзішча Маскавічы ў 1976–1981 гг. Дадзеныя знаходкі сведчаць пра высокі ўзровень эканамічнага развіцця і шырокія сувязі рэгіёна. Дадаюцца табліцы, якія адлюстроўваюць хімічны склад, форму і колер бранзалетаў, а таксама іх прыналежнасць да розных майстэрняў.

SUMMARY

T. C. Skripchenko

Glass-made bracelets from the Maskovich hill-fort

The article describes the collection of glass-made bracelets, found during 1976–1981 archeological excavations in Maskovich village. Provided samples shows the high economical development and large trade connections of the region. The article is provided with tables that contains chemical composition, shape and color specification. Also a correlation table is provided, which shows attribute of the samples to different glass-making workshops and schools.

ЗНАХОДКІ НАКАНЕЧНІКАЎ СТРЭЛ З ГАРАДЗІШЧА МАСКАВІЧЫ

У. А. Плавінскі (Мінск)

Гарадзішча Маскавічы з'яўляецца эталонным помнікам беларускай археалогіі. Шматгадовыя раскопкі далі велізарны аб'ём найцікавейшага матэрыялу. Розныя катэгорыі знаходак з гарадзішча знайшлі адлюстраванне ў шэрагу публікацый [15; 21, с. 47–49; 26; 30, с. 83; 36, с. 89]. Адной з рэпрэзентатыўных катэгорый знаходак з гарадзішча Маскавічы з'яўляецца ўзбраенне, у прыватнасці зброя далёкага бою. Маскавіцкія наканечнікі стрэл публікаваліся Л.У. Дучыц і Г.В. Ласкавым [15, с. 40–41; 21, с. 47–49], якія вызначылі некаторыя тыпалагічныя характарыстыкі артэфактаў і акрэслілі іх датаванне. Металаграфічны аналіз васьмі наканечнікаў стрэл і аднаго арбалетнага балта зрабіў М.Ф. Гурын (малюнак 1: 5, 6, 7, 9, 10, 13). Гэты аналіз паказаў, што наканечнікі былі зроблены з крычнага жалеза з невялікай колькасцю і нераўнамерным размеркаваннем вугляроду ў метале [11, с. 74–75, 129, 133–134].

Разам з тым, узровень назапашвання навуковых ведаў, звязаных з выкарыстаннем лука і стрэл на старажытнарускіх землях, дазваляе на сённяшні дзень па-новаму разгледзець некаторыя знаходкі. З'яўленне новых спецыяльных прац, прысвечаных пытанням гісторыі лукаў і арбалетаў Усходняй Еўропы, даюць магчымасці больш упэўнена вызначыць датаванне і паходжанне шэрагу тыпаў стрэл [4, с. 67–71; 19, с. 63–79; 38; 39; 41]. Такім чынам, паўстае неабходнасць яшчэ раз звярнуцца да аналізу знаходак наканечнікаў з Маскавічаў.

* Выказваю шчырую падзяку С.Дз. Дзярновічу за магчымасць выкарыстоўваць неапублікаваны матэрыялы яго раскопак, А.В. Вайцяховічу за дапамогу ў працы з маскавіцкімі стрэламі, якія захоўваюцца ў навуковых археалагічных фондах Інстытута гісторыі НАН Беларусі, і М.А. Плавінскаму за прадстаўленне прамалёвак наканечнікаў са збору Браслаўскага раённага аб'яднання музеяў.

удакладніць тыпалагічную прыналежнасць і храналогію некаторых з іх.

За 16 сезонаў даследаванняў гарадзішча (у 1976–1988 раскопкі праводзіліся Л.У. Дучыц, у 2001 і 2003–2007 – С.Д. Дзярновічам¹) было знойдзена 16 жалезных наканечнікаў стрэл і 3 арбалетных балта. Стан захаванасці большасці з іх дрэнны. Два наканечнікі стрэл захаваліся фрагментарна. Тым не менш, усе 18 артэфактаў паддаюцца тыпалагічнаму вызначэнню. Усе наканечнікі чарашковыя. Сярод 16 наканечнікаў стрэл лука 5 плоскіх і 11 гранёных.

Наканечнікі стрэл лука

Чарашковыя плоскія

1. Клінападобны (1 экз.), тып 44, варыянт 2 (выкарыстоўваецца тыпалогія А.Ф. Мядзведзева [25, с. 67]). Дадзены тып быў распаўсюджаны на Русі з IX па XIV ст. Тры падобныя наканечнікі знойдзены на гарадзішчы Пруднікі, у сляях X–XIII стст. [32, с. 217]. Аналагічныя наканечнікі выяўлены ў Ноў-гарадзе ў сляях XII ст. і ў Друцку ў сляях XII–XIII стст. [25, с. 67]. У некалькі трансфармаваным выглядзе дадзены тып працягваў шырока выкарыстоўвацца на тэрыторыі Усходняй Еўропы да другой паловы XVII ст. [14, с. 284].

2–3. Лаўралістныя з упорам для чарашка (2 экз.), тып 63 (малюнак 1: 2). Падобныя наканечнікі ўжываліся да сярэдзіны XIII ст. [25, с. 74]. Сустрэкаюцца на розных старажытна-рускіх помніках, у тым ліку і ў Браслаўскім Паазер’і. Тры наканечнікі выяўлены на гарадзішчы Пруднікі [32, с. 218–219] і адзін у Браславе [2, рисунок 43: 5]. Некалькі падобных наканечнікаў знойдзены на літоўскіх гарадзішчах Каўкай (паўднёвая Літва, Алітускі раён), Восгеляй (усходняя Літва, Зарасайскі раён [38, р. 51–53, 23, раз. 2–5]).

4. Зрэзань у выглядзе вузкай выцягнутай лапатачкі (1 экз.), тып 67 (малюнак 1: 3). Дадзены тып з’яўляецца класічна мангольскім і да мангольскага нашэсця на Русі вядомы не быў. Прапорцыі пяра і чарашка маскавіцкай знаходкі складаюць 1:3, што найбольш характэрна для стрэл XIV ст. [25, с. 75]. Памеры і вага маскавіцкага экзemplяра крыху

меншыя за звычайныя. З гэтага можна меркаваць, што наканечнік з’яўляецца вырабам мясцовай вытворчасці. Зрэзні тыпу 67 знойдзены на многіх помніках, як разрабаваных манголамі, так і на не спазнаўшых мангольскай навалы. Знаходка на гарадзішчы Маскавічы мангольскага наканечніка можа з’яўляецца сведчаннем росту папулярнасці новых тыпаў стрэл, якія паступова пранікалі на тэрыторыю Полацкай зямлі і, у прыватнасці, у Браслаўскае Паазер’е. Адзін з найбольш ранніх падобных зрэзняў на тэрыторыі Полацкай зямлі знойдзены на Верхнім замку Полацка ў напластаваннях 40-х гадоў XIII ст. [34, рисунок 30: 2]. У Віцебску наканечнік тыпу 67 знойдзены ў слаі другой паловы XIII ст. [8, с. 71, рисунок 73: 8]. Яшчэ адзін падобны наканечнік знойдзены на суседнім з Маскавічамі гарадзішчы Пруднікі [32, с. 219, рисунок 2: 8]. Пра хуткае распаўсюджанне мангольскіх стрэл на тэрыторыі Полацкай зямлі сведчаць не толькі знаходкі зрэзняў тыпу 67, а яшчэ і наканечнікі іншых мангольскіх тыпаў. Сярод іх – буйны рабичны (тып 49) з Верхняга замку Полацка [34, рисунок 30: 14], вёслападобныя (тып 66) з Друцка [2, рисунок 72: 25] і Віцебска [8, с. 177, табліца 6: 9].

5. Ромбападобны, тып якога даволі складана дакладна вызначыць з-за страты яго ніжняй часткі (малюнак 1: 1). Складанасць выклікае таксама вызначэнне формы пяра, якая падзецца некалькі кілепадобнай. Экзemplяр браўся на аналіз М.Ф. Гурыным [11, рисунок 33: 20]. У рэканструкцыі Г.В. Ласкавага наканечнік падаецца без упора [21, рыс. 3: 2]. У такім выпадку яго можна аднесці да тыпу рабичных без упора (тып 47), які быў распаўсюджаны да канца XI ст. [25, с. 67]. Але, калі дапусціць, што наканечнік меў упор, яго можна аднесці да ромбападобных з пашырэннем у ніжняй трэці даўжыні пяра (тып 40), што былі распаўсюджаны ў X–XIV стст. [25, с. 64].

Чарашковыя гранёныя

6. Пірамідальныя трохгранныя (1 экз.), тып 76, трэці варыянт. Тып распаўсюджаны ў X–XII стст. [25, с. 79]

7–13. Шылападобныя квадратнага сячэння з простым упорам (7 экз.), тып 90, першая разнавіднасць (малюнак 1:

4–9). Згодна з А.Ф. Мядзведзевым, яны з'явіліся на рубяжы нашай эры [25, с. 83] і выкарыстоўваліся да другой паловы XVII ст. [14, с. 282]. Такія стрэлы ёсць і на суседніх помніках. На гарадзішчы Пруднікі знойдзена каля 5 экзemplараў у сляях X–XIV стст. [32, с. 219]. Два падобныя наканечнікі знойдзены на Замчышчы ў Мінску ў пятым будаўнічым гарызонце, паводле Э.М. Загарульскага, які датуецца пачаткам XII ст. [16, с. 142]. Тры наканечнікі паходзяць з сярэдняга слою гарадзішча Лукомль, з напластаванняў XII–XIII стст. [35, с. 45]. Каля 20 наканечнікаў тыпу 90 знойдзена на гарадзішчах Літвы ў сляях X–XIII стст.: гарадзішчы Апуоле (заходняя Літва, Скуадаскі раён), Аўкштадварыс (паўднёваўсходняя Літва, Тракайскі раён), Каўкай (паўднёвая Літва, Алітускі раён [38, с. 64–67, 128]). Некалькі падобных наканечнікаў знойдзена ў Герцыке [42, 14 tabl.: 1, 2].

14. Шылападобны квадратнага сячэння без упора (1 экз.), тып 93 (малюнак 1: 10). Дадзены тып быў распаўсюджаны з X [25, с. 84] па XVII ст. [14, с. 281]. Стрэлы тыпу 93 знойдзены таксама ў Браславе [2, малюнак 43: 12], Дрысвятах [31, рисунок 2: 5] і ў Герцыке [42, 14 tabl.: 4].

15. Вузкі шылападобны рабмічнага сячэння з перахопам ля чарашка (1 экз.), тып 95 (малюнак 1: 11). Гэты тып быў распаўсюджаны ў VIII–XIV стст. [25, с. 84]. Яшчэ па аднаму экзemplару тыпу 95 знойдзена ў Браславе [2, рисунок 43: 12] і Дрысвятах [31, рисунок 2: 7]. Аналагічны наканечнік паходзіць з Друцка, са слою пажару канца XI – пачатку XII ст. [2, рисунок 72: 7; 3, с. 140]. Аналагічныя наканечнікі паходзяць з гарадзішча Асатэ (Крустпілскі раён [33, табліца X: 9]).

16. Ромбападобны з пашырэннем у верхняй трэці даўжыні пярэ з масіўнай галоўкай і ўпорам (1 экз.) (малюнак 1: 12). Дакладных аналогій у тыпалогіі А.Ф. Мядзведзева няма. Найбольш блізкі тып – тып 97 [25, с. 85]. Падобныя стрэлы знайшлі адлюстраванне ў тыпалогіі А.В. Двурэчанскага. Згодна з ёй, маскавіцкі экзemplар найбольш блізкі да тыпу 3 і 4, што датуецца IX–XV стст [14, с. 282–282].

Відавочна, што датаванне маскавіцкіх наканечнікаў стрэл не супярэчыць агульнапрынятай храналогіі помніка XI–XIII стст. [15, с. 31; 12, с. 105]. Улічваючы не значную колькасць

стрэл і іх тыпалагічную разнастайнасць, можна казаць пра выпадковае з'яўленне наканечнікаў у культурных напластаваннях гарадзішча.

Варта разгледзець суадносіны колькасці маскавіцкіх наканечнікаў стрэл з сінхроннымі помнікамі Браслаўскага Паазер'я.

Табліца 1

Колькасць знаходак стрэл лука ў культурных сляях найбольш даследаваных пасяленчых помнікаў Браслаўскага Паазер'я

Помнік	Даследаваная плошча	Колькасць наканечнікаў стрэл лука	Датаванне культурнага слою эпохі Сярэднявечча і Ранняга Новага часу
Браслаў, Гарадзішча, Замкавая гара	900 м.кв	16	X–XVIII стст.
Дрысвяты, гарадзішча і селішча	950 м.кв	больш за 30	X–XVII стст.
Маскавічы	2730 м.кв	16	X–XIII стст.
Пруднікі, гарадзішча і селішча	2450 м.кв	больш за 100	IX–XVII стст.

Па колькасці знаходак наканечнікаў стрэл у суадносінах з даследаванай плошчай Маскавічы саступаюць усім іншым помнікам рэгіёна. Такую сітуацыю можна патлумачыць у першую чаргу функцыямі маскавіцкага гарадзішча ў сістэме Браслаўскага Паазер'я часоў Полацкага княства. Можна пагадзіцца з меркаваннем Л.У. Дучыц, што, да прыходу крыжакоў, Маскавічы выконвалі найперш за ўсё гаспадарчыя функцыі, гарадзішча было эканамічным цэнтрам. А напады Літвы першапачаткова прыпадалі, у першую чаргу, на Браслаў і Дрысвяты [15, с. 90].

Неабходна таксама зазначыць, што вялікая колькасць наканечнікаў стрэл на Прудніках і адносна вялікая на Дрысвятах тлумачыцца таксама больш доўгім функцыянаваннем у параўнанні з Маскавічамі. Маскавіцкія ж наканечнікі належыць да IX–XIII стст. Варта заўважыць, што большасць стрэл з гарадзішча – гранёныя. Лічыцца, што гранёная форма пярэ

стала пашырацца з XII ст., што было абумоўлена ўдасканаленнем даспехаў. Такая тэндэнцыя прасочваецца на многіх добра датаваных старажытнарускіх помніках [24, с. 153–171; 16, с. 220; 34, с. 61]. Да сярэдзіны/другой паловы XIII ст. належыць маскавіцкі зрэзань, як і арбалетныя балты, гаворка пра якія пойдзе ніжэй. Такім чынам, большасць наканечнікаў характэрныя для XII–XIII стст. Аналагічная сітуацыя назіраецца і ў Браславе, дзе большасць стрэл паходзяць з сярэдняга слою гарадзішча, які датуецца XI–XIII стст. [1, с. 101–102].

Г.В. Ласкавы вытлумачыў такую сітуацыю зменамі ў ваеннай арганізацыі войскаў сядзіб-замкаў паўночнага захаду Полацкай зямлі, выкліканымі эвалюцыяй ваенных тэхналогій. З распаўсюджаннем складаных лукаў, арбалетаў з бранябойнымі стрэламі тут узнікае асобная катэгорыя воінаў – стральцоў [21, с. 54]. З гэтым меркаваннем можна часткова пагадзіцца, але трэба адзначыць яшчэ адзін фактар. Знаходкі гранёных наканечнікаў, зрэзня, арбалетных балтоў могуць сведчыць пра ўзрастанне ваеннай напружанасці ў рэгіёне з другой паловы XII ст. Яшчэ больш напружаная сітуацыя мусіла скласціся тут у першай палове XIII ст. са з’яўленнем у Ніжнім Падзвінні крыжакоў і павялічэннем ваеннай актыўнасці літвы. Паходы літвы, якія праходзілі праз землі Полацкага княства, згадваюцца пад 1183, 1203, 1216, 1225 гг. [27, с. 37, 45], пра іх узгадвае аўтар «Слова аб Палку Ігаравым» [23, с. 137–138], Мацей Стрыйкоўскі (пад 1244 г., калі баявыя дзеянні разгарэліся непасрэдна на Браслаўшчыне, аб чым глядзі ніжэй).

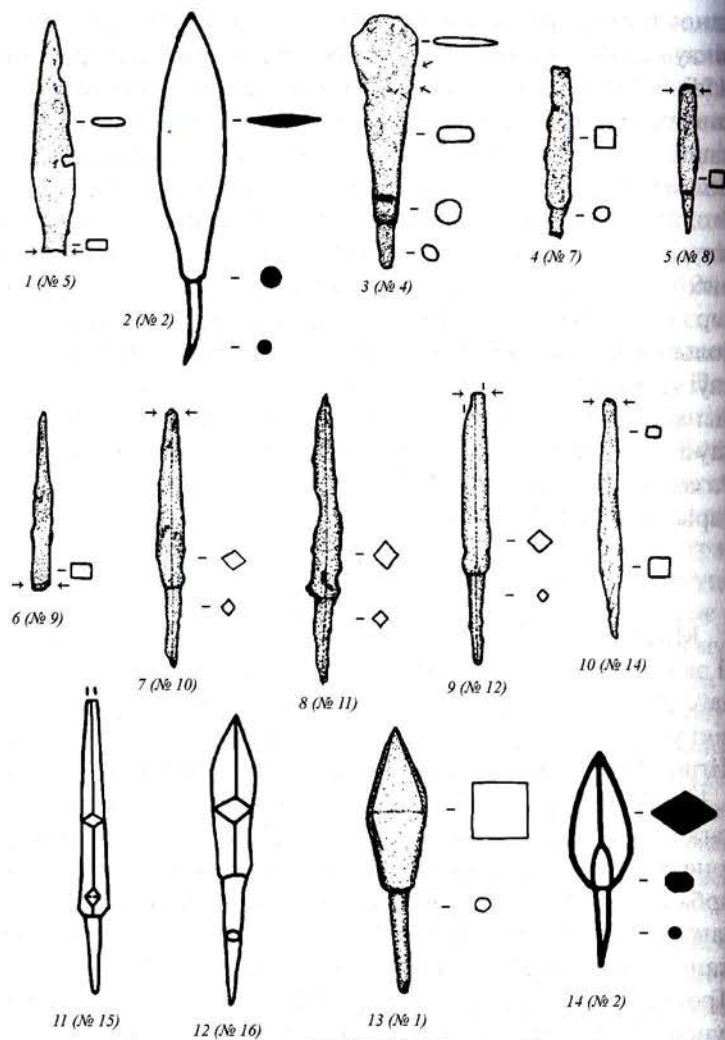
Вартымі ўвагі з’яўляюцца суадносіны колькасці наканечнікаў стрэл і наканечнікаў дроцікаў, знойдзеных у Маскавічах. На гарадзішчы знойдзена 16 стрэл і 11 дроцікаў [21, с. 49], палову ад якіх складаюць аднашыпныя чарашковыя экземпляры. Найбольшая колькасць такіх дроцікаў знойдзена на тэрыторыі сучаснай Эстоніі [5, с. 186]. Лічыцца, што менавіта адтуль яны распаўсюдзіліся на тэрыторыю ўсёй Паўднёва-Усходняй Прыбалтыкі і Паўночнага Захаду Расіі. На тэрыторыі Беларусі яны з’явіліся яшчэ ў X ст., але шырока распаўсюдзіліся тут у XI–XIII — пач. XIV ст. [29, с. 255]. Су-

адносіны колькасці знаходак наканечнікаў стрэл і наканечнікаў дроцікаў на Маскавічах адлюстроўваюць памежнае становішча гарадзішча і асноўны накірунак ваенна-тэхнічных кантактаў яго жыхароў, бо лукі былі не самым папулярным відам зброі ў насельніцтва Паўднёва-ўсходняй Прыбалтыкі. Большае значэнне мела ручная кідальная зброя [37, с. 172]. Згодна з каталогам знаходак наканечнікаў стрэл В. Казакевічуса, на гарадзішчах Літвы знойдзена ўсяго каля 350 жалезных наканечнікаў стрэл II–XIII стст. Колькасць жа ўласна сярэднявечных наканечнікаў яшчэ меншая, а абсалютная іх большасць знойдзена ў напластаваннях усяго трох гарадзішчаў: Апуоле, Аўштадварыс і Каўкай [38, с. 123–124]. Такім чынам бачна, што на комплекс узбраення жыхароў Маскавічаў аказала заўважны ўплыў суседства з балцкімі плямёнамі. Разам з лукамі жыхары Браслаўскага Паазер’я актыўна выкарыстоўвалі і ручную кідальную зброю.

Арбалетныя балты

Маскавіцкія балты адносяцца да тыпаў 14 (2 экз.) і 16 (1 экз.) (малюнак 1: 13, 14 [25, с. 95; 39, с. 95–112]). Час іх распаўсюджвання прыпадае на XIII–XV стст. Падобныя наканечнікі ў вялікай колькасці сустракаюцца на тэрыторыі Латвіі Літвы, Польшы якія сутыкнуліся з агрэсіяй крыжакоў [20, с. 101; 33, с. 46]. Падобныя знаходкі на тэрыторыі Браслаўскага Паазер’я тлумачацца, перш за ўсё, знаходжаннем яго ў зоне сутыкнення тут інтарэсаў палачан з крыжакамі і літвой. Арбалеты на Беларусі з’явіліся ў сярэдзіне XIII ст. у выніку кантактаў з крыжакамі [7, с. 40–41]. Да XIII–XIV стст. належаць знаходкі дэталей арбалетаў з Беларускага Панямоння (Гродна [9, с. 166, рисунок 88: 2, 6], Ваўкавыск [17, с. 111, рисунок 32: 5], Навагрудак [10, с. 105, рисунок 81: 4, 5]).

Зазначым, што вялікая колькасць арбалетных наканечнікаў знойдзена на суседнім з Маскавічамі гарадзішчы Пруднікі, дзе выяўлены 41 болт сярэдзіны XIII — сярэдзіны XIV стст. [32, с. 220]. Планіграфія і марфалогія пруднікаўскіх балтоў сведчаць, што ў культурны пласт помніка яны патрапілі, хутчэй за ўсё, у выніку нападу з боку крыжакоў. З пэўнай

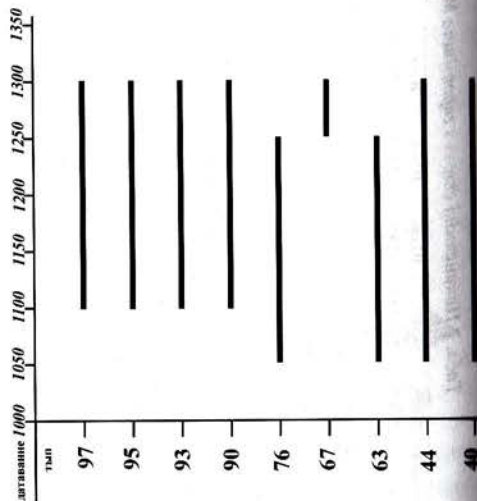
Мал. 1. Наканечнікі стрэл лука і арбалетныя балты з гарадзішча Маскавічы (нумары ў дужках адпавядаюць нумарам у табліцах 2 і 3, стрэлкамі пазначаны месцы металаграфічных аналізаў М.Ф. Гурына): 1–12 – наканечнікі стрэл лука; 13–14 – арбалетныя балты (1, 3–8, 10 – мал. У.А. Плавінскага; 9, 13 – мал. М.А. Плавінскага; 2, 14 – пав. Г.В. Ласкавага; 11–12 – пав. Л.У. Дучыц)

Табл. 2 Наканечнікі стрэл з гарадзішча Маскавічы

№	Тып	Датаванне	Агульная даўж.	Даўж. пара	Даўж. чарашка	Шыр. пара	Шыр. чарашка	Вага (г)	Заўвагі	Крыніца інфармацыі	Месца захавання	Мал.
1	44-2	XI–XIII стст.	80	60	20	15	3	–	Чарашок пагнуты	15, с. 40-41	БРАМ	–
2	63	XI–XIII стст.	–	–	–	–	–	–	Чарашок абломаны	21, рыс. 3:1	БРАМ	1:2
3	63	XI–XIII стст.	–	–	–	–	–	–	Браўся на аналіз М.Ф. Гурыным	15, с. 40-41	БРАМ	–
4	67	др. п. XIII ст.	58	47	11	15	4	6,36	Чарашок не захаваны/Браўся на аналіз М.Ф. Гурыным	11, рыс. 33:19 21, рыс. 3:7	ІГ НАН Беларусі	1:3
5	40 (47?)	XI–XIII стст.	53	53	–	10	–	3,41	Чарашок не захаваны/Браўся на аналіз М.Ф. Гурыным	11, рыс. 33:20; 15, рыс. 22:7; 21, рыс. 3:2	ІГ НАН Беларусі	1:1
6	76:3	XII–XIII стст.	–	–	–	–	–	–	–	15, с. 40-41	БРАМ	–
7	90	XII–XIII стст.	39	33	6	6	4	5,36	–	13, рыс. 20	ІГ НАН Беларусі	1:4
8	90	XII–XIII стст.	35	25	10	4	3	2,42	Захавалася толькі ніжняя палова наканечніка. Браўся на аналіз М.Ф. Гурыным	11, рыс. 33:25	ІГ НАН Беларусі	1:5
9	90	XII–XIII стст.	41	41	–	5	–	2,48	Захавалася толькі галоўка. Браўся на аналіз М.Ф. Гурыным	11, рыс. 33:24	ІГ НАН Беларусі	1:6
10	90	XII–XIII стст.	58	40	18	6	4	4,49	Браўся на аналіз М.Ф. Гурыным	11, рыс. 33:22	ІГ НАН Беларусі	1:7
11	90	XII–XIII стст.	65	45	20	6	4	5,29	–	15, с. 40-41	ІГ НАН Беларусі	1:8
12	90	XII–XIII стст.	61	41	20	6	3	–	Браўся на аналіз М.Ф. Гурыным	11, рыс. 33:21	БРАМ	1:9
13	90	XII–XIII стст.	76	53	23	6	4	–	–	21, рыс. 33:4	БРАМ	–
14	93	XI–XIII стст.	54	41	13	5	3	3,38	Браўся на аналіз М.Ф. Гурыным	11, рыс. 33:23; 21, рыс. 3:5	ІГ НАН Беларусі	1:10
15	95	XII–XIII стст.	68	50	18	6	3	–	–	21, рыс. 3:3; 15, рыс. 22:6	БРАМ	1:11
16	97	XI–XIII стст.	66	36	30	10	5	–	Браўся на аналіз М.Ф. Гурыным	15, рыс. 22:5; 21, рыс. 3:8; 11, рыс. 33:18	–	1:12

Табл. 3 Арбалетныя балты з гарадзішча Маскавічы

№	Тып	Датаванне	Агульная даўж.	Даўж. пара	Даўж. чарашка	Шыр. пара	Шыр. чарашка	Заўвагі	Крыніца інфармацыі	Месца захоўвання	Мал.
1	14	др. п. XIII – п. п. XIV ст.	61	38	23	13	4	Браўся на аналіз М.Ф. Гурыным	21, рас. 3: 9	БРАМ	1: 13
2	16	др. п. XIII – п. п. XIV ст.	59	33	26	13	3		21, рас. 3: 10	—	1: 14
3	16	др. п. XIII – п. п. XIV ст.	60	34	26	10	3		21, рас. 3: 8	—	—

Мал. 2. Храналогія наканечнікаў стрэл з гарадзішча Маскавічы

доляй асцярогі можна меркаваць, што араблетныя наканечнікі патрапілі на Маскавічы ў выніку падзей сінхронных з нападам крыжакоў на Пруднікі.

У кантэксте знаходак з Браслаўскага Паазер'я можна прыгадаць, што Мацей Стрыйкоўскі ў сваёй вершаванай хроніцы пад 1244 г. паведамляе пра сутычку войскаў Міндоўга з палачанамі і немцамі, недалёка ад Браслава [40, s. 195–196]:

*Мендог жа, убачыўшы ваяўнічую зброяную сілу,
І спустошаныя воласці Айчыны сваёй мілай
З Літвы і Жамойці лепшае рыцарства сабраў
І харугвы асобныя з павеатаў у адзінае з'яднаў
Вось прывёў ён іх пад возера Браслаўскае глыбокае
Пры якім вольна раскінулася поле шырокае,
Дзе шматлікія пагоркі і лагчыны стаялі гола
Толькі зрэдку дзе дубровы аздаблялі наваколле.*

...

*Параненыя енчуць, коні іржуць, грукат зброі на кожным кроку
Стрэлы са свістам, як дождж, з лукаў крывых вылятаюць
Адны з арбалетаў цяляць, а тыя з прашчы камяні выпускаюць...*

[пераклад паводле: 29, с. 74].

Нельга дакладна сказаць, што меў на ўвазе аўтар пад крывымі лукамі. Можна дапусціць, што гэта былі складаныя лукі. Але ж галоўнае, мы бачым, што ў бойцы адначасова прымаюць удзел як ваяры з лукамі, так і арбалетчыкі. Цяжка вызначыць дакладна, хто з удзельнікаў апісаных падзей, акрамя крыжакоў, яшчэ выкарыстоўваў арбалеты, але вядома, што на пачатку XIII ст. палачане яшчэ не ўзялі арбалеты на ўзбраенне. Пра гэта даведваемся з Хронікі Лівоніі Генрыхы Латвійскага. У 1206 г. войскі князя Уладзіміра асадзілі замак Гольм. Аўтар хронікі паведамляе: «Русские же, не знавшие арбалетов, но привычные к стрельбе из луков, бились много дней...» [22, с. 91]. У той жа час, ужо ў 1252 г. у войску Міндоўга былі атрады арбалетчыкаў з нямецкіх наёмнікаў [18, с. 543; 25, с. 92].

Такім чынам, аналіз асартыменту і храналогіі знаходак зброі далёкага бою з Маскавіч дазваляе меркаваць, што да другой паловы XII ст. ваенныя функцыі гарадзішча былі менш значнымі чым гандлёва-эканамічныя. Пра гэта свед-

чыць невялікая колькасць знойдзеных наканечнікаў стрэл. Але з другой паловы XII ст. ваенная напружанасць, вядучая, узрастае, што, у сваю чаргу, тлумачыцца як большай колькасцю набегу літвы, так і з'яўленнем тут у першай палове XIII ст. заходнееўрапейскіх рыцараў. Тое, што ў XIII ст. Браслаўскае Паазер'е было заходнім рубяжом Полацкага княства, уплывала і на комплекс зброі далёкага бою яго жыхароў, дзе старажытнарускія традыцыі спалучаліся з традыцыямі суседніх балцкіх плямёнаў і крыжакоў.

Літаратура

1. Алексеев, Л.В. Раскопки древнего Браслава / Л.В. Алексеев // КСИА. — 1960. — Вып. 81. — С. 95–106.
2. Алексеев, Л.В. Полоцкая земля: Очерки истории Северной Белоруссии в IX–XIII вв. / Л.В. Алексеев. — М.: «Наука», 1966. — 296 с., ил.
3. Алексеев, Л.В. Западные земли домонгольской Руси: очерки истории, археологии, культуры: в 2 кн. / Л.В. Алексеев; Ин-т археологии РАН. — М.: Наука, 2006. Кн. 1. — 2006. — 289 с.
4. Артемьев, А.Р. Наконечники стрел из Изборска / А.Р. Артемьев // КСИА. — 1978. — Вып. 155. — С. 67–71.
5. Артемьев, А.Р. О редких типах наконечников копий в Новгороде и Новгородской земле / А.Р. Артемьев // Материалы по археологии Новгородской земли 1990. М., 1991. — С. 183–197.
6. Артемьев, А.Р. Проблемы выделения монголо-татарского комплекса вооружения среди древнерусских материалов XIII в. / А.Р. Артемьев // Восточная Европа в средневековье: К 80-летию В.В. Седова / редкол.: Н.А. Макарова [и др.]. — М.: Наука, 2004. — С. 143–152.
7. Бохан, Ю.М. Арбалет / Ю.М. Бохан, М.А. Плавинский // Археология Беларуси: энциклопедия. У 2 т. Т. 1. А–К / редкол.: Т.У. Бялова (гал. ред.) [и др.]. Мн.: Беларус. Энцикл. імя П. Броўкі. — 2009. — 496 с.: ил.
8. Бубенько, Т.С. Средневековый Витебск. Посад — Нижний замок (X — первая половина XIV в.) / Т.С. Бубенько. — Витебск: Издательство УО «ВГУ им. П.М. Машерова», 2004. — 276 с., ил.
9. Воронин, Н.Н. Древнее Гродно / Н.Н. Воронин // МИА. — Вып. 41. — 240 с., 112 ил.
10. Гуревич, Ф.Д. Древний Новогрудок: посад — окольный город / Ф.Д. Гуревич. — Л.: Наука, 1981. — 160 с., ил.
11. Гуринов, М.Ф. Кузнечное ремесло Полоцкой земли. IX–XIII вв. / М.Ф. Гуринов. — Мн.: Наука и техника, 1987. — 151 с., ил.
12. Дернавич, С.Д. Исследования на городище у д. Масковичи Браславского района Витебской области в 2001 г. / С.Д. Дернавич // МАБ. — № 6. — 2003. — с. 103–109.
13. Дернавич, С.Д. Отчет об археологических исследованиях в Северной Белоруссии в 2006 г. / С.Д. Дернавич / ААНД ДНУ «Институт истории НАН Беларуси». — № 2343.
14. Двуреченский, О.В. Наконечники стрел Московской Руси и Русского государства XV–XVII веков / О.В. Двуреченский // Археология Подмосковья: Материалы научного семинара. Выпуск 3. — М.: Институт археологии РАН, 2007. — с. 277–331.
15. Дучыц, Л.У. Браслаўскае Паазер'е ў IX–XIV стст.: Гісторыка-археалагічны нарыс / Л.У. Дучыц. — Мн.: Навука і тэхніка, 1991. — 120 с., ил.
16. Загорюльский, Э.М. Возникновение Минска / Э.М. Загорюльский. — Мн.: Издательство БГУ, 1982. — 358 с., ил.
17. Зверуго, Я.Г. Древний Волковыск (X–XIV вв.) / Я.Г. Зверуго. — Мн.: Наука и техника, 1975. — 144 с., ил.
18. Ипатьевская летопись / Полное собрание русских летописей. Том второй. — М.: «Языки русской культуры», 1998. — 648 с.
19. Кильдюшевский, В.И. Оружие XIV–XVI вв. из раскопок крепости Орешек / В.И. Кильдюшевский // Раннесредневековые древности северной Руси и её соседей. — СПб.: Институт истории материальной культуры РАН, 1999. — с. 79.
20. Кирпичников, А.Н. Крюк для натягивания самострела (1200–1240) / А.Н. Кирпичников // КСИА. — 1971. — Вып. 125. — С. 100–102.
21. Ласкавы, Г.В. Узбраенне воінаў XII–XIII стст. з феадальных сядзіб-замкаў паўночнага захаду Полацкай зямлі (па матэрыялах раскопак гарадзішчаў Пруднікі і Маскавічы) / Г.В. Ласкавы // Старонкі гісторыі Беларусі. — Мн.: Навука і тэхніка, 1992. — С. 47–57.
22. Латвийский, Генрих. Хроника Ливонии / Генрих Латвийский. — Введение, перевод и комментарии С.А. Анненского. 2-е издание. — М.—Л.: Изд. Акад. Наук СССР, 1938. — 351 с.
23. Лихачев, Д.С. «Слово о полку Игореве»: Ист.-лит. очерк. Пособие для учителей / Д.С. Лихачев. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Просвещение, 1982. — 176 с., ил.
24. Медведев, А.Ф. Оружие Новгорода Великого / А.Ф. Медведев // МИА. — 1959. — № 65. — С. 122–191.

25. Медведев, А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. / А.Ф. Медведев // САИ. — Вып. Е1–36. — М.: Наука, 1966. — 184 с., ил.
26. Мельникова, Е.А. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарии / Е.А. Мельникова. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. — 496 с., ил.
27. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. // Полное собрание русских летописей. Т. 3. М.—Л.: Издательство Академии Наук СССР», 1950.
28. Плавинский, Н.А. Одношпильные черешковые дротики с территории Беларуси / Н.А. Плавинский // Археология и история Пскова и Псковской земли. Материалы научных семинаров за 2001–2002 гг.: Сб. статей. — Псков: Издательство ГУК «Государственный центр народного творчества», 2003. — С. 253–257.
29. Памяць: Гіст. дакум. хроніка Браслаўскага раёна. — Мн.: «Паліграффармленне». 1998. — 709 с.: ил.
30. Разлуцкая, А. Паляванне старажытных браслаўчан (паводле археалагічных дадзеных) / А. Разлуцкая // Браслаўскія чытанні 2000. Матэрыялы V-й міжнароднай навукова-краязнаўчай канферэнцыі прысвечанай 935 годдзю першай згадкі Браслава ў пісьмовых крыніцах. — Браслаў, 2001. — С. 83–85.
31. Семенчук, Г.Н. Раннесредневековый археологический комплекс Дрисвяты / Г.Н. Семенчук // Lietuvos archeologija. — 2001. Т. 21. — С. 299–310.
32. Шадыро, В.И. Средневековые наконечники стрел лука и арбалета из поселения у д. Прудники / В.И. Шадыро, Г.В. Ласкавый // ГАЗ. — 1994. — № 4. — С. 217–224.
33. Шноре, Э.Д. Асотское городище / Э.Д. Шноре // Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР. — Рига, 1961. — Т. II.
34. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.) / Г.В. Штыхов. — Мн.: Наука и техника, 1975. — 136 с., ил.
35. Штыхов, Г.В. Города Полоцкой земли (IX–XIII вв.) / Г.В. Штыхов. — Мн.: Наука и техника, 1978. — 160 с., ил.
36. Щеглова, В. Материалы о животноводстве и охоте на территории Северной Беларуси в средние века / В. Щеглова, М. Ткачев, Я. Зверуго, Л. Дучиц // ГАЗ. — 2006. — № 21. — С. 89–94.
37. Atgāzis, M. Dzelzs iedzņa šķēpu gali ar atrakpēm Latvijā / M. Atgāzis // Archeologija un etnogrāfija. — 1974. — Vol. XI. — S. 154–173.

38. Kazakevičius, V. Geležies amžiaus strėlės Lietuvoje (II–XII/XIII amžius) / V. Kazakevičius. — Vilnius: Išlėjo Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2004. — 136 p., iliustr.
39. Rackevičius, G. Arbaletas ir lankas Lietuvoje XIII–XVI a. / G. Rackevičius. — Vilnius: pilių tyrimo centras “Lietuvos pilys”, 2002. — 296 p., iliustr.
40. Strykowski, M. O początkach, wywodach, dzielnościach, Sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, zemojdzkiego i ruskiego / M. Strykowski. — Warszawa, 1978.
41. Świętosławski, W. Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII w. / W. Świętosławski. — Łódź: Drukarnia Wydawnictw Naukowy SA, 1997. — 128 s.
42. Vilcāne, A. Senā Jersika / A. Vilcāne. — Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004. — 1151 p., iliustr.

РЕЗЮМЕ

В. А. Плавинский

Находки наконечников стрел с городища Масковичи

Многолетние исследования городища Масковичи дали огромный объем археологического материала, среди которого встречаются и находки оружия дальнего боя. Всего за годы раскопок на памятнике было найдено 16 наконечников стрел лука и 3 арбалетных болта.

Все масковичские наконечники являются черешковыми. Среди них 5 плоских и 11 граненых. Интерес вызывает срез типа 67 по А.Ф. Медведеву, который ранее интерпретировался исследователями как ланцетовидный наконечник. Такие срезы распространились в Восточной Европе после монгольского нашествия. Факт доминирования граненых стрел может свидетельствовать об усилении военной опасности в регионе с XII в. Это объясняется началом набегов Литвы на древнерусские территории, в том числе и на земли Полоцкого княжества. К тому же, в начале XIII в. в регионе Браславского Поозерья появляются крестоносцы, походы

которых вглубь Полоцкой земли становятся систематическими с конца XIII в. С их приходом, вероятнее всего, связаны находки арбалетных болтов в регионе, в том числе и трех наконечников на городище Масковичи.

SUMMARY

U. A. Plavinski

Finds of Arrowheads from the Mascavichy Hillfort

Long-term researches of Maskovichi hillfort have given numerous archaeological materials among which there are also finds of the weapons of distant fight. All the arrowheads from Maskavichy are tanged. Among them 5 are flat and 11 are edged. Interest causes arrowhead of type 67 after A. Medvedev, which was earlier wrongly interpreted as arrowhead of type 62. The arrows of type 67 have extended in the Eastern Europe after the Mongolian invasion. The fact of domination of edged arrowheads can testify to growth of military danger in the region in the 12th century. It testifies the beginning of the Lithuanian tribes attacks on Old Rusian territories, including in territory which belonged to Polatsk. Besides at the beginning of the 13th century crusaders appear on the lands of Polatsk. With their arrival are connected finds of crossbow bolts in the region. Including 3 bolts from the Maskovichi hillfort.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ О КОНТАКТАХ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДИЩА МАСКОВИЧИ С ВИЗАНТИЕЙ И СТРАНАМИ ВОСТОКА

— o —
К. А. Лавыш (Минск)

Масковичи — городище, известное своими разнообразными находками. Наряду с основной массой восточнославянских находок обнаружены и многочисленные предметы, свидетельствующие о контактах со скандинавами (равноплечная фибула, обломки костей с руническими надписями и рисунками), а также изделия, привезенные из Византии и стран Востока — стеклянные браслеты и каменные бусы. Эти последние изделия немногочисленны, но тем не менее, дают представление о характере этого направления контактов местного населения.

По подсчетам автора раскопок Л.В. Дучиц, в Масковичах найдено 250 фрагментов стеклянных браслетов [11, с. 58]. Большинство находок, как и во всех восточнославянских городах — древнерусского производства. Основная масса масковичских браслетов имеет киевское происхождение, однако по сравнению с материалами других городов очень высок процент импортных византийских браслетов — 13% (для сравнения Киев — 9%, Смоленск — 5%, Новгород — 1,5%, замок в Свислочи — 6%, Рогачев — 4,2%, замок в Вишине — 2%, Мозырь — 1,4%, Витебск — 1%) [16, с. 6–8; 21, с. 106]. Для них характерно высокое содержание бора — 0,5–1 %, использование в качестве красителя кобальта, и вследствие этого присутствие мышьяка, более или менее значительное количество магния и кальция с повышенным содержанием стронция и преобладанием натрия над калием [16, с. 11].

К византийским изделиям относятся браслеты плосковыпуклые, плосковыпуклые вдвое, плосковыпуклые с усложненным профилем (рубчатым или рифленным), треугольные

и прямоугольные в сечении. Их преобладающие цвета — темно-синий, полученный при помощи кобальта и черный. Реже встречаются голубой (бирюзовый), болотный, темно-зеленый. Самый распространенный тип византийских браслетов в Масковичах — треугольные в сечении темно-синего и реже черного цвета. Отдельную небольшую группу предполагаемых византийских браслетов составляют рубчатые (рифленные) черного цвета браслеты. Т.С. Скрипченко предположила, что они могут быть кавказского происхождения [5, № 30]. Действительно, черный цвет характерен для стеклянных браслетов Закавказья IX—XIII вв., однако точно определить место производства подобных браслетов пока не представляется возможным из-за малого числа публикаций. Они могли производиться как в Византии, так и в других причерноморских центрах. Браслеты аналогичного сечения найдены в Гомеле (два фрагмента красно-печеночного цвета; Музей «Гомельский дворцово-парковый ансамбль»), а также в Керчи (синего цвета; Национальный музей истории Украины). Кроме того, из Маскович происходят древнерусские подражания византийским браслетам [16, с. 7].

По мнению Т.С. Скрипченко, главным поставщиком браслетов в Масковичи был Киев, который импортировал также византийские браслеты [16, с. 8]. Масковичи были местным торговым центром, поселение соединяло в себе функции крепости, феодальной вотчины и торговой фактории. Оно находилось в удобном географическом положении: от Масковичей был удобный выход в Западную Двину, которая связывала Прибалтику и Восток. С Западной Двины можно было попасть в реку Великую и далее к Пскову и Новгороду. Свидетельством развитой торговли в Масковичах выступают найденные там бронзовые гири-разновесы. Они служили для сверки денежно-весовых единиц, которые имелись в обращении; их находят на территориях, где обращались куфические дирхемы и серебряные слитки. На Масковичском городище найдены 4 такие гири (38,14 г, 30,9 г, 20,5 г, 12,04 г; конец X — начало XII вв.), большая железная гиря с петлей для подвешивания (вес 2,02 кг), а также более

десяти вспомогательных гирек-фрагментов украшений (фибул, браслетов, перстней) [11, с. 69—70].

Византийские стеклянные браслеты найдены на территории собственно Византии (Коринф), Болгарии (Плевен, Ловеч, Велико Тырново, Плиска, Преслав, Варна, Перник, Пловдив, Стара и Нова Загора, Нессебор), Сербии (Поповицы около Неготина), Восточного Причерноморья и Крыма (Тмутаракань, Саркел—Белая Вежа, Херсонес, Керчь), Армении (Двин), Азербайджана (Оренкал, городище Чукур-Юрт близ Баку, селище Рамана в 20 км от Баку), Северного Кавказа (могильник Мартан-Чу, Агачкалинский могильник) [21, с. 122, 118, 121, 115, 109, 111, 113, 116—117, 131]. В самой Византии стеклянные браслеты, как и бусы, редки. Они являлись, в основном, частью материальной культуры населения окраин византийского мира. Это население находилось на более низком этапе социального и культурного развития и имело собственную систему ценностей, в которой стеклянные украшения могли иметь высокий статус. По предположению Ю.Л. Щаповой византийские украшения из стекла были специальным экспортным товаром [21, с. 102—103]. Нижнюю хронологическую границу византийских браслетов — IX в. — определяют находки в Болгарии, верхнюю — XIII в. — находки в Херсонесе.

Византийские браслеты от древнерусских отличает, в первую очередь, химический состав стекла — они принадлежат к классу натриево-кальциево-кремнеземных стекол (к обоим его подклассам — содовым и золистым). Во-вторых, они объединены рядом формальных признаков. Вероятные византийские браслеты отличаются разнообразием форм и декора. Для них характерна роспись золотом и эмалями, преобладание синего цвета (в качестве красителя использовалась окись кобальта), плосковыпуклая форма, иногда с усложненным профилем, а также треугольная и квадратная. Особенно надежным является сочетание двух признаков — синего цвета и росписи золотом и (или) эмалями. Браслеты с росписью золотом и эмалями, в основном, находят на территории, входящей в состав Византии, а также в крупных

центрах городской культуры Крыма, Кавказа, Хазарии, славянских государств (Болгария, Русь).

На территории Беларуси византийские стеклянные браслеты найдены в Полоцке, Новогрудке, Волковыске, Слониме, Минске, Слуцке, Друцке, Орше, Мстиславле, Гомеле, Гродно, Бресте, городище Масковичи [2, с. 76; 21, с. 117]. Об этом свидетельствуют состав стекла (натриево-кальциево-кремнеземный), характерный цвет (синий) и форма браслетов (плосковыпуклая простая и сложная, треугольная и квадратная) [18, с. 169; 19, с. 168, 109].

Самыми эффектными и богатыми являются три фрагмента браслетов синего цвета с росписью золотом и желтой эмалью, найденные в Полоцке. Все три фрагмента принадлежат разным изделиям. Это пока единственные известные нам находки расписных браслетов на территории Беларуси. Такие браслеты характерны для византийского производства XI–XII вв.

Таблица 1

Характеристика византийских стеклянных браслетов, найденных на городище Масковичи

Цвет/сечение	Треугольное	Прямоугольное	Плосковыпуклое	Плосковыпуклое вдвое	Рубчатое (рифленое)	Всего
Черный	4		3		3	10
Синий	6 + 1(?)		2	1		9 + 1(?)
Голубой	2		1			3
Бирюзовый	1					1
Зеленый				1	1	2
Болотный	1	1				2
Фиолетовый	1 + 1(?)					1 + 1(?)
Не определен	1 + 2(?)	1	2(?)			2 + 4(?)
Всего	16 + 4(?)	2	6 + 2(?)	2	4	30 + 6(?)

Фрагменты браслетов плосковыпуклого сечения с накладным декором выявлены в Минске (4 экз.), Друцке (4 экз.), Гомеле (2 экз.), Бресте (1 экз.), Волковыске (1 экз.), Свислочи (3 экз.), Слуцке (1 экз.) (Национальный музей истории и культуры Беларуси, музей «Гомельский дворцово-парковый ансамбль», Витебский областной краеведческий музей, Учебная лаборатория музейного дела исторического факультета БГУ, Брестский областной краеведческий музей, Волковысский военно-исторический музей им. П.И. Багратиона) [12, с. 168, рисунок 176]. Большинство из них синего цвета, декор выполнен накладом стеклянной крошки желтого и белого цвета, которая образует короткие полоски и мелкие удлиненные пятна. Выделяется группа фрагментов плосковыпуклой простой формы синего цвета без декора (Минск, Мстиславль).

Восточное происхождение имеет небольшая группа каменных бус, найденных в Масковичах. Выявлено пять сердоликовых бус (четыре бипирамидальные и одна шароподобная) и одна хрустальная бусина [10, с. 7; 11, с. 64]. Особенно значительные запасы природного сердолика и хрусталя находятся в Индии, на Аравийском полуострове, в Малой Азии и на Кавказе. По мнению М.В. Фехнер, сердоликовые бусы являются среднеазиатским импортом [17, с. 53]. Всего на территории Беларуси учтены сведения о находках около 500 экз. каменных бус (около 400 сердоликовых из 150 памятников, 80 хрустальных из 54 памятников и около 30 бус из аметиста, агата, яшмы, топаза) [14, с. 92–93]. Они встречаются, главным образом, в курганах и значительно реже — в материалах городов (Полоцк, Витебск, Лукомль, Заславль, Новогрудок, Волковыск, Слуцк, Копыль, Клецк) [1, с. 448].

Шароподобные сердоликовые бусы принадлежат к ранней группе, которая датируется X — первой половиной XI вв. Они немногочисленны и обнаружены, преимущественно, в юго-восточных районах Беларуси, а также в верховьях Березины, Птичи, Свислочи и Новогрудском Понеманье. Такие типы бус широко известны в средневековых памятниках Средней Азии и Кавказа [15, с. 155–156].

Бипирамидальные сердоликовые бусы являются самой распространенной формой сердоликовых бус, встречающихся на территории Беларуси. Они появляются в XI в., но наибольшее распространение получают во второй половине XI—XII вв. Ареал их намного шире, но в основе лежат те же самые территории, концентрация находок приходится также на Посожье, междуречье Днепра, Березины и Западной Двины, отмечается их сосредоточенность в округе Минска, Друцка, Лукомля, Витебска, Борисова, Новогрудка [15, с. 156]. Бипирамидальные бусы широко известны среди материалов Крыма, Кавказа и Средней Азии [15, с. 156].

Ареал хрустальных бус совпадает с ареалом сердоликовых, но найдено их значительно меньше. Группа ранних бус — многогранных, призматических, бипирамидальных — относится к X—XI вв. Чаше встречаются круглые хрустальные бусы, которые датируются XI—XII вв. Большинство находок приходится на конец XII в. Наибольшая их концентрация наблюдается в Поднепровье. Аналогичные формы бус были распространены в древностях Северного Кавказа и Средней Азии [14, с. 93; 15, с. 157].

Поздние каменные бусы XI—XIII вв. по сравнению с ранними бусами X в. не имеют четких плоских граней, острых ребер. Их грани разномерны, ребра смягчены и сглажены, поверхность неровная, с углублениями и выпуклостями. Образцы XI—XIII вв. характеризуются упрощенной технологической схемой, в которой отсутствует операция огранки заготовки перед ее шлифовкой. Лишь немногие бусины изготовлены по полной технологической схеме. По мнению Ю.Л. Шаповой, в X в. каменные бусы поступали, в основном, с Востока, где они изготавливались по полной технологической схеме, в то время как бусы XI—XIII вв. поступали из других источников, где камень обрабатывали вручную, без использования специальных механизмов и абразивов [20, с. 86].

Ареал распространения сердоликовых, хрустальных, а также золотостеклянных бус совпадает с ареалом распространения дирхема в X в. Исследователи на основании топографии бус из цветных камней приходят к выводу, что они

поступали вслед за арабскими дирхемами по тем же путям, а затем расходились по территории Беларуси, включаясь уже во внутреннюю торговлю [15, с. 158; 17, с. 51]. В связи с этим необходимо отметить сосредоточенность кладов и единичных находок куфических дирхемов в Поозерье (два клада возле д. Горовляны Глубокского района (один из кладов состоял из 134 куфических дирхемов, 15 их имитаций и фрагмента чешского денария Болеслава III, второй — из 220 куфических дирхемов и 185 западноевропейских денариев), клад куфических дирхемов возле д. Красное на Дисненщине, 24 куфических дирхема возле д. Ахремцы на правом берегу р. Дрисы, единичные находки дирхемов возле г.п. Видзы, на городище Городец Шарковщинского района, селище Прудники в Миорском районе) [11, с. 70].

Кроме собственно византийских и восточных импортов на городище Масковичи найден серебряный шестиугольный щиток перстня, декорированный под влиянием византийской растительной орнаментики. Он украшен гравированным черным изображением сердцевидной пальметты со схематичным пятилепестковым цветком наподобие деревца в центре, углы щитка акцентированы выгравированными треугольниками. Т.И. Макарова датирует этот щиток второй половиной XII — началом XIV вв. [11, с. 59].

Рис. 1. Щиток перстня. Серебро, гравировка, чернь. Масковичи (Браславский район Витебской области). Вторая половина XII — начало XIV вв.

Раскопки Л.В. Дучиц. Браслав, Браславский краеведческий музей

Таким образом, в Масковичах найдена группа изделий византийского и восточного происхождения. Она ограничивается стеклянными браслетами и каменными бусами. Византийские стеклянные браслеты представлены простыми образцами, без декора, из основной массы древнерусских браслетов их выделяет сечение — чаще всего треугольное, плосковыпуклое, реже плосковыпуклое вдвое, плосковыпуклое с усложненным профилем (рубчатым или рифленным) и прямоугольное. Преобладающие цвета — темно-синий и черный, реже встречается голубой, болотный, темно-зеленый. Всего импортных византийских и восточных изделий в Масковичах найдено немного, однако следует учитывать, что Масковичи были небольшой порубежной крепостью и торговым центром, и при этом процент византийских браслетов по сравнению с другими городами Руси очень высок (13%), которые, впрочем, поставлялись скорее всего из Киева.

Список использованных источников

1. Археалогія Беларусі. У 4-х т. — Т. 3: Сярэдневяковы перыяд (IX—XIII стст.) / Нав. рэд. П.Ф. Лысенка. — Мн.: Беларуская навука, 2000. — 554 с.
2. Гуревич, Ф. Д. Византийский импорт в городах Западной Руси в XII — XIII вв. / Ф.Д. Гуревич // Византийский временник. — 1986. — Т. 47. — С. 65—81.
3. Дучиц, Л.В. Отчет о полевых исследованиях 1976 г. / Л. В. Дучиц // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 543.
4. Дучиц, Л.В. Отчет за полевой сезон 1977 г. / Дучиц Л.В. // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 562.
5. Дучиц, Л.В. Отчет о полевых исследованиях 1978 г. / Л.В. Дучиц // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 576.
6. Дучиц, Л.В. Отчет о полевых исследованиях группы по изучению средневековых памятников белорусско-латышского порубежья в 1979 г. / Л.В. Дучиц // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 696.
7. Дучиц, Л.В. Отчет о полевом сезоне 1980 г. группы по изучению памятников раннего средневековья в среднем течении бассейна Западной Двины / Л.В. Дучиц // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 655.
8. Дучиц, Л.В. Отчет о полевых исследованиях в среднем течении бассейна Западной Двины и в Щучинском и Слонимском рай-

онах Гродненской области в 1982 г. / Л.В. Дучиц // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 811.

9. Дучиц, Л. В. Археологические памятники северо-запада Полоцкого княжества (XI—XIV вв.) / Л.В. Дучиц. — Автореф. дисс. канд. ист. наук. — Вильнюс, 1982.
10. Дучиц, Л.В. Отчет о полевых исследованиях в Браславском районе Витебской области в 1988 г. / Л.В. Дучиц // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 1060.
11. Дучиц, Л.У. Браслаўскае Паазер'е ў IX—XIV стст. Гісторыка-археалагічны нарыс / Л.У. Дучиц. — Мінск: Навука і тэхніка, 1991. — 120 с.
12. Колединский, Л.В. Отчет о полевой работе в Слуцке в 1985 г. / Л.В. Колединский // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 940.
13. Левко, О.Н. Отчет об археологических исследованиях на территории древнего Друцка в 1999 г. / Левко О.Н. // Архив Толочинского историко-краеведческого музея.
14. Сергеева, З.М. К изучению восточного импорта из памятников X—XIII вв. Белоруссии (по материалам сердоликовых и хрустальных бус) / З.М. Сергеева // Гомельщина: археология, история, памятники, 1991 г. — Гомель, 1991. — С. 92—94.
15. Сергеева, З.М. Археологические материалы о торговле Западнорусских земель в X—XIII вв. (по находкам южного иноземного импорта) / З.М. Сергеева // Труды VI международного конгресса славянской археологии. — Т. 4: Общество, экономика, культура и искусство древних славян. — М., 1998. — С. 154—160.
16. Скрипченко, Т.С. Обмен и местное производство на территории Белоруссии в XI—XIV вв. (по материалам стеклянных браслетов) / Т.С. Скрипченко. — Автореф. дисс. канд. ист. наук. — М., 1982.
17. Фехнер, М.В. Некоторые сведения археологии по истории русско-восточных экономических связей до середины XIII в. / М.В. Фехнер // Международные связи России до XVII в. — М., 1961. — С. 46—54.
18. Шапова, Ю. Л. Стеклянные браслеты Волковыска / Ю.Л. Шапова // Тез. докл. к конф. по археологии Белоруссии / Ю.Л. Шапова. — Мн., 1969. — С. 166—170.
19. Шапова, Ю. Л. Стекло Киевской Руси / Ю.Л. Шапова. — М., 1972. — 215 с.
20. Шапова, Ю. Л. Украшения из стекла / Ю.Л. Шапова // Древняя Русь. Быт и культура. — М., 1997. — С. 80—92.
21. Шапова, Ю. Л. Византийское стекло. Очерки истории / Ю.Л. Шапова. — М., 2004. — 288 с.

РЭЗЮМЭ

К. А. Лавыш

Археалагічныя матэрыялы аб кантактах насельніцтва гарадзішча Маскавічы з Візантыяй і краінамі Усходу

Групы тавараў візантыйскага і ўсходняга паходжання, знойдзеныя на гарадзішчы Маскавічы, прадстаўлены шклянымі бранзалетамі і каменнымі пацеркамі. Візантыйскія шкляныя бранзалеты прадстаўлены простымі формамі, без дэкару. Іх асноўнае адрозненне ад старажытнарускіх бранзалетаў — сячэнне: (трохкутныя плоскавыпуклыя — з унутранай паверхні плоскія, знешняя паверхня выгнутая, часам вонкавая паверхня выгнутая з больш складаным выглядам збоку, рабрыстыя, і прастакутныя). Пераважныя колеры: цёмна-сіні і чорны, радзей — светла-блакітны, аліўкавы і цёмна-зялёны. Агульная колькасць імпортных візантыйскіх і ўсходніх тавараў, якія знойдзены ў Маскавічах, невялікая, але ўлічваючы, што гэта была невялікая крэпасць на мяжы і гандлёвы цэнтр, працэнт візантыйскіх бранзалетаў у параўнанні з іншымі старажытнарускімі гарадамі вельмі высокі (13%), хоць найбольш верагодна, што яны былі дастаўлены з Кіева.

SUMMARY

K. A. Lavysh

Archeological materials about contacts of the people of Maskovichy hill-fort with Byzantium and the Orient

A group of goods of Byzantine and Oriental origin found in Maskovichy is represented by glass bracelets and stone beads. The Byzantine glass bracelets are represented by simple items, without décor. What differs them from Old Russian bracelets is a

section — mostly triangular, with inner surface flat, outer surface curved, sometimes outer surface curved with more complicated side view, ribbed, and rectangular. The predominant colors are dark blue and black, rarely — light blue, olive and dark green. There are few imported Byzantine and Oriental goods found in Maskovichy, but it is worth taking into consideration that Maskovichy was a small border fortress and trade center, but the percentage of Byzantine bracelets in comparison with other Old Russian towns is very high (13%), though it is most likely that they were delivered from Kiev.

РЫБОЛОВНЫЕ ОРУДИЯ ИЗ РАСКОПОК ГОРОДИЩА МАСКОВИЧИ

Э. А. Ляшкевич (Минск)

На западе Витебщины, среди Браславских озер расположено средневековое городище Масковичи, известное среди археологов, в первую очередь, уникальными руническими надписями и рисунками на костях. Не раз данный археологический памятник изучался с точки зрения хозяйственного уклада, в том числе и различных промыслов. Однако информация о материальной культуре рыболовства до сих пор носила лишь предварительный характер [7; 8, с. 66–67]. Исключительно богатая и разнообразная коллекция орудий лова и других предметов, характеризующих промысел, во всей полноте рассматривается нами впервые.

Городище Масковичи расположено в 300 м на юг от одноименной деревни Браславского района, на 18-метровом холме между озерами Недрово и Неспиш, на территории ландшафтного заказника. Окружающая местность представлена камово-озовыми грядами, чередующимися с озерными котловинами бассейна р. Друйки (приток Западной Двины). Памятник известен с конца XIX в. В 1976–1988 гг. раскопки на городище и на литорали оз. Дерьбо (часть оз. Неспиш) проводила Л.В. Дучиц (вскрыто более 2500 кв. м), в 2001, 2003–2007 гг. — С.Д. Дернович*. Материалы раскопок свидетельствуют, что наиболее древние слои памятника относятся к днепро-двинской и культуре штрихованной кера-

* Автор искренне благодарит Людмилу Владимировну за предоставленные для публикации материалы, а также Э.М. Загоруйского, С.Д. Дерновича, А.А. Егорейченко, Г.Н. Семенчука за возможность работать с полевыми отчетами. Также выражаю благодарность сотрудникам музея древнебелорусской культуры (МДБК), Браславского историко-краеведческого музея, Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника (НПИКМЗ), Национального исторического музея Беларуси (НИМ) за помощь в работе с археологическим материалом.

мики эпохи железного века. В средневековье на холме существовало укрепленное поселение, сочетавшее функции торговой фактории и центра феодальной вотчины. Большинство находок культурного слоя датируется XI — началом XIV вв. и указывает на то, что здесь проживало военизированное население, занимавшееся различными ремеслами и промыслами [8, с. 92].

Рыболовный промысел на городище отражают остатки ихтиофауны и целый ряд артефактов — орудия, вспомогательный инвентарь и предметы декоративно-прикладного характера. Поскольку опубликована лишь небольшая их часть, источниками для данного исследования послужили, в первую очередь, материалы археологических фондов, а также коллекционные полевые описи и рисунки отчетов. За 35 лет, прошедших с начала раскопок, коллекция предметов рыболовства разошлась по различным музеям, часть орудий оказалась фрагментированной вследствие естественной коррозии, многие шифры были разрушены временем, какие-то вещи в свое время не были зарисованы из-за обильного количества материала, ежегодно поступававшего с этого памятника. Все это создавало определенные трудности в учете точного количества вещей и их археологических привязок. На сегодняшний день нами зафиксировано около 90 артефактов, в той или иной степени характеризующих рыболовный промысел. К ним также отнесены несколько вещей, найденных во время гидроархеологических работ на озере, которые имеют если не археологическую, то этнографическую ценность. Таким образом, количество инвентаря и его ассортимент включает городище Масковичи в число ведущих белорусских памятников средневекового рыболовства, таких как Брест, Витебск, Полоцк, Минск.

Велика доля рыболовных орудий и в вещевом комплексе самого городища. Так, они встречались во всех 22 раскопах, включая литораль озера. В материалах 1976 г. рыболовные орудия составляли, приблизительно, десятую часть индивидуальных находок из железа (17 крючков, 3 остроги и блесна). В раскопе 1977 г. (88 кв. м) на 47 железных изделий при-

ходило 17 рыболовных крючков, причем во 2-м пласте они представляли — 7 находок из 8, а в 4 пласте — половину.

Предметы, характеризующие рыболовный промысел на городище, представлены колющими, крючковыми и сетевыми орудиями, вспомогательным инвентарем, изделиями декоративно-прикладного характера. Начнем описание с наиболее многочисленной категории — крючковых снастей.

Крючки. Автором раскопок приводится информация о 50 экз. крючков [8, с. 67]. В археологической научно-музейной экспозиции Института истории НАН Беларуси (далее АНМЭ) хранится 44 изделия, в МДБК — 3, в Браславском краеведческом музее — 2. Отметим, что по полевым описям проходит около 70 крючков¹. Крючки, изображенные в отчетах, в некоторых случаях отличались от хранящихся в фондах, поэтому мы рассматривали их как отдельные единицы. Учетное нами количество составляет около 60 экз.

Подавляющее большинство крючков изготовлено из кричного железа неоднородной зернистости по простой кузнечной технологии, за исключением одного, отлитого из стали [4, с. 67]. Сразу же обращает на себя внимание морфологическая однотипность железных крючков из Масковичей — отсутствие бородки и высокое изогнутое жало. Леска привязывалась за петлю, сформированную перпендикулярно плоскости крючка. Преобладало ромбическое и круглое сечение стержня. Длина крючков без бородки колебалась от 2,1 до 4,7 см, большинство составляли изделия длиной около 4,0 см. Внутренняя ширина обушка составляла 1,0–1,5 см (рисунки 1, 2: 3–12). К этому типу крючков, вероятнее всего, относятся и фрагменты.

Железные крючки без бородки в ареале лесной зоны Восточной Европы появляются во второй половине I тысячелетия. Особенно характерны они для Подвинья. Отметим, что крючки из Масковичей практически идентичны изделиям из соседних памятников, например, Ратюнок, Дрисвят [9; 23, малюнок 28: 9, 33: 11]. Подобные крючки имеются в По-

¹ См. список отчетов Л.В. Дучиц, приведенный в данном сборнике, а также отчет С.Д. Дерновича [5].

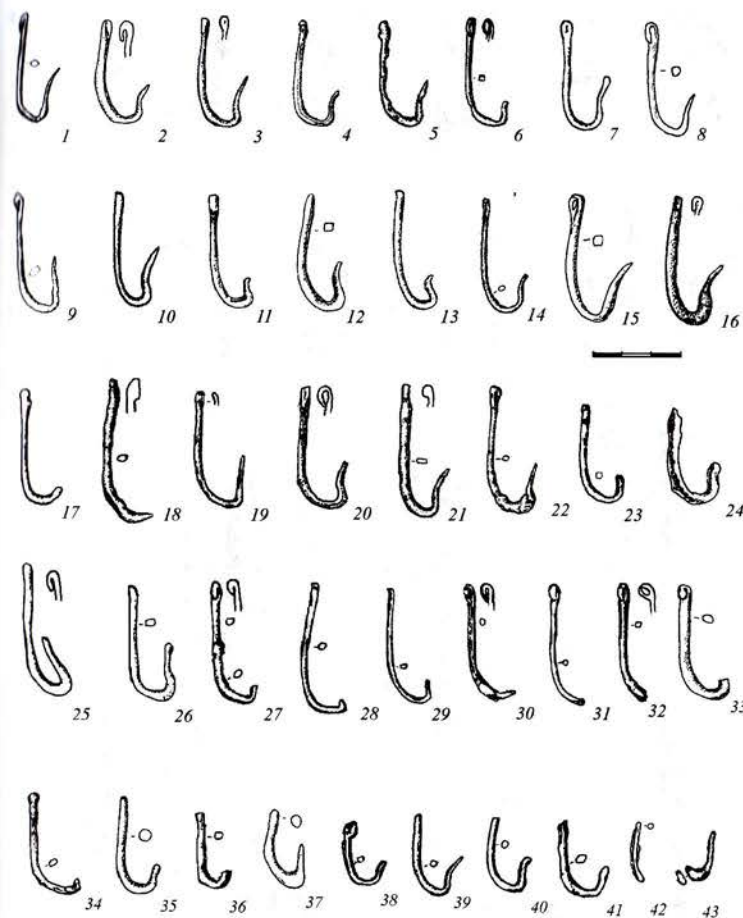

Рис. 1. Железные крючки

лоцке, а также Латвии и Эстонии [3, таблица XXII; 6, малюнок 9: 6; 26, таблица XII]. Второй регион распространения крючков без бородки на территории Беларуси — это Понеманье, где они имеют несколько большие размеры [12, рисунок 63: 1–4, 15, 17]. По своему функциональному назначению указанные крючки использовались в жерлицах, прочных удилищах и переметах для ловли на живца или крупную наживку, т.е., иными словами, могли иметь универсальное

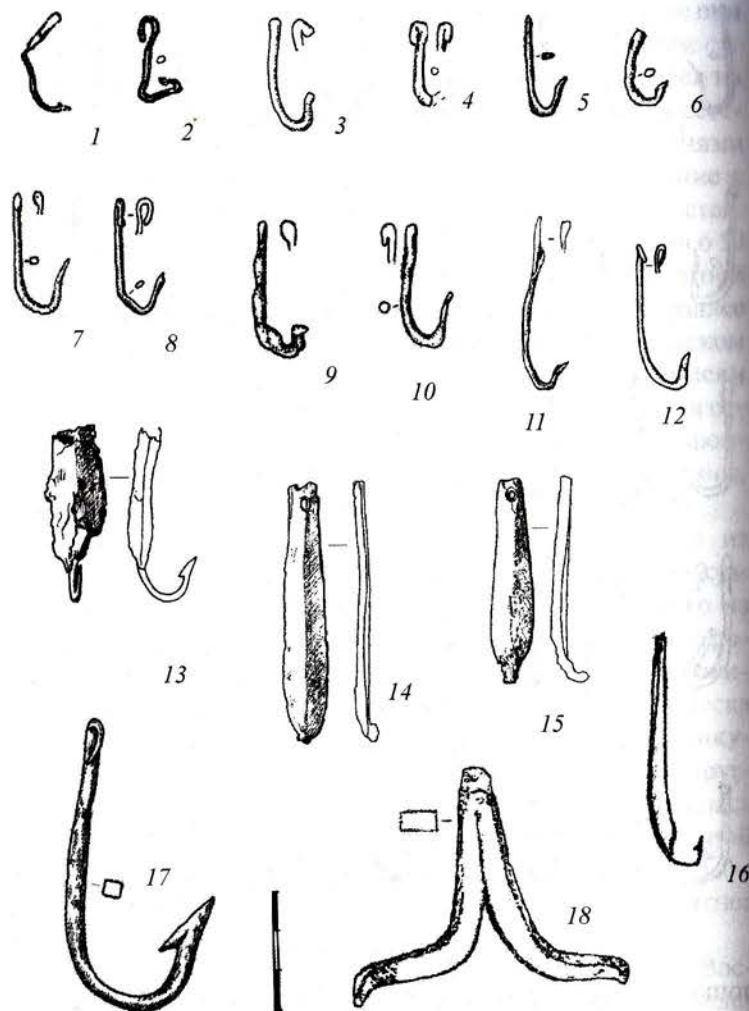

Рис. 2. Блесны для зимнего лова (13–15), блесна-дорожка (16), крючки, ледоходный шип (3–12, 17, 18 — железо, 1–2, 13–16 — цветной металл)

применение. В конце XIX в. крючки без бородки с изогнутым жалом называли «киевскими» и определяли как зимние для ловли щук. Живец насаживался особым способом и «не

было никакой надобности, чтобы крючок имел бородку, которая сильно затрудняет вынимание крючка из желудка» [20, с. 334, рисунок 108].

В нашей коллекции лишь несколько железных крючков снабжены бородкой. Размеры одного из них $2,5 \times 1,4$ см, другого — весьма значительны: $7,3 \times 3,1$ см (рисунок 2: 17). Последний относится к типу переметных [22], предназначавшемуся для ловли крупных хищных рыб, в частности сома.

Из цветных металлов изготовлено 3 крючка. Они имеют бородку, головку лопаточкой или петлей и применялись, как и некоторые небольшие железные крючки, для оснащения мелкой наживкой поплавочной удочки (рисунок 2: 1, 2). Удлинные крючки, в целом, редки в археологическом материале.

Блесны во время раскопок городища найдены в количестве 10 экз. Еще одна обнаружена на дне озера Дерьбо, где также отмечен синхронный культурный слой (таблица 1; *примеч.* — определение цветного металла производилось рентгено-флуоресцентном спектрометре «ElvaX»). Назначение блесны — имитация рыбки-живца. Среди блесен выделены два типа — так называемые «зимние» (3 экз.), для отвесной ловли, и летние — «дорожки» для горизонтальной проводки с использованием лодки (8 экз.). Зимние блесны отлиты из оловянно-свинцового и свинцово-оловянистого сплава. Два изделия имеют вид трехгранной пластинки длиной 5,2 и 6,5 см, шириной 1,0 см, толщиной 0,3 см. Поводок крепился за отверстие в верхней части, крючки обломаны (рисунок 2: 14, 15). Аналогия этим блеснам отмечена в Гродно [13, малюнак 11: 1]. Третья блесна — овального сечения шириной 1,7 см, толщиной 0,7 см, с хорошо сохранившимся бронзовым крючком с бородкой (рисунок 2: 13).

Блесны-дорожки представляют собой цельно кованые пластины, переходящие в крючок (рисунок 2: 16; 3). Сделаны из железа (3) и цветных металлов (6), в частности свинцовой бронзы и меди. Форма пластины типичная — листовидная расширяющаяся кверху, лишь одна железная блесна имеет ромбическое расширение в нижней части, что выделяет ее среди других изделий с территории Беларуси. У всех орудий

Таблица 1

Блесны из раскопок городища Масковичи

Год раскопок, кв/пл	Тип блесны, сохранность	Материал	Размеры (длина, ширина, толщина, см)	Место хранения	Ссылка на рисунок статьи
1976, 34/1	Дорожка, целая с крючком с бородкой	железная	13,2 x 2,9 x 0,4	МДБК А 763/6	Рис. 3: 5
1976, 10/1	Зимняя, пластина	оловян.-свинц. Pb 94,086%, Sn 3,934%, Cd 1,980%	6,5 x 1,0 x 0,3	АНМЭ ИИ НАН Беларуси	Рис. 2: 14
1976, 8/2	Дорожка, пластина	свинц. бронза Cu 87,110%, Pb 9,513%, Sn 2,743%, Sb 0,634%	10,2 x 2,1 x 0,3	АНМЭ ИИ НАН Беларуси	Рис. 3: 1
1976, 5/2	Зимняя, пластина	оловян.-свинц. Pb 95,712%, Sn 2,097%, Cd 2,111%	5,2 x 1,0 x 0,4	АНМЭ ИИ НАН Беларуси	Рис. 2: 15
1978 г. 4, 7/2	Зимняя, нижняя часть с бронзовым крючком	свинц.-оловян. Sn 63,419%, Pb 36,516%, Cu 0,065%	6,5 x 1,6 x 0,7	АНМЭ ИИ НАН Беларуси	Рис. 2: 13
1979 г. 5, 21/1	Дорожка, целая	медная Cu 95,639%, Pb 2,290%, Sn 1,615%, Sb 0,453%	15,0 x 3,0 x 0,3	АНМЭ ИИ НАН Беларуси	Рис. 3: 7
1979 г. 7, 23/1	Дорожка, пластина (сохран. во фрагменте)	кричное железо [4, № 92, с. 67]	14,5 x 3,3 x 0,2	АНМЭ ИИ НАН Беларуси	Рис. 3: 6
1979 г. 7, 24/2	Дорожка, целая с крючком	медная	9,5 x 1,9 x 0,2	МДБК	Рис. 3: 2
1980 г. 11, 17/1	Дорожка, целая с крючком	бронза / медь	6,5 x 0,9 x 0,1	Браславский музей, эксп. КП 1-385	Рис. 2: 16
1982, оз. Дерьбо	Дорожка, пластина	бронза / медь	8,5 x 2,0 x 0,2	НМИКБ КП 36433/6	Рис. 3: 3
1982 г. 18, 1/1	Дорожка, целая сильно коррозиров.	железная	8,0 x 2,8 x 0,2	АНМЭ ГНУ ИИ НАН Беларуси	Рис. 3: 4

в верхней части имеется отверстие диаметром 0,3 см, за исключением одного железного изделия, возможно заготовки (рисунок 3: 6). Размеры представленных блесен варьируют сильно. Длина целых блесен колебалась от 6,5 до 15,0 см, ширина — от 0,9 до 3,3 см, толщина пластины достигала 0,3 см. Крючок, сохранившийся в четырех изделиях, имеет внутреннюю ширину обушка до 2,5 см, оснащен бородкой.

Доля блесен из Масковичей среди общего количества средневековых блесен, найденных на территории Беларуси, весьма значительна, что составляет примерно четвертую часть. Находки блесен, в основном, приурочены к детинцам

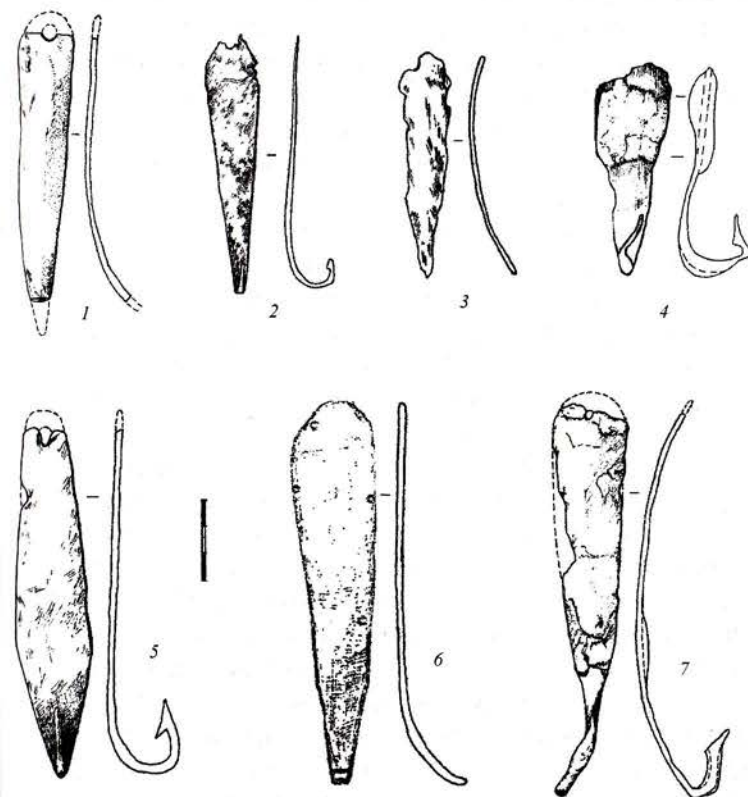

Рис. 3. Блесны-дорожки (1–3, 7 — цветной металл, 4–6 — железо)

городов и укрепленным поселениям (Брест, Минск, Полоцк, Лидский, Гродненский, Свислочский, Вишинский замки и др.) [10, рисунок 16; 11, рисунок 50: 5; 15, рисунок 162: 1, 5, 6; 17, рисунок 3; 21, рисунок 162: 13; 25, с. 100; НИМ КП 10613/110). Прежде всего, это блесны-дорожки, реже встречаются зимние. Возможно, ловля хищной рыбы на блесну была спортивной забавой мало занятого в сельскохозяйственном производстве населения, в число которого, возможно, входили и представители военного сословия. В Масковичах ловле на блесну способствовало, в первую очередь, наличие озер, причем большой площади. На блесны-дорожки ловились щука и судак, иногда сом, на зимние — окунь. Эффективность применения этой снасти заключалась не всегда в гарантированном, зато в крупном улове, иногда более чем 1 кг весом. Свою форму и размеры блесны-дорожки сохранили до этнографической современности. В сегодняшнем рыболовстве используются гораздо меньшие изделия, и формы их видоизменены.

Наконечники острог найдены в количестве 10 экз., включая поднятые со дна озера. Два целых наконечника — однозубый и двузубый и еще два фрагмента относятся к типу коленчатых (рисунок 4: 1, 2, 4, 5). Длина их достигала 22,5 см, зубцов — 12 см. Однозубый наконечник входил в наборное орудие с тремя зубцами [24, с. 227]. Двузубый наконечник являлся частью двусторонней остроги, составленной из симметричных половинок. Найдены и прямые зубцы (некоторые во фрагментах), которые могли являться центральной частью коленчатой остроги или входить в орудие гребешкового типа (рисунок 4: 3, 6, 7). Отметим, что параметры древних и современных острог, хранящихся в Браславском историко-краеведческом музее, почти не отличаются. Найденные на городище гарпуноподобные наконечники из-за большого зубца в категории рыболовных снастей мы не рассматриваем, разделяя мнение, что это дротики [19]. Остроги, как и крючки, являются индивидуальными орудиями лова. Ловля ими весьма эффективна во время нереста, а также летними ночами с применением лодки и огня. Судя по значи-

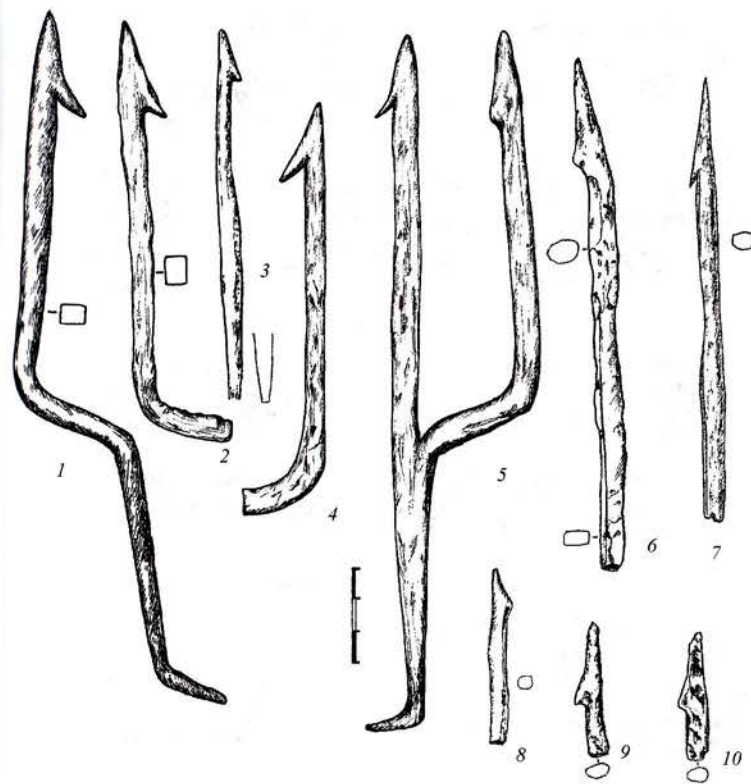

Рис. 4. Железные наконечники острог

тельной величине зубьев острог, они предназначались для крупных рыб, в первую очередь, для нерестующей щуки.

Сетевые орудия представлены каменными (3 экз.) и глиняными (10 экз.) грузилами, а также отпечатками сетевого полотна на глиняной обмозке. Шесть округло-уплощенных грузил сделаны из белой озерной глины с грубой примесью дресвы, диаметром около 2,5 см с отверстием около 0,6—0,8 см, часть из них залегала в одном квадрате (1977, р. 2, кв. 8, пл. 6 (НПИКМЗ)), одно поднято во время гидроархеологических работ (рисунок 5: 1—4, 6, 7). Некоторые из них орнаментированы волнообразными линиями, существует мнение, что это пряслица. Найдено также кольцевидное грузило

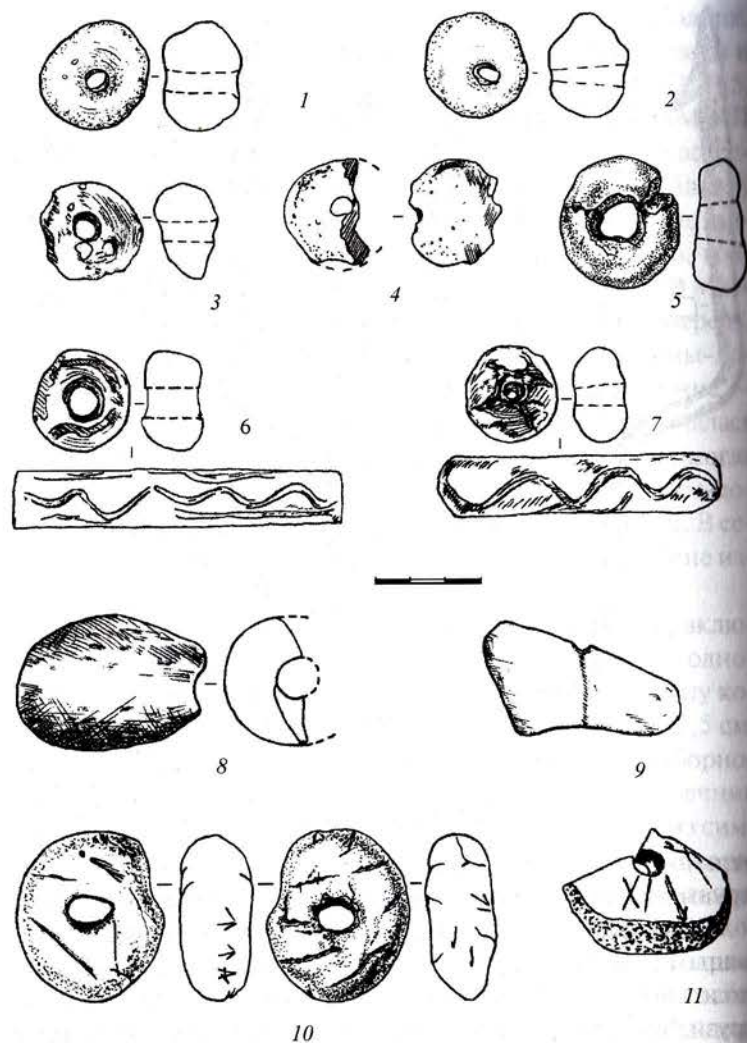

Рис. 5. Глиняные (1–8, 10) и каменные (9, 11) грузила

из серой глины диаметром 3,6 см, толщиной 1,4 см с отверстием 1,2 см (АНМЭ) (рисунок 5: 5). Среди уплощенных грузил выделяются два изделия с руническими знаками, одно

из которых, на предмет надписей анализировалось Е.А. Мельниковой [18, с. 247]. Изготовлено оно из песчаника, диаметр, примерно, составляет 4,6 см (рисунок 5: 11). Другое изделие выполнено из глины, на торцах нанесены рунические знаки, на поверхности прочерчены глубокие бороздки и хорошо просматривается отпечаток зерна проса *Panicum milaceum* L.² Размеры грузила 5,0 × 2,0 × 1,0 см (АНМЭ). Изделия, найденные на литорали оз. Дерьбо отличаются от прежних типов. Первое грузило — округло-цилиндрическое красноглиняное (АНМЭ), второе — каменное с перехватом, характерное для первобытной эпохи (рисунок 5: 8, 9).

Доказательством сетевого лова являются отпечатки рыболовных сетей на глиняной обмазке (7 экз.) (рисунок 6: 1–7). На кусках глины четко видны ячей сети узелкового плетения размером от 1,7 × 1,7 см до 2,5 × 2,5 см с толщиной волокна около 2 мм. С какой целью — технологической, декоративной или, может быть, магической сеть была вдавлена во влажную поверхность печи, пола или иной глиняной конструкции, сказать трудно. Аналогии этой категории находок в средневековых древностях нам не известны. Косвенным свидетельством рыболовного промысла являются ледоходные шипы (3 экз.), применявшиеся в зимнем сетевом лове (рисунок 2: 18). Как видно из материалов Гданьска, эти трехшипные изделия крепились к подошве мягкой обуви, что облегчало передвижение по льду [27, гл. 83, 84]. Для плетения сетей могли использоваться костяные кочедыки, однако классических игл не найдено. В целом, орудия сетевого лова в материалах данного памятника относительно немногочисленны. Возможно, они хранились на специальных распорках непосредственно у воды, т.е. у подножия холма.

О значении рыболовного промысла на городище свидетельствует уникальный гравированный рисунок на обломке трубчатой кости, изображающий ловлю крупной рыбы с лодки с помощью удочки или блесны (АНМЭ) (рисунок 6: 9). Найдены бусины-амулеты (27 экз.) из просверленных по-

² Определение канд. биол. наук Д.И. Третьякова (Институт экспериментальной ботаники НАН Беларуси).

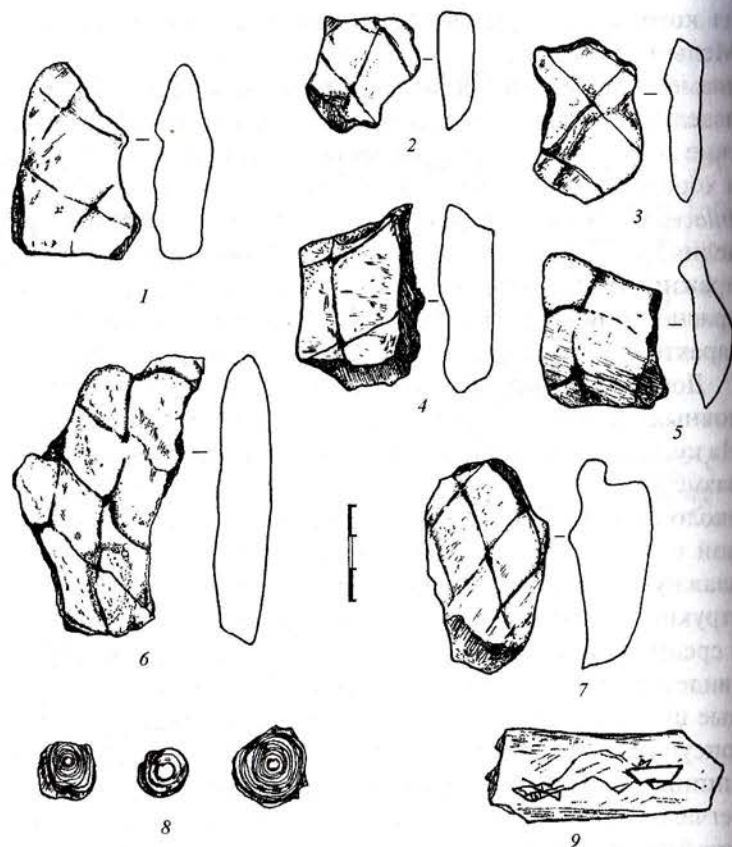

Рис. 6. Отпечатки сетей на глиняной обмазке (1–7),
обработанные позвонки рыб (8, 9),
гравированный рисунок на кости (10)

звонков щуки, судака и сома (рисунок 6: 8). Просверленные позвонки рыб известны со времени палеолита, на территории Беларуси археологическими раскопками зафиксировано более десятка их местонахождений, в том числе и на средневековых памятниках. Например, в составе височных колец они были выявлены в женском курганном погребении на р. Лесной в Побужье [14, с. 3].

Итак, рыболовный промысел для жителей городища Масковичи имел исключительно важное значение, о чем свидетельствует вещевой и ихтиологический материал. Основными орудиями лова являлись крючковые снасти, представленные однотипными крючками средних размеров без бородки, универсального назначения и блеснами двух видов. Возможно, серийное производство рыболовных крючков служило для торговли или обмена. Относительно менее популярными были остроги и сети.

Судя по набору орудий, у обитателей городища превалировал индивидуальный лов, который мог носить как промысловый, так и любительский характер. Основными объектами промысла являлись щука, окунь, судак и рыбы семейства карповых — лещ, линь, плотва, карась, красноперка, густера, язь [1; 16]. Добывались и ценные проходные рыбы — угорь и балтийский осетр. Рыболовство нашло отражение в декоративно-прикладном искусстве, о чем свидетельствуют гравированный рисунок на кости и бусины-амулеты из позвонков рыб. Общее же количество металлических орудий лова, в особенности блесен, а также уникальные предметы — грузила с рунами, отпечатки сетевого полотна на глиняной обмазке, позволяют считать городище Масковичи одним из наиболее ярких памятников средневекового рыболовства Беларуси.

Список использованных источников

1. Александрович, Н.П. Ихтиофауна из раскопок Масковичского городища / Н.П. Александрович // Древности Белоруссии и Литвы / Ин-т истории АН Литовской ССР, Ин-т истории АН Белорусской ССР. — Мн., 1982. — С. 94–98.
2. Алексеев, Л.В. Полоцкая земля: Очерки истории северной Белоруссии в IX–XIII вв. / Л.В. Алексеев. — М.: Наука, 1966. — 295 с.
3. Аун, М. Археологические памятники второй половины I-го тысячелетия н.э. в Юго-Восточной Эстонии; научн. ред. В.В. Седов / М. Аун. — Таллинн: Олион, 1992. — 198 с.

4. Гурин, М.Ф. Кузнечное ремесло Полоцкой земли в IX–XIII вв. / М.Ф. Гурин. — Минск: Наука и техника, 1987. — 151 с.
5. Дернович С.Д. Отчет об археологических исследованиях в Севернй Беларусі в 2004 г. / С.Д. Дернович / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 2198.
6. Дук, Д. Рэчавы комплекс з раскопак на Запалоцкім пасадзе старажытнага Полацка ў 2004 і 2006 гадах // Acta Archaeologica Albaruthenica. — Мінск, 2009. — Vol. V. — С. 19–45.
7. Дучыц, Л.У. Гарадзішча каля Маскавіч / Л.У. Дучыц // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. — 1978. — № 2. — С. 29–31.
8. Дучыц, Л.У. Браслаўскае Паазер'е ў IX–XIV стст.: Гісторыка-археалагічны нарыс; пад рэд. Г.В. Шыхава. — Мн.: Наука і тэхніка, 1991. — 120 с.
9. Егорейченко, А.А. Отчет о полевых исследованиях экспедиции Белгосуниверситета в Браславском р-не Витебской обл. в 2001 г. / А.А. Егорейченко / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 1940.
10. Загоруйский, Э.М. Отчет о работе археологической экспедиции Белгосуниверситета им. В.И.Ленина в 1971 г. / Э.М. Загоруйский / ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 388.
11. Загоруйский, Э.М. Вишинский замок XII–XIII вв. / Э.М. Загоруйский. — Минск: Изд-во БГУ, 2004. — 159 с.
12. Зверуго, Я.Г. Верхнее Понеманье в IX–XIII вв. / Я.Г. Зверуго. — Минск: Наука и техника, 1989. — 207 с.
13. Звяруга, Я. Даследаванні на Каложскім плато ў Гродне / Я. Звяруга // ГАЗ. — 2006. — № 21. — С. 137–147.
14. Иоффе, И.А. Отчет об археологических раскопках, проведенных Брестским областным краеведческим музеем в июле 1955 г. / И.А. Иоффе / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 15.
15. Лысенко, П.Ф. Берестье / П.Ф. Лысенко. — Минск: Наука и техника, 1985. — 396 с.
16. Ляшкевіч, Э.А. Памерная і ўзроставае характарыстыкі прамысловых рыб з гарадзішча Маскавічы па субфасільных рэштках (Браслаўскія азёры) / Э.А. Ляшкевіч, А.У. Зубей // Весці НАН Беларусі. Сер. біял. навук. — 2001. — № 4. — С. 101–104.
17. Ляшкевич, Э.А. Рыболовство в средневековом Гродно (по материалам раскопок Старого замка) / Э.А. Ляшкевич // ГАЗ. — 2004. — № 19. — С. 191–203.
18. Мельникова, Е.А. Скандинавские рунические надписи. Новые находки и интерпретация / Е.А. Мельникова. — М.: Восточная литература, РАН, 2001. — 496 с.
19. Плавинский, Н.А. Одношипные черешковые дроты с территории Беларуси / Н.А. Плавинский // Археология и история Пскова и Псковской земли: материалы науч. семина. за 2001–2002 гг. / Псков. объедин. ист.-архит. и худож. музей-заповедник. — Псков, 2003. — С. 253–257.
20. Сабанеев, Л.С. Рыбы России. Жизнь и ловля (уженье) наших пресноводных рыб: в 2 т. / Л.С. Сабанеев. — М.: Терра, 1992. — Т. 1. — 383 с.
21. Сагановіч, Г.М. Прылады працы і побытавыя рэчы. Асартымент, тыпалогія, храналогія / Г.М. Сагановіч // Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 4: Помнікі XIV–XVIII стст. / В.М. Ляўко, М.Ф. Гурын, Ю.А. Заяц і інш.; пад рэд. В.М. Ляўко і інш. — Мн., 2001. — С. 260–276.
22. Салмина, Е.В. Рыболовный инвентарь из раскопок в Пскове (классификация находок и способов лова) / Е.В. Салмина // Археологическое изучение Пскова. — Псков, 1994. — С. 151–170.
23. Семянчук, Г.М. Справаздача аб археалагічных палявых даследаваннях у Браслаўскім р-не Віцебскай вобл. у 1999 г. / Г.М. Семянчук / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 1894.
24. Чернецов, В.А. Земледелие и промыслы // В.А. Чернецов, А.В. Куза, Н.А. Кирьянова // Археология СССР: Древняя Русь. Город. Замок. Село. — М., 1985. — С. 219–243.
25. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк IX–XIII вв. / Г.В. Штыхов. — Минск: Наука и техника, 1975. — 136 с.
26. Шноре, Э.Д. Асотское городище / Э.Д. Шноре / Материалы и исследования по археологии Латвии. — Рига: Изд-во АН Латв. ССР, 1961. — 234 с.
27. Rulewicz, M. Rybołówstwo Gdańska na tle ośrodków miejskich Pomorza od IX do XIII wieku. / M. Rulewicz // Prace komisji archeologicznej. — Nr. 11. — Wrocław-Warszawa-Kraków, 1994. — 378 с.

РЭЗЮМЕ

Э. А. Ляшкевіч

Рыбалоўныя прылады з раскопак гарадзішча Маскавічы

Разглядаецца комплекс рэчаў, якія характарызуюць рыбалоўны промысел сярэднявечнага гарадзішча Маскавічы. Асноўнымі рыбацкімі прыладамі з'яўляліся жалезныя кручкі без бародкі, вытворчасць якіх мае рысы серыйнага характару. Другім тыпам кручковых прыладаў былі блешні двух відаў, знойдзеныя ў адносна вялікай колькасці. Здабыча ажыццяўлялася таксама восцямі і сеткамі. Рыбалоўны занятак адлюстроўваюць таксама выява на костцы і амулеты са свідраваных хрыбетак рыб. Колькасць і асартымент прыладаў выводзяць дадзенае гарадзішча ў шэраг вядучых помнікаў сярэднявечнага рыбалоўства Беларусі.

SUMMARY

E. A. Lyashkevich

Fishing implements from excavations of the hill-fort Maskovichi

The complex of the subjects characterizing a fishing of a medieval site of Maskovichi is considered. The basic fishing tools were iron hooks without a beard which manufacture had serial character. One more type of hook's tools were the spinners of two kinds found in rather quantity. Extraction was carried out also by spears and networks. The image on bones and amulets from the drilled vertebrae of fishes reflect a fishing. The quantity and assortment of tools deduce the given site in the leading monuments of medieval fishery of Belarus.

Духоўная культура насельніцтва гарадзішча Маскавічы

ПАДВЕСКІ-АМУЛЕТЫ З МАСКАВІЧАЎ: АНАЛОГІ, ВЫТОКІ, СЕМАНТЫКА

Э. М. Зайкоўскі (Мінск)

Сярод шматлікіх знаходак з гарадзішча Маскавічы, якое ў XI–XIII стст. з'яўлялася сядзібай-замкам ці памежнай крэпасцю на паўночна-заходняй ускраіне Полацкага княства, маецца круглая падвеска з шасціграннікам у цэнтры і выпуклымі паўшар'ямі па перыметру, але без валіка па краю, і часткова абламаная (малюнак 1: 4) [7, с. 51, рысунак 30: 14, 18]. Другая падвеска з Маскавічаў (малюнак 1: 5) не мае шасцікутніка, але затое менш пашкоджана. На ёй у цэнтры размешчана выпуклае паўшар'е, а па краях падвескі — 12 трохі меншых паўшар'яў. На першай падвесцы, з улікам яе адламанай часткі, таксама павінна было налічвацца 12 такіх жа выпуклых кропак.

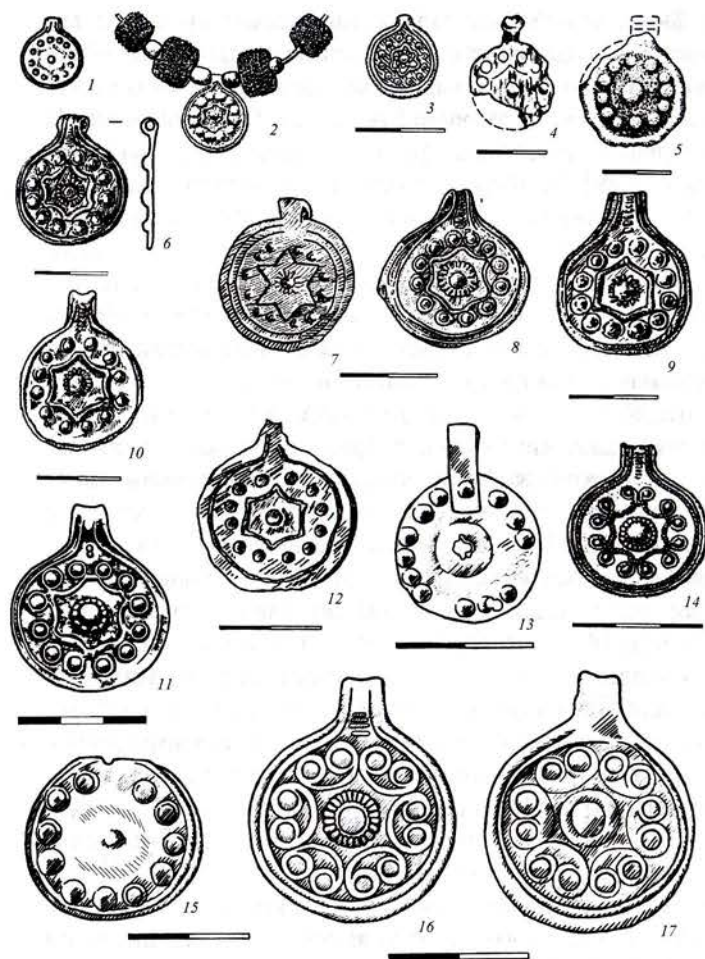
Больш дзесяцігоддзя таму намі была зроблена спроба разгляду круглых металічных падвесак з 12 выпуклымі кропкамі каля краю, і вызначэння іх семантыкі [10, с. 125–130]. З таго часу наспела неабходнасць абагульніць усе наяўныя звесткі пра такую разнавіднасць падвесак, вызначыць іх храналогію і геаграфію распаўсюджвання.

Круглыя літыя падвескі з вушкам вырабляліся з каляровага металу (хутчэй за ўсё з бронзы), і як правіла, маюць дыяметр каля 3,0–3,2 см. У цэнтры падвескі, звычайна, знаходзіцца шарападобна выступаючая гарошына (з тыльнага боку гэта шарападобная ямачка-ўмяціна), часам з падабенствам

вельмі кароткіх праменняў кшталту арэола, якая, у большасці выпадкаў, знаходзіцца ўнутры шасцікутніка. Нярэдка бакі шасцікутніка ўвагнутыя і ўтвораны волютападобнымі дугамі. 12 выпуклін у выглядзе паўшар'яў размешчаны па колу, уздоўж края падвескі.

Упершыню падвескі, апісваемага намі тыпу, знойдзены ў канцы XIX ст. пры раскопках У.З. Завітневічам дрыгавіцкіх курганоў каля в. Віркаў (кург. 109) цяперашняга Клічаўскага раёна (малюнак 1: 1) і каля в. Левашы (курган 167) Рэчыцкага раёна. Агульным было тое, што ў абодвух выпадках трупалажэнні знаходзіліся ў падкуранных ямах, прычым у могільніку Віркаў парэшткі жанчыны змешчаны ў труне. З інвентару ў тым пахаванні меліся бочакападобная зярнёная пацерка дрыгавіцкага тыпу, паўтараабаротнае скроневое колца, кругладротавы пярсцёнак, гузік, а таксама парча [14, с. 37, таблица 4]. У пахаванні пад курганам 167 каля в. Левашы з інвентару выяўлены тры вялікія цыліндрычныя зярнёныя срэбныя пацеркі, тры сердалікавыя пацеркі, адна пацерка з горнага крышталю, два простыя самкнутыя скроневыя колцы, два гаршкі [14, с. 35, таблица 4]. Мяркуючы па наборы ўпрыгожанняў, пахаванне таксама належала жанчыне. На жаль, прадметы пахавальнага інвентару з абодвух курганоў маюць досыць шырокую датыроўку, што не дазваляе больш дакладна вызначыць храналогію пахаванняў і змушае датаваць іх у межах XI–XIII стст.

У 1923 г. Л. Савіцкім, кансерватарам помнікаў усходніх ваяводстваў тагачаснай Польшчы, у курганнай групе каля в. Высокае цяперашняга Валожынскага раёна была знойдзена бронзавая пасярэбраная падвеска з вушкам, адзін бок падвескі быў пазалочаны. На прыкладным баку цэнтральны паўсферычны выступ абкружаны круглай абводкай з псеўдагрануляванага дроту. Па перыметры знаходзіцца 12 паўсферычных выпуклых кропак, кожны з якіх абкружаны вальцападобнай абводкай (малюнак 1: 11). Акрамя падвескі, у кургане былі выяўлены зярнёная пацерка дрыгавіцкага тыпу, зробленая з медзі і срэбра, 4 бронзавыя паўтараабаротныя скроневыя колцы і 3 маленькія круглыя бронзавыя гузікі [17, с. 146–148, рисунок 97; 20, с. 197–198, 257, tabl. 25, d, e]. Мяркуючы па

Мал. 1. Круглыя металічныя падвескі з 12 выпуклымі кропкамі па колу: 1 – Віркаў; 2 – Райкавецкае гарадзішча; 3 – Гочава; 4, 5 – Маскавічы; 6 – Гродна; 7 – Вулька Луцкая; 8, 10 – Міхалёва 2-е; 9 – Цілы; 11 – Высокае; 12 – Сураж; 13 – Міронаўка; 14, 15 – Вішчын; 16 – Байорай

знаходцы ў адным з пахаванняў мяча (праўда, апублікаваная выява яго занадта схематычная), прынамсі, частка курганоў каля в. Высокае датуецца другой паловай XII ст.

Выява адной падвескі з 12 выпуклымі кропкамі па краю, і з шасцікутнай зоркай, пасярэдзіне якой была арэолападобная выпукліна, — у цэнтры (малюнак 1: 6) — маецца ў рукапісе працы У. Галубовіча і А. Цэгак-Галубовічавай «Новыя матэрыялы па гісторыі Гродна ў раннефеадальную эпоху» [3, таблица 19]. Найбольш верагодна, што знаходка паходзіць з раскопак Гродна, якія праводзіліся ў 1930-я гады Ю. Ядкоўскім або З. Дурчэўскім.

Пры раскопках Э.М. Загарульскім феадальнага замка XII—XIII стст. у в. Вішчын Рагачоўскага раёна былі выяўлены дзве круглыя падвескі з вельмі падобнымі выявамі. У цэнтры падвесак — выпуклае кола, якое, на думку Э.М. Загарульскага, сімвалізавала сонечны дыск, а насечкі вакол яго абазначалі кароткія праменні. Гэта кола («сонца») акружаюць шэсць паўкружжаў з завернутымі ўнутр канцамі (волюты), унутры якіх размешчана па два паўшар’і. Усіх такіх паўшар’яў налічваецца 12. Па перыметру падвескі маецца краявы валік. Найбольш поўна ўсе гэтыя дэталі прасочваюцца на адной падвесцы, а на другой яны паўсцёртыя і адламана вушка (малюнак 1: 14, 15). Зрэшты, трэба згадаць яшчэ фрагмент і трэці падвескі, прадстаўлены верхняй часткай разам з вушкам. Але там тры выпуклыя кропкі не зусім размешчаны па колу, а ўтвараюць трохкутнік. Э.М. Загарульскі апісваемыя падвескі схільны датаваць услед за іншымі даследчыкамі, у асноўным, XII—XIII стст. [9, с. 94—95, рисунок 8: 1, 3, 4].

Пры раскопках шматслойнага ўмацаванага паселішча каля в. Міхалёва 2-е Бабруйскага раёна ў верхняй частцы культурнага пласту выяўлены дзве круглыя бронзавыя падвескі з шарападобна выступаючай «гарошынай» у цэнтры, вакол якой разыходзяцца кароткія прамяні (пялёсткі). Гарошына абкружана шасціграннікам у выглядзе рэльефнай лініі, з закругленымі вугламі і ўвагнутымі сценамі. З вонкавага боку шасцігранніка па колу размешчаны 12 рэльефна выступаючых «гарошын» (малюнак 1: 8, 10). Акрамя таго, знойдзены яшчэ 4 падвескі амаль такіх жа памераў і формы, дзе гарошына ў цэнтры размешчана ў ромбе з увагнутымі бакамі, а «гарошын» ля краю хаця і налічваецца 12, але яны згрупаваны па тры вакол кожнага з выступаў ромба. Зрэшты, на

адной з гэтых чатырох падвесак ромб не прасочваецца. На думку М.І. Лашанкова, вуглы ромба адпавядаюць чатыром канцам свету, але гэта можа быць і падабенства крыжа з перакрывааннямі на канцах, якія схематычна пазначаны «гарошынамі». У верхняй частцы культурнага пласту прадстаўлены таксама бронзавыя зярнёныя пацеркі дрыгавічоў, а на падставе сукупнасці ўсіх матэрыялаў гэту частку пласту можна датаваць X—XII, магчыма XIII ст. [13, с. 87—89, рисунок 4: 4, 5, 6, 9, 10].

Пры раскопках грунтовага раннесярэднявечнага могільніка паблізу ўмацаванага паселішча Сураж (Падляскае ваяводства Польшчы), акрамя іншых прадметаў пахавальнага інвентару, знойдзена круглая бронзавая падвеска з прыкляпаным вушкам (малюнак 1: 12). Відавочна, падвеску рабіў не прафесійны рамеснік, а хтосьці іншы саматужна і досыць няўмела, таму што вялікае паўшар’е ў сярэдняй частцы знаходзіцца не дакладна па цэнтры, а выпуклых паўшар’яў ля краю хаця і налічваецца 12, але адлегласці паміж імі розныя [24, с. 444—448, гус. 5]. У XII—XIII стст. Сураж знаходзіўся на ўскраіне Галіцка-Валынскага княства, і прысутнасць усходнеславянскага насельніцтва там у тэрыторыі несумненна.

У грунтовым могільніку каля в. Байорай (паміж Вільняй і Коўнам у Літве) у 2006 г. пры раскопках знойдзена падвеска з выпуклым паўшар’ем, абкружаным кароткімі насечкамі, у цэнтры, і 12 выпуклымі кропкамі па краю, па дзве кропкі ўнутры кожнага з шасці волютападобных паўкружжаў (малюнак 1: 16). Пахаванне з падвескай датуецца манетай 1396 г. (вусная інфармацыя, ветліва прадстаўленая даследчыкам гэтага помніка В. Вайткявічусам). Трэба адзначыць, што знаходка з Байорай, дзякуючы наяўнасці волютападобных паўкружжаў, вельмі нагадвае аналагічную падвеску з Вішчына. На тэрыторыі Літвы 2 падвескі згаданага тыпу, з шасцікутнікмі ў цэнтры, знойдзены ў Кернава, на гарадзішчы Ліздзейкі [28, р. 96, 3 рав.: 6].

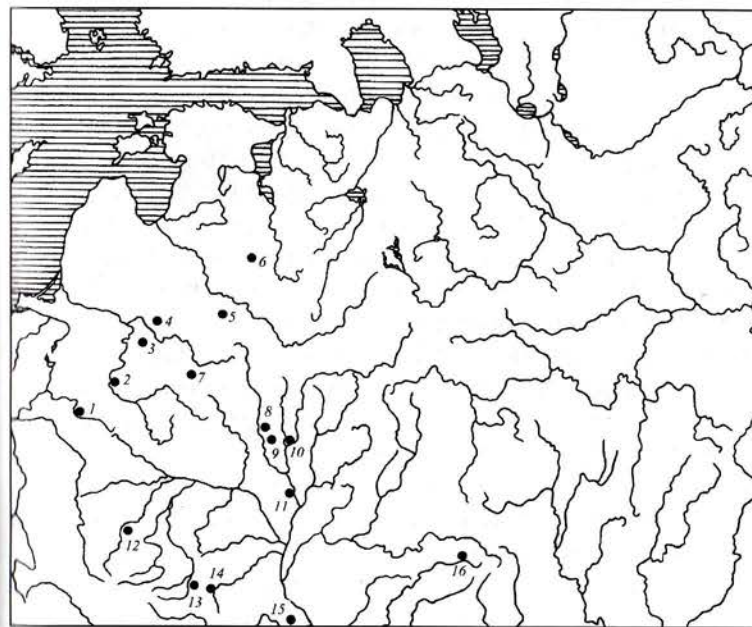
Ва ўсходняй частцы Латвіі, куды да з’яўлення крыжакоў у XII—XIII стст. пранікала ўсходнеславянскае насельніцтва, у могільніку Цілжы Балвскага раёна выяўлена медная круглая падвеска (малюнак 1: 9) з шасцікутнікам у цэнтральнай

частцы і з 12 выпуклымі кропкамі па краю [16, с. 88, рисунок 35], аналагічная знаходкам з дрыгавіцкіх курганоў Беларусі. Мяркуючы па ўсім, у адным пахаванні з падвескай патрапілася і зярнёная срэбная пацерка [16, с. 89, рисунок 36]. У курганным могільніку Гочава (Курская вобласць Расіі), які знаходзіўся на тэрыторыі севяран, але мае сляды прысутнасці і прадстаўнікоў іншых славянскіх плямёнаў, патрапілася падвеска дыяметрам менш 2 см, у цэнтральнай частцы якой шасцікутнік мае менш правільныя абрысы і больш нагадвае кветку (малюнак 1: 3).

Некалькі падвесак, аналагічных вышэйапісаным, вядома з тэрыторыі цяперашняй Украіны: Луцк на Валыні, Калодзяжын (р. Случ — правабярэжны прыток Прыпяці), Райкавецкае гарадзішча каля Бярдзічава [4, таблица XVIII: 1; 19, рисунок 32: 12], Міронаўка [5, с. 63—64, таблица X: 11]. У курганнай групе Вулька Луцкая (у ваколіцах Луцка), дзе знойдзена адна з гэтых падвесак (малюнак 1: 7), акрамя іншых рэчаў, трапіліся зярнёныя пацеркі дрыгавіцкага тыпу. Л. Раугут датаваў пахаванні XII—XIII стст. [27, s. 244, tabl. X: 3]. На Райкавецкім гарадзішчы падвеска (малюнак 1: 2) разам з зярнёнымі пацеркамі дрыгавіцкага тыпу была выяўлена ў складзе караляў на жаночым шкілеце — адным са сведчанняў гібелі паселішча ў час нашэсця Батыя ў 1240—1241 гг. [4, с. 109]. Значыць, такія падвескі насіліся жанчынамі яшчэ ў першай палове XIII ст. З Райкавецкага гарадзішча паходзіць і досыць блізкая па характару ажурная падвеска з 12 адтулінамі-трохкутнікамі па краю і 4 адтулінамі пасярэдзіне [4, таблица XVIII: 3]. У Кіеўскай вобласці, каля былога фальварка Міронаўка ў 1883 г. выяўлены скарб ювелірных вырабаў, у складзе якога былі 3 срэбныя пазалочаныя падвескі (малюнак 1: 14).

Такім чынам, з 16 помнікаў, дзе выяўлены падвескі з выпуклай паўсферычнай кропчай у цэнтры і 12 кропкамі — па краю, 3 з іх (Віркаў, Левашы, Высокае) з’яўляюцца курганнымі групамі дрыгавічоў, яшчэ на 5 помніках (Луцк, Райкавецкае гарадзішча, Міхалёва, Гродна, Цілжы) трапіліся металічныя зярнёныя пацеркі. Таму такія падвескі можна ўмоўна назваць падвескамі дрыгавіцкага тыпу, хаця арэал іх

распаўсюджвання значна шырэйшы, чым тэрыторыя дрыгавічоў (малюнак 2). У тых выпадках, калі ўдалося ўстанавіць полавую прыналежнасць пахаваных, яны ўсе аказаліся жанчынамі. Паводле характару спадарожных з імі знаходак, падвескі разглядаемага тыпу былі ва ўжытку ў XII — першай палове XIII ст., хаця цалкам верагоднае іх з’яўленне і ў XI ст. З гэтай храналогіі выбіваецца толькі падвеска з Байорай, якая была пакладзена ў пахаванне не раней канца XIV ст. Другой па колькасці пасля Беларусі тэрыторыяй, дзе знаходзяць такія падвескі, з’яўляецца Украіна, што магчыма тлумачыць адзінствам паходжання дрыгавічоў, валынян і палян ад культуры тыпу Лукі-Райкавецкай. На поўначы знаходкі такіх падвесак размешчаны ланцужком (Гродна—Байорай—Кернава—

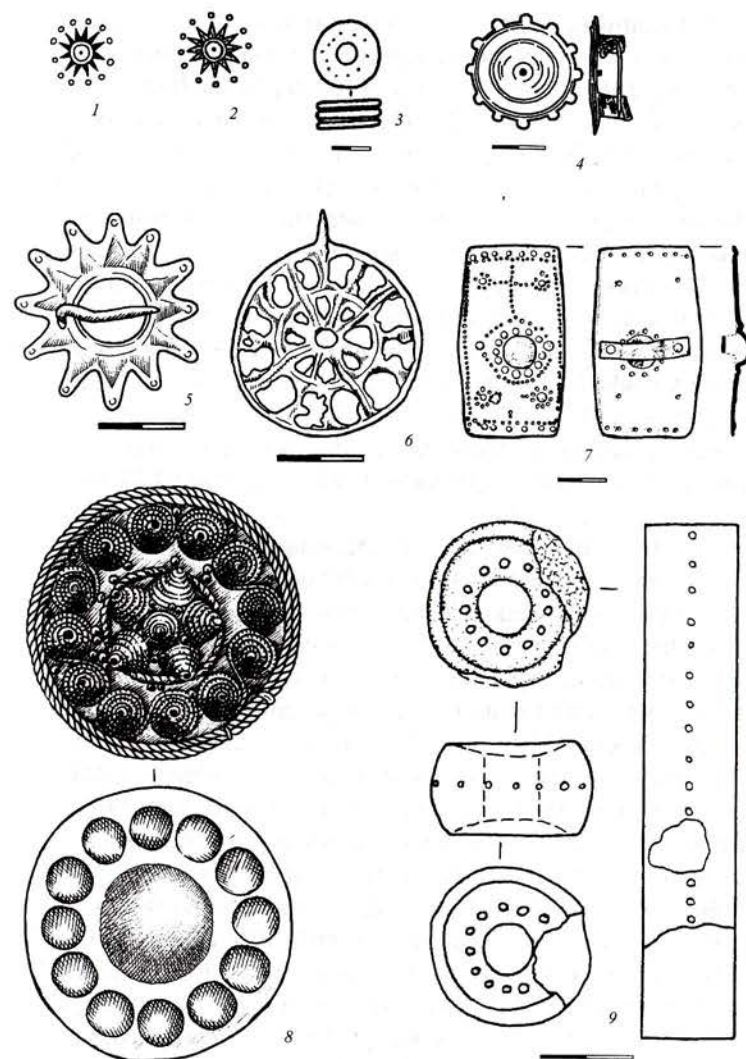

Мал. 2. Карта распаўсюджвання круглых падвесак з 12 выпуклымі кропкамі: 1 — Сураж; 2 — Гродна; 3 — Байорай; 4 — Кернава; 5 — Маскавічы; 6 — Цілжы; 7 — Высокае; 8 — Віркаў; 9 — Міхалёва 2-е; 10 — Вішчы; 11 — Левашы; 12 — Вулька Луцкая; 13 — Калодзяжын; 14 — Райкавецкае гарадзішча; 15 — Міронаўка; 16 — Гочава

Маскавічы—Цілжы) ля тагачаснага памежжа з балцкім насельніцтвам, у некаторых месцах трапляючыся на балцкай тэрыторыі (але там, дзе маюцца сляды пранікнення славян). Зусім невялікая колькасць знаходак падвесак згаданага тыпу для досыць значных абшараў можа сведчыць пра тое, што гэта былі рэчы для невялікай групы насельніцтва. Магчыма, трэба звярнуць увагу на той факт, што гэтыя падвескі трапляліся як у адносна заможных пахаваннях (пра што сведчыць знаходка парчы ў кургане 109 у Віркаве), так і ў феадальных сядзібах, што пэўным чынам пацвярджае досыць высокі статус іх уладальніц. Храналогія падвесак, у асноўным, супадае з перыядам двухвер'я, а выразныя сведчанні хрысціянскай прыналежнасці пахаваных з імі адсутнічаюць.

Сімвал у выглядзе дыска з кропкамі па перыметры быў вядомы яшчэ ў палеаліце. Кола або дыск у каменным веку служылі сімваламі неба [2, с. 18—19]. Знаходка глінянай бляшкі з 12 дробнымі круглымі выпуклінамі па краю і адной буйной выпукліны ў цэнтры вядома з могільніка Берэш (курган 2, магіла 2) у Краснаярскім краі. Могільнік належаў насельніцтву позняга этапа тагарскай культуры і датуецца I ст. н.э. [1, с. 97, рисунок 4, 17]. У пахаванні 39 могільніка Семехуў недалёка ад Серадза (Польшча), належаўшага насельніцтву пшэворскай культуры, на мініяцюрнай мадэлі шчыта [26, tabl. VIII, 2] вакол умбона налічваецца 12 заклёпак (малюнак 3: 7). На шайбападобнай фібуле IV ст. (перыяд С3) з усходняй часткі Германіі [25, abb. 2, 7] па краях налічваецца 12 выступпаў (малюнак 3: 4). На балцкіх металічных вырабах V—VI стст. сустракаюцца зоркападобныя выявы з 12 канцамі і 12 кропкамі вакол гэтых зорак (малюнак 3: 1, 2) [23, р. 101, 1 lentel, VI, 3, 4]. А. Блюене ў такіх матывах бачыць уплывы лакальнага еўрапейскага стылю арнаменту Сосдала.

У куршаў VIII—XI стст. сустракаліся круглыя фібулы з 16 промнямі, якія заканчваліся 12 круглымі завяршэннямі [22, р. 148, 6 рав.]. 3 Біркі (Швецыя) вядомая круглая металічная брошка эпохі вікінгаў, па краях якой — нанесеныя тэхнічай філіграні 12 круглых у плане выпукласцяў, а ў цэнтры брошкі — абведзеныя вельмі тонкім кручаным дротам 6 такіх выпукласцяў (малюнак 3: 8) [21, fig. 114].

Мал. 3. Прадметы, звязаныя з сімвалай лічбы «12»:
1, 2 — Яуненкай (Літва); 3 — Засвір (Мядзельскі р-н);
4 — Заале-Унсрут (усходняя Германія); 5 — Відагошча (Мінскі р-н);
6 — Ноўгарад Вялікі; 7 — Семехуў (Польшча); 8 — Бірка (Швецыя);
9 — Каішэлічы (Валожынскі р-н)

У Беларусі самай ранняй з вядомых у гэтым плане знаходак з'яўляецца глінянае праселка з гарадзішча культуры штрыхаванай керамікі каля в. Кашчэлічы Валожынскага раёна (малюнак 3: 9). Матэрыялы гарадзішча датуюцца пачаткам н.э. [15, с. 63, рисунок 65: 1]. На керамічным праселку цыліндрычнай формы з двума жалабкамі на баку з селішча Засвір у Мядзельскім раёне на верхняй паверхні па колу наколамі нанесены 12 кропак (малюнак 3: 3). У Літве такія праселкі датуюцца V–VII стст. Знаходкі праселак такога тыпу, на думку А.М. Мядзведзева, сведчаць пра напрамак міграцыі носьбітаў культуры ўсходнелітоўскіх курганоў з поўдня і паўднёвага захаду Літвы [11, с. 32, 34, малюнак 1: 22]. Фібулы прамяністай формы, якія ў XI–XII стст. былі распаўсюджаны ў Латвіі, на Пскоўшчыне, Смаленшчыне, цэнтральнай Беларусі і ў Пасожжы, нярэдка маюць, менавіта, па 12 промняў (малюнак 3: 5).

Свяшчэнная лічба 12 у славянаў, балтаў, германцаў і іншых індаеўрапейскіх народаў была звязаная з вераваннямі, прыверкаванымі да міфалогіі неба і нябесных аб'ектаў. Гэта лічба часта фігуруе ў міфалагічных сюжэтах, дзе ўяўленні пра неба і сонца выступаюць у алегарычнай форме. Ва ўсіх славянаў захаваліся паданні пра цара-сонца і яго залатыя палацы; у сонца 12 сыноў і 12 сонечных дзяўчат. У сонца 12 царстваў, кожным з якіх валодае адзін з яго сыноў, якія жывуць у зорках. Таго ж паходжання загадка з б. Яраслаўскай губерні: «Расыпаўся гарох на дванаццаць лугоў» (зоркі). Лічба 12 часам выступае ў абрадавых дзеяннях, звязаных з ушанаваннем сонца. У Германіі існаваў звычай спальваць на Вялікдзень 12 боччак смалы, размешчаных вакол двух уторкнутых у зямлю дрэў. У некаторых мясцовасцях Расіі на Масленіцу на санях, запрэжаных 12 коньмі, вазілі святочна прыбранага селяніна, які сядзеў на коле на версе слупа, па-стаўленага пасярод саняў [6, с. 62].

У беларускіх народных казках на падмогу галоўнаму герою прыходзяць дванаццаць братоў-малайцоў. Збіраючыся на «той» свет, Івашка Мядзведжае вушка робіць жалезную булаву на дванаццаць пудоў. Матыў дванаццаці даволі часта сустракаецца ў замовах ад розных хваробаў: «На моры, акіяне,

на востраве на Буяні стаіць дуб, на том дубу дванаццаць какатоў, на тых какатах нітка. А ты, нітка, уварвісь, у раба Божага кроў уваймись». Некаторым культавым камяням ахвяроўвалі дванаццаць курыных або вераб'іных галоў. Прынята было, каб нявеста да вянка падвешвала дванаццаць стужак [8, с. 135].

Варта таксама прыгадаць, што ў старажытнаегіпецкай іерогліфіцы выява дыска, абкружанага кропкамі, абазначала паняцце «свяціць». Знакаміты Стоўнхендж у Англіі мае 12 асноўных камянёў-пілонаў, якія стаяць на колу. У эпоху бронзы і ў пачатку жалезнага веку з'яўляюцца пасудзіны з накрэсленымі на іх 12 знакамі, якія можна ўспрымаць як абазначэнні 12 месяцаў. На пасудзіне з Альмашфюзітэ ў Венгрыі (культура звонападобных кубкаў, XVIII ст. да н.э.) па зрэзу маюцца 12 груп выяў. Усё кола венчыка аказалася расчлененым на дзве паловы, як лічыў Б.А. Рыбакоў, крыжамі двух сонцастаянняў — летняга і зімовага. І ў кожнай палове, пасярэдзіне яе, накрэслена яшчэ па аднаму крыжу, якія павінны былі абазначаць два раўнадзенствы — выясновае і асенняе. Сярод грузінскай керамікі бронзавага веку ёсць вялікія пасудзіны, відавочна, для грамадскіх святаў; на адным з іх накрэслены 12 знакаў, якія можна звязаць з 12-месячным календаром [18, с. 320–327].

У плане сакралізацыі лічбы «12» значную цікавасць уяўляюць астральныя міфы (г. зн. міфы пра сузор'і, зоркі, планеты) розных народаў. У паўднёваамерыканскіх індзейцаў развіццё такіх міфаў прывяло да пабудовы сістэмы адпаведнасцяў паміж 12 сузор'ямі і такой жа колькасцю жывёлаў. У асноўных рысах гэта сістэма блізкая да сістэмы, якая існавала ў старажытнай Вавілоніі, дзе на ёй грунтавалася выдзяленне 12 знакаў задзяку, пазней запазычанае грэчаскай традыцыяй і працягнутае ў іншых еўрапейскіх традыцыях. Гэтыя сістэмы выяўляюць падабенства са старажытнакітайскімі і іншымі ўсходнеазіяцкімі — з аднаго боку, амерыканскімі індзейскімі — з другога. Ва ўсіх гэтых сістэмах, якія могуць быць або вынікамі незалежна паралельнага развіцця, або вынікам дыфузіі аднаго і таго ж комплексу ідэй (што мяркуецца ў адносінах да старажытна-кітайскага цыклу з 12 жы-

вёлаў, які склаўся хутчэй за ўсё пад уплывам заходнеазіяцкага), на аснове астральных міфаў была пабудавана намерная карціна руху нябесных свяцілаў, апісанне якой рабілася праз пасярэдніцтва міфалагічных сімвалаў — жывёлаў [12, с. 116].

Патрабуе тлумачэнняў семантыка шасцікутнай фігуры ў цэнтры некаторых з апісаных падвесак. Сярод старажытных графемаў сустракаюцца такія, што абазначаюць «шэсць бакоў свету». У старажытнай Індыі шасцікутная зорка абазначала «шэсць бакоў гарызонту». Найбольш лёгка было фіксаваць паўночны бок свету, сталым арнамантам якога ва ўсе часы служыла Палярная зорка, вакол якой верціцца зорнае неба. У процілеглым кірунку знаходзіцца вышэйшая кропка траекторыі руху сонца па небасхілу. Такім чынам, поўнач і поўдзень абазначаны натуральным чынам. Але ўсход і захад такім чынам не фіксуюцца, таму што сонца ўзыходзіць і заходзіць у досыць шырокіх межах у залежнасці ад пары года. Калі адзначыць на даляглядзе крайніх пунктаў узыходу і захаду сонца ў дні летняга і зімовага сонцастаяння, то гэтыя чатыры накірункі, разам з накірункамі на поўнач і поўдзень, падзяляць акружнасць далягляду на шэсць прыблізна роўных частак. У Ірландыі і Шатландыі вядомыя сярэднявечныя календарныя ўстаноўкі, якія ўяўляюць, абазначаныя на роўным участку зямлі буйнымі камянямі, акружнасці (6 бакоў свету). Меншыя камяні паміж гэтымі буйнымі фіксавалі па становішчы сонца пэўныя важныя даты года. Такім чынам, шэсць бакоў свету суадносяцца не з зямлёй, а з небам. Па меркаванню А. Голана, шасцікутнік па гэтай прычыне ўяўляе сабой адну з эмблемаў так званай Вялікай багіні [2, с. 150]. У той жа час шасцічасткавыя сімвалы звязваліся з мужчынскімі персанажамі міфалогіі, напрыклад, у старажытным Рыме кола з 6 спіцамі суадносілася з грамавіком — Юпітэрам, а ў Расіі гэты сімвал называўся грамавым знакам.

Выпуклае паўшар'е з падабенствам промняў па краях, размешчанае ў цэнтры апісаных падвесак, лагічным будзе звязваць з галоўным нябесным свяцілам — сонцам. Такім чынам, апісаная разнавіднасць падвесак-амулетаў уяўляла сабой магічны сімвал сонечнага неба, звязаны з календарным годам.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Вадецкая, Э.Б. Исследования в Красноярском крае в 1982—1984 гг. / Э.Б. Вадецкая, С.Б. Гультов // КСИА. — 1986. — Вып. 188. — С. 138—142.
2. Голан, А. Миф и символ / А. Голан. — Иерусалим, Москва: 1994.
3. Голубович, В.И. Новые материалы по истории Гродно в раннефеодальную эпоху / В.И. Голубович, Е.А. Цегак-Голубович // Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 353.
4. Гончаров, В.К. Райковецкое городище / В.К. Гончаров. — Киев, 1950. — 218 с.
5. Гушин, А.С. Памятники художественного ремесла Древней Руси X—XIII вв. / А.С. Гушин. — Л.: Государственное социально-экономическое издательство, Ленинградское отделение, 1936. — 87 с., XXXIV табл.
6. Даркевич, В.П. Символы небесных светил в орнаменте Древней Руси В.П. Даркевич // СА. — 1960. — № 4. — С. 56—67.
7. Дучыц, Л.У. Браслаўскае Паазер'е ў IX—XIV стст. Гісторыка-археалагічны нарыс / Л.У. Дучыц. — Мінск: Навука і тэхніка, 1991. — 120 с.
8. Дучыц, Л. Дванаццаць / Л. Дучыц, Э. Зайкоўскі, І. Крук // Беларуская міфалогія. Энцыклапедычны слоўнік. — Мн., 2004. — С. 135—136.
9. Загорюльский, Э.М. Вишинский замок XII—XIII вв. / Э.М. Загорюльский. — Мн., 2004. — 159 с.
10. Зайкоўскі, Э. Астральная і календарная сімволіка на некаторых археалагічных знаходках Беларусі / Э. Зайкоўскі // ГА3. — № 13. — Мн., 1998. — С. 125—130.
11. Звяруга, Я.Г. Паселішча на беразе возера Свір / Я.Г. Звяруга, А.М. Мядзведзеў // ГА3. — № 3. — Мн., 1994. — С. 27—37.
12. Иванов, В.В. Астральные мифы / В.В. Иванов // Мифы народов мира. Энциклопедия в двух томах. Второе издание. — Т. I. — М., 1991. — С. 116—118.
13. Лошенко, М.И. Михалевское городище / М.И. Лошенко // Старажытнасці Бабруйшчыны. — Бабруйск, 1998. — С. 83—104.
14. Лысенко, П.Ф. Дреговичи / П.Ф. Лысенко. — Мн.: Навука і тэхніка, 1991. — 244 с.
15. Медведев, А.М. Белорусское Понеманье в раннем железном веке (I тысячелетие до н.э. — 5 в. н.э.) / А.М. Медведев. — Мн., 1996. — 200 с.

16. Мугуревич, Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв. / Э.С. Мугуревич. — Рига, 1965. — 212 с.
17. Поболь, Л.Д. Древности Белоруссии в музеях Польши / Л.Д. Поболь. — Мн.: Наука и техника, 1979. — 208 с.
18. Рыбаков, Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. — М., 1981.
19. Юра, Р.О. Древний Колодяжин / Р.О. Юра // Археологічні пам'ятки УРСР. — Київ, 1962. — Т. 12. — С. 57–130.
20. Andrzejowski, A. Zabytki z okresu wpływów rzymskich, średniowiecza i czasów nowożytnych w Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie / A. Andrzejowski, M. Engel, A. Piotrowski, M. Ruszkowska, U. Szewczuk, A. Wójcik. — Warszawa, 2005.
21. Birka, V. The pilgrimage and granulation of the Viking Period. An analysis of the material from Björkö by Władysław Duczko. Uppsala University / V. Birka. — Stockholm, 1985.
22. Bliujenė, A. VIII–XI a. kuršių vyrų ir moterų papuošalai — pasaulio modeliai / A. Bliujenė // Archaeologia Litwana. I. — Vilnius, 1999. — P. 145–176.
23. Bliujenė, A. Lokalių Europos puošybos stilių itaka i tūkstanmečio vidurio baltų genčių ornamentikai / A. Bliujenė // Iš baltų kultūros istorijos skiriama Adolfo Tautavičiaus 75-mečiai. — Vilnius, 2000. — P. 99–111.
24. Chilmon, K. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Surżu pow. Łapski / K. Chilmon // Rocznik Białystocki. — T. XII. — Warszawa, 1974. — S. 444–447.
25. Grünert, H. Römische Kaiserzeit / H. Grünert // Ausgrabungen und Funde. — Band 21. — Heft 1–4, 1976. — S. 112–123.
26. Jażdżewska, M. Najciekawsze obiekty na stanowisku kultury przeworskiej w Siemiechowie nad górną Wartą / M. Jażdżewska // Prace i materiały Muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi. Seria archeologiczna, 1985. — № 32. — Warszawa, Łódź, 1988. — S. 109–142.
27. Rauhut, L. Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie / L. Rauhut // Materiały wczesnośredniowieczne. — Tom V. — Warszawa, 1960. — S. 231–260.
28. Vengalis, R. Kernavės viršutinis miestas / R. Vengalis // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2006 metais; redakcinė kolegija: G. Zabiela (vyr. redaktorius) ir kit / R. Vengalis. — Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 2007. — P. 93–100.

РЕЗЮМЕ

Э. М. Зайковский

Подвески-амулеты из Маскович: анalogии, истоки, семантика

В статье рассматривается такая разновидность украшений с городища Масковичи, как круглые металлические подвески диаметром 3,0–3,2 см с полусферически выступающей выпуклостью в центре, находящейся обычно внутри шестиугольника, и 12 более мелкими выпуклостями в виде полусфер, расположенных по кругу, вдоль края подвески (рис. 1). Всего известно 16 памятников с находками таких подвесок, из них 3 являются курганными могильниками древовичей, еще на 5 памятниках, кроме этих подвесок, известны находки металлических зеренных бус.

Большинство подвесок отлито из бронзы, хотя известны также посеребренные и серебряные с позолотой. В тех случаях, когда удалось установить половую принадлежность погребенных, все они оказались женщинами.

География распространения подвесок, кроме нижнего течения Березины и прилегающей части течения Днепра, включала также северную часть нынешней Украины, Подляшье, Восточную Литву и Латгалию (рис. 2), где связана с проникновением восточнославянского населения.

Исходя из хронологии сопутствующих находок, описываемые подвески были в обиходе в XII — первой половине XIII в., хотя целиком вероятно их появление и в XI в., а одна подвеска из погребения в Байорай (Литва) датируется монетой конца XIV в. Подвески встречались не только в погребениях, но и в феодальных замках. Хронология подвесок, в основном, совпадает с периодом двухверья, а выразительные свидетельства христианской принадлежности погребенных с ними отсутствуют.

Рассматривая семантику изображений на подвесках, следует исходить из того, что 12 полусферических выпуклостей по кругу соответствуют значению сакрального числа «12» у индоевропейских и других народов, где оно было связано с

верованиями, приуроченными к мифологии неба и небесных объектов. Шестиугольная фигура в середине символизировала шесть сторон света, соотносимых не с землей, а с небом.

Выпуклое полушарие с подобием лучей по краям, расположенное в центре подвесок, логично будет связывать с главным небесным светилом — солнцем. Таким образом, рассматриваемая разновидность подвесок представляла собой магический символ солнечного неба, связываемый с календарным годом.

SUMMARY

E. M. Zaikousky

Pendant-amulets of Maskovichy: analogy, the origins, the semantics.

The present article is devoted to such kind of jewelry from the Maskovichy hill-fort as a round metal pendants 3.0–3.2 cm in diameter with a hemispherical knobs into the center, located usually within a hexagon, and 12 smaller knobs shaped like a hemisphere, arranged in a circle, along the edge of pendant (Fig. 1). It is known 16 sites totally with the findings of such type of pendant, 3 of which is the burial grounds of Dregovich tribes, on the another 5 monument in addition to these suspensions are known finds of metal granulation beads.

Most pendants cast in bronze, although there are also silver plated and and silver with gold plated. In cases where possible to establish the sex of the buried, they were all women.

Geographical spread of pendants — the lower reaches of Berezin and adjacent part of the Dnieper, also includes northern part of present-day Ukraine, Podlachia, Eastern Lithuania and Latgale (Fig. 2), where is associated with the penetration of eastern Slavic population.

According to the chronology of related findings, described pendants were in use in the first half of the XII–XIII century, though wholly probability of their occurrence in the XI century, and the pendant of a burial in Bayoray (Lithuania) dates back to the coin

of the late XIV century. Pendants met not only in the graves, but in feudal castles. Chronology of pendants mainly coincides with the period dual belief and expressive Christian testimony accessories buried with them are missing.

Considering the semantics of the image on the pendants, should keep in mind that 12 of hemispherical bumps on the circle correspond to the values of the sacred number «12» in Indo-European and other nations, where it was connected with the belief confined to the mythology of the sky and celestial objects. Hexagonal shape on the middle symbolizes the six sides of the world, do not correlate with the earth but with the sky.

Convex hemisphere with a kind of beam at the edges, located in the center of the pendants, it would be logical to associate with the main luminary of heaven, the sun. Thus, we consider pendants were a kind of magical symbol of sunny sky associated with the calendar year.

НАТЕЛЬНЫЕ КРЕСТЫ ГОРОДИЩА МАСКОВИЧИ

А. А. Башков (Брест)

Предметы христианского культа (далее ПХК), найденные на территории Беларуси, всегда были объектом пристального внимания научной общественности. История их изучения уходит корнями в дореволюционное время и, пройдя долгий путь, не оставляет равнодушными к себе современных исследователей.

С 90-х гг. XX в., сохраняя традиции советской историографии, возрастает внимание к узорегиональным процессам исторического развития. В связи с этим повышается интерес к локальным группам ПХК и отдельным их категориям. Также в центре внимания оказываются очаги концентрации данных предметов, что, в свою очередь, можно интерпретировать, как центры распространения христианской веры. Одним из таких центров стало городище Масковичи.

В представленной работе в контексте аналогичного материала из Беларуси и соседних территорий единым комплексом рассмотрены металлические и каменные кресты-тельники (9 металлических и 6 каменных), найденные в ходе археологических исследований на городище Масковичи¹. Именно эта, самая распространенная категория ПХК, является, в определённом смысле, индикатором христианизации восточноевропейских регионов. Попадая в культурные пласты, кресты-тельники дают нам неоспоримые доказательства пребывания на данной территории и в определённое время носителей христианской веры, а также представление о темпах и векторах распространения христианской веры.

Проникая на территорию Древней Руси, христианство несло с собой атрибуты веры, в том числе и крест, в своих ка-

¹ Автор выражает глубокую благодарность Л. В. Дучиц за предоставленные материалы.

нонических формах. Именно он стал первым визуальным показателем принадлежности к христианскому вероучению. Например, в Новгороде, предвидя насильственное крещение, жители заявили, что они уже крещены. Желая объективно оценить ситуацию, епископ Иоаким распорядился, чтобы все христиане носили кресты, как металлические, так и деревянные [44, с. 13]. Так крест, как символ христианской веры, приобретая причудливые декоративные формы под воздействием местной культурной традиции, прочно стал укрепляться в системе духовных ценностей восточнославянской общности. Распространяясь по Европе, крест, как самостоятельное украшение, так и составляющая часть декоративного ожерелья, во всём своём разнообразии форм и способов крепления, занимает, в конце концов, своё символическое место на груди верующих.

Металлические кресты

Наибольшую группу среди крестов-тельников конца X–XIV вв. на территории Беларуси составляют металлические кресты с многочисленными вариациями своих форм и видов декоративной отделки, достигаемой, благодаря мобильности литейного производства. Основным материалом для изготовления крестов являлись сплавы на основе олова и меди. Реже использовались свинец и серебро. Сравнительная простота в изготовлении и соответствующая дешевизна обусловили массовость данного вида продукции, ставшей доступной широкому кругу потребителей.

В Масковичах в ходе археологических раскопок на сегодняшний день найдено 9 металлических крестов-тельников. Все они имеют свои морфологические особенности, что позволяет вписать их в общую классификационную схему белорусских находок [3].

Плоские односторонние кресты. Выделяются кресты с округлыми концами, парными выступами на лучах и прямым средокрестием (тип II). Признаками данного типа являются наличие пары (нижнего и верхнего) выступов у ос-

нования закругления каждого из лучей и рельефная декоративная отделка лицевой стороны крестов.

На городище Масковичи найден крест, по-видимому, с сердцеподобными медальонами с пальметкой внутри и выступами на концах лучей, а также крестом из зерни по телу (рисунок 1: 1) [12, с. 17]. К сожалению, сохранность этой находки позволяет нам соотнести её с рассматриваемым типом и хорошо сохранившимися аналогами лишь по размерам и форме. Аналогичный крест удовлетворительной сохранности, размером 3,5 × 2,5 см (с ушком), найден на месте распаханных курганов X–XII вв. у д. Нисимковичи Чечерского р-на Гомельской обл. [34, с. 62]. Крест таких же размеров (с ушком) рядом с бусиной найден в погребении ребенка в кургане № 31 могильника X–XII вв. у оз. Лисно Верхнедвинского р-на Витебской обл. [46, с. 6, 7]. Аналогичный экземпляр обнаружен в Заславле Минского р-на в слоях X — первой половины XIII вв. и на посадке в Дрисвятах Браславского р-на [23, с. 69; 45].

Выделим ещё одну необычную находку с городища Масковичи. Оловянный крест размером 2,7 × 1,7 см (с ушком) морфологически близок к рассматриваемому типу (рисунок 1: 2). Однако, грубость и определённая доля объёмности, указывают на неделикатность в подходе к его изготовлению. Вероятно, местный мастер, взяв за основу распространённый тип, попробовал поэкспериментировать, создавая данный экземпляр [10, с. 19]. Кресты этого типа хорошо известны в памятниках Прибалтики и Поднепровья. В то же время, отмечена схожесть этих крестов по составу металла с образцами из Подмосковья [38, с. 66; 39, с. 237]. Рассмотренный тип крестов, имея фигурные и декоративные вариации, возник в XI в. и просуществовал на территории Беларуси до середины XIII в., бытуя в среде сельского и городского населения. Если в среде сельского населения их могли использовать люди, поверхностно знакомые с основами христианского вероучения, то в городских поселениях с обширным количеством ПХК, как, например, Масковичи, Дрисвяты, Заславль, их принадлежность к собственности христиан не вызывает сомнений. Исходя из общей топографии белорус-

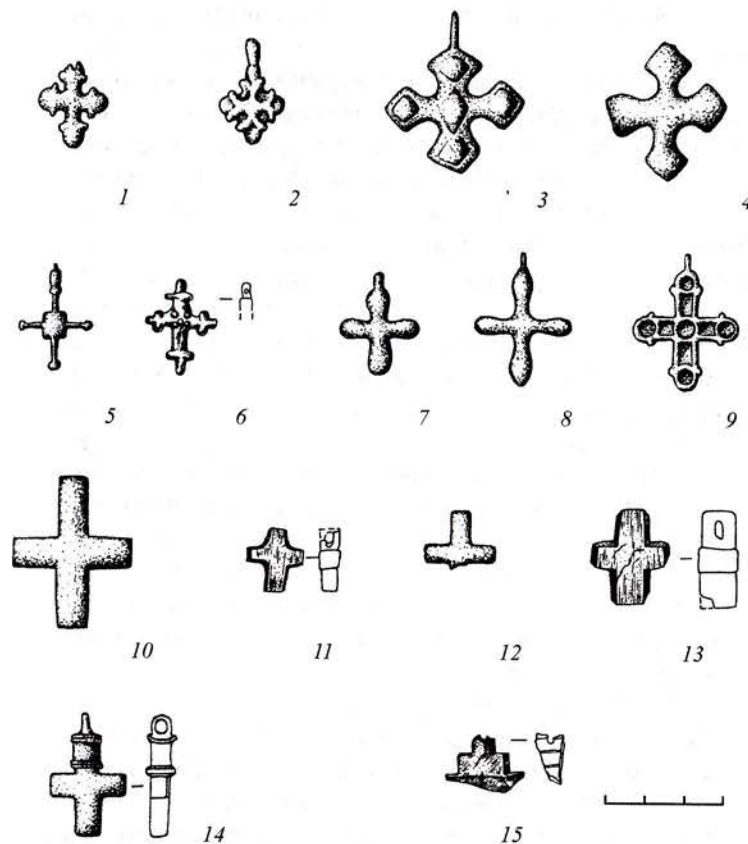

Рис 1. Кресты-тельники с городища Масковичи
(1–9 — цветной металл, 10–13 — шифер,
14 — шифер с серебряным окладом, 15 — янтарь)

ских находок, укажем на локализацию данного типа крестов в днепро-сожском междуречье и у границ Латвии.

Отметим ещё один тип плоских односторонних крестов. Это кресты с ромбовидными лучами, на лицевой стороне которых обычно имеются рельефные ромбовидные розетки (тип III). На городище Масковичи найдены экземпляры размером 4 × 3,5 см (с ушком) и 3,5 × 3 см (рисунок 1: 3, 4) [13, с. 37, 63; 14, с. 37]. Плохая сохранность не дает возможности

точно определить наличие на одном из них декоративной отделки.

Связь формы крестов рассматриваемого типа прослеживается с некоторыми видами крестовидных подвесок из листового серебра второй половины X — начала XI вв., принадлежность которых христианизированным выходцам из Скандинавии уже доказана [40, с. 134–150; 41, с. 222–225]. В частности, особая близость наблюдается с экземпляром из кургана № 5 Гнездовского могильника [41, рисунок 1: 5]. В период XI–XIII вв. подобная форма была распространена в Прибалтике, где широко известны бронзовые крестообразные фибулы, щитки которых в точности повторяют форму рассматриваемых нами крестов [5, с. 121–140]. Прибалтийский след в генеалогии данного типа подтверждает факт наличия прибалтийской ремесленной традиции в ювелирном деле средневекового Торопца, где также был найден аналогичный крест в слое 30-х гг. XIII в. [47, с. 220]. Подобная форма крестов известна в Курляндии [17, с. 52]. Костяной экземпляр креста XIII в. из села Сахновка, бывших Каневского уезда Киевской губ., представленный в собрании братьев Ханенко, является поздним подражанием ромбокопечным металлическим крестам [48, табл. XXII: 261].

Таким образом, учитывая топографию находок ромбокопечных крестов на Беларуси и вышеуказанные замечания, видится правомерным связывать их появление на наших землях с влиянием прибалтийской культурной традиции, наблюдаемой, в данном случае, в районе Браславских озер. Не исключён также и скандинавский фактор в развитии данного типа крестов, учитывая весомую роль выходцев из Северной Европы в культурной жизни этого региона [17, с. 76–77].

Объемные кресты на городище Масковичи представлены тремя типами. Один из них — это крест с тонкими перекладчатыми концами и «жемчужинами» в средокрестии. Особенностью данного типа являются: тонкие круглые в сечении лучи, венчаемые тремя «жемчужинами», и наличие четырех «жемчужин» в средокрестии (тип II). Изделия размерами 2,3–2,8 × 1,5–2,1 см (с ушком) найдены на территории Беларуси в семи пунктах: на городище Масковичи Браслав-

ского р-на Витебской обл. (рисунок 1: б) [14, с. 31], на Замчище в Минске в слое 90-х гг. XII — начала XIII вв. [20, с. 225], на детинце Новогрудка в слое XII в. [7, с. 8], на Замковой горе в Рогачеве [частная коллекция краеведа А.Н. Рикунова], на посаде древнего Гомеля в сооружении конца X–XII вв. в комплексе с энколпионом XII в. [36, с. 47–49], в Полоцке на Верхнем замке [фонды НМИиКБ, №14528/12], на Шведской горе Волковыска [24, с. 41]. Распространение такой формы креста по всей территории Древней Руси прослеживается во второй половине XII — середине XIII вв. [4, с. 89]. Хронология белорусских экземпляров вписывается в эти же рамки. Благодаря находкам литейных форм, удалось четко локализовать центры производства таких крестов: Киев [25, таблица LVII, XLVI], Серенск [42, с. 143], Райковецкое городище [6, таблица XVII:7], Галич [43, с. 205].

Обратим внимание ещё на один тип объемных крестов. Особенностью крестов с квадратным средокрестием и шаровидными завершениями лучей, размерами 2,5 × 1,6 см (с ушком), являются: квадратный щиток в средокрестии с читаемым иногда Андреевским крестом, круглые в сечении лучи, венчаемые шариками (тип III). Такие кресты обнаружены в Витебске [51, с. 21], Волковыске на Замчище в слое XII в. [24, с. 41], в Гродно на Замчище в слое первой половины XIII в. [52, гус. 77], два экземпляра на городище Вишин в слое XII — первой половины XIII вв. [22, с. 3–4], в кургане № 57 могильника Патока Кличевского р-на Могилевской обл., датируемом XI–XIII вв. [19, с. 17–18], в кургане № 2 могильника XI–XII вв. около Борисова [33, с. 258], на селище Струга-II Столинского р-на в комплексе XII–XIII вв. [сообщение А.Н. Белицкой, 2002]. Кресты этого типа широко распространены на территории Древней Руси со второй половины XIII в. [4, с. 89]. В Прибалтике они датируются XIII–XIV вв. [39, с. 237]. Основная масса белорусских находок, исходя из датировки комплексов, в которых они были найдены, относится к XII — первой половине XIII вв.

Крест больших размеров с меньшим щитком в средокрестии и шариками на концах, размером 3,1 × 2,3 см (с ушком), обнаружен на городище Масковичи при прорезке вала

(рисунок 1: 5) [15, с. 62]. Параметры и необычная форма ушка, не дают оснований интерпретировать артефакт как продукт массового производства. Это, скорее, эксперимент местного мастера, который попытался воспроизвести достаточно распространенный импортированный тип креста. Остальные белорусские находки крестов с квадратным средокрестием соответствуют многочисленному материалу соседних территорий. С точностью локализован лишь один центр их производства — Серенск, где обнаружена литейная форма для изготовления данного типа крестов [42, с. 143]. Исходя из картографии белорусских находок, укажем на распространение их вдоль пути «из варяг в греки», с несколькими экземплярами в бассейне Березины и на северо-западе Беларуси. Важно отметить принадлежность большинства находок к городским комплексам со значительной долей ПХК в своих культурных пластах. Это едва ли даёт нам основание отрицать христианскую символику данного типа оберега.

На городище Масковичи представлены также кресты с профилированными утолщенными шаровидными лучами и средокрестием с округлыми очертаниями, плавно переходящим в лучи (тип VIII) (рисунок 1: 7) [11, с. 14, 40, 75]. Кресты данного типа, размерами $2,5-2,7 \times 1,9-2$ см (с ушком) найдены на городище древнего Друцка [1], у подножия Шведской горы в Волковыске [24, с. 41], на городище Вишин Рогачевского р-на (2 экз.) [20, с. 3-4, 86], в каменном могильнике конца XIII-XV вв. у д. Дворчаны Вороновского р-на Гродненской обл. (3 экз.) [26, с. 80], в Дрисвятах [45], в слое XIV-XVI вв. в Турове [31, с. 56].

Крест со сферическими концами лучей, плавно выходящими из средокрестия, размером $2,6 \times 1,6$ см (с ушком), найденный на городище Масковичи (рисунок 1: 8) [10, рисунок 5: 3], имеет аналоги на территории Латвии, где они определены как древнерусский импорт [39, с. 237]. Схож также экземпляр, датируемый XII в. и представленный в сборе общероссийского материала [2, таблица 103:18]. Однако огрубленные и расплывчатые формы масковичского креста позволяют предположить его производство путем пере-

отливки с изящного, строго очерченных форм оригинала, привезенного с соседних латвийских территорий.

Исходя из анализа форм масковичского и общего белорусского материала, укажем на модернизацию прибалтийского импорта под воздействием местных ремесленных традиций в сторону упрощения форм. В XII в. появляются грубые местные подражания, что привело к появлению крестов с гладкими лучами с утолщением на концах (Масковичи, Волковыск, Дворчаны). На таких экземплярах отсутствует какая-либо декоративная отделка. Подобные кресты локализируются на северо-западе Беларуси, где был центр их изготовления, о чем свидетельствует находка литейной формы для отливки подобных крестов в Волковыске [24, с. 38] и на севере Беларуси, на Браславщине, где, вероятно, тоже имелось такое производство.

В Масковичах также представлены *плоские двусторонние кресты с эмалью* (слой второй четверти XII — первой половины XIII вв.) (рисунок 1: 9) [9, с. 11]. Это кресты с округлыми концами и парными выступами на лучах (тип I), известные в литературе как трехлопастноконечные. Поля крестов разбиты на круглые на концах и в средокрестии и прямоугольные на лучах ячейки, заполненные желтой, как, например, в рассматриваемом случае, зеленой, изредка красной эмалью. Такие кресты, размерами $3,5-4 \times 2,7-3,2$ см, на территории Беларуси обнаружены на памятнике Лучин-I Рогачевского р-на (2 экз.) [частная коллекция краеведа А.Н. Рикунова], на городище Михалево-II Бобруйского р-на, слой XII — начала XIII вв. [30, с. 15], в кургане № 2 могильника Глыбов Речицкого р-на в одном из погребений, датируемом XII в. [50, с. 4-8].

Кресты с эмалью широко известны в памятниках XII-XIII вв. по всей территории Древней Руси и Прибалтики. Особенно они многочисленны в Латвии. Картография крестов с эмалью, представленная В.А. Мальм, указывает, в свою очередь, на равномерное распределение такого рода артефактов на обширной территории Древней Руси [37, с. 115]. Учитывая это, удивительным, на наш взгляд, является признание первенства в производстве и распространении дан-

ного вида крестов за Средним Поднепровьем. Правда, Э.С. Мугуревич высказался за возможность производства таких крестов в Латвии, но по древнерусским образцам [39]. Масковичские и другие белорусские находки крестов данного типа ложатся в хронологические рамки общероссийского и прибалтийского материала, т.е. XII–XIII вв., а топография находок указывает на распространение их как в городской, так и сельской среде. Картографирование указало на основные пути транзитной миграции подобных артефактов по территории Беларуси. Наряду с днепровским, прослеживается березинский путь со значительной ролью в этом процессе Браславского Поозерья.

Каменные кресты

Следующей за металлическими крестами по многочисленности на городище Масковичи идёт группа каменных — шесть экземпляров, в числе которых один янтарный крест. Большинство каменных крестов Древней Руси изготовлено из привозных пород камней, таких как: яшма, лазурит, мраморы. На территории Беларуси, наряду с подобным сырьём, широко использовался прибалтийский и местный янтарь, известняк, сланец.

Каменные кресты значительно уступают металлическим в декоративной отделке и разнообразии форм. Специфика материала, трудоёмкость его обработки, а, следовательно, высокая стоимость, делали каменную декоративную пластику достоянием высших социальных слоев. Об этом свидетельствуют материалы, используемые для изготовления окладов на кресты, нахождение их в подавляющем большинстве в городских центрах и сокрытие вкладах наряду с изделиями из драгоценных металлов [8, с. 197–199; 25, таблица ХСІХ, LХІV; 28, с. 95, 103; 29; 49, с. 19–22].

Каменные кресты, так называемые «курсунчики», широко распространились в городских центрах Беларуси в период XII–XIV вв. Однако, наибольшее их количество приходится на слои XII–XIII вв., что, в первую очередь, необходимо связывать с доминированием южнорусских культурных тради-

ций во главе с Киевом на соседние территории и, в том числе, Беларусь. Роль в региональной миграции каменных крестов по территории Беларуси, несомненно, сыграли водные пути в бассейне Припяти, Немана, Днепра, Западной Двины. Наибольшее сосредоточение данной категории артефактов прослежено в северной, центральной и, особенно, западной и северо-западной Беларуси. Со второй половины XIII в. число каменных крестов на территории Беларуси уменьшается в связи с упадком южнорусских производственных центров, а с конца XIII в. они практически исчезают, уступив место костяным, деревянным и металлическим крестам-тельникам, производимым в Северо-восточной и Восточной Руси. Интересным является факт практического отсутствия каменных крестов в курганных захоронениях и на селищах.

В северных пунктах, включая Масковичи, типологический набор каменных крестов практически однороден и скуп, что вызвано использованием привозных наиболее холодных образцов, поступавших из Среднего Поднепровья и Северо-восточной Руси. На городище Масковичи представлены разноразмерные кресты одного типа — с прямоконечными лучами и прямым средокрестием (тип I), сделанные из овручского серого шифера (рисунок 1: 10–14).

Обратим внимание на специальный металлический оклад одного из крестов (рисунок 1: 14) [16, с. 14]. Подобный декоративный прием известен на кресте из могильника у д. Холхолица Борисовского р-на (шиферный крест окантован серебряными бляшками), а также на костяном кресте из Гомеля, обнаруженном среди материалов XII в. [18, с. 39; 35, с. 46]. На масковичском кресте оклад сохранился только на верхнем луче, однако, вполне возможно, что так было предусмотрено производителем. На эту мысль наводит наличие аналогичного варианта в Новгороде [27, с. 103]. Правда, близкая схожесть в оформлении лучей металлическими накладками просматривается и с каменными крестами из рязанских кладов [8, с. 197–199]. Именно с этим городом связывают происхождение группы «курсунчиков» в окладах.

**Металлические и каменные кресты-тельники
с городища Масковичи**

№ п/п	Год раскопок, пласт, квадрат	Типология [3]	Датировка	Ссылка на рисунок статьи
1.	1976 Пл. 2. Кв. 11	Гр.: метал. Подгр.: с эмалью. Отд.: плоские. Тип I.	Втор. четв. XII — перв. пол. XIII вв.	Рис.1: 9
2.	1977 Р. 2. Пл. 2	Гр.: метал. Отд.:плоские. Тип II.	XII в.	Рис.1: 2
3.	1978 Р. 3. Пл. 1	Гр.: каменные. Подгр.:янтарные. Тип V.	XII–XIII вв.	Рис.1: 15
4.	1978 Р. 4. Пл. 4	Гр.: метал. Отд.:объёмные. Тип VIII.	XII–XIII вв.	Рис. 1: 8
5.	1979 Р. 7. Пл.1. Кв. 12	Гр.: метал. Отд.: плоск. Подотд.: одностор. Тип II.	XII–XIII вв.	Рис.1: 1
6.	1980 Р. 11. Яма 4.	Гр.: каменные. Тип I.	XII–XIII вв.	Рис.1: 12
7.	1980 Р. 12. Пл. 2. Кв. 21	Гр.: метал. Отд.: плоск. Подотд.: одностор. Тип III.	XI–XIII вв.	Рис.1: 3
8.	1980 Р. 12. Пл. 2. Кв. 23	Гр.: каменные. Тип I.	XII–XIII вв.	Рис.1: 10
9.	1981 Р. 13. Пл. 1. Кв. 24	Гр.: метал. Отд.: плоск. Подотд.: одностор. Тип III.	XI–XIII вв.	Рис. 1: 4
10.	1981 Р.13. Пл. 1. Кв. 21	Гр.: метал. Отд.:объёмные. Тип II.	нач. XII — сер. XIII вв.	Рис.1: 6
11.	1983 Обнаружен при прорезке вала	Гр.: метал. Отд.:объёмные. Тип III. Подтип A.	XII–XIII вв.	Рис. 1: 5
12.	1988 Р. 3. Яма 2	Гр.: каменные. Тип I.	XII–XIII вв.	Рис. 1: 14
13.	1988 Р. 4. Яма 3	Гр.: метал. Отд.:объёмные. Тип VIII.	XII–XIII вв.	Рис.1: 7
14–15.	Слой XII–XIII вв.	Гр.: каменные. Тип I.	XII–XIII вв.	Рис.1: 13, 11

Подгруппа — янтарные кресты. В Масковичах обнаружен пока единственный янтарный прямоконечный крест с квадратным средокрестием (тип V), представленный фрагментом (рисунок 1: 15) [11, рисунок 10]. Аналоги ему размером 1,5–2 × 1,5–1,8 см, известны: в Берестье (2 экз.), Волковыске (3 экз.) [24, рисунок 21; 32, с. 325]. Маленькие размеры, особая нарядность форм отдельных типов и, конечно, эстетическое воздействие янтаря, который часто использовался при изготовлении украшений, дают основание предположить, что основным потребителем данной продукции были дети и женщины, принадлежащие к высшим социальным слоям и, в первую очередь, к военной знати и духовенству. Основным поставщиком янтаря на Беларусь в период средневековья, был прибалтийский регион. По Западно-Двинскому и Неманскому водным путям он распространялся в центральную Беларусь через северные и северо-западные регионы, оседаая в городских центрах.

Отметим, что коллекция масковичских крестов-тельников вписывается в тезис о проникновении первых подобных артефактов из северных регионов по пути «из варяг в греки». С XI в. из Прибалтики по Березинскому пути на юго-восток и в направлении на юг от Браславщины к Минску, поступают объёмные кресты с утолщёнными профилированными лучами, а также экземпляры, давшие впоследствии образцы для местного изготовления ромбоконечных и круглоконечных крестов, в основу конструкции которых были положены формы прибалтийских украшений (фибул и булавок). В них также нашли свое отражение трапециекоконечные и ромбококонечные экземпляры, так называемых, крестовидных подвесок из листового серебра, широко известных в северных землях и на Смоленщине в ареале скандинавских традиций — Гнёздове.

В XII–XIII вв. за счет новых моделей прибалтийского, южного и восточно-русского импорта, давших обширный материал для местной модификации, пестрота форм крестов-тельников из металла достигла своего апогея. В свою очередь, достаточный уровень производительных сил и экономического потенциала белорусских территорий составили

основу для развития местного производства крестов-тельников. Свидетельством данного процесса является глиняная односторонняя формочка для отливки крестов-тельников, найденная на городище Масковичи [17, с. 47]. Ремесленники копировали и перерабатывали привозные образцы, что дало жизнь целому ряду типов нательных крестов, не имеющих аналогов, это: масковичские, новогрудские, волковысские, вишинские, полоцкие экземпляры.

Таким образом, кресты-тельники с городища Масковичи, став одним из важнейших визуальных показателей конфессиональной принадлежности христиан, прошли сложный путь эволюции своих форм, синкретизировав в себе культурные традиции соседних территорий и местный колорит.

Список использованных источников

1. Алексеев, Л.В. Друцк в XII–XVI вв. (общие вопросы истории памятника) / Л.В. Алексеев // РА. — 2002. — № 1. — С. 81–98.
2. Археология. Древняя Русь. Быт и культура. — М.: Наука, 1997. — 368 с.
3. Башков, А.А. Христианские древности Беларуси конца X–XIV вв. (предметы христианского культа индивидуального использования) / А.А. Башков. — Минск, изд. И.П. Логинов, 2011. — 192 с.
4. Беленькая, Д.А. Кресты и иконки из курганов Подмосковья / Д.А. Беленькая // СА. — М.: Наука, 1976. — № 4. — С. 88–99.
5. Бривкалне, А. Терветские фибулы / А. Бривкалне // Археология и этнография. — Рига: Zinatne, 1974. — Т. 11. — С. 121–140.
6. Гончаров, В.К. Райковецкое городище / В.К. Гончаров. — Киев: Из-во АН УССР, 1950. — 217 с.
7. Гуревич, Ф.Д. Отчет о работе Новогрудской экспедиции за 1973 г. — ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — Дело 456.
8. Даркевич, В.Г. Старорязанские клады (раскопки 1979 г.) / В.Г. Даркевич, В.Г. Пуцко // СА. — М., 1982. — № 2. — С. 196–208.
9. Дучиц, Л.В. Отчет о полевых исследованиях 1976 г. / Л.В. Дучиц // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 543.
10. Дучиц, Л.В. Отчет за полевой сезон 1977 г. / Л.В. Дучиц // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 562.
11. Дучиц, Л.В. Отчет о полевых исследованиях 1978 г. / Л.В. Дучиц // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 576.
12. Дучиц, Л.В. Отчет о полевых исследованиях группы по изучению средневековых памятников Белорусско-латышского порубежья 1979 г. / Л.В. Дучиц // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 696.
13. Дучиц, Л.В. Отчёт о полевом сезоне 1980 г. группы по изучению памятников раннего средневековья в среднем течении бассейна Западная Двина / Л.В. Дучиц // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 655.
14. Дучиц, Л.В. Отчёт об археологических раскопках и разведках на северо-западе Витебской области в 1981 г. / Л.В. Дучиц // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 757.
15. Дучиц Л.В. Отчет об археологических исследованиях в Подвинье, в Мстиславском р-не Могилёвской обл. и Любанском р-не Минской обл. в 1983 г. / Л.В. Дучиц // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 845.
16. Дучиц Л.В. Отчет о полевых исследованиях в Браславском р-не Витебской обл. в 1988 г. / Л.В. Дучиц // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 1060.
17. Дучыц, Л.У. Браслаўскае Пазер'е ў IX–XIV стст. Гісторыка-археалагічны нарыс / Л.У. Дучыц / Пад рэд. Г.В. Штыхава. — Мінск: Навука і тэхніка, 1991. — 120 с.
18. Дучыц, Л.У. Курганна-жальнічныя могілнікі на тэрыторыі Полацкай зямлі (да пастаноўкі пытання) / Л.У. Дучыц // ГАЗ. — Мінск, 1996. — № 10. — С. 38–41.
19. Дучыц, Л.У. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на тэрыторыі Бабруйскага, Клічаўскага р-наў Магілёўскай вобл. і Любанскага р-на Мінскай вобл. у 1998 г. / Л.В. Дучиц // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 1744.
20. Загорюльский, Э.М. Возникновение Минска / Э.М. Загорюльский. — Минск: Изд-во БГУ, 1982. — 358 с.
21. Загорюльский, Э.М. Отчет об археологических исследованиях Вишинского отряда археологической экспедиции БГУ им. В.И.Ленина в 1982 г. / Э.М. Загорюльский // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 798.
22. Загорюльский Э.М. Отчет о работах Вишинского отряда археологической экспедиции БГУ им. В.И.Ленина в 1984 г. / Э.М. Загорюльский // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 889.
23. Заяц, Ю.А. Заславль в эпоху феодализма / Ю.А. Заяц. — Минск: Наука и техника, 1995. — 207 с.

24. Зверуго, Я.Г. Древний Волковыск (X—XIV вв.) / Я.Г. Зверуго. — Минск: Наука и техника, 1975. — 144 с.
25. Каргер, М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города / М.К. Каргер. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. — Т. 1. — 578 с.
26. Квятковская, А. В. Ятвяжские могильники Беларуси (конец XI—XVII вв.). / А.В. Квятковская. — Vilnius: Институт истории Литвы, Diemedzio leidykla, 1998. — 327 с.
27. Колчин, Б.А. Усадьба новгородского художника XII в. / Б.А. Колчин, А.С. Хорошев, В.Л. Янин. — М.: Наука, 1981. — 167 с.
28. Кондаков, Н.П. Русские клады. Исследования древностей великокняжеского периода / Н.П. Кондаков. — СПб.: Типография Главн. управл. уделов, 1896. — Т. 1. — 214 с.
29. Корзухина, Г.Ф. Русские клады IX—XIII вв. / Г.Ф. Корзухина. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1954. — 157 с.
30. Лошенко, М.И. Отчет о раскопках и разведках в 1998 г. в Бобруйском и Любанском районах / М.И. Лошенко // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 1784.
31. Лысенко, П.Ф. Города Туровской земли / П.Ф. Лысенко. — Минск: Наука и техника, 1974. — 198 с.
32. Лысенко, П.Ф. Берестье / П.Ф. Лысенко. — Минск: Наука и техника, 1985. — 399 с.
33. Ляўданскі, А.М. Археалагічныя досьледы ў Барысаве / А.М. Ляўданскі // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Працы археалёгічнай камісіі / Пад агульн. рэд. археалёгічнай камісіі. — Менск, 1930. — Кн. 11. — Т. 2. — С. 250—262.
34. Макушников, О.А. Отчет младшего научного сотрудника Гомельского областного краеведческого музея Макушникова О.А. о полевых археологических исследованиях 1985 г. близ д. Нисимковичи Чечерского района Гомельской области / О.А. Макушников // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 934.
35. Макушников, О.А. Отчет заведующего отделом археологии, кандидата исторических наук Макушникова О.А. о полевых исследованиях археологического отряда-музея в 1988 г. на территории г. Гомеля / О.А. Макушников // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 1098.
36. Макушников, О.А. Отчет кандидата исторических наук заведующего отделом археологии Гомельского областного краеведческого музея Макушникова О.А. о полевых исследованиях Гомельского археологического отряда в 1989 г. / О.А. Макушников // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 1230а-в.
37. Мальм, В.А. Крестики с эмалью / В.А. Мальм // Славяне и Русь: Сб. ст. к 60-летию Б.А. Рыбакова / Отв. ред. Е.И. Крупнов — М., 1968. — С. 113—117.
38. Мугуревич, Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв. / Э.С. Мугуревич. — Рига: Зинатне, 1965. — 144 с.
39. Мугуревич, Э. Крестовидные подвески в Латвии / Э. Мугуревич // Археология и этнография: Сб. ст. Ин-та истории АН Латвийской ССР — Рига, 1974. — Т. 11. — С. 220—239.
40. Мусин, А.Е. Меч и крест: новое религиозное сознание Древней Руси по данным археологии / А.Е. Мусин // Раннесредневековые древности северной Руси и её соседей. — СПб., 1999. — С. 134—150.
41. Недошивина, Н.Г. Средневековые крестовидные подвески из листового серебра / Н.Г. Недошивина // СА. — М., 1983. — № 4. — С. 222—225.
42. Никольская, Т.Н. Земля вятичей: К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX—XIII вв. / Т.Н. Никольская. — М.: Наука, 1981. — 293 с.
43. Пастернак, Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження 1850—1943 рр. / Я. Пастернак. — Івано-Франківськ: Плай, 1998. — 347 с.
44. Прошин, Г. Второе крещение / Г. Прошин // Как была крещена Русь. — М.: Политиздат, 1988. — 156 с.
45. Семенчук, Г. Раннесредневековый археологический комплекс Дрисвяты / Г. Семенчук // Lietuvos Archeologija. — № 21 — Vilnius, 2001. — S. 299—310.
46. Сергеева, З.М. Отчет о работе Витебского отряда ИА АН СССР в 1981 г. на территории Верхнедвинского района Витебской области / З.М. Сергеева // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 761.
47. Фонаков, Д.И. Цветной металл Торопца (типология и технология) / Д.И. Фонаков // СА. — М., 1991. — № 2. — С. 217—231.
48. Ханенко, Б.Н. Древности русские. Кресты и образки / Б.Н. Ханенко, В.Н. Ханенко. — Киев, 1899, 1900. — Вып. 1; 2. — 33 с.
49. Ханенко, Б.Н. Древности Приднепровья. Эпоха славянская VI—XIII вв. / Б.Н. Ханенко, В.Н. Ханенко. — Киев, 1902. — Вып. 5. — 64 с.
50. Ширинский, С.С. Отчет о раскопках трех курганов в 1958 г. у д. Глыбов Речицкого района Гомельской области / С.С. Ширинский // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 153а.

51. Штыхов, Г.В. Отчет о раскопках в Витебске и обследовании археологических памятников в Витебском и Городокском районах в 1972 г. // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 413.
52. Durczewski, Z. Stary zamek w Grodnie w swietle wykopalisk dokonanych w latach 1937–1938 / Z. Durczewski. — Grodno: Nieman, 1939. — 16 s.

РЭЗЮМЭ

А. А. Башкоў

Нацельныя крыжы з гарадзішча Маскавічы

У артыкуле разглядаюцца адзіным комплексам прадметы хрысціянскага культу: металічныя і каменныя крыжы-цельнікі з раскопак гарадзішча Маскавічы, якія датуюцца XI–XIV стст. Дадзеныя вырабы аналізуюцца ў кантэксце аналагічнага матэрыялу з іншых месцаў Беларусі, а таксама з суседніх тэрыторый.

SUMMARY

A. A. Bashkov

Crosses from the settlement Maskavichy

The article denotes to the complex of Christian cult deals: metal and stone crosses from the excavations of the settlement Maskavichy of XI–XIV centuries. These items are considered in the context of similar material from other areas of Belarus, as well as from neighbor areas.

ЭПІГРАФІЯ ГАРАДЗІШЧА МАСКАВІЧЫ¹

І. Л. Калечыц (Мінск)

Сярод гарадзішчаў сярэдневяковай Беларусі наўрад ці існуе роўнае Маскавічам па колькасці і загадкавасці знойдзеных на ім падпісных артэфактаў. Усе яны складаюць эпіграфію гарадзішча Маскавічы — сукупнасць надпісаў на прадметах, якія прадстаўлены косткамі, шыфернымі прасліцамі, грузілам і фрагментам шыфера, а таксама кавалкам медзі.

Безумоўна, такія цікавыя і рэдкія знаходкі не маглі застацца па-за ўвагай даследчыкаў. Найбольш значнымі працамі, прысвечанымі маскавіцкай эпіграфіі з'яўляюцца артыкул Л.У. Дучыц, А.А. Мельнікавай «Надписи и знаки на костях с городища Масковичи» [3], глава «Духовная культура. Помнікі эпіграфіі» манаграфіі Л.У. Дучыц «Браслаўскае Паазер'е ў IX–XIV стст.: Гісторыка-археалагічны нарыс» [8] і праца А.А. Мельнікавай «Скандинавские рунические надписи: новые находки и интерпретации» [9]. У гэтых публікацыях грунтоўна разглядаюцца эпіграфічныя помнікі з рунічнымі надпісамі. Нешматлікія кірылічныя надпісы і літары засталіся амаль што па-за ўвагай. Таму мэтай дадзенага артыкула з'яўляецца пэўная сістэматызацыя маскавіцкай эпіграфіі.

Усю сукупнасць эпіграфічных помнікаў маскавіцкага гарадзішча можна падзяліць на некалькі груп: рунічныя чытабельныя надпісы, рунічныя нечытабельныя надпісы, кірылічныя надпісы і літары, рашоткі, малюнкі. Мы лічым правамерным разглядаць малюнкі ў кантэксце эпіграфікі, таму што яны даюць уяўленне аб культуры, накірунках творчасці і ментальнасці людзей, якія наносілі надпісы.

Першую групу складаюць чытабельныя рунічныя надпісы. Да іх належаць імёны, дзелавыя запісы і магічныя надпісы. Усе гэтыя надпісы былі прачытаны А.А. Мельнікавай.

¹ Аўтар выказвае падзяку Л.У. Дучыц за магчымасць карыстання справаздачамі па раскопках гарадзішча Маскавічы.

Сярод імёнаў можна вылучыць наступныя. Так, на прамя-нёвую костку лася глыбокімі і тонкімі рэзамі нанесены пяць знакаў да 1,5 см вышыняй (малюнак 1: 2)², якія чытаюцца як «iakil» і інтэрпрэтаваны А.А. Мельнікавай як мужчынскае імя Йокель [9, с. 217].

Мужчынскае імя Оддзі было прачытана на трох костках. На першы фрагмент косткі нанесены тры знакі вышыняй да 1,4 см, якія былі прачытаны А.А. Мельнікавай як «utti» [9, с. 224] — варыянт імя Оддзі (малюнак 1: 7). На фрагмент косткі лася была нанесена рашотка з трыма кропкамі, якая цалкам не захавалася. Справа ад рашоткі нанесены надпіс з пяці знакаў вышыняй да 1,7 см, якія ўяўляюць сабой тры падвоеныя руны — «oottii», што дазволіла А.А. Мельнікавай прачытаць надпіс як «антропоним Oddi — имя человека, так или иначе связанного с метками в сетке» [9, с. 225] (малюнак 8: 3). Самі рашоткі, нанесеныя на косткі (малюнак 8), інтэрпрэтуюцца як «аднаразовае прыстасаванне, якое імітуе поле гульні» ці «архаічны спосаб лікавага запісу» [8, с. 82]. Таксама імя Оддзі, але ўжо ў выглядзе прыналежага прыметніка — «Оддзін» нанесена на галёначную костку, якая належала сабаку ці ваўку, і мае даўжыню 18 см (малюнак 1: 3). Злева глыбока ўрэзаны 5 знакаў вышыняй да 1,5 см, якія А.А. Мельнікава прачытала як «uttinn», г. зн. «Оддзін» [9, с. 223]. Справа на гэтай костцы ёсць яшчэ і чатыры нарэзкі — лічыцца, што гэта ў сваім родзе пазыковая распіска. Мабыць, Оддзі быў камусьці нешта вінен, ці яму нехта. Цікава, што, па сведчанні А.А. Мельнікавай, такая форма характэрна для старажытна-рускай перадачы гэтага імя ў прыналежнай форме і сустракаецца «в тексте русско-византийского договора 944 г.» [9, с. 223].

Таксама імя, але ў форме давальнага склона, прарэзана на фрагменце трубчастай косткі лася сям'ю рэзамі вышыняй да 1,5 см (малюнак 1: 1). Руны былі прачытаны А.А. Мельнікавай як «kilioti», г. зн. «Гільётту» [9, с. 218], а дзве глыбокія кароткія нарэзкі злева ад надпісу інтэрпрэтаваны як «числовые

пометы», якія «могут указывать на то, что Гильотту надлежит отдать или ему причитается два каких-то предмета» [9, с. 218—219]. А.А. Мельнікава характарызуе надпіс як заметку для памяці і чытае яе як «2 — Гільётту» [9, с. 219].

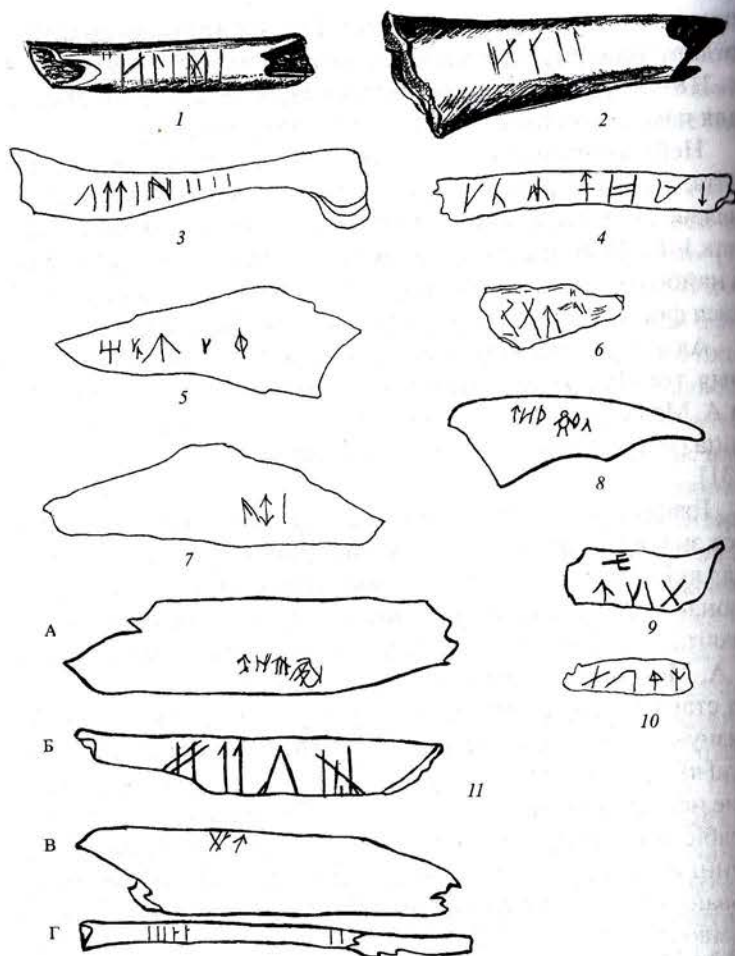
Нейкія справы вырашалі і тыя, хто напісаў на костках графіта, якое складаецца з чатырох рунападобных знакаў, выявы чалавека з мячом і яшчэ аднаго рунападобнага знака (малюнак 1: 8). Руны былі прачытаны А.А. Мельнікавай як «tiaŕu», а найбольш верагоднай інтэрпрэтацыяй гэтага надпісу з'явілася форма дзеяслова «(они) доложили» [9, с. 231].

Адзін з фрагментаў косткі таксама мае тры знакі, нанесеныя тонкімі рэзамі (малюнак 1: 6). Яны былі прачытаны А.А. Мельнікавай як «ratu» («réttu») — імператыў ад дзеяслова ríttla («вырашаць, судзіць») — «вырашай» ці «судзі» [9, с. 230—231].

Графіта на адным з фрагментаў косткі складаецца з чатырох знакаў вышыняй да 1,7 см, выкананых глыбокімі рэзамі, над якімі зверху вертыкальна нанесена выява трохзубца (малюнак 1: 9). Трохзубец нагадвае літару «шта» кірылічнага алфавіта, павернутую направа. Сукупнасць знакаў дала А.А. Мельнікавай магчымасць прачытаць графіта як «takia» ад старажытна-ісландскага «tekja» — «даход, паступленне ў казну». Ужыванне трохзубца тлумачыцца выкарыстаннем косткі як біркі, «указывающей на происхождение или назначение некоего предмета» [9, с. 232]. Адсутнасць індыўідуальных асабіста-радавых прыкмет на выявы трохзубца, па меркаванні А.А. Мельнікавай, абумоўлена магчымасцю «использования примитивной формы трезубца как обобщённого символа княжеской власти» [9, с. 232].

На фрагмент метаподзіі лася надпісы нанесены з чатырох бакоў. На баку А — надпіс «taitu» — «радуйся» [9, с. 228], нанесены рунападобнымі знакамі вышыняй да 1 см (малюнак 1: 11А). З боку Б на костку нанесены на ўсю шырыню адзіночная, падвоеныя і патроеныя руны «oottunnn», якія ствараюць магічны надпіс (малюнак 1: 11Б). Па сведчанні А.А. Мельнікавай, «удвоения или утроения каждого знака известны в надписях, как правило, магического содержания» [9, с. 219]. На баку В таксама рунападобныя знакі, вышыняй па

² У працы выкарыстаны малюнкi справаздач па раскопках гарадзішча Маскавічы Л.У. Дучыц і манаграфіі А.А. Мельнікавай [9].

Мал. 1. Косткі з чытабельнымі рунічнымі надпісамі

0,9 см, але яны нечытабельныя (малюнак 1: 11В). На баку Г па ўсёй шырыні паверхні змяшчаюцца шэсць нарэзак дзвюма групамі: дзве — злева і чатыры — справа (малюнак 1: 11Г).

Аналаг надпісу «taitu» рунамі, але на лацінскай мове нанесены на фрагмент вырабу з косткі авечкі (малюнак 1: 10). А.А. Мельнікава дапускае, што надпіс мог чытацца як «ave» [9, с. 246] — пачатковае слова малітвы.

Таксама як магічны чытаецца надпіс на прамянёвай костцы лася, дзе шасцю знакамі з тройчы паўтораных рун напісана слова «kk k u uu þ þ» (малюнак 1: 5), якое адпавядае старажытна-ісландскаму «бог» [9, с. 219].

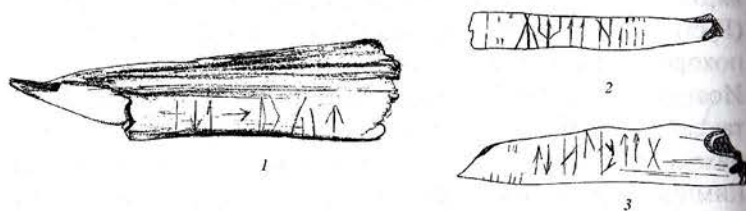
Неабходна згадаць і костку з цікавым надпісам «kuratio» — «пастырства, нагляд» [9, с. 245], якое мела важнае значэнне ў мове хрысціянскіх місіянераў і абазначала сукупнасць па-стырскіх абавязкаў святара (малюнак 1: 4). Існуе пацвярджэнне таму, што нейкі святар сапраўды мог выконваць тут свае абавязкі. На карысць гэтага сведчыць «Сага аб хрышчэнні» (епіскапская сага канца XIII ст.), у якой расказваецца пра жыўшага ў канцы X ст. ісландца Торвальда, сына Кадрана, а таксама ёсць спасылка на месца яго пахавання. У час вяртання з Іерусаліма ў Скандынавію ён памёр «в Руссии (Русі) недалеко от Паллтескыи (Полацка)» [2, с. 102], «там он похоронен в высокой горе вверх по течению Дрёвна у церкви Иоанна» [2, с. 103]. Гідроніму «Дрёвн» сугучна назва «Друя», таксама каля Браслава «помимо озера Дривяты, поблизости находится озеро Дрисвяты, а в окрестностях — целый гидро-нимический узел со сходными названиями» [2, с. 105]. Аўтар сагі спасылаецца «на скальда Бранда Путешественника (ни по каким более источникам неизвестного)» [1, с. 17]. Такім чынам, можна дапусціць месцазнаходжанне царквы Іаана не толькі каля Полацка, дзе калісьці існаваў манастыр Іаана Прадцечы, але і недалёка ад Браслава.

Надпіс, які не мае «очевидного лексического значения» [9, с. 222], але відавочна, мае магічнае, нанесены на фрагмент косткі і ўяўляе сабой дзве групы рун, аддзеленых адна ад адной стрэлкай, накіраванай направа. Левая група змяшчае руны «i t t», правая «þ u u t (або ll)». Надпіс злева пачынаецца з недабразычлівай руны iss і падтрымліваецца наступнай рунай «Цюр», усё гэта адрасуецца падвоеным рунам þ, u, i t (або ll), на якія ўказвае стрэлка (малюнак 2: 1). Такім чынам, левая частка «може́т служить пожеланием зла, для осуществления которого призывается бог Тюр» [9, с. 222] у адносінах да сказанага ў правай частцы.

Надпіс на фрагменце рабрыны авечкі, выкананы глыбокімі і высокімі рэзамі, якія дасягаюць 2,3 см, «является за-

клинанием, содержание которого определяется символическим значением составляющих его рун [9, с. 221] «t t a a l a k k t t x (крыж)» (малюнак 2: 3). Руна l мае значэнне «laukr» — лук. Крыж у канцы надпісу з'яўляецца ці рунай g (gebo — «дар, даваць») ці сапраўдным крыжам, які часта ставіўся, каб пацвердзіць сказанае.

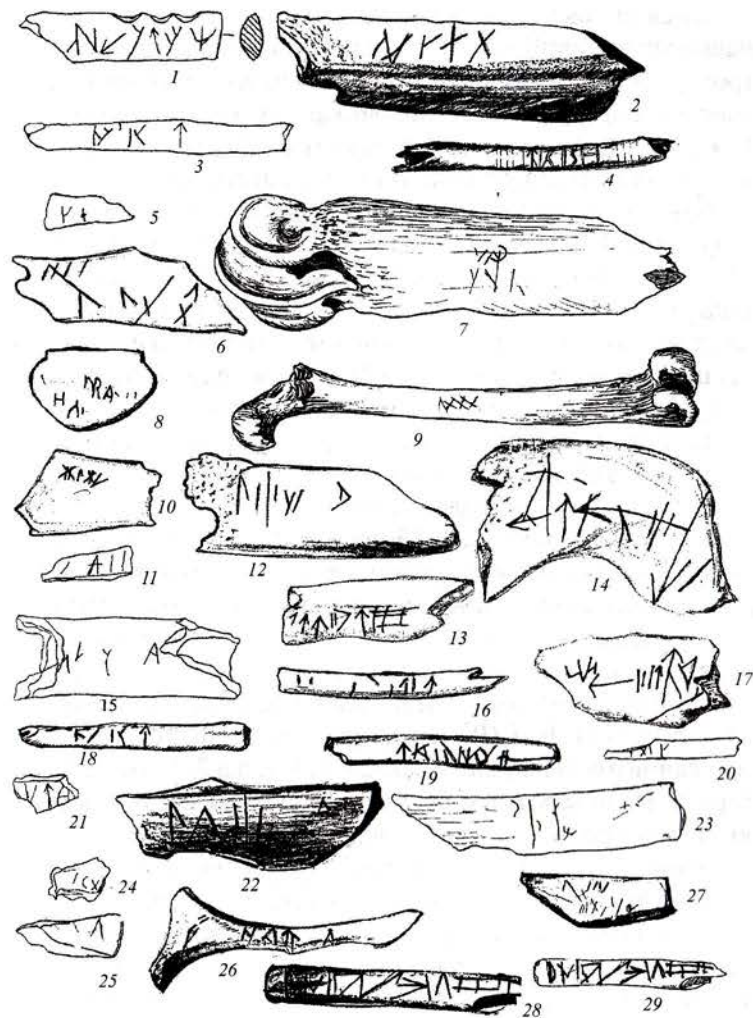
Амулетам з'яўляецца костка — фрагмент рабрыны авечкі, на якую ад краю да краю нанесены глыбокімі рэзамі падвоеныя руны «uu kk t t nn aa ii» (малюнак 2: 2), якія маюць негатыўныя значэнні, адпаведна: útt — бык, kaup — язва, Týr — Цюр, naud — нястача, áss — ас, iss — лёд [9, с. 221]. Гэтыя сімвалы маглі мець як ахоўнае, так і шкоднае прызначэнне, але якое менавіта, сказаць цяжка.

Мал. 2. Косткі з рунічнымі магічнымі надпісамі

Такім чынам, з агульнай калекцыі знаходак з гарадзішча Маскавічы, на якія нанесены рунічныя надпісы, толькі 15 змяшчаюць чытальныя надпісы, частка з графіці з'яўляецца магічнымі надпісамі. На іншых костках чытаюцца адзіночныя руны, або знаходзяцца рунападобныя знакі. Так, напрыклад, добра чытаецца руна t, l (малюнак 3: 1, 3, 4, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 26; 4: 2, 3, 6, 9, 10, 11, 14, 21, 26, 27, 28, 29, 31, 32; 9: 3, 5, 7, 10). На некаторых костках вылучаюцца руны u, n, m. Але нават калі, чытаецца ўсё слова, як, напрыклад, тры руны iui на фрагменце косткі (малюнак 1: 1; 4), сэнс застаецца незразумелым.

Звяртае на сябе ўвагу выкарыстанне стрэлак, паралельных радку і накіраваных улева ці ўправа (малюнак 3: 13, 14, 17, 28, 29; 4: 27; 5: 8, 10; 6: 7, 11; 7: 2), якія звязваюць паміж сабой 2 выказванні або выказванне і выяву. Можна дапусціць, што адно выказванне дадае другое ці паясняе яго. На рысунку 5:

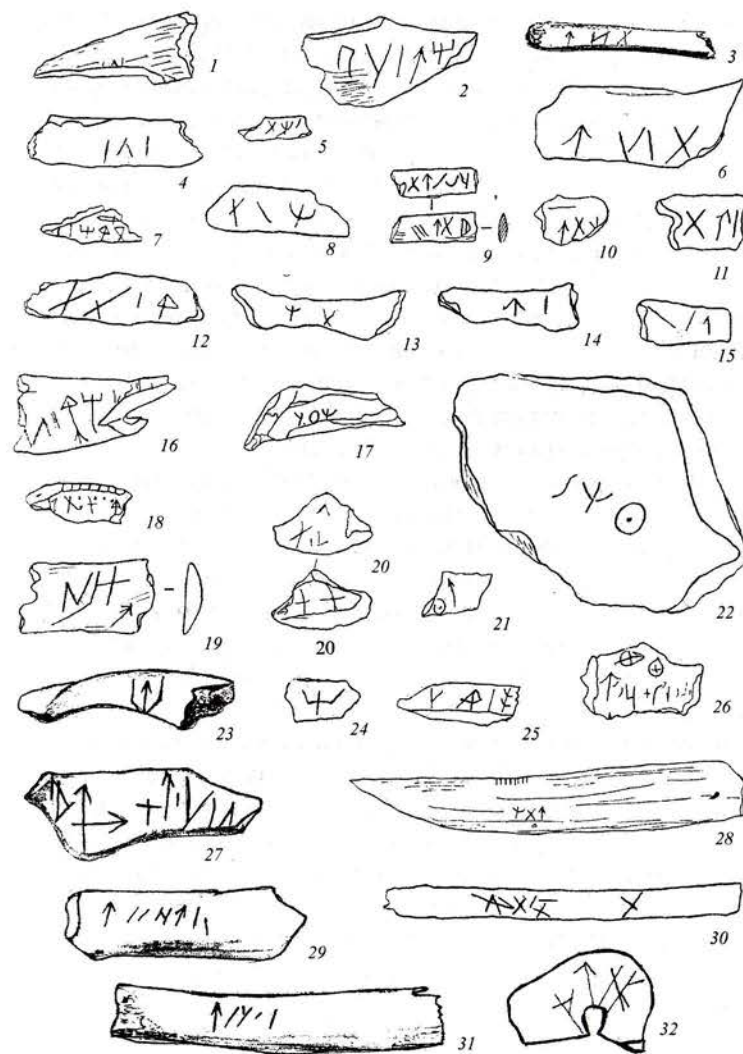
Мал. 3. Косткі з адзінкавымі чытабельнымі рунамі

8 чатыры знакі, тры з якіх чытаюцца як o, u, n [9, с. 235] і, у асноўным, адпавядаюць рунам на магічным надпісу 1: 11Б паказваюць на чалавека ў лодцы. Магчыма, яму прызначаюцца гэтыя ахоўныя або, наадварот, шкодныя знакі.

Таксама прыцягвае ўвагу знак, які сустракаецца ў шэрагу надпісаў (малюнкi 4: 7, 12, 16, 25; 5: 7) і нагадвае «грыбок» — трохвугольнік, з вяршыні якога ўніз праведзена лінія. Гэты знак інтэрпрэтуецца А.А. Мельнікавай у надпісе (малюнкi 1: 1, 4) як е, аднак пад пытаннем, таму што «однозначной фонетической интерпретации он не поддаётся» [9, с. 226].

Некаторыя з костак з надпісамі маюць насечкі (малюнкi 1: 11Г; 3: 4; 4: 28; 6: 1). Па аналогіі з чытабельнымі надпісамі «2 — Гільётту» (малюнак 1: 1) і «Одзін — 4» можна дапусціць, што гэта таксама пазыковыя распіскі. Тым больш, што на невялікім па памерах гарадзішчы знойдзена пэўная колькасць гірак-разнаваг [4, 6, 7]. Гандлёвыя адносіны, і ў тым ліку, пазыкі, безумоўна, мелі месца ў той час.

Што тычыцца кірылічных літар, то яны прадстаўлены на некалькіх костках (малюнкi 5: 1, 5; 7: 11–15). Літары на костцы 7: 11 могуць прадстаўляць сабой як руны, так і літары І, Ж. Літары на костцы 7: 12 могуць чытацца як Б, О, М(?), N, І, аднак больш-менш чытабельнага слова яны не складаюць. Сярод кірылічных літар на костцы 7: 13 чытаюцца Д, О, Х, А (калі гэта не знак, аналагічны першаму на костцы, — двум аб'яднаным трохвугольнікам), Т(?), Ж(?), У(?). Літары таксама не складаюць чытабельнага надпісу. На костцы 7: 14 — літары П, Е, Т (Р у адваротны бок?). Можна дапусціць напісанне імя Пётр, але недакладна. Костка 7: 15 змяшчае літару А. На адваротным баку косткі сківіцы (малюнак 5: 1), якая змяшчае выяву крыжа і лодкі, можна ўбачыць літару Б. Усе папярэднія кірылічныя надпісы не маюць для нас акрэсленага сэнсу. Адзіны надпіс, які амаль бяспрэчна чытаецца — гэта надпіс на костцы 5: 5. На гэтай костцы ёсць схематычная выява чалавека ў шлеме, са шчытом у правай і мячом у левай руцэ. Справа тры літары KNS, якія можна прачытаць як «князь», руна t або падвоенае l, злева ад іх знак крыжа або руна gebo — дар. Дарэчы, выкарыстанне слова «князь» не здзіўляе, таму што, акрамя гэтага слова, назіраецца ўжыванне на костках трохзубцаў (малюнкi 1: 9; 4: 23; 6: 3) як княжацкіх знакаў. На костцы 6: 3 трохзубец заключаны ў трохвугольнік, які здаўна лічыўся сімвалам чалавека, а менавіта ў такім выглядзе — сімвалам мужчыны [9, с. 73] Адзін з іх суправаджае

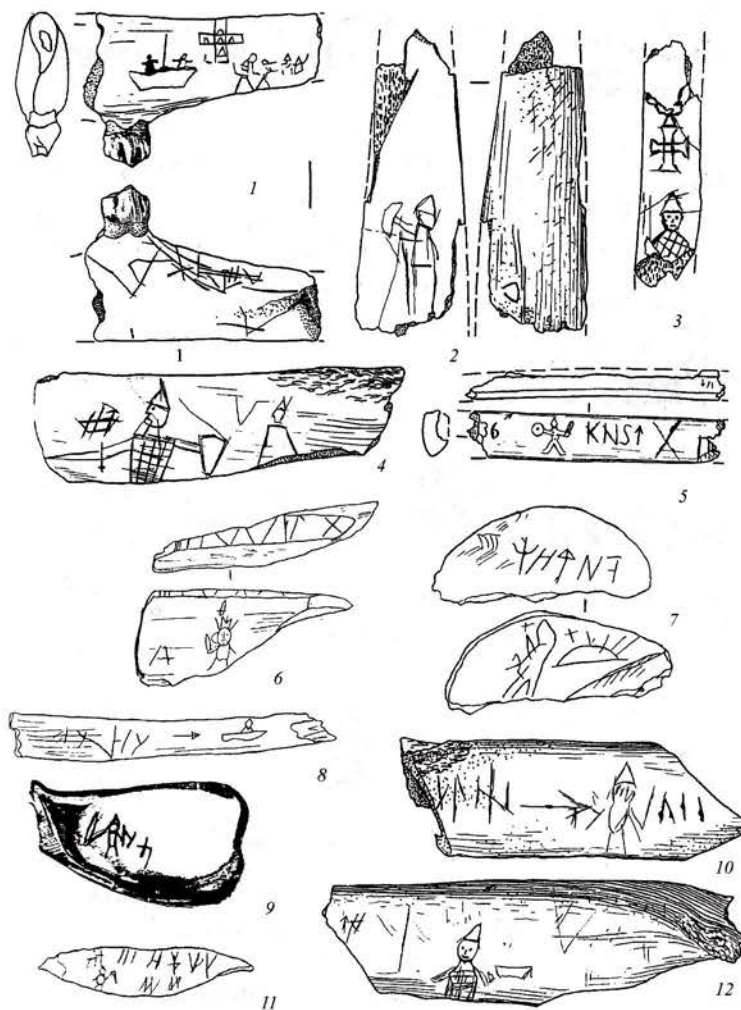
Мал. 4. Знаходкі з адзінкавымі чытабельнымі рунамі

слова, якое абазначае даход у казну (малюнак 1: 9). На сувязі з Полацкам паказваюць і знойдзеныя ва ўсіх пластах донцы «сосудов с клеймом, напоминающим трезубец» [5, с. 4], пры

гэтым «гончарная керамика напамінае кераміку древняга Полоцка» [5, с. 4]. Як слушна заўважае Л.У. Дучыц, для надпісаў характэрна «выкарыстанне рэдкіх, атыповых форм рун» і «несуадноснасць у частаце ўжывання некаторых знакаў» [8, с. 81]. Так, Л.У. Дучыц лічыць, што «надпісы на касцях жывёл маглі быць пакінуты славянізаванымі нашчадкамі выходцаў са Скандынавіі, воінамі-наёмнікамі, купцамі або скандынавамі, якія ўдзельнічалі ў агрэсіі крыжакоў» [8, с. 76]. Аднак, па сведчанні А.А. Мельнікавай, «специфика письма на костях из Масковичей... может свидетельствовать о том, что мы имеем дело с деградировавшим в определенной степени письмом, навыки которого были частично утрачены его носителями, в результате чего графические формы подверглись упрощению и унификации» [3, с. 214].

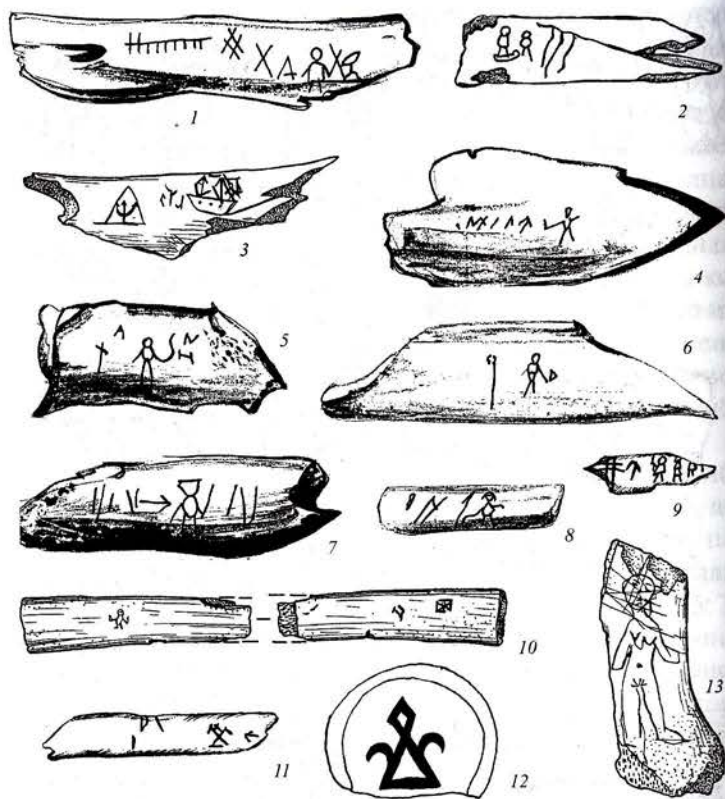
Што тычыцца малюнкаў, то ўвагу звяртаюць на сябе выявы людзей у воінскім рыштунку (малюнкi 5: 1–12), які прадстаўлены востраканечнымі шлемамі, кальчугамі, пазначанымі перакрываўаннем гарызантальных і вертыкальных (малюнкi 5: 4, 12) або дыяганальных ліній (малюнак 5: 3). У руках (правай ці левай) людзі трымаюць мячы (малюнкi 5.1, 4, 5, 6, 9, 10, 11) і круглыя (з умбонамі і без іх) або завостраныя кнізу (так званыя «геральдычныя варажскія») шчыты (малюнкi 5: 2, 4, 5). На некаторых костках ёсць выявы лодак (малюнкi 5: 4, 8, 12; 9: 8) і караблёў з мачтамі (малюнак 5: 1) і ветразямі (малюнак 6: 3). Звяртае на сябе ўвагу дзіўны галаўны ўбор (княжацкая шапка? карона?) на галаве ўзброенага чалавека (малюнак 5: 6). Калі праводзіць паралелі з графікай на арабскім манетным срэбры, можна заўважыць, што на ім назіраюцца амаль тыя ж матывы «оружие, боевые ладьи, воинские флаги, религиозные символы и княжеские знаки» [10, с. 158], што было характэрна для ваенна-гандлёвага і дружна-адміністрацыйнага соцыума.

Акрамя выяў воінаў у рыштунку, на костках змешчаны больш схематычныя выявы людзей. Але гэтыя выявы не статычныя, яны паказаны ў руху. Часцей за ўсё, гэта зноў жа людзі з мячом, які можа быць паказаны авалам (малюнак 6: 10), лініяй (малюнак 6: 1, 4, 7, 9) ці больш рэалістычна (скрамасакс?) (малюнак 7: 1). Так на костцы 6.1 паказаны паяды-

Мал. 5. Выявы ў воінскім рыштунку

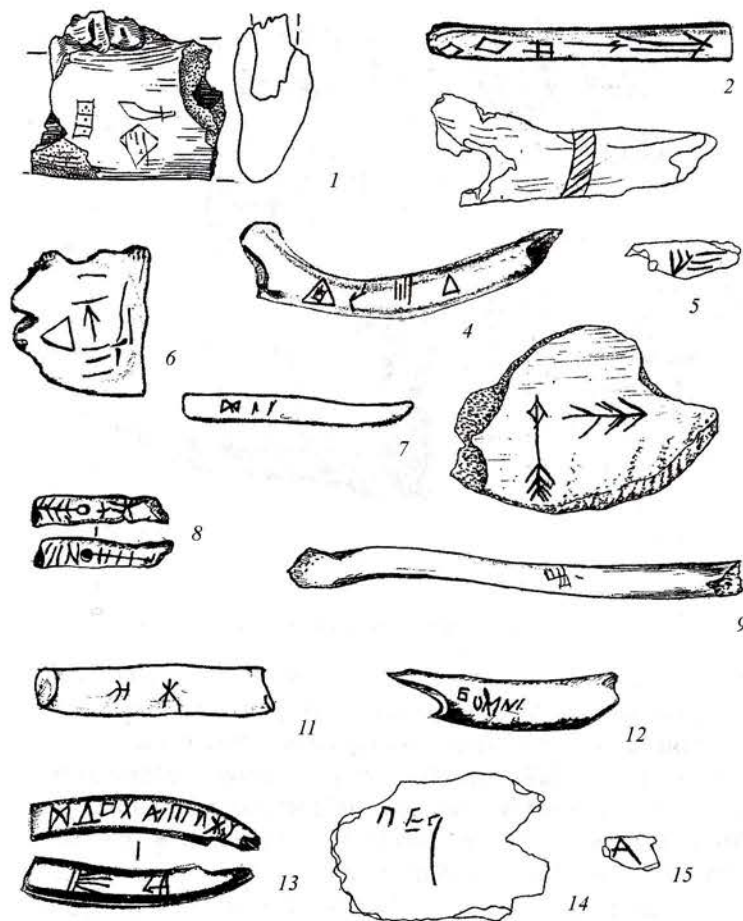
нак: адна постаць прарэзана цалкам, другая — па плечы, мячы скрыжаваны. На костцы 6: 4 чалавек, выразаны справа ад рунічнага надпісу, працягвае да яго руку з мячом. На чалавека з мячом паказвае стрэлка, якая ідзе ад рунападобных знакаў на костцы 6: 7. Вельмі дробны чалавечак, выразаны

Мал. 6. Выявы чалавека

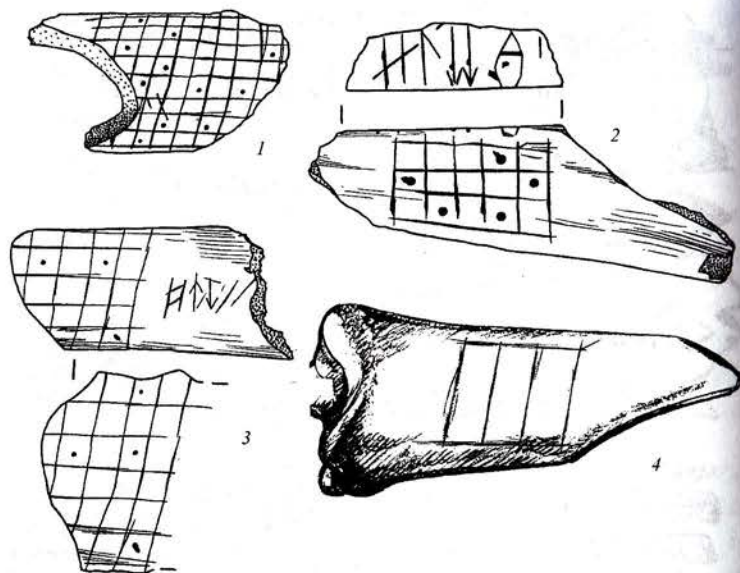
на костцы 6: 10 таксама трымае ў руцэ меч (а можа меч і шчыт). На костцы 6: 9 справа ад рашоткападобнага знака і руны т выразана «працэсія», першы чалавек якой ідзе са ўзнятым мячом. На дзвух костках 6.5 і 6.8 рука чалавека заканчваецца гібкім прадметам, магчыма, гэта хлыст або пуга. Асобна хацелася б разгледзець выяву людзей на костцы 6: 2. Чалавек злева стаіць на прадаўгаватым прадмеце. Можна меркаваць, што гэта лыжы.

Асобна трэба разгледзіць костку 6.13 з малюнкам аголенай жанчыны. Л.У Дучыц лічыць, што гэта выява звязана з нейкім культам [8, 79]. Аднак у гэтым пытанні мы згодны з мер-

Мал. 7. Косткі з малюнкамі і кірылічнымі літарамі

каваннем А.Е. Мусіна, які лічыць гэтую выяву банальным малюнкам казарменнага характару [10, 255], а з'яўленне такой выявы — ілюстрацыяй адваротнага боку дружнага жыцця, дзе «замкнутый и пронизанный дисциплиной и иерархией мужской армейский коллектив испокон веков «грешил» одной и той же темой — женщиной как предметом обожания и вожделения» [10, с. 251]. Акрамя выяў людзей

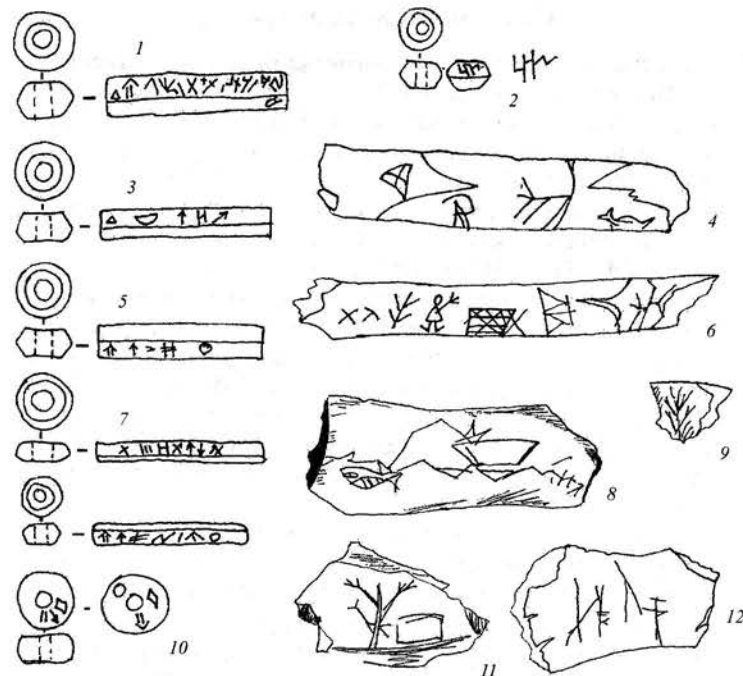

Мал. 8. Косткі з «рашоткамі» і нарыхтоўкамі «рашотак»

можна адзначыць выявы дрэў (малюнк 9: 6, 9, 11), вельмі добра і рэалістычна прарэзаную выяву рыбы (малюнак 9: 8).

Звяртае на сябе ўвагу шэраг сімвалічных выяў. Акрамя выявы трохзубцаў прыцягвае ўвагу малюнак (малюнак 6: 11) амаль ідэнтычны з кляймо на сасудзе (малюнак 6: 12). Можна меркаваць, што гэта антрапаморфны знак — выява або Жытняй бабы або Маці-зямлі, які быў прызваны дараваць урадлівасць і дастатак. З сімвалаў можна вылучыць таксама знакі крыжа, трохвугольніка і ромба (магчыма, як сімвалаў мужчыны і жанчыны), перакрываванне двух пар паралельных ліній, што у паганскай міфалогіі з'яўлялася сімвалам продка (малюнак 6: 1). Сімвал, выразаны на прасліцы (малюнак 9: 2), магчыма, з'яўляецца аб'яднаным сімвалам мужчыны і жанчыны.

Такім чынам, эпіграфія гарадзішча Маскавічы цесна звязана з княжацка-дружынным асяроддзем, яна пацвярджае тэзіс аб тым, што ў XII–XIII стст. «дружінная культура во

Мал. 9. Прасліцы і косткі з малюнкамі і рунічнымі надпісамі

Руси, вытеснялася на окраины древнерусского государства» [10, с. 203]. Графіці, знойдзеныя на гарадзішчы, адлюстроўваюць спецыфіку і рэаліі вайсковай культуры, іх рэлігійныя перавагі. Гэта, безумоўна, ідэалізацыя воіна-дружынніка, якая адлюстравана ў шматлікіх выявах воінаў і выкарыстанне хрысціянскай сімволікі, на што ўказваюць знаходкі крыжыкаў «скандынаўскага» тыпу, і што пацвярджаецца знаходкай рунічнага надпісу «Бог», якая, на сведчанні А.Е. Мусіна, «означае «Бог» именно в значении христианского Бога» [10, с. 159], у адрозненні ад якога «персонажи Вальхаллы обозначались в рунической письменности иначе» [10, с. 159]. У той жа час, побач з хрысціянствам захоўваюцца элементы язычніцтва, якія праявіліся ў магічных запісах і малюнках. Графіці маскавіцкага гарадзішча даюць магчымасць зазірнуць ва ўнутраны свет тагачаснага чалавека.

1. Джаксон, Т.Н. Полоцк в древнескандинавской письменности. // История и археология Полоцка и Полоцкой земли: к 1125-летию Полоцка: докл. конф. / Ин-т истории АН БССР, Полоц. ист.-археол. заповедник; сост. Т.А. Джумантаева. — Полоцк, 1987. — С. 17–18.
2. Древнерусские города в древнескандинавской письменности: Тексты, перевод, комментарий / Г.В. Глазырина, Т.Н. Джаксон. — М.: Наука, 1987. — 206 с.
3. Дучиц, Л.В. Надписи и знаки на костях с городища Масковичи / Л.В. Дучиц, Е.А. Мельникова // Сб. ст. / АН СССР, Ин-т истории. — М., 1981. — Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. — С. 185–216.
4. Дучиц, Л.В. Отчёт о полевом сезоне 1986 г. группы по изучению раннего средневековья в среднем течении бассейна Западной Двины / Л.В. Дучиц // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 655.
5. Дучиц, Л.В. Отчёт о полевых исследованиях 1976 г. / Л.В. Дучиц // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 543.
6. Дучиц, Л.В. Отчёт о полевых исследованиях группы по изучению средневековых памятников белорусско-латышского порубежья / Л.В. Дучиц // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 696.
7. Дучиц, Л.В. Отчёт об археологических раскопках и разведках на северо-западе Витебской области в 1981 / Л.В. Дучиц // ААНД ДНУ «Институт гісторыі НАН Беларусі». — № 757.
8. Дучиц, Л.У. Браслаўскае паазер'е ў IX–XIV стст.: Гісторыка-археалагічны нарыс / Л.У. Дучиц. — Мінск: Навука і тэхніка, 1991. — 120 с.
9. Мельникова, Е.А. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий / Е.А. Мельникова. — М.: Вост. литература РАН, 2001. — 496 с.
10. Мусин, А.Е. Milites Christi Древней Руси. Воинская культура средневековья в контексте религиозного менталитета / А.Е. Мусин. — СПб: Петерб. Востоковедение, 2005. — 368 с.
11. Мячикова, И.И. Индоевропейские корни белорусской символики / И.И. Мячикова, О.Г. Жевняк. — Минск: БГЭУ, 2002. — 119 с.

РЕЗЮМЕ

И. Л. Калечиц

Эпиграфия городища Масковичи

Статья посвящена эпиграфии — совокупности надписей, нанесенных, в основном, на костяной материал, найденный на городище Масковичи. Рассматриваются кости с читаемыми надписями (именами, магическими надписями и деловыми записками), нечитаемыми надписями рунического характера, кириллическими надписями, рисунками и символами. Граффити, найденные на городище, отражают специфику военно-дружинной культуры, являются показателем христианизации носителей этой культуры при одновременном сохранении элементов язычества и дают возможность заглянуть во внутренний мир средневекового человека.

SUMMARY

I. L. Kalechits

Epigraph of the hill-fort Maskovichy

Article is devoted to epigraph — set of the inscriptions puted basically on the bone material, found on hill-fort Maskovichy. In the article bones with readable inscriptions (names, magic inscriptions and business notes), not readable inscriptions runic character, cyrillic inscriptions, figures and symbols are examined. Graffiti, found on a settlement, reflect specificity military-squads cultures, are a parameter of Christianization of the carriers of this culture at simultaneous preservation of pagan elements and enable to glance in a private world of the medieval person.

ТВОРЫ МАСТАЦТВА З МАСКАВІЦКАГА ГАРАДЗІШЧА

(некаторыя заўвагі
да інтэрпрэтацыі малюнкаў на костках)

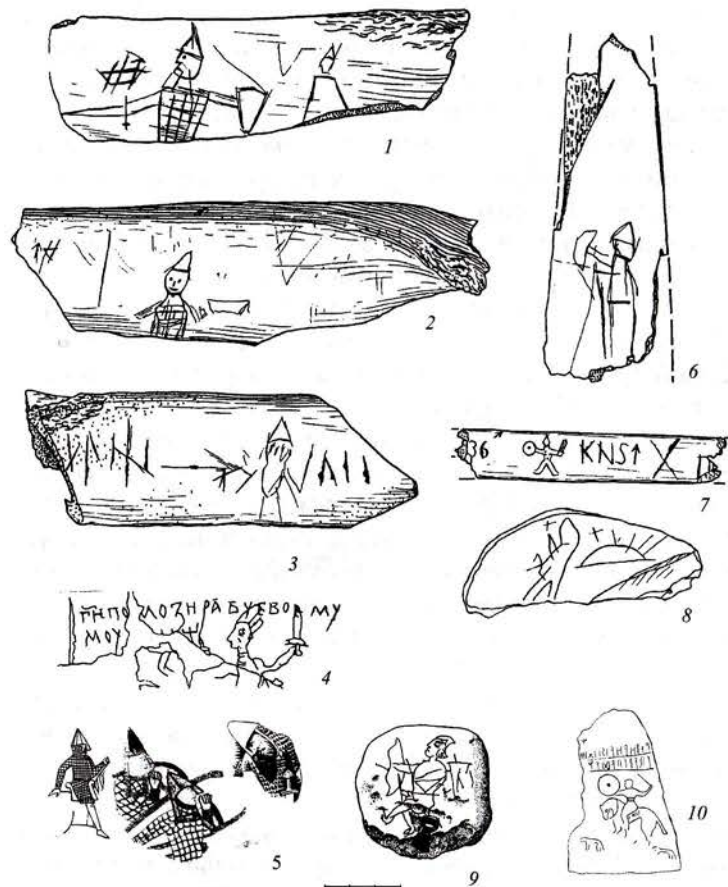
Л. У. Дучыц (Мінск)

На гарадзішчы Маскавічы ў 1977–1978 гг. было выяўлена звыш 120 костак жывёл і птушак з надпісамі і малюнкамі. Інфармацыя аб рунічных і кірылічных надпісах і знаках абагульнена ў артыкуле І.Л. Калечыц у дадзеным зборніку. Нягледзячы на тое, што асобныя выяўленчыя сюжэты пастаянна знаходзяцца ў навуковым звароце, і па іх нават ужо назапашана пэўная бібліяграфія, поўнаасцю малюнкаў маскавіцкага мастака яшчэ не друкаваліся.

Усе малюнкаў схематычныя — фігуры і рэчы пазначаны толькі контурнымі лініямі. Па назіраннях А.А. Мельнікавай малюнкаў, як і надпісы, наносіліся адначасова і адным чалавекам [11, с. 213–247]. Аднак на наш погляд, частка іх магла быць зроблена падлеткам. У адрозненне ад наўгародскіх малюнкаў, дзе паказаны гарадскі побыт, у Маскавічах, у асноўным, — гэта адлюстраванне жыцця ваеннага гарнізона, звязанага з судходствам. Ваінскія графіці XII–XIII стст. ёсць на сценах Сафійскага сабора ў Кіеве, ва Успенскім саборы Кіева-Пячэрскай Лаўры, у прытворы царквы Успення Божай Маці ў Старой Ладазе і інш. Падобныя малюнкаў і надпісы выяўлены сярод археалагічных матэрыялаў Скандынавіі і Германіі (малюнак 1: 4–5, 9–10) [1; 11, с. 215–217; 21, с. 358–366; 24, с. 297, 358, 360, 367].

Воіны ў еўрапейскіх даспехах. У Маскавічах тры такія малюнкаў (малюнак 1: 1, 2; 2: 4). На першым малюнку воін адлюстраваны ў баявой позе. Ён ў панцыры і шлеме, у правай руцэ меч, у левай — шчыт. Справа, на адлегласці, паказаны сілуэт яшчэ аднаго воіна ў падобным шлеме, злева ў далечыні перакрэсленая лодка (малюнак 1: 1). Па даследаваннях М.А.

Плавінскага, шлем адносіцца да тыповых стажковых шлемаў з крыху нахіленым наперад верхам звона [14, с. 138–139]. Шчыт нагадвае шчыт-павезу, але яшчэ без жолаба. Паколькі працэс фарміравання павезы ва Усходняй і Паўднёвай Прыбалтыцы і на прылягаючых тэрыторыях пачаўся толькі з канца XII ст., дадзены малюнак можна датаваць не раней гэтага часу [14, с. 141–142; 15, с. 382–384].

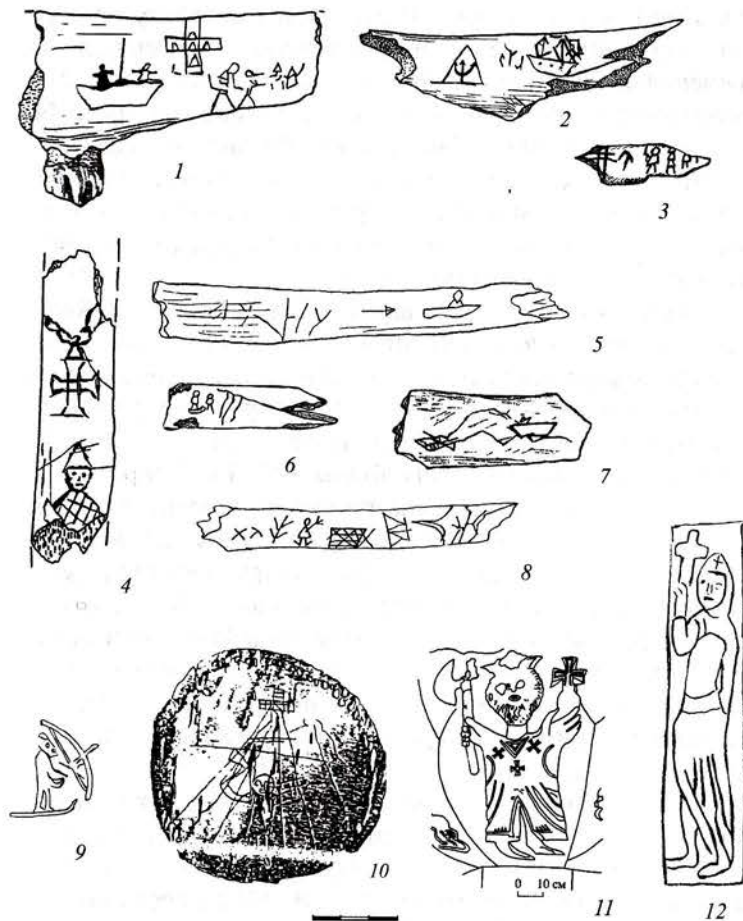

Мал. 1. 1–3, 6–8 — Маскавічы; 4 — Кіеў (Сафіійскі сабор); 5 — выявы на еўрапейскіх брактэатах; 9 — Ноўгарад, 10 — Швецыя

Выявы вялікіх крыжоў нанесены на двух костках. На абломку сківіцы буйной жывёлы злева паказана лодка, на якой крыж ці шэст ад ветразя і сілуэт двух чалавек з разведзенымі ў бакі рукамі (малюнак 2: 1). З правага боку схематычная выява пяці (чатырох?) бягучых людзей. Пасярод натоўпу і лодкі ўзвышаецца вялікі па форме лацінскі крыж з прамакутнымі канцамі. На кожнай частцы і ў перакрыжжы паказаны трохвугольнікі. М.А. Плавінскі лічыць, што яны могуць адлюстроўваць трохвугольныя прыкрышці (шчыты) [14, с. 141].

Маскавіцкі сюжэт з караблём, натоўпам і крыжам можна трактаваць па-рознаму. Гэта альбо сустрэча, альбо выгнанне прыплыўшых. У двух чалавек у натоўпе, менавіта, левая рука паднята ўверх. Адным з мяркуемых варыянтаў расшыфроўкі сюжэта можа быць выгнанне мясцовымі жыхарамі незапрошаных гасцей і выратаванне тых з дапамогай «знака крыжа». Падобныя падзеі апісаны ў «Сазе аб Алаве Тругвасане», у апавяданні аб высадцы Алава з дружнай у Даніі, нападзе мясцовых жыхароў на яго і выратаванні пры дапамозе «знака крыжа» [20, с. 34]. «Знак крыжа» узгадваецца таксама ў «Хроніцы Генрыха Латвійскага» у апавяданні аб паходзе рыжскага епіскапа ў 1220 г. супраць вераадступнікаў у Мезіятэ і г.д. [10, с. 191]. Па назіраннях А.А. Мельнікавай, гэтая сцэна блізкая рэльефу на саркафагу ўпсальскага епіскапа Генрыха (Музей-віросто, Хельсінкі). Тут паказана прыбыццё місіянераў у Фінляндыю, якіх сустракаюць мясцовыя жыхары. Генрых удзельнічаў у першым шведскім крыжовым паходзе ў Фінляндыю (сярэдзіна 1150-х гадоў) і быў пакінуты там каралём Швецыі Эрыкам Святым у якасці епіскапа заваяваных зямель і потым забіты ў 1156 г. [11, 233].

Другі малюнак вертыкальна размешчаны на рабрыне. Тут пагрудная выява дружынніка ў панцыры і востраканечным шлемі, а над ім на ланцугу вялікі крыж з пашыранымі канцамі. Магчыма, гэта крыж-энкалпіён. Сюжэт можа адлюстроўваць прыняцце хрышчэння воінам язычнікам (малюнак 2: 4). Крыжы з шырокімі чатырохвугольнымі канцамі адлюстраваны на наўгародскім малюнку 1070-х гадоў (Троіцкі раскоп), зробленым на бяросце. Тут паказана схематычная выява чалавека з сякерай у паднятай правай руцэ і вялікім

Мал. 2. 1–8 — Маскавічы; 9, 11–12 — Скандынавія; 10 — Ноўгарад

крыжам на далоні левай рукі. Над галавой таксама крыж (?), удалечыні абрысы храма (малюнак 2: 10) [13, с. 91]. Лічыцца, што крыж у левай руцэ, а сякера ў правай з'яўляюцца атрыбутамі бога Тора (малюнак 2: 11) [7, с. 60–71].

На адным з сюжэтаў паказана лодка, як і на малюнку 2: 1. Толькі на яе баку маюцца тры кропкі і выразна бачны два ветразі. На карме адзін чалавек. Злева вялікі трохвугольнік і ў ім

княжацкі знак трохзубца. Паміж лодкай і трохвугольнікам тры знакі (малюнак 2: 2). Знак трохзубца сустракаецца яшчэ на некалькіх костках. Кляймо ў выглядзе трохзубца, але пераробленае, ёсць больш чым на сотні донцах гліняных гаршкоў з гарадзішча Маскавічы [3, с. 49]. Да групавых выяваў аднесены і малюнак на маленькай костцы, дзе паказаны натоўп людзей, якія спакойна ідуць у працэсіі (малюнак 2: 3). У правай руцэ першага чалавека нейкі шэст, але пра яго верх цяжка меркаваць (косць абламана).

Воіны з круглым шчытом адлюстраваны на двух малюнках. Увагу многіх даследчыкаў прыцягвае выява чалавека ў востраканечным шлемі і з растаўленымі нагамі. Калі чалавек паказаны тварам да гледача, то ён трымае ў правай руцэ шчыт, а ў левай шырокалезвійна меч, што азначае — воін быў ляўшой. Справа нанесены тры літары KNS і побач руна t, або падвоенае J. Надпіс чытаецца як «князь». Справа дзве перакрываючыя лініі (малюнак 1: 7). На думку І.Л. Калечыц, злева ад чалавека знак крыжа (?) або руна дзеводар [5, с. 95]. На першы погляд увагу ўваўляюцца лічбы 3 і 6 (?). На тулаве бачны тры выразныя кропкі, якія нагадваюць панцыр (?). У цэнтры круглага шчыта кропка, якая можа азначаць умбон. Ідэнтычны круглы шчыт з кропкай паказаны на малюнку вершніка на адным з рунічных камянёў у Швецыі (малюнак 1: 10) [25, s. 18].

На другім маскавіцкім малюнку выява чалавека ў востраканечным шлемі з круглым шчытом (?) у левай руцэ і паднятай правай рукой. Ён крыху адхіліўся назад. З правага боку — заходзячае сонца (малюнак 2: 8). На адвароце косткі — графіці з рунападобных знакаў. А.А. Мельнікава зазначае, што для кожнага са знакаў можа быць прапанавана некалькі варыянтаў чытання і гэта робіць немагчымым інтэрпрэтацыю надпісу ў цэлым [11, с. 229–230].

Круглыя шчыты даследчыкі лічаць даволі раннімі, яны шырока бытавалі таксама ў XII–XIII стст., аднак у гэты час назіраецца памяншэнне іх памераў. Напрыклад, невялікі шчыт маецца ў касцяной шахматнай фігурцы караля з Брэста. Дарэчы, круглы шчыт можна пабачыць на выяве з каменнага крыжа XVI ст. каля в. Вітунічы Докшыцкага раёна

Віцебскай вобласці [2, мал. 134]. Шчыты ўяўлялі сабой круглыя прыкрышці, састаўленыя з дошчачак і абцягнутыя скурай. У цэнтры рабілася круглая адтуліна, якую закрываў умбон. На адваротным баку мелася планка, за якую шчыт трымалі рукой [8, малюнак 4 б, в; 14, с. 140–141].

Выява лучніка. На адной з костак (рабрыне) паказаны воін, які страляе з лука. На галаве ў яго стажковы шлем. Выразна бачна, што лук ён трымае ў правай руцэ (малюнак 1: 6). Малюнак з лучніка вядомы ў Ноўгарадзе, але ў адрозненні ад маскавіцкага, там паказаны чалавек не ў шлемі, а ў шапцы з невялікім выступаючым адваротам (малюнак 1: 9) [19, рысунок 2: 11].

Стылізаваныя выявы людзей. У Маскавічах вылучаецца шэраг графіці, дзе людзі паказаны ў выглядзе кружка (галавы), авала (тулава) і рысачак-рук (малюнак 3: 1–10). На адным з малюнкаў тулава нават нагадвае прамавугольнік, на галаве шлем, у правай руцэ меч, а ў левай — невыразны прадмет, хутчэй за ўсё, шчыт (малюнак 3: 3). На другім малюнку — авальнае тулава, вялікая галава ў шлемі (?) (малюнак 3: 9). Калі меркаваць, што выява паказана тварам да гледача, то атрымліваецца, што меч (?) у левай руцэ. З абодвух бакоў фігуры — незразумелыя знакі. Маюцца абрысы чалавека з мячом ці хлыстом таксама ў левай руцэ (малюнак 1: 6).

Сярод схематычных малюнкаў вылучаецца выява чалавека з мячом у правай руцэ і з «каронай» на галаве. Над галавой, пэўна, паказаны меч (малюнак 3: 10). На другім вузкім абламаным баку нанесены рунападобныя знакі, інтэрпрэтацыя якіх немагчымая [11, с. 236]. Асобнымі элементамі, напрыклад «каронай» на галаве і растапыранымі пальцамі рук, маскавіцкія выявы суадносяцца з малюнкамі з суседняга гарадзішча Рэцкі, нанесенымі ў розных праекцыях на бакі жывёльнай рабрыны (малюнак 3: 15) [3, рысунок 38: 6]. На вертыкальным малюнку паказаны чалавек з растаўленымі рукамі і нагамі, з трыма рыскамі на галаве. Гарызантальны малюнак з адлюстраваннем вершніка мае аналогіі ў Чэхіі (Лібушыны), дзе выкананы на невялікім камяні [26, s. 209]. Схематычныя выявы пальцаў паказаны на графіці XI ст. ва Успенскім саборы Кіева-Пячорскай Лаўры, на камянях з Упла-

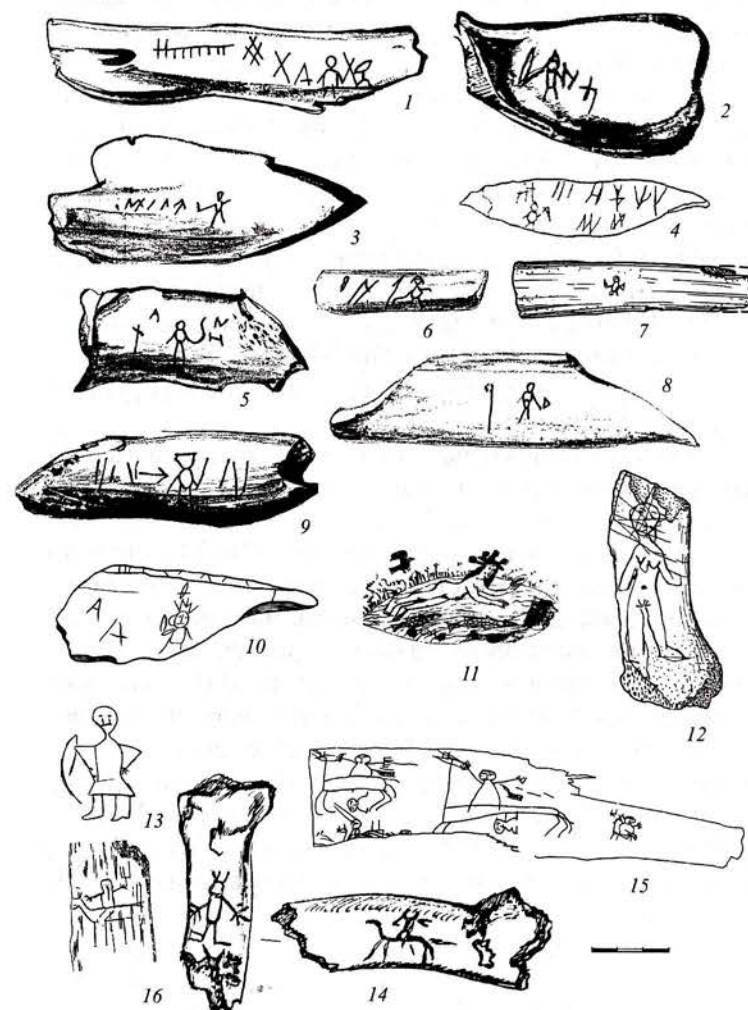
нда ў Швецыі, на графіці XI–XII стст. з раскопак у Ноўгарадзе (малюнак 3: 13, 14) [17, с. 23]. Граблепадобныя кісці рук можна пабачыць на малюнках наўгародскага хлопчыка Анфіма (малюнак 3: 16) [19, рисунок 1].

Малюнкi з трохвугольнікамі. На трох малюнках маюцца схематычныя выявы чалавека з трохвугольнікамі ў левай руцэ (малюнак 3: 4, 7, 8). У аднаго чалавека на галаве шлем (?), а ў другога ў правай руцэ меч (?). На малюнку, дзе чалавек у шлеме, шмат розных знакаў. На думку М.А. Плавінскага, выявы трохвугольнікаў паказваюць шчыт, які канчаткова сфарміраваўся ў другой чвэрці XIII ст. і быў значна меншы за міндалепадобны [14, с. 141]. Яшчэ на трох костках выразаныя трохвугольнікі, але ўжо без выяў людзей. На двух костках трохвугольнікі з правага боку, а з левага — рознага тыпу знакі. На адной з костак два трохвугольнікі — адзін з правага боку, другі са знакамі, а пасярэдзіне знак і чатыры рыскі. Прызначэнне гэтых трохвугольнікаў, пакуль што, цяжка растлумачыць.

Чалавек на лыжах. На адным з малюнкаў паказана схематычная выява двух чалавек. Адзін з іх, большы, стаіць на нейкай падстаўцы, якая, па меркаванні І.Л. Калечыц, азначае лыжы (малюнак 2: 7) [5, с. 96]. Выява лучніка на лыжах вядома ў Швецыі (малюнак 2: 9) [25, s. 154].

Водныя сюжэты. Сюды можна аднесці тры косткі з малюнкамі. На адной з іх (рабрына) злева нанесены знакі, затым стрэлка ў правы бок і за ёй лодка з грабцом. Магчыма, стрэлка ўказвае на яго выгнанне, альбо на пасылку як ганца (малюнак 2: 5). Надпіс на гэтай костцы А.А. Мельнікава звязвае з рунападобнымі знакамі, але інтэрпрэтацыю лічыць немагчымай [11, с. 235]. На другой костцы адлюстравана сцэна рыбалоўства, у прыватнасці лоў на блешню ці кручок. Вялізная рыба, перагорнутая спіной уніз, злучана з лодкай шнурам (малюнак 2: 7). Трэцяя костка, таксама аблом рабрыны, мае шэраг знакаў. Адзін з іх нагадвае выпуклы трохвугольнік з крыжам. З правага боку ўнізе, хутчэй за ўсё, таксама выява вялікай рыбы, дзе выразна вылучаецца тыповы рыбін хвост.

Выява аголенай жанчыны. Гэта адзіны малюнак з такім сюжэтам. Памеры косткі $9,5 \times 3-4,3$ см. Выява вельмі схематычная: твар перакрэслены, валасы не паказаны. У адроз-

Мал. 3. 1–10, 12 – Маскавічы; 11 – малюнак XII ст. з рукапіснага заходнееўрапейскага зборніка; 13 – Успенскі сабор Кіева-Пячорскай Лаўры; 14 – Рацункі; 15–16 – Ноўгарад

ненне ад іншых малюнкаў не паказаны і пальцы рук (малюнак 3: 12). А.В. Мусін лічыць маскавіцкую выяву банальным малюнкам казарменнага характару, дзе армейскі калектыў «грашыў жанчынай як прадметам абажання і пажадлівасці» [13, с. 518–519]. Той жа думкі прытрымліваецца і І.Л. Калечыц [5, с. 96].

Выявы аголенай жаночай фігуры характэрны для мастацтва Еўропы XII–XIII стст. У прыватнасці скульптурныя і жывапісныя вобразы Евы маюцца ў многіх еўрапейскіх касцёлах. Вядомы таксама малюнак XIV ст., які з’яўляецца копіяй з арыгінала XII ст. (малюнак 3: 11) [27, с. 76, 80]. Дарэчы, у 1967 г. у Полацку ў слаі першай паловы XIII ст. знойдзена невялікая драўляная скульптура аголенай жанчыны [22, с. 255]. Не выключана, што дадзены малюнак мог быць звязаны з нейкім язычніцкім культам. Яшчэ адно тлумачэнне такой выявы — верагоднае знаёмства мастака з еўрапейскім мастацтвам.

Сярод маскавіцкіх малюнкаў на костках, верагодна, маецца яшчэ адна схематычная жаночая выява з растапыранымі пальцамі (малюнак 2: 8).

Такім чынам, маскавіцкія малюнкі XII–XIII стст., выкананыя ў прымітыўным стылі, адлюстроўваюць жыццё парубежнай крэпасці Полацкага княства. Частымі элементамі іх зместу з’яўляліся воіны (звыш 10 разоў), мячы (звыш 10 разоў), лукі (2 разы), шчыты (3 разы), лодкі (6 разоў), крыжы (2 разы). Асобныя элементы і сюжэты малюнкаў блізкія як усходнееўрапейскаму, так і заходнееўрапейскаму, асабліва скандынаўскаму, мастацтву пачатку II тысячагоддзя. Поруц з малюнкамі на бяросце, камянях з іншых помнікаў Усходняй Еўропы касцяныя графіці з Маскавічаў з’яўляюцца ўнікальнай крыніцай для вывучэння мастацтва пачатку II тысячагоддзя.

Літаратура

1. Высоцкий, С.А. Киевские граффити XI–XIII вв. / С.А. Высоцкий. — Киев: Наукова думка, 1985. — 207 с.
2. Дучиц, Л.В. Надписи и знаки на костях с городища Масковичи / Л.В. Дучиц, Е.А. Мельникова // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования: Сб. статей / АН СССР, Ин-т истории. — М., 1981. — С. 185–216.
3. Дучиц, Л.У. Браслаўскае Паазер’е ў IX–XIV стст.: Гісторыка-археалагічны нарыс / Л.У. Дучиц. — Мінск: Навука і тэхніка, 1991. — 120 с.
4. Дучиц, Л.У. Вясковыя могілнікі. Агульная характарыстыка. Тыпалогія пахаванняў / Л.У. Дучиц // Археалогія Беларусі. У 4 т. — Т. 4: Помнікі XIV–XVIII стст. — Мн., 2001. — С. 124–128.
5. Калечыц, І.Л. Эпіграфіка Беларусі X–XIV стст. / І.Л. Калечыц. — Мн.: Беларуская навука, 2011. — 271 с.
6. Коровкин, Д.С. Изображения на немецких браakteатах XII — начала XIII в. как источник по истории европейского доспеха и вооружения / Д.С. Коровкин, К.М. Чернышев // Византия в контексте мировой культуры. — СПб., 2010. — С. 535–548.
7. Кулаков, В.И. Варианты иконографии Одина и Перуна / Перуно / В.И. Кулаков // Российская археология. — 2003. — № 1. — С. 60–71.
8. Ласкавы, Г.В. Узбраенне воінаў XII–XIII стст. з феадальных сядзіб-замкаў паўночнага захаду Полацкай зямлі (па матэрыялах раскопак гарадзішчаў Пруднікі і Маскавічы) / Г.В. Ласкавы // Старонкі гісторыі Беларусі. — Мн., 1992. — С. 47–57.
9. Ласкавы, Г.В. Да пытання аб арганізацыі і складзе ўзброеных сіл Полацкай зямлі ў канцы XI–пачатку XIII стст. // ГАЗ — Ч. 2. — Мн., 1993. — С. 5–21.
10. Латвийский, Генрих. Хроника Ливонии / Генрих Латвийский. — Введение, перевод и комментарии С.А. Анненского. 2-е издание. — М.-Л.: Изд. Акад. Наук. СССР, 1938. — 351 с.
11. Мельникова, Е.А. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий / Е.А. Мельникова. — М.: Вост. литература РАН, 2001. — 496 с.
12. Монаков, М.С. История российского флота в свете мировой политики и экономики (X–XIX вв.) / М.С. Монаков. — М.-Кронштадт, 2006. — 230 с.
13. Мусин, А.Е. Milites Christi Древней Руси. Воинская культура средневековья в контексте религиозного менталитета / А.Е.

- Мусин. — СПб.: Петерб. Востоковедение, серия «Militaria Antiqua», 2005. — 368 с.
14. Плавінскі, М.А. Засцерагальнае ўзбраенне IX—XIII стст. на тэрыторыі Беларусі // М.А. Плавінскі / ГАЗ — № 16. — 2001. — С. 135–150.
 15. Плавинский, Н.А. Из истории восточноевропейских щитов XII—XIV вв. (о времени возникновения и путях развития повезы) / Н.А. Плавинский // Археология и история Пскова и Псковской земли. Материалы 50 научного семинара. — Псков, 2004. — С. 329–386.
 16. Плавінскі, М.А. Клінковая зброя X—XIII стст. на тэрыторыі Беларусі. — Мн.: Ін-т гісторыі НАН Беларусі, 2006. — 112 с.
 17. Плавінскі, М.А. Войска Полацкага княства ад часоў Рагвалода да эпохі Усяслава Чарадзея / М.А. Плавінскі. — Мінск, Галіяфы, 2012. — 48 с.
 18. Платов, А. Магическое искусство Древней Европы. — М.: София ИД «Гелиос», 2002. — 479 с.
 19. Рыбина, Е.А. Рисунки средневековых новгородцев (по археологическим материалам) / Е.А. Рыбина // Историческая археология. Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рожд. Д.А. Авдусина. — М., 1998. — С. 15–27.
 20. Рыздзевская, Е.А. Древняя Русь и Скандинавия в IX—XIV вв. / Е.А. Рыздзевская. — М.: Наука, 1978. — 240 с.
 21. Седова, М.В. Рисунки на камнях из Владимира и Суздаля / М.В. Седова // Археология и история Пскова и Псковской земли. Материалы 50 научного семинара. — Псков, 2007. — С. 358–366.
 22. Штыхов, Г.В. Работы Полоцкой экспедиции / Г.В. Штыхов // Археологические открытия 1967 года. — М.: Наука, 1968. — С. 255.
 23. Edberg, Rune. In gegerd Olof skötkonungs Dotter. Ett kvinnoöde från vikingatider / R. Edberg. — Stockholm, 2001.
 24. From Viking to Crusader (Scandinavia and Europe 800–1200). — Sweden, 1992. — 429 p.
 25. Jansson, Sven B.F. Runes in Sweden / S. Jansson. — Värnamo, 1997. — 187 s.
 26. Mały słownik kulturowy dawnych słowian. — Warszawa: Wiedza powszechna, 1972. — 675 s.
 27. Wąziński, Z. Akt klasycyzny w sztuce średniowiecza / Z. Wąziński / Biuletyn historii sztuki. — Rok XXVIII. — № 1. — Warszawa, 1966. — S. 67–83.

РЕЗЮМЕ

Л. В. Дучиц

Произведения искусства с Масковичского городища (некоторые замечания к интерпретации рисунков на костях)

При раскопках в 1977–1978 гг. было найдено свыше 120 костей животных и птиц с надписями и знаками (руническими и кириллическими) и схематическими примитивными рисунками. Рисунки посвящены жизни военного гарнизона XII–XIII вв., связанного с судоходством.

SUMMARY

L. V. Duchits

Works of art from the ancient settlement Maskovichy (some comments on the interpretation of patterns on the bones)

During excavations 1977–1978 more than 120 bones of animals and birds labeled with signs (runes and Cyrillic) and schematic primitive drawings were found. Drawings devoted to the life of military garrison of XII–XIII centuries and associated with shipping.

КРЕСТЫ-ЭНКОЛПИОНЫ И КАМЕННЫЙ КРЕСТИК В СЕРЕБРЯНОЙ ОПРАВЕ С ГОРОДИЩА МАСКОВИЧИ

К. А. Лавыш (Минск)

На городище Масковичи обнаружено четыре креста-энколпиона. По определению А.А. Песковой, название «крест-энколпион» используется в научной литературе для определения византийских и древнерусских нагрудных полых двухстворчатых крестов-реликвариев. В Византии энколпионами называли носимые на груди предметы различной формы (медальон, крест, коробочка) с реликвиями или надписью-молитвой, служившие их владельцам фалактериями (оберегами). В российской литературе последних десятилетий название «крест-энколпион» употребляется для всех византийских и связанных с ними древнерусских крестов-складней домонгольского периода [7, с. 5].

Кресты-энколпионы, как и кресты тельники, являлись предметами личного благочестия и обозначали причастность верующего к церкви, а также несли защитно-охранительную функцию. Благодаря хранению внутри крестов-энколпионов различных святынь, они приобретали особое значение для верующих, так как культ святых мощей был сильно развит в христианской церкви в эпоху средневековья. Древнерусские кресты-энколпионы были серийными изделиями, которые массово отливались из медных сплавов и были широко распространены в средневековом обществе домонгольской Руси. Надписи о вложенных реликвиях на них обычно отсутствуют, видимо, их заменяли изображения на наружной стороне створок. На подавляющем большинстве древнерусских крестов-энколпионов на лицевой створке изображается Распятие, прославляющее Крестную жертву Христа, на оборотной — Богоматерь с евангелистами, апостолами, творцами литургии или святыми воинами, которые символизировали Церковь Христову. Такие изображения, которые отражали

самые общие положения христианского вероучения, позволяли помещать внутри практически любые реликвии. По мнению А.А. Песковой, древнерусские серийные меднолитые энколпионы скорее всего содержали внутри так называемые вторичные реликвии. К ним относятся все предметы и вещества, соприкасавшиеся в литургической практике со святыми мошами или с самими святыми при их жизни [7, с. 6].

Городище Масковичи впервые было описано Ф.В. Покровским, в 1930-е гг. обследовалось Е. Цегак-Голубович и В. Голубовичем, в 1955 г. — Л.В. Алексеевым, в 1972 г. — М.М. Чернявским. В 1976–1988 гг. полномасштабные раскопки проводились Л.В. Дучиц. На площадке и склонах городища ею была вскрыта площадь более 2,5 тыс. м². Мощность культурного слоя темно-коричневого цвета, местами почти черного, составляла от 0,2 до 1,2 м в центре, на южном и восточном склонах его толщина 0,2–0,3 м, на северном склоне — 0,6 м, а на западном местами достигала 1,2 м. Культурный слой неодинаков, встречаются песчанно-угольные прослойки, прослойки песка, глины, серой земли и суглинка, а также мелкие и средние камни [5, с. 24].

По мнению автора раскопок Л.В. Дучиц, Масковичи можно отнести к поселениям городского типа, которое сочетало в себе черты крепости, феодальной вотчины и торговой фактории. В пользу первой функции свидетельствует то, что Масковичи находятся в числе оборонительных городищ на северо-западном рубеже Полоцкой земли, значительные укрепления, находки оружия, украшения, связанные со скандинавскими изделиями (равноплечная и черепаховидная фибулы, подвеска-цепедержатель со спиралевидными кругами, подвеска в виде водоплавающей птицы), а также обломки костей с рисунками и руническими надписями (деградированное письмо), которые по графике относятся к XII–XIII вв. и могут быть связаны со славянизированными потомками выходцев из Скандинавии, воинами-наемниками, купцами или скандинавами, которые участвовали в крестовых походах [5, с. 61, 76, рисунки 30: 20, 3; 34: 1, 7]. Такие показатели как небольшая площадь поселения (1 га) с

тесной застройкой, отсутствие большого посада, значительная роль сельского хозяйства и охоты, ремесло, подчиненное местным потребностям, наличие дорогих вещей, в том числе серебряных и позолоченных, дают возможность считать Масковичи центром феодальной вотчины [5, с. 90]. О широких торговых связях жителей городища свидетельствуют находки гирек-разновесов (4 экз.), большой железной гири (1 экз.), стеклянных браслетов (около 250 фрагментов), стеклянных, сердоликовых (5 экз.) и хрустальных (1 экз.) бус, шиферных пряслиц (169 экз.). Возможно, в Масковичах был пункт обмена продуктов местного производства на привозные товары [5, с. 45, 58, 69–70, 72]. Расцвет этого поселения приходится на XII–XIII вв., в конце XIII–XIV вв. оно прекратило свое существование. Прекращение жизни на городище Л.В. Дучиц связывает со временем вхождения Браславского Поозерья в состав Великого княжества Литовского [5, с. 91].

Все четыре креста-энколпиона, найденные в Масковичах, обнаружены во время раскопок Л.В. Дучиц. Автор раскопок посвятила им отдельную публикацию [4] и небольшой раздел в ее монографии «Браслаўскае Паазер’е ў IX–XIV стст.» (1991). Эти энколпионы вошли в крупнейший на сегодняшний день свод древнерусских крестов-энколпионов и рассматривались А.А. Песковой [7].

Крест-энколпион, найденный в Масковичах в 1976 г., относится к типу рельефно-черневых энколпионов, которые сочетают рельефное изображение в центре на обеих створках с плоскостными изображениями в медальонах на концах креста, выполненными углубленными линиями, инкрустированными чернью, эмалью, серебром, оловом с последующей доработкой резцом. По классификации Г.Ф. Корзухиной он относится к типу III.1 [7, с. 18], а по классификации А.А. Песковой, созданной на основе классификации Г.Ф. Корзухиной — к типу III.1.1. На лицевой стороне энколпионов этой группы изображено Распятие, предстоящие Богоматерь и Иоанн Богослов, св. Георгий, на оборотной — Богоматерь Одигитрия, апостолы Петр и Павел, св. Николай. Форма энколпионов — с закругленными концами, размер —

большие (11 × 10 см без петель) и средние (8,1 × 7 см без петель) [7, с. 101, 14]. Энколпион, найденный в Масковичах, разрушен, сохранившиеся фрагменты сильно деформированы, видимо, от огня (рисунок 1). По своему размеру (13,4 (с петлями) × 10,5 см) энколпион принадлежит к единичным в этой группе экземплярам больших размеров. Концы энколпиона закруглены, начало скругления подчеркнуто выступами. На лицевой створке помещено рельефное изображение распятого Христа в длинной рубахе до колен. Распростертые руки слегка согнуты в локтях, ладонями вперед. Голова наклонена к правому плечу, волосы падают на плечи. В верхнем и правом медальонах сохранились следы изображений святых, выполненных чернью, поверхность левого оплавлена. Обратная створка сильно фрагментирована, сохранилось только ее центральная часть, правая ветвь и часть верхнего медальона. В центральной части — изображение Богоматери с младенцем. На Богоматери хитон, младенец накрыт плащом. В правом и верхнем медальоне от изображений святых сохранились только углубленные контурные линии, местами в углублениях остались следы черни. Из-за плохой сохранности энколпиона трудно определить, какие именно святые изображены в медальонах.

Группа, в которую входит рассматриваемый энколпион, насчитывает, по каталогу А.А. Песковой, 80 экз. Ареал находок широк: от Новгорода и Пскова на севере до Крыма и Кавказа на юге, от Перемышля на западе до Твери на северо-востоке, однако большая часть находок связана с Южной Русью и Средним Поднепровьем. Подавляющее число энколпионов этой группы отличается иконографическим и стилистическим единством, которое указывает на их происхождение из одного центра — Киева [7, с. 201].

Энколпион найден в перепаханном культурном слое, поэтому его датировка затруднена. Л.В. Дучиц датировала его концом XI — началом XII вв. [4, с. 58]. По хронологической схеме Г.Ф. Корзухиной рельефно-черневые энколпионы «связаны больше с первой половиной XII в.» [7, с. 31]. В каталоге А.А. Песковой он датирован второй половиной XII в.

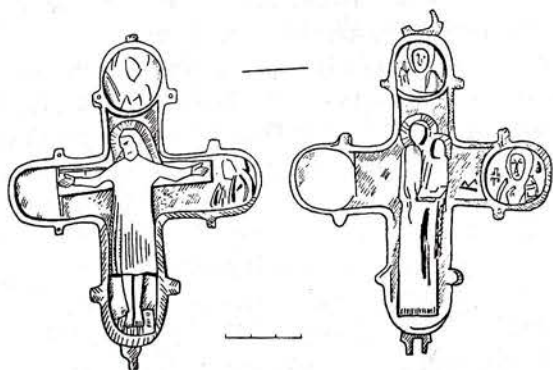
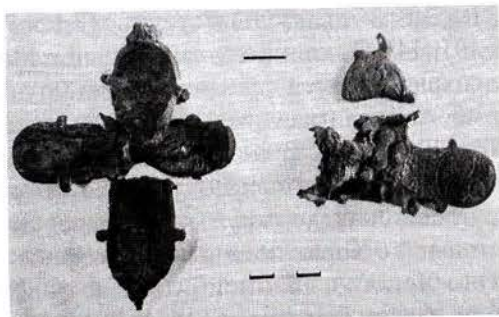

Рис. 1. Крест-энколпион. Медный сплав, литье, чернь. 13,4 см (с петлями) × 10,5 см. XII в. Найден в Масковичах. Раскопки Л.В. Дучиц (1976 г.). Минск, Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы НАН Беларуси (Отдел древнебелорусской культуры). Фото по: Дучиц, 1983, с. 57–58. Реконструкция Л.В. Дучиц.

[7, с. 105]. Находка в Новгороде рельефно-черневого энколпиона в хорошо датированном слое рубежа XI–XII вв. внесла коррективы в хронологическую схему Г.Ф. Корзухиной и удревнила нижнюю дату рельефных и рельефно-черневых энколпионов. На основании этой находки М.В. Седова предложила считать рельефно-черневые энколпионы наиболее древними (конец XI — начало XII вв.), а производство рельефных энколпионов относить к более позднему времени [9, с. 55–57, 61, рисунок 18: 3, 4]. По мнению А.А. Песковой, для изменения относительной хронологии Г.Ф. Корзухиной, убедительно обосновавшей вторичность рельефно-черневых энколпионов по отношению к рельефным (преимущество иконографии изображений, следы спиливания боковых рельефов для замены их черневыми), «пока нет достаточных оснований. Скорее можно говорить о максимальном сближении времени активного изготовления энколпионов обеих групп» [7, с. 102, 240].

Три остальных энколпиона из Масковичей относятся к типу черневых энколпионов. Два из них идентичны по форме и размерам, однако разной сохранности. Оба они принадлежат к типу IV.5.4 по классификации А.А. Песковой и к типу IV.3.3а по Г.Ф. Корзухиной [7, с. 22, 161, 241]. На лицевой стороне энколпионов этой группы изображено Распятие, на оборотной — крест и буквы в четырех медальонах. Энколпионы имеют малый размер и прямоконечную форму с выступами-«слезками» на углах каждого конца креста. Один из двух энколпионов этого типа, найденный в Масковичах в 1976 г., сохранился целым, с оглавием в виде крупной граненой бусины (рисунок 2). Оглавие позолочено и украшено ярко-синей выемчатой эмалью. Центральные поверхности оглавия имеют ромбическую форму, с двух сторон в них расположены кресты, составленные из четырех ромбов, треугольные поверхности украшены тремя маленькими ромбиками. Все ромбические фигуры и грани оглавия позолочены, а плоскости между ними заполнены синей эмалью. Размер энколпиона — 5 × 3,3 см. Концы креста расширены, а на их углах расположены каплеподобные выступы. На лицевой створке энколпиона изображено схематичное Распятие

тие, а на оборотной — крест с лучами, исходящими из средокрестия. По краям расположены четыре медальона, в которых сделаны рисунки и надписи, выполненные широкой контурной линией, заполненной чернью. Надписи сохранились плохо, местами видны только следы черни. В верхнем медальоне можно прочесть надпись IC, в левом — NH.

Второй энколпион, найденный в 1980 г., сохранился хуже, видимо, он очень долго носился, поскольку на оборотной створке все изображения стерлись (рисунок 3). На лицевой створке они частично сохранились. Изображения и размеры энколпиона идентичны предыдущему, только в отличие от него на лицевой створке над головой Христа сохранился рисунок равностороннего креста. Энколпион найден целым, но без оглавия.

Оба энколпиона найдены в перепаханном культурном слое, что затрудняет их датировку. Л.В. Дучиц по аналогиям датировала их началом XIII в. [4, с. 58]. А.А. Пескова дала более широкую датировку — XII — начало XIII вв. [7, с. 161]. По хронологической схеме Г.Ф. Корзухиной черневые энколпионы появляются в середине XII в. [7, с. 13]. Судя по одинаковой форме, размерам и дефектам, можно предположить, что оба энколпиона из Масковичей были созданы в одной мастерской и отлиты в одной литейной форме [4, с. 58].

Группа энколпионов, в которую входят два масковичских образца, включает в себя вместе с ними 17 экз. Подавляющее большинство находок приходится на Южную и Юго-Западную Русь, особенно на киевский регион (находки с территории Украины), однако есть отдельные находки из Новгорода, Вщижа, Серенска, Саркела-Белой Вежи, Херсонеса [7, с. 161–163]. Граненое оглавие такой же формы и так же декорированное имеет энколпион из б. Каневского у. б. Киевской губ., опубликованный В.Н. Ханенко [10, таблица XIX: 23].

Черневой энколпион, найденный в Масковичах в 1988 г., принадлежит к типу IV.6.4 по классификации А.А. Песковой и типу IV.3 (мельчайшие) по Г.Ф. Корзухиной [7, с. 175, 22]. Энколпионы этого типа миниатюрных размеров, прямоко-

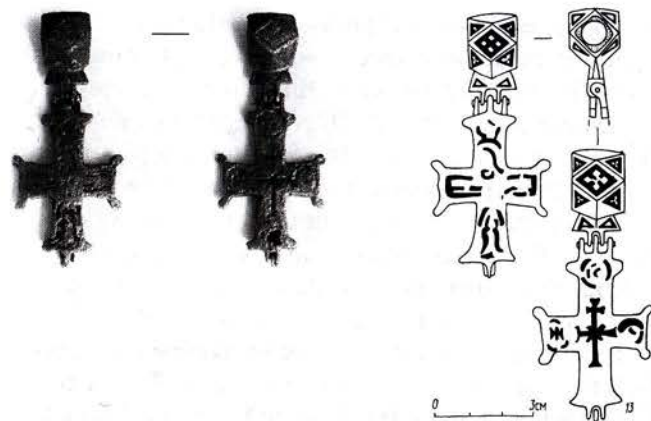

Рис. 2. Крест-энколпион. Медный сплав, литье, чернь, эмаль. 5 см х 3,3 см. XII — начало XIII вв. Найден в Масковичах. Раскопки Л.В. Дучиц (1976 г.). Минск, Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы НАН Беларуси (Отдел древнебелорусской культуры). Инв. № КП 6795 А 927. Фото К.А. Лавыш, рисунок по: Дучиц, 1991, с. 54, рис. 32: 13.

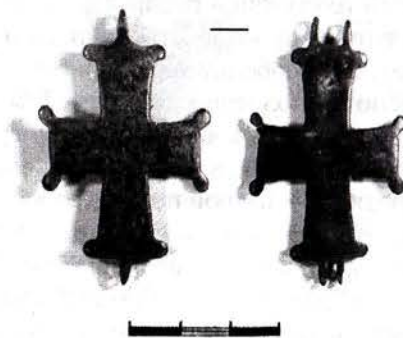

Рис. 3. Крест-энколпион. Медный сплав, литье, чернь. 5 см х 3,3 см. XII — начало XIII вв. Найден в Масковичах. Раскопки Л.В. Дучиц (1980 г.). Браслав, Браславский историко-краеведческий музей. Инв. № 1 КП 608 А 121. Фото Л.В. Дучиц.

нечные, с четырьмя выступами в средокрестии. На обеих створках — одинаковое изображение креста. Размер энколпиона из Масковичей — 3 (с петлями) × 1,8 см. Он найден

целым и хорошо сохранился (рисунок 4). На обеих створках в средокрестии изображен крест с «сиянием». Изображения сделаны углубленными линиями. Энколпион найден в перепаханном слое. В каталоге А.А. Песковой он датирован широко XII—XIII вв. Вся группа энколпионов, к которой относится рассматриваемый образец, насчитывает 60 экз. Подавляющее большинство находок происходит из Южной и Юго-Западной Руси (находки с территории Украины), особенно велика их концентрация в районе Киева, однако известны отдельные находки в районе Брянска и Новгорода, в Рязани, Ярополче Залесском, в так называемых «червенских» городах (находки из юго-восточных районов современной Польши — Гродек Надбужский (древний Вольтынь), Оборонец), Дрогичине (современное Белостокское воеводство Польши), Херсонесе [7, с. 173—178]. Кроме того, находки энколпионов этого типа известны в Восточной Прибалтике. В Латвии они найдены в составе ожерелий [5, с. 52].

Черневые энколпионы отличаются большим разнообразием иконографических типов и композиционных решений и более широкой географией распространения, что позволяет предположить их производство не только в Киеве, но и в других центрах. Это особенно характерно для малых энколпионов. Согласно хронологической схеме Г.Ф. Корзухиной, черневые энколпионы появляются в середине XII в., однако в последнее время появились находки черневых энколпионов в слоях середины — второй половины XI в. в Новгороде и Старой Руссе, что значительно удревняет изготовление энколпионов этой группы и вообще появление черни на Руси [7, с. 141]. Таким образом, новые находки в хорошо датированных слоях максимально сближают время производства и бытования рельефных, рельефно-черневых и черневых энколпионов в домонгольской Руси.

Среди шестнадцати крестов-тельников, найденных в Масковичах, выделяется каменный крестик, по-видимому, из серого овручского шифера с серебряной оковкой верхнего конца и ушком для подвешивания (рисунок 5). Верхний и нижний края оковки выделены двумя параллельными выступами. Он найден в 1988 г. в раскопе 3, яма 2, культурный слой

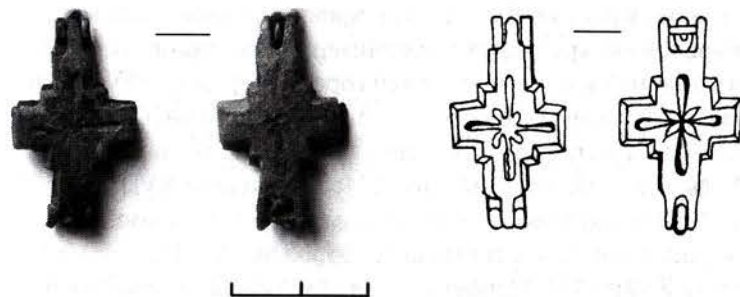

Рис. 4. Крест-энколпион. Медный сплав, литье, чернь. 3 см (с петлями) x 1,8 см. XII—XIII вв. Найден в Масковичах. Раскопки Л.В. Дучиц (1988 г.). Браслав, Браславский историко-краеведческий музей. Инв. № 3 КП 2718 А 448. Фото К.А. Лавыш, рисунок по: Дучиц, 1991, с. 53, рис. 31: 1.

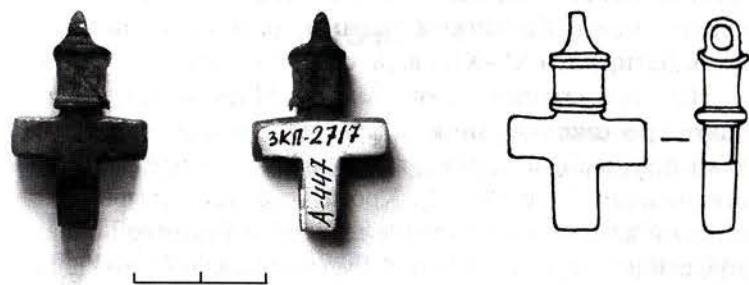

Рис. 5. Крест-тельник. Серый овручский шифер (?). XII—XIII вв. Найден в Масковичах. Раскопки Л.В. Дучиц (1988 г.). Браслав, Браславский историко-краеведческий музей. Инв. № 3 КП 2717 А 447. Фото К.А. Лавыш, рисунок по: Дучиц, 1991, с. 53, рис. 31: 2.

тонкий и перепаханный, в месте раскопа имеет толщину 0,2 м, яма глубиной 0,1—0,2 м, поэтому стратиграфически датировать находку невозможно [4, рисунки 25, № 24; 57а]. Серебряная оковка немного велика для этого креста, возможно, она была использована вторично. Каменные крестики в оправе из серебра и золота являются довольно редкой находкой. Такие крестики известны на территории Южной Руси (находки с территории современной Украины, преимуще-

ственно в районе Киева). Как правило, оковывались все четыре конца креста, как, например, у крестиков из мрамора и агата, найденных на Княжей горе (б. Черкасский у. б. Киевской губ.) или находках с территории Украины, опубликованных в каталоге В.А. Кайля и В.В. Нечитайло [6, с. 16, №№ 102, 103, 106, 107, 109, 124; 10, таблица XVII: 170, 172, 173]. Однако известны и находки, у которых окован только верхний конец креста [6, с. 16, 18, №№ 84, 104, 108; 10, таблица XVII: 171]. Особенно близкой оковке масковичского крестика является оковка мраморного крестика, опубликованного в каталоге В.А. Кайля и В.В. Нечитайло (№ 108). Крестик из горного хрусталя с серебряной оковкой только верхнего конца и ушком для подвешивания был найден в Силистре (Болгария). Интересно отметить его археологический контекст — он найден в погребении в алтарной части церкви, между фалангами пальцев правой руки погребенного. Датируется XI–XII вв. [8, с. 32, рисунок 3: 6].

Находки четырех энколпионов в Масковичах, шестнадцать крестиков-тельников, а также трех лампадок, позволяют предположить, что тут находился местный центр христианизации [5, с. 90, 52]. Кроме того, все четыре энколпиона и каменный крестик в серебряной оправе по своим аналогиям связаны с Южной Русью и Киевом, что еще раз свидетельствует об активных контактах городища с Киевом.

Литература

1. Дучиц, Л.В. Отчет о полевых исследованиях 1976 г. / Л.В. Дучиц / ААНД ДНУ «Институт истории НАН Беларуси». — № 543.
2. Дучиц, Л.В. Отчет о полевом сезоне 1980 г. группы по изучению памятников раннего средневековья в среднем течении бассейна Западной Двины / Л.В. Дучиц / ААНД ДНУ «Институт истории НАН Беларуси». — № 655.
3. Дучиц, Л.В. Отчет о полевых исследованиях в Браславском районе Витебской области в 1988 г. / Л.В. Дучиц / ААНД ДНУ «Институт истории НАН Беларуси». — № 1060.
4. Дучиц, Л.У. Крыжы-энкалпіёны / Л.У. Дучиц // Мастацтва Беларусі. — 1983. — № 6. — С. 57–58.

5. Дучиц, Л.У. Браслаўскае Паазер'е ў IX–XIV стст.: Гісторыка-археалагічны нарыс; пад рэд. Г.В. Штыхава. — Мн.: Навука і тэхніка, 1991. — 120 с.
6. Кайль, В.А. Каталог нателных христианских крестов, подвесок и наладок с изображением креста периода Киевской Руси X–XIII ст. / В.А. Кайль, В.В. Нечитайло. — Луганск, 2006. — 187 с.
7. Корзухина, Г.Ф. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв. / Г.Ф. Корзухина, А.А. Пескова. — СПб.: Петербургское Востоковедение, 2003. — 432 с.
8. Павлова, В. Съкровищата на средновековна България. Каталог на изложба / В. Павлова. — Варна, 2007. — 87 с.
9. Седова, М.В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода. X–XV вв. / М.В. Седова. — М.: Наука, 1981. — 193 с.
10. Ханенко, В.Н. Древности русские. Кресты и образки / В.Н. Ханенко. — Вып. II. — Киев, 1900. — 33 с.

РЭЗЮМЭ

К. А. Лавыш

Крыжы-энкалпіёны і каменны крыжык-цельнік у сярэбранай аправе з гарадзішча Маскавічы

На гарадзішчы Маскавічы знойдзена чатыры крыжы-энкалпіёны. Усе яны былі ў перапаханым слоі, таму іх датыроўка магчыма толькі па аналогіях. Адзін з іх належыць да тыпу рэльефна-чэрнявых (III.1.1 па тыпалогіі А.А. Пясковай), з закругленымі канцамі, вялікага памеру. На вонкавым баку выява Распяцця ў цэнтры і тры медальёны з выявамі святых. На другім баку — Маці Боская с дзіцём у цэнтры і выявы святых у медальёнах па канцах крыжа. Варта адзначыць, што сярод энкалпіёнаў гэтага тыпу энкалпіёны вялікага памеру, як знойдзены ў Маскавічах, з'яўляюцца адзінакавымі. Энкалпіёны гэтага тыпу характэрны для першай паловы XII ст. Тры астатнія належыць да тыпу чэрнявых энкалпіёнаў, два з іх ідэнтычныя па форме, памерах і адлюстраваных выявах (IV.5.4 па тыпалогіі А.А. Пясковай). Толькі адзін з іх збырогся значна лепш, нават з агалоўем, якое ўпрыгожана пазалотай і ярка-блакітнай выемчатай эмаллю. Другі энкалпіён збырогся

цэлы, але значна горш, напэўна, ён вельмі доўга насіўся, бо на адваротным баку ўсе выявы сцёрліся. На абодвух экзemplярах на вонкавым баку адлюстравана з дапамогай паглыбленых ліній і чэрні схематычнае Распяцце, а на адваротным — прамяністы крыж і на канцах медальёны з надпісамі. Абодва энкалпіёны малага памеру, з пашыранымі канцамі, на якіх зроблены кроплепадобныя выступы. Энкалпіёны гэтага тыпа датуюцца XII — пачаткам XIII стст. І нарэшце, апошні энкалпіён, знойдзены ў Маскавічах, належыць да тыпу IV.6.4 па тыпалогіі А.А. Пясковай і датуецца шырока — XII—XIII стст. Ён мініяцюрнага памеру, з прамымі канцамі і чатырма выступамі ў сяродкрыжжы, на абодвух баках у цэнтры адлюстраваны прамяністы крыж, выкананы паглыбленымі лініямі.

Сярод шаснаццаці крыжыкаў-цельнікаў, знойдзеных у Маскавічах, вылучаецца крыжык з шэрага оўруцкага шыферу з сярэбранай аправай верхняга канца. Падобныя знаходкі досыць рэдкія, аналогіі вядомыя з Паўднёвай Русі і Балгарыі.

Знаходкі чатырох энкалпіёнаў у Маскавічах, шаснаццаці крыжыкаў-цельнікаў, а таксама трох лампадак, дазваляюць меркаваць, што тут знаходзіўся мясцовы цэнтр хрысціянізацыі. Акрамя таго, усе чатыры энкалпіёны і крыжык-цельнік у сярэбранай аправе па сваіх аналогіях звязаны з Паўднёвай Руссю і Кіевам, што яшчэ раз сведчыць аб актыўных кантактах насельніцтва гарадзішча з Кіевам.

SUMMARY

K. A. Lavysh

Enkolpions (reliquary crosses) and stone cross-pendant in silver frame from Maskovich settlement

Finds of four enkolpions (reliquary crosses) and stone cross pendant in silver frame found in Maskovich settlement is under consideration in the article. All these objects were found in re-deposited layer, so their dating is possible only by analogies. One of them belongs

to the type of relief-niello enkolpions (III.1.1 after typology of A.A. Peskova). It is of big size, with rounded ends. Crucified Christ in the center and saints in the roundels in the ends are depicted on the obverse of the enkolpion and the Mother of God with the Child in the center and saints in the roundels in the ends are depicted on the reverse. It should be noted that for this type of enkolpions the samples of big size, as Maskovich's enkolpion, are very rare. This type of enkolpions are typical for the first half of the 12th c. Three more enkolpions from Maskovich belong to the type of niello enkolpions. Two of them are identical by size, form and images (IV.5.4 after typology of A.A. Peskova). One of them is very well preserved, with faceted bead decorated with gilding and champleve enamel of blue color. Another sample is worse preserved, possibly, it was used for a long time because depictions are worn on reverse. On both samples the schematic image of Crucified Christ is situated on the obverse and the cross with rays in the center and inscriptions in roundels in the ends on the reverse made with niello inlay. Both samples are of small size with flaring ends with drop-shaped overhangs in it. Enkolpions of this type are dated to the 12th — early 13th cc. Fourth enkolpion found in Maskovich belongs to the type IV.6.4 after typology of A.A. Peskova and widely dated to the 12th — 13th cc. It is ultra small with straight ends and four overhangs in the crossing. On the obverse and the reverse the cross with rays is depicted.

Among the sixteen cross-pendants found in Maskovich stands out a stone cross with silver frame of its upper end and earlet for hanging. Such finds are enough rare. Analogies are known from Southern Rus and Bulgaria.

Finds of four enkolpions (reliquary crosses), sixteen cross pendants as well as of three lampads allow to suggest here the local center of Christianization. In addition, all four enkolpions and stone cross-pendant in silver frame have close analogies in materials of Southern Rus, especially of Kiev region, that is one more evidence of active contacts of the people of Maskovich settlement with Kiev.

Д а д а т к і

ГАРАДЗІШЧЫ Ў СВЕТАЎ СПРЫМАННІ БЕЛАРУСАЎ

Л. У. Дучыц (Мінск)

Нашы продкі здаўна засяроджвалі ўвагу на рэштках колішніх умацаваных паселішчаў і вылучалі іх пад сваеасаблівымі назвамі — Гарадзішча, Гарадок, Гарадзіска, Замак, Замчышча, Акоп, Батарэя і таму падобнымі. Назвы накішталт Гарадзішча і Гарадок шырока распаўсюджаны па ўсёй тэрыторыі рэспублікі і ў некаторых выпадках нават далі імёны населеным пунктам. На працягу стагоддзяў назвы мяняліся, на адны наслойваліся другія, і так да нашых дзён. У многіх раёнах народная памяць для аднаго і таго ж археалагічнага помніка захавала нават некалькі назваў. Яны адлюстроўваюць наіўныя ўяўленні аб канкрэтных гістарычных падзеях.

Толькі па прыблізных папярэдніх падліках гарадзішчы на тэрыторыі Беларусі маюць каля чатырохсот мясцовых назваў (гл. Дадатак I). Многія з іх звязаны з міфалагічнымі персанажамі, гістарычнымі асобамі, назвамі этнасаў. Амаль пра кожнае гарадзішча ад старажылаў можна пачуць паданні, а часам і ў некалькіх варыянтах. Часта гавораць пра горад, замак, ці царкву што праваліліся, або пра ўзвядзенне гары шведамі, французамі і інш., пра закапаных скарбы.

У канцы XVIII ст. складаліся рэгістры ўзгоркам, у тым ліку і гарадзішчам [2, с. 20—21]. У пачатку XIX ст. вялікая праца па фіксацыі назваў урочышчаў праводзілася студэнтамі Віленскага ўніверсітэта пад кіраўніцтвам прафесара І.Н. Лабойкі, які супрацоўнічаў з З. Даленгам-Хадакоўскім. Школьны Устаў Віленскай вучэбнай акругі рэкамендаваў збі-

раць этнаграфічныя, гістарычныя і культурныя звесткі. Сабраная інфармацыя захоўваецца ў Архіве Акадэміі Навук Расіі [30, с. 119—121].

На Першым археалагічным з'ездзе Расійскай імперыі, які адбыўся ў 1869 г. у Маскве, дэлегат ад Магілёўскага Статыстычнага Камітэта П.П. Мурамцаў заклікаў фіксаваць народныя назвы археалагічных аб'ектаў і паданні пра іх [48, с. 114—123]. У 1869—1871 гг. Паўночна-Заходні аддзел Імператарскага Рускага Геаграфічнага Таварыства праводзіў работу па нанясенню на карты старажытных назваў мясцовасцяў, якія сустракаюцца ў актавых кнігах. У 1872 г. была распрацавана спецыяльная праграма па збору геаграфічных звестак. Таварыства складала алфавітныя ўказальнікі назваў урочышчаў [81, с. 63—68].

Праграма Цэнтральнага Статыстычнага камітэта 1873 г. па збору звестак аб помніках археалогіі ўключала пытанні аб мясцовых назвах і паданнях. Гэта праграма была надрукавана ў шматлікіх перыядычных выданнях, што спрыяла актыўнаму ўдзелу мясцовай інтэлігенцыі ў зборы інфармацыі. У канцы 1870-ых гадоў звесткі аб помніках даўніны і народным уяўленні пра іх збіралі праваслаўныя святары, запаўняючы анкеты да выдання «Описание церквей и приходов Минской Епархии».

У 1879 г. па кожнаму павету Мінскай губерніі выйшла асобная кніжка.

У 1882 г. мінскі губернатар прадпісваў мясцовым уладам прадстаўляць у канцэлярыю звесткі аб гістарычных помніках. Зборам інфармацыі займаліся, у асноўным, валасныя пісары і народныя настаўнікі. Рапарты з месцаў захоўваюцца ў фондзе канцэлярыі губернатара ў Нацыянальным архіве Беларусі [15, с. 176].

У канцы XIX — пач. XX ст. з друку выйшла шмат публікацый па археалогіі, дзе аўтары прыводзяць народныя назвы помнікаў і паданні пра іх [59, с. 1—164; 60; 62; 68]. Шмат інфармацыі сустракаецца і ў перыядычных выданнях таго часу. У 1920-ыя гады Наркамат па ўсіх валасцях рэспублікі рассылаў анкеты (Опросные листы), дзе месца адводзілася і помнікам археалогіі. Частка вернутых анкет захоўваецца ў Архіве

археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». Звесткі пра гарадзішчы ў гэтыя гады друкаваў краязнаўчы часопіс «Наш край». З пазнейшых выданняў каштоўнейшай крыніцай з'яўляецца складзеная Г.В. Штыхавым «Археологическая карта Белоруссии» (Мн., 1971). У наш час такога кшталту інфармацыя сустракаецца ў розных археалагічных і краязнаўчых працах. У дадзеным артыкуле абагульняюцца літаратурныя дадзеныя і інфармацыя, сабраная аўтарам падчас экспедыцый на працягу сарака гадоў.

1. Месцы былых гарадоў, замкаў, крэпасцяў

Асноўны сюжэт паданняў пра гарадзішчы зводзіцца да таго, што там быў горад, замак, палац ці крэпасць, а потым ужо гаворыцца хто ўзводзіў, хто разбурыў і ў які час, у якую вайну. Часта дадаецца, што горад быў разам з манастыром [59, с. 1–164; 60]. У пісьмовых крыніцах XV–XVI стст. сустракаюцца мікратапонімы тыпу Гародна, Гарадкі, Гарадцы, Гарадзінка. У XV ст. полацкае гарадзішча ў дакументах запісана як «Стары Горад», або «Старое Гарадзішча». У XVII ст. называюцца «Гарадок на Ушачы», «Малы Гарадок» і інш. [17, с. 8–9]. Распаўсюджаны паданні пра горад, які праваліўся. Напрыклад, пра гарадзішча Гарадок каля в. Дадзекі ў Верхнядзвінскім р-не расказваюць, што горад праваліўся разам з царквой і ў гары пяюць пеўні [66, с. 14]. У Зборску Асіповіцкага р-на яшчэ не так даўно гаварылі, што на месцы гарадзішча калісьці быў горад Зборск і яго зруйнавалі шведы.

Пачынаючы з XIV ст., на тэрыторыі Беларусі, адносна рэшткаў умацаваных паселішчаў, фіксуецца слова «Замак». Паводле М. Стрыйкоўскага, князь Альгерд у Віцебску ўмацаваў «Верхні Замак» мураванай сцяной і баштамі і прыздобіў яго палатамі. У 1694 г. каля Брэста гарадзішча ўжо называюць «Старое Замчыска». Не раней часоў сярэднявечча, хутчэй за ўсё, узніклі і мікратапонімы тыпу Дварэц, Дворышча [17, с. 8–9].

Ёсць паданні пра знікненне замка пад зямлёй за адно імгненне. Так, паданне пра Замкавую Гару ў Капылі расказвае,

што ў рацэ Каменцы каля замка патануў адзіны сын варажбіткі. У роспачы яна пракляла раку і зачаравала навакольныя мясціны, а замак праваліўся. Ваду з рэчкі чарадзеяка схавала ў нетрах гары [31, с. 64–68].

Узвядзенне многіх гарадзішчаў прыпісваецца пэўным гістарычным асобам і таму невыпадковыя назвы накшталт Мсцібаў Гарадок, Гарадзішча князя Корсака, Замак каралевы Боны, Замак князя Кміты, Глінскі Замак і г.д. [59, с. 1–164; 60; 62, с. 17; 66, с. 9–10].

У паданнях, дзе гаворыцца пра былую крэпасць, згадваюцца розныя гісторыі (крэпасць будавалі польскія каралі, крэпасць узвёў князь Чартарыйскі, або паны Твардоўскія, крэпасць засталася ад старадаўніх войнаў і г.д.). У Лоеве крэпасць нібыта была пабудавана пры Б. Хмяльніцкім [52, с. 87], у Войстае Смаргонскага р-на — пры нашэсці Напалеона, у Кунтараўцы каля Веткі — у час паўстання ў 1830 г. Некаторыя крэпасці быццам бы будаваліся для каравула [66, с. 33–37].

Многія з гарадзішчаў, дзе паводле паданняў былі крэпасці, носяць назвы Акоп, Акопішча, Батарэя, Крэпасць ад швядоў, Старая крэпасць, Стары Рэдут, Французская Батарэя, Шведскія акопы і інш.

2. Гарадзішчы насыпаны міфалагічнымі героямі (волатамі-асілкамі, веліканамі, багатырамі, салдатамі, разбойнікамі, чарцямі, дзяўчатамі і інш.)

Для беларускай міфалогіі характэрны істоты незвычайнай сілы і антрапаморфнага аблічча — волаты-асілкі. Яны часта выступаюць як жыхары гарадзішчаў, якія і ўзвялі іх (дрэвы разам з каранямі цягнулі з лесу, кідалі за вярсту камні на гарадзішча...). Па некаторых паданнях асілкі жылі на розных гарадзішчах па абодвух берагах ракі і перакідваліся камянямі, каменнымі сякерамі або жорнамі [39, с. 27–32; 44, с. 95; 68, с. 13–14; 69, с. 350–373]. У в. Каменка Смалявіцкага р-на багатыры гарадзішча Замак біліся з багатырамі Юзэфаўскага замка праз балота, па якім цячэ рака Усяжа [44, с. 95]. Пра гарадзішча-свяцілішча каля в. Дзямідаўка на этнічнай бела-

рускай Смаленшчыне захавалася паданне, што там некалі жыў велікан і ён перакідваўся сякерай праз Днепр з іншым веліканам. Акрамя таго ён бясплатна шыў людзям рознае адзенне. Толькі трэба было прынесці тканіну, пакінуць яе на гарадзішчы і папрасіць пашыць патрэбнае адзенне. Самога велікана немагчыма было бачыць. На наступны дзень адзенне было гатова. Але аднойчы адзін чалавек папрасіў пашыць яму «ні тое, ні сёе». Раніцай ён атрымаў абы як пашытае адзенне — рукаў да палы, каўнер збоку... Велікан пакрыўдзіўся і перастаў шыць [43, с. 164—165]. Матыў гэтага падання аналагічны паданням пра камяні-краўцы, звязаныя з культуам хтанічнага боства [18, с. 69—86].

У к. XIX ст. у в. Ніз Слонімскага р-на расказвалі: «...на гарадзішчы жылі вялікія людзі, якія вырывалі з каранямі хвоі і хадзілі абапіраючыся на іх. Таўшчыня калена ў іх дасягала 1 аршына...» [60, с. 25]. У гэтыя ж часы на тэрыторыі былога Гарадоцкага павету Віцебскай губерні пра гарадзішчы гаварылі, што там жылі «сілакі» ці жыў багатыр [66, с. 9—10]. У сярэдзіне XX ст. пра адно з гарадзішчаў каля Магілёва шырока бытавала паданне пра братоў-веліканаў-разбойнікаў [71, с. 103]. У в. Чарнавокі Верхнядзвінскага р-на пра гару Літоўку (мяркуемае гарадзішча) яшчэ і зараз сцвярджаюць: «У час даўняй вайны жылі асілкі-літоўцы, ... кідалі каменныя сякеры на гару Заточынку ля в. Дабраплёсы, месца святкавання Купалля» [61, с. 7—12].

Многія гарадзішчы, паводле паданняў, насыпалі проста салдаты. На Браслаўшчыне ёсць два гарадзішчы пад назвамі Салдатава Гара (ва ўр. Рацкі Бор каля в. Майшулі і каля в. Масцішча). У абодвух паданнях гаворыцца, што на гары пахаваны салдаты ў час нейкай старадаўняй вайны.

Часта заснавальнікамі гарадзішчаў выступаюць разбойнікі (разбойніцы). Пад Гомелем на Астахавай Гары нібыта жыў разбойнік Астахі. Гарадок каля в. Марцінаўка ў Чэрвенскім р-не ўзведзены шайкай разбойнікаў, а гарадзішча ў в. Гарадок на Клімаўшчыне пабудавала нейкая разбойніца [66, с. 43]. Асабліва папулярны вобраз разбойнікаў у паданнях пра заснаванні гарадзішчаў — дзядзінцаў гарадоў. Так, Мінск нібыта заснаваў разбойнік-асілак-знахар-млынар Менэск [39,

с. 277—278], Ваўкавыск — разбойнікі Волак і Вісэк [8, с. 5—9], Магілёў — разбойнікі Гвоздзь і Машэка [48, с. 114—123].

Некаторыя гарадзішчы паданні звязваюць з вобразам чорта, які па міфалагічных уяўленнях мае антрапаморфнае аблічча, пакрыты чорнай поўсцю, з рагамі, капытамі і хвастом. Ёсць гарадзішчы з назвамі Чортава Гара (Вялікія Нямкі і Чамярня Веткаўскага р-на) [6, с. 36—39], Чортаў Гарадок (в. Баршчоўка Рэчыцкага р-на) [80, с. 119], Чортаў Човен на Асвейшчыне [12, с. 56], Чортаў Гарадзец (в. Малое Бахава Дубровенскі р-н) і інш. У асноўным такія гарадзішчы невялікіх памераў і адносяцца да свяцілішчаў. Даследчыкі звязваюць чорта з балцкім паганскім боствам, якому адпавядае славянскі Вялес [26, с. 3].

Шэраг назваў гарадзішчаў звязваецца з дзяўчынай: Дзявочая Гара каля в. Фралова Гарадоцкага р-на, Дзявічая Гара ў Мсціслаўлі. Ёсць і Дзявочая Гара з курганным могільнікам на вяршыні каля в. Дуброва Маладзечанскага р-на і інш. Па меркаваннях даследчыкаў, Дзявочыя Горы звязаны з культуам багіні-дзева — папярэдніцы хрысціянскай Божай Маці ці Дзева Марыі. На гары ў Дуброве, па паданню, жывой закапана дзяўчына і разам з ёй пахаваны два хлопцы, якія загінулі падчас спаборніцтва за права стаць яе мужам [23, с. 71—87]. У Мсціслаўлі пра Дзявічую Гару (Дзеўю Горку, Дзявічы Гарадок) у сярэдзіне XIX ст. запісана паданне, што яе наносілі фартухамі дзяўчаты-багатыркі, калі засыпалі магілу багатыра, якога ўсе яны аплаквалі, а потым ва ўрочны дзень спраўлялі трызны і ладзілі ігрышчы. Па другому сюжэту на гары была крэпасць, якую пабудавалі дзяўчаты горада для абароны ад шведаў. Калісьці на гарадзішчы стаяла царква св. Іллі. Як толькі сыходзіў снег, на гары спявалі вясянкі, танчылі, «сеялі проса», «тапталі лён» [45, с. 208].

З культуам багіні-дзева звязаны і гарадзішчы з назвамі на кшталт Паненская Гара, Марыліна Гара і таму падобныя. Напрыклад, пра Паненскую Гару ў Лагойску вядома паданне, што кавалер зрабіў прапанову панне і калі тая адмовіла, то ён скінуў яе з гары [87, с. 181—196]. Яшчэ і зараз у горадзе можна пачуць пра пагібель нейкай дзяўчыны на гэтай гары, а да нядаўняга часу на вяршыні стаялі вялізныя драўляныя крыжы.

Сустракаюцца гарадзішчы з назвамі Змееў Курган (Раманавічы каля Гомеля) [62, с. 9–10], Змяёўка (Магілёў), Змеева Гара каля мястэчка Рудаміна каля Вільні (звесткі Э. Зайкоўскага) і інш.

3. Гарадзішчы ўзведзены захопнікамі (татарамі, шведамі, французамі, прусамі і інш.)

Народныя расказы аб іншаземным нашэсці ўяўляюць сабой частку народнай легендарнай традыцыі. У архаічных вераваннях беларусаў людзі, якія прыйшлі, заўсёды надзяляліся звышнатуральнымі якасцямі і чарадзействам. Таму невыпадкова шырокае распаўсюджанне паданняў пра насыпанне гарадзішчаў салдатамі варожых войскаў. Найчасцей сустракаюцца паданні пра шведаў, як адлюстраванне падзей руска-шведскіх войнаў XVII–XVIII стст., якія доўга былі ў памяці беларусаў. Таму з імі і сталі ў многіх раёнах атаясамлівацца даўно забытыя месцы старажытных умацаваных паселішчаў. Некаторыя гарадзішчы нібыта «узвялі самі шведы ў час вайны з рускімі» (Вядрэнь Малая, Ядрская Слабада і інш. на Падняпроўі) [66, с. 19–31]; Варганы Докшыцкага р-на, Радашковічы Маладзечанскага р-на [59, с. 11, 20, 24]. Прычым, часта падкрэсліваецца, што пясок на гару шведы насілі шапкамі (Ваўкавыск, Саннікі Дзятлаўскага р-на). У Ваўкавыску гару шведы насыпалі шапкамі, менавіта, над магілай свайго ваеначальніка. Падобнае паданне занатавана і пра гару Гарадок каля в. Пуцькі Чавускага р-на. Гаворыцца, што шведы шапкамі насыпалі гару над магіламі сваіх таварышаў.

У Насілаве Маладзечанскага р-на ў канцы XIX ст. гаварылі, што калі праходзіла шведскае войска, то гэта месца было выбрана іхнім каралём для адпачынку. Салдаты, каб закрыць караля ад вачэй цікаўных жыхароў, абгарадзілі пляцоўку гары валам, зямлю для якога насілі шапкамі [59, с. 39]. Чаму менавіта ў паданнях фігуруе шапка? Паводле міфалагічных уяўленняў, шапка выступае індыхатарам дачыненняў з іншасветам.

Пра гарадзішча паміж вёскамі Гарадок і Тупічын Касцюковіцкага р-на яшчэ і зараз мясцовыя старажылы сцвярд-

жаюць, што «некалі ішлі шведы і спыняліся на гэтай гары». У многіх вёсках раней гаварылі: «... на гарадзішчы абедалі шведы, а пасля закапалі посуд (грошы)» [59, с. 39; 66, с. 32], або «... у час Паўночнай вайны быў Шведскі Рэдут і стаялі пушкі...» [72, с. 130]. Са шведамі звязваюцца гарадзішчы ў Копысі Аршанскага, Поразава Свіслацкага, Друцку Талачынскага, Скарэвічах Лагойскага р-на і іншых месцах. Часам можна пачуць, што паселішча на гарадзішчы было «разбурана ў час шведскай вайны», што «гэта крэпасць ад швядоў», «гара з тых часоў, калі швэд ваяваў» і г.д.

Даволі шмат гарадзішчаў звязваецца з французамі 1812 года. Мікратапонімы тыпу Французская Гара найбольш характэрны для поўначы Беларусі (Дзярновічы Верхнядзвінскага, Сёлкі Браслаўскага, Пілаты Шаркаўшчынскага р-на і інш.). У паданнях звычайна гаворыцца, што такія ўзгоркі на насілі французы шапкамі ці ботамі. Гарадзішча на востраве Асвейскага возера мае дзве назвы — Пярунка і Лемяшоўка. Першая нібыта ад таго, што ў гару часта б'е пярун. Другая назва ўзнікла таму, што ў 1812 г. французы з гары стралялі лемяшамі [11, с. 58].

Бывае, пра адно і тое ж гарадзішча можна пачуць паданні як пра шведаў, так і пра французў і інш. Так, пра гарадзішча ў Ваўкавыску расказваюць: «... гару насыпалі шапкамі шведы ці французы»; «... гэта шведскія ўмацаванні ці месца рускіх умацаванняў супраць французў у 1812 г.»

Шэраг гарадзішчаў звязваецца з татарамі. Татарская Гара ёсць каля в. Шавуры ў Браслаўскім раёне. На Усходнім Палессі на месцы аднаго з гарадзішчаў «праваліўся горад у час нашэсця татар». Пра гарадзішча паміж мястэчкамі Гальшаны і Баруны Ашмянскага р-на ў к. XIX ст. гаварылі, што яно ўтворана з трупаў татараў, якія загінулі ў бітве з літоўцамі [59, с. 86].

Ёсць і гарадзішчы, якія паданні звязваюць з туркамі: Турэц каля Слоніма (насыпалі туркі) [79, с. 26], Урагава Верхнядзвінскага р-на [42, с. 9]. У в. Гарадок Веткаўскага р-на гару насыпалі рускія і турэцкія салдаты [7, с. 77–88].

Гарадзішча паміж вёскамі Аравічы і Тульгавічы Хойніцкага р-на «засталося ад вайны з прусамі» [46, с. 200], а па

больш ранний інфармацыі «тут была бітва рускіх з прусамі» [52, с. 113]. Ёсць паданні пра ўзвядзенне гарадзішчаў рознымі іншымі войскамі. У в. Беніца Маладзечанскага р-на «гару ботамі наносілі ў 1812 г. рускія салдаты» [59, с. 40]. На тэрыторыі былой Цяцерынскай воласці (Круглянскі р-н) гарадкі «ўзводзілі польскія і рускія войскі» [66, с. 46]. Адно з паданняў пра Урагаўскае гарадзішча ў Верхнядзвінскім р-не звязваецца з Японскай вайной. Гаворыцца, што тады ваявалі вялікія людзі і гару яны накідалі шапкамі і ботамі [42, с. 9].

4. Паданні пра гістарычных асобаў (князі, каралі, цары і інш.)

Назвы многіх гарадзішчаў адлюстроўваюць імёны шырокавядомых гістарычных асобаў. «Замэчак Рагнеды» ці «Магіла Рагнеды» — завецца гарадзішча ў Заслаўі пад Мінскам. На полацкім гарадзішчы па паданню пахавана княжна Рагнеда [19, с. 10]. У в. Перавоз на Расоншчыне гарадзішча вядома як Замак Рагнеды, Рагнэдзін Курган або Гара Рагвалода і Рагнеды [68, с. 48].

Больш за дваццаць гарадзішчаў, у асноўным, часоў сярэднявечча, звязваюцца са знакамітай каралевай XVI ст. — каралевай Бонай, жонкай караля Жыгімонта-I і маці Жыгімонта-II. Гэта гарадзішчы ў Мядзелі, Рагачове, Індуры каля Гродна, у ваколіцах Давыд-Гарадка, Пінску, Клецку, Ружанах і інш. Пра гарадзішча ў в. Гарадзішча непадалёку ад г.п. Радунь Воранаўскага р-на ў к. XIX ст. зафіксавана паданне, паводле якога там «жыла каралева Бона, а потым перасялілася ў Белавежскую Пушчу» [60, с. 95]. У в. Гарадзішча былой Стара-Талачынскай воласці (Талачынскі р-н) «гарадок узвяла для ваенных мэтаў каралева Бона» [66, с. 56]. У Смалянах на Аршаншчыне і зараз можна пачуць, што паміж царквой і замчышчам існуе тунэль, па якому некалі на тройцы коней ездзіла каралева Бона.

З рускім царом Пятром I і шведскім каралём Карлам XII звязваюцца адзінкавыя гарадзішчы. Так, Пётр I згадваецца ў паданні пра гарадзішча ў мястэчку Індурка каля Гродна. Гарадзішча ў в. Івань Слуцкага р-на лічыцца месцам «стана Пятра

Вялікага ў час вайны са шведамі» [53, с. 119]. Карл XII фігуруе ў паданні пра гарадзішча ў Радашковічах Маладзечанскага р-на [59, с. 24].

Шырока распаўсюджаны паданні пра рускую цырыцу Кацярыну II, што выклікана яе шматлікімі падарожжамі [9, с. 4–7]. У адносінах да гарадзішчаў, звычайна, гаворыцца, што цырыца там адпачывала і абедала, а потым закапала, забылася ці згубіла посуд або залатую лыжку (Крынічка-Пупелічы Барысаўскага, Язна Міёрскага, Кароткавічы Жлобінскага, Жораўка Пухавіцкага, Міхалёва і Шчаткава Бабруйскага р-на і інш.). Пра адно з гарадзішчаў на тэрыторыі былога Рэчышкага павету ў пач. 1870-ых гадоў распавядалі, што «яно насыпана рускімі салдатамі, якія насілі пясок галяншчамі і ківерамі, дзеля таго, каб уладкаваць зручнае сухое месца для адпачынку і адпачына гарбаты матушцы Кацярыны» [13, с. 415]. У в. Урагава Верхнядзвінскага р-на ў 1920-я гады запісана паданне пра ўтварэнне гарадзішча «у выніку бойкі Кацярыненскага войска з палякамі» [12, с. 55–57], а ў в. Славачы Ельскага р-на пра ўзвядзенне гары ў гонар нараджэння сына ў Кацярыны II. У в. Малыя Аўцюкі Калінкавіцкага р-на зафіксавана паданне, што крыніцу на гарадзішчы выкапалі салдаты Кацярыны II [29, с. 104–105]. Адно з гарадзішчаў у былым Кобрынскім павеце насыпана нібыта ў часы праўлення Кацярыны II рускім генералам Дзікерам [60, с. 88]. У в. Селішча каля Лагойска і сёння можна пачуць пра гарадзішча: «...пакуль абедала цырыца Кацярына, то туркі ботамі паспелі наносіць гару...».

З гістарычных асобаў у паданнях пра гарадзішчы згадваюцца князь Уладзімір, Міндоўг, Ягайла, Даўмонт, Жыгімонт, Сапега, Міхаіл Глінскі, Іван Жалівы, князі Алелькавічы і інш. У Панізоўі Лагойскага р-на ў 1920-ыя гады пра гарадзішча пад назвай Замак расказвалі, што там жылі сыны князя Уладзіміра, разбітыя князем Ягайлам [55, с. 519]. Гарадзішча ў Крэве Смагонскага р-на звалі Гарой Міндоўга [86, с. 14]. Па аднаму з паданняў гарадзішча ў мястэчку Свір Мядзельскага р-на ўзвёў літоўскі князь Даўмонт, а па другому — «насыпалі салдаты польскага караля Жыгімонта, калі стаялі лагерам каля возера» [59, с. 36]. Гальшанскі замак ў

Ашмянскім р-не звязваецца з Юліанай Альшанскай —жонкай князя Вітаўта [59, с. 86], а гарадзішча ў Трабах Іўеўскага р-на — з нейкім літоўскім князем Трабусам [59, с. 91]. На гарадзішчы ў Зябках Верхнядзвінскага р-на нібыта «адпачываў Іван Жаклівы ў час лівонскіх і польскіх паходаў» [39, с. 240, 269].

Гарадзішча ў в. Беразавец Карэліцкага р-на яшчэ і зараз завуць «Замак князя Кміты». Пра тое, што князь Кміта быў рэальнай асобай, гаворыць дакумент за 1601 год: «...пан Грышка Мікуліч Кміта дарыў замак Лаўрышаўскаму манастыру...» [57, с. 625].

Часта ў паданнях называюцца імёны, якія насілі многія князі, і таму цяжка вызначыць з кім, менавіта, звязваецца паданне пра той ці іншы археалагічны помнік. Напрыклад, у XIX ст. у Крычаве лічылі, што адно з гарадзішчаў «пабудоваў вялікі князь Мсціслаў і там знаходзіцца склад зброі» [66, с. 62]. З нейкім князем Раманам звязваюцца гарадзішчы ў в. Леніна Слуцкага р-на і в. Леніна Горацкага р-на. Да кастрычніцкай рэвалюцыі абодва гэтыя мястэчкі мелі назвы «Раманава». Пра такое гарадзішча на Случчыне ў адным з паданняў гаворыцца пра ўзвядзенне гары князем Раманам, а ў другім — пра разбойныя напады князя Рамана разам з дружнай на праязджаючых купцоў. Ёсць і паданне, згодна якому на гарадзішчы жылі князі Алелькавічы [53, с. 213–214]. У пач. XXI ст. у вёсцы расказвалі пра княжну, якая збегла ад вянца з царквы па падземнаму ходу, узбегла на гарадзішчанскі вал і адтуль скінулася ў калодзеж. Раманаўскае гарадзішча ў Горацкім р-не з мэтай фіксавання падання яшчэ не наведвалася. Але, улічваючы шырокае распаўсюджванне ў часы сярэднявечча балады пад назвай «Князь Раман», вышэй азначаныя гарадзішчы могуць быць у паданнях звязаны не толькі з канкрэтным князем Раманам, а і з міфічным героем — князем Раманам.

Каля Полацка адно з гарадзішчаў «Замак маршалка Міхаіла Глінскага». У Цілеўцах на Браслаўшчыне і зараз гавораць, што «...на гары быў лагер войскаў Сапегі ў час вайны з Напалеонам». У Княжыхах каля Магілёва гарадзішча нібыта збудаваў Пацы — уладальнікі Княжыхаў [66, с. 44]. У Мсці-

баве Ваўкавыскага р-на гарадзішча звязваюць з нейкім баярынам Мсцібогам, але паралельна існуе і паданне пра каралеву Бону. У былой Юравіцкай воласці на Чэрвеншчыне паданне гаворыць пра ўзвядзенне гарадзішча нейкім князем Мячэем, які са сваёй дружнай абараняўся тут ад другога князя [82, с. 61]. На гарадзішчы Дварышча каля в. Акцябр (Хатавічы) на Лагойшчыне, паводле падання, жыла княгіня Орская. Пры наступленні шведаў яна схавалася ў замку. Шведы падпалілі замак і княгіня загінула ў сціце [55, с. 645]. У в. Старцы (Старыцы) каля Віцебска расказвалі, што на гарадзішчы жыў князь Старкін [66, с. 24].

Вартыя ўвагі паданні пра каралеву (княгіню) Домну і князя Дзмітрыя. Такія княскія імёны характэрны для балад XIV–XVII стст. наўгародскага паходжання. У іх вылучаецца два сюжэты. Па аднаму з іх раз’юшаны князь забівае сваю нявесту за тое, што яна насміхалася над ім, а па другому — гераіня, каб не браць шлюб з нялюбым, скончыла жыццё самагубствам [4, с. 82]. З Домнай звязваецца гарадзішча ў в. Зборск Асіповіцкага р-на [73, с. 20]. Князю Дзмітрыю прыпісваецца ўзвядзенне гары Замак у в. Дзмітравічы Бярэзінскага р-на. Абудва гарадзішчы знаходзяцца ў адным этнакультурным рэгіёне ў басейне ракі Беразіны.

Каля в. Зборск сярод балота ёсць яшчэ адно гарадзішча, якое завецца Гара князя Коршака або Каронка [73, с. 20]. Цікава адзначыць, што Каршакова Гара ёсць і каля Мазыра. Там па паданню пахаваны волат Коршак [76, с. 51]. Не выключана сувязь князя-волата Коршака з міфічнай істотай.

Акрамя ўзгаданых князёў і княгін, фігуруе і шмат іншых. Так, узвядзенне тураўскага гарадзішча прыпісваецца князю Туру — таварышу Рагвалода, галоўнаму ваеначальніку варажскай дружны [51, с. 173]. Заснаванне гарадзішча ў Петрыкаве звязваецца з яцвяжскім князем, хрышчаным пад імем Пятра [51, с. 133], у Гродна — з легендарным князем Літва, які назваў горад у гонар свайго сына Гарто [85, с. 4], а ў Гальшанах — з нейкім князем Гольшысам.

У многіх паданнях пра гарадзішчы ўвогуле згадваецца проста князь (княгіня), кароль (каралева) ці цар (царыца). Ёсць назвы Княжая Гара, Каралёва Гара, Царава Гара і інш.

Пра тураўскае гарадзішча, дзе два ўзгоркі, гаворыцца, што «...у гарадзішчы-крэпасці калісьці жылі два князі (на кожнай горцы па аднаму)» [37, с. 52]. На тэрыторыі былой Бычанскай воласці на Магілёўшчыне пра адно з гарадзішчаў некалі расказвалі, што там «жылі князі або старэйшыны, якія абаранялі пакрыўджаных» [66, с. 32]. Паданне пра заснаванне Слуцка кажа, што насып гарадзішча «быў зроблены там для замка нейкай княжнай», а Кіян-Горад на беразе Случы таксама заснавала нейкая княжна [73, с. 20]. Пра адзін з гарадкоў на выспе Асвейскага возера гаворыцца як пра месца жыхарства княгіні-чараўніцы [42, с. 7], а ў Княжыхах Верхнядзвінскага р-на «на гарадку князь абпальваў цэглу» і г.д.

У Кажан-Гарадку Лунінецкага р-на гарадзішча завуць Відуш-Гара (Авідава Гара, Вітава Гара). Паводле падання, занатаванага ў сярэдзіне XIX ст., назва паходзіць ад славянскага бога Віта, які меў сем галоў і сем мячоў на поясе [89, с. 505–527].

5. Месцы, дзе праваліліся храмы. Гарадзішчы-свяцілішчы

Паданні, дзе гаворыцца, што на гарадзішчы праваліўся (сышоў або апусціўся ў зямлю) храм, шырока распаўсюджаны па ўсёй Еўропе. Прычыны правала храмаў называюцца розныя, але найчасцей падкрэсліваецца аб здарэнні гэтага падчас службы або пры нашэсці ворагаў. Напрыклад, у в. Сенькава Верхнядзвінскага р-на існуе павер’е, што на свята ў царкве сабраліся грэшныя людзі і таму яна правалілася [41, с. 160–164]. Часта ёсць працяг падання, паводле якога пасля правала храма можна пачуць падземны гул ці крыкі пеўня, а ў Вялікодную ноч у гары чуюцца гукі званоў і царкоўныя спевы. На думку многіх даследчыкаў гукі званоў звязваюцца з богам грамавержцам. У в. Плешчыцы Шклоўскага р-на зафіксаваны расказ, што раз у год, менавіта, на Вялікдзень, на паверхню гарадзішча выходзяць залатыя вароты, але іх могуць убачыць толькі дастойнейшыя са старых [72, с. 129].

Паблізу в. Вясея Слуцкага р-на на левым беразе Случы пра Гарадок расказвалі, што на яго месцы некалі існаваў га-

радок і ў ім была царква. Але царква спарэхнела, а звон скаціўся ў раку. У час богаслужэння ў слупкіх гарадскіх цэрквах гук звона чуецца і з ракі [15, с. 178]. У Грэску на Случчыне і ў Капланцах Бярэзінскага р-на ў паданнях падкрэсліваецца, як наехалі нейкія ваенныя людзі і паставілі коней у царкве, то яна і правалілася [56, с. 135–138; 15, с. 177–178]. Пра грэскае гарадзішча існуе яшчэ і іншае паданне, звязанае з царквой. Паводле яго, на гары невядома калі і кім будавалася царква і паступова апускалася ў зямлю. Таму рабочыя спяшаліся зрабіць дах. Раптам храм высунуўся наверх з-пад зямлі, стаў падымацца ў паветра і знік у нябёсах [15, с. 177–178].

Вельмі архаічным уяўляецца паданне, запісанае К. Тышкевічам у сярэдзіне XIX ст. у в. Дабрыньва Лагойскага р-на. Гаворыцца, што тут правалілася царква. Раней каля падэшвы гары была крыніца і над ёй невялікі масток. Каля мастка бачылі ляжачага салдата, а побач сабаку і поўны воз грошай. Кожнага, хто праходзіў праз масток, салдат затрымліваў, прапаноўваў аддаць тры душы і за гэта абяцаў воз грошай. Але ніхто не меў трох душ. Таму салдат, сабака і воз грошай зніклі, а потым і ўвогуле перасталі з’яўляцца [87, с. 181–196].

У многіх раёнах падкрэсліваецца, што праваліўся, менавіта, касцёл. Каля в. Пяткевічы паблізу мястэчка Ішкальдзь у Баранавіцкім р-не касцел праваліўся ў дзень св. Тройцы ў час абедні разам з ксяндзом і людзьмі. На паверхні засталася толькі частка крыжа, але потым і ён знік. Хлопчыкі-пастушкі ў нядзелі і ў святочныя дні падчас абедні ў касцёле ў Ішкальдзі нібыта чулі гукі званоў з-пад гарадзішча, а ноччу на гары бачылі сінія агеньчыкі [15, с. 178]. У Варганах Докшыцкага р-на паданне гаворыць пра зарыты касцёл [59, с. 20]. Сустракаюцца падобныя паданні і пра капліцы, манастыры, званіцы. Таму і невыпадковы назвы гарадзішчаў — Царкавішча, Касцелішча, Касцельная Гара, Званіца і г.д.

Пра некаторыя гарадзішчы ёсць паданні аб колішнім існаванні на іх капішча. Мяркуючы па паданнях, якія трапілі ў навуковую і краязнаўчую літаратуру, да гарадзішчаў-свяцілішчаў можна адносіць даволі шмат аб’ектаў яшчэ мала вывучаных археолагамі. Такія гарадзішчы выконвалі не толькі функцыі святыні, але і грамадскага цэнтра. Як правіла, яны

невялікія па памерах, з валамі і рвамі, якія ніжэй пляцоўкі гарадзішча і размешчаны ў атачэнні сінхронных паселішчаў [74, с. 74–83].

Да капішча адносілі гару Замак каля былога маёнтка Забалотце на Лепельшчыне. Па паданню каля падэшвы гары быў ключ салодкага віна [68, с. 48]. На Варганскай гары ў Докшыцкім р-не яшчэ ў пач. XX ст. згадвалі цудадзейную статую і алтар з камнем, каля якога быў знойдзены перапалены меч [88, с. 554]. Пра гарадзішча Гарадок каля в. Пагост-Зарэчны на Піншчыне ў 1920-ыя гады гаварылі, што там была «святыня агню» [84, с. 296–297].

На многіх такіх гарадзішчах археалагічныя даследаванні падцвердзілі факт існавання язычніцкіх капішчаў: Радагошча Навагрудскага р-на [25, с. 120–140], Верхаўляны Бераставіцкага р-на [21, с. 77–80], Чамярня Веткаўскага р-на [6, с. 36–39; 7, с. 77–88] і інш.

У Аношках Нясвіжскага р-на гарадзішча завуць Перунова Гара. Яшчэ не так даўно мясцовыя старажылы сцвярджалі, што там было капішча Перуна і стаялі каменныя ідалы, якім у ахвяру прыносілі казлоў, а ў ручаі пад гарой жылі русалкі [27, с. 63–77; 39, с. 603]. Зараз назву Перунова Гара вышэйняе назва Лідзіна Гара — ад імя жанчыны, хата якой была пад гарой.

Часта пра гарадзішчы-свяцілішчы можна пачуць паданні, згодна якім гэта месца, дзе адбываліся «гульні паноў» ці «гульбішчы» — Кучына Аршанскага р-на [66, с. 49], Мурава і Лысуха Бярэзінскага р-на, Малое Уланава Шклоўскага р-на і інш.

Побач з в. Кіявец Крупскага р-на сярод балацін, яроў і ручаёў узвышаецца невялікае гарадзішча-свяцілішча з валамі і рвом. У народзе яно вядома пад назвай Капказ. У літоўскай мове «kaukolis» азначае засохлы або замерзлы камяк зямлі, а «kaukas» — хтанічную дабрачынную істоту [14, с. 35–36]. Ёсць і меркаванне, што ў адносінах да гары назва «kaukarus» азначае «Бажок гор», або гара, на якой спачываюць воіны, якія некалі баранілі сваю айчыну [83, с. 192–195]. У в. Кіявец гару і зараз лічаць святым месцам. Там спраўляюць Вялікдзень і Купалле. Яшчэ не так даўно існавала традыцыя, калі

маладыя пасля распісу ў сельсавеце (загсе) адразу ехалі на гару і там пілі шампанскае.

Вельмі архаічным уяўляецца паданне пра гарадзішча ў Крэве Смаргонскага р-на, занатаванае ў пач. XX ст. Распавядаецца, што на гары правалілася капішча. Яго пабудавалі на высокім узгорку ў цені вялікага дубу ў часы паганскай Літвы. Галоўны святар прыслаў сюды паганскіх святароў і яны абвясцілі людзям, што ў гонар пануючага князя гара будзе называцца Гарой Міндоўга. Доўгія гады капішча карысталася вялікай пашанай, але пра яго пачуў пустэльнік, які жыў непадалёку. Ён пайшоў агітаваць людзей пераходзіць у хрысціянства. Паганскія святары абвясцілі прапаведніка прычынай будучых няшчасцяў. У дзень боства, якому было прысвечана капішча, яны патрабавалі ад місіянера, каб той пацвердзіў цудам сваю веру. Цудам павінна было стаць знікненне капішча пад зямлёй. Пустэльнік пагадзіўся пры ўмове, што яму дадуць тыдзень часу. Яму дазволілі, і ўвесь гэты час ён пасціў і прасіў Бога аб цудзе. На сёмы дзень пагане ўбачылі на месцы капішча яму. А пустэльнік разам з некалькімі хрысціянамі ўзвёў непадалёку ад гарадзішча касцёл [86, с. 14].

6. Скарбы на гарадзішчах. Міфы і рэальнасць

З многімі гарадзішчамі звязаны паданні пра закапаных скарбы, залатыя карэты ці карэты або куфры з золатам, склепы ці падзямеллі з багаццямі (Малышкі Вілейскага, Жораўка Пухавіцкага, Тарылава Браслаўскага р-на і інш.). На тураўскім гарадзішчы нібыта «закапана мядзвежая скура з золатам» [37, с. 52]. У 1950-ыя гады археолагам А.Р. Мітрафанавым у в. Замосце Уздзенскага р-на зафіксавана паданне, дзе гаворыцца аб існаванні на месцы гарадзішча замка славянскага князя. У замку зарыты залатыя вароты і скрыні з залатымі манетамі. У в. Царкавішча (Пагарышча) Глыбоцкага р-на пад гарой у падзямеллі нібыта знаходзяцца восем бочак гарэлкі і шмат жалеза [59, с. 12–13].

Часта ў паданнях увага акцэнтуюцца менавіта на тым, што скарбы зарылі прышлыя людзі, захопнікі, у асноўным, шведы

ці французы. Напрыклад, у в. Глінскія Полацкага р-на расказваюць пра закапаную французамі ў 1812 г. карэту золата на гары Замак [39, с. 254]. У Раўгішках Браслаўскага р-на лічаць так: «на гарадзішчы Метка ў час старадаўняй вайны воўрагі зарылі скарб з грошай, залатых і срэбных рэчаў». Шмат паданняў, што на гарадзішчы абедала руская царыца Кацярына II і калі адыходзіла, то закапала посуд, або згубіла залатую лыжку (Міхалёва і Шчаткава Бабруйскага р-на і інш.).

Ёсць згадкі пра скарбы са зброі. Адно з паданняў пра Варганскую гару ў Докшыцкім р-не расказвае аб зброі ў склепе [88, с. 554]. Падзямелле са «старыннай зброяй» згадваецца пад Замкавай Гарой у Малым Дварцы на Гродзеншчыне [60, с. 15]. Паміж гарадзішчамі ў Сароках і Асінгарадку на Пастаўшчыне нібыта існуе падземны ход і там многа зброі і золата [59, с. 8]. Куфар са скарбамі згадваецца ў падзямеллях Гальшанскага гарадзішча [36, с. 28–33].

У в. Маскавічы (Маскаўцы) Браслаўскага р-на гарадзішча Замак знаходзіцца на беразе воз. Дзерба. Расказваюць, што на гары закапана сярэбраная лодка са зброяй, а ў возеры затоплена залатая лодка. Згадкі пра золата і залатыя рэчы ў паданнях пра ландшафтныя аб'екты невыпадковыя. У міфалогіі і фальклоры золата ўзыходзіць да язычніцкага культу сонца [50, с. 137–140]. Па міфалагічных уяўленнях прыкметамі зарытага скарбу з'яўляюцца прывіды ў выглядзе сабак, козлікаў, валоў [68, с. 9–12; 11, с. 58–63; 59, с. 20, 88; 39, с. 254], а асабліва — сініх прыскокваючых агеньчыкаў [38, с. 511–513]. Напрыклад, на гарадзішчы каля в. Рачэнь у Любанскім р-не «скарб ноччу выходзіць на паверхню ў выглядзе агеньчыкаў» [56, с. 189].

Гарадзішчанскія скарбы спрабуюць шукаць часцей за іншыя, і, звычайна, на Купалле (Дадзеці і Латыгава Верхнядзвінскага р-на і інш.). Часам паданні пра скарбы маюць і рэальныя падставы. Нават толькі пры беглым аглядзе археалагічных публікацый можна назваць больш дзесятка гарадзішчаў на якіх, пачынаючы з канца XIX ст., зафіксаваны знаходкі сапраўдных скарбаў. На полацкім дзядзінцы скарбы былі знойдзены ў 1910 г. і ў 1984 г. Апошні скарб утрымліваў толькі залатыя рэчы канца X ст. [3, с. 510–511]. На гара-

дзішчы Шаўнева ў Горацкім р-не на рубяжы XIX і XX стст. знойдзены скарб сярэбраных упрыгажэнняў эпохі Кіеўскай Русі (завушніцы, спражкі, бранзалеты, грыўны і інш.) [63, с. 393].

Два скарбы, магчыма, былі ахвярамі святым дубам, якія раслі на гарадзішчах-свяцілішчах. У в. Лук'янава Добрушскага р-на, калі спалілі стары дубовы пень, то выявіўся злітак срабра ў пяць фунтаў [62, с. 16]. Пад дубовым пнём каля Гальшанскага гарадзішча (Ашмянскі р-н) у 1892 г. знайшлі скарб манет XVI–XVII стст. [59, с. 87].

У 1883 г. на гарадзішчы Гарадок каля в. Глыбоцкае ў Гомельскім р-не знойдзены скарб саманідскіх манет [62, с. 16–18]. У наступным годзе скарб манет XVII ст. знайшлі на гарадзішчы Зубкі ў Глыбоцкім р-не [59, с. 13]. У 1893 г. грыўні-зліткі XIII ст. вагой 14,5 кг былі адкапаны на правым беразе Дняпра каля гарадзішча паблізу в. Задруцце ў Рагачоўскім р-не [3, с. 259]. У канцы XIX ст. на гарадзішчы каля в. Нямі былога Чачэвіцкага р-на (зараз на тэрыторыі Быхаўскага р-на) селянін вырыў валовы рог і там аказаліся «сярэбраныя грошы» [75, № 264]. У 1955 г. скарб з металічнага посуду адкрыты на гарадзішчы ў в. Пагарэльшчына Валожынскага р-на [3, с. 471]. У 1979 г. надзвычай каштоўны рэчавы скарб XII–XIII стст. (бранзалеты, колты, расны і інш.) выяўлены ў час археалагічных раскопак на гарадзішчы побач з в. Вішчын Рагачоўскага р-на [20, с. 130–140]. На рубяжы апошніх стагоддзяў скарбы ўпрыгажэнняў знойдзены на гарадзішчы Радагошча Навагрудскага р-на [25, с. 120–140], Вежкі Дубровенскага р-на [35, с. 37–39, 75], Клішына Крупскага р-на [78, с. 290–291]. Скарб з Радагошчы датуецца VIII–X стст., а з Вежак і Клішына — сярэдзінай I тыс.

7. Розныя дадзеныя пра гарадзішчы.

Валы. Прывіды і павер'і

Як ужо адзначалася, пра многія гарадзішчы расказваюць, што іх насыпалі іншаземцы (татары, шведы, французы, рускія і інш.) і менавіта шапкамі (каскамі, пілоткамі) ці ботамі. Сустракаюцца і паданні пра насыпанне гарадзішчаў мясцо-

вымі жыхарамі. У к. XIX ст. у Малышках Вілейскага р-на распавядалі аб узвядзенні гарадзішча вяскоўцамі для абароны «ад паганскага народа» [59, с. 23]. У сярэдзіне XX ст. у в. Туры каля Давыд-Гарадка расказвалі пра насыпанне гарадзішча супраць татар [10, с. 52]. У Грэску Слуцкага р-на ў пач. XXI ст. гаварылі, што гарадзішча насыпана людзьмі з усёй Беларусі, і, прычым, кожны кідаў па жменьцы.

У папярэдніх параграфях ішла размова пра найбольш распаўсюджаныя сюжэты, але ёсць і шмат іншых, дзе прасочваюцца вельмі архаічныя вераванні. Напрыклад, назву гарадзішча Акунь-Гара ці Вокунь-Гара каля в. Акулінка Мазырскага р-на адразу цяжка вытлумачыць. Але, калі звярнуць увагу на этнафразеалогію, то аказваецца, што кампанент «акунь» звязаны з замагільным светам і з уяўленнем аб продках [33, с. 6–8].

Больш за дзесяць гарадзішчаў носяць назвы Талерка (Тарэлка) (Беразіно Докшыцкага, Саннікі Дзятлаўскага, Бібіна Гарадоцкага, Пагост Аршанскага р-на і інш.). Магчыма, назва ўзнікла ад знешняга выгляду гарадзішчаў з валамі, якія сапраўды нагадваюць талерку. Каля в. Укля Браслаўскага р-на гарадзішча завуць Тарылава і паданне гаворыць пра закапаны тут посуд.

У в. Чорнае на беразе воз. Хоцемля Рэчыцкага р-на на гарадзішчы, быццам бы, жылі чарняцы-пустэльнікі і дзевяць з іх былі там пахаваны [62, с. 97–108]. Ёсць назвы гарадзішчаў Барыслаўль-Гарадок, Баярскі Бугор, Капан-Горад, Кіян-Горад, Царскія вароты і г.д. У паўночна-заходніх раёнах рэспублікі захаваліся балцкія назвы — Пілікала, Пілекальніс, Піля і таму падобныя.

Мы валодаем, у асноўным, інфармацыяй пра назвы гарадзішчаў, пачынаючы з канца XVIII ст., зрэдку маем дадзеныя пісьмовых крыніц XVI–XVII стст. Нават ужо па гэтых звестках можна прасачыць як змяняліся народныя ўяўленні аб рэштках умацаваных паселішчаў. Так, гарадзішча ў Слуцку ў XIV–XVIII стст. называлі Верхні Замак, у XIX ст. — пач. XX ст. — Саборная Горка, у 1930–1950-ыя гады — Бязбожная Горка, а потым да нашых дзён — Вялікая Горка [34, с. 63–65].

Паданні пра гарадзішчы нараджаюцца і ў наш час. У в. Гарадзішча Докшыцкага р-на пра невялікае гарадзішча з плоскай вяршыняй і без валоў ад старажылаў можна пачуць, што гэту гару нехта наносіў шапкамі, і яшчэ пра князя, які з гары на конях шыбануў у крыніцу. Некалькі дзесяцігоддзяў таму назад ужо бытвала і новае паданне. Расказваюць, што мясцовы лесгас пасадзіў каля подступаў да гары сасонкі, але ні адно дрэўца не прыжылося. Зямля на гары не жоўтая, як звычайна на ўзгорках, а чорная і на вяршыні расце толькі адзін клён. Адсюль і нарадзілася паданне, што на гэту гару апускалася касмічная талерка. Калі іншапланецяне сабраліся пакінуць зямлю, то заўважылі палом нейкага механізма. Тады яны звязаліся са сваімі суродзічамі, якія прыляцелі на некалькіх талерках. Яны прывезлі з сабой грунт і ім засыпалі паламаны карабель. Ад таго на гары і чорная зямля, а адзіны клён — перадатчык сігналаў у космас [40, с. 40].

У народзе пэўная ўвага часта надавалася гарадзішчанскім валам. Таму некаторыя гарадзішчы нават атрымалі назвы кшталту Вал, Шведскі Вал, Пагранічны Вал, Вал Скрыгалоўскі, Валы Кацярыны і інш. У некаторых паданнях нават падкрэсліваецца пра ўзвядзенне на гарадзішчах валоў татарамі, шведамі, французамі. У Яршэвічах Валожынскага р-на вал нібыта ўзвялі рускія войскі для прыкрыцця ад шведскіх выстралаў. На гэтым валу закапаны скарб, які з'яўляецца ў выглядзе валоў, сабакі, агеньчыкаў [59, с. 23, 88, 94, 111].

У Насілаве каля Маладзечна, як ужо адзначалася, валы на гарадзішчы ўзведзены «шведскімі салдатамі, каб схаваць свайго караля на час адпачынку і абеду ад вачэй мясцовага насельніцтва. Пясок для насыпання насілі шапкамі» [59, с. 39]. У Сярадаве Івацэвіцкага р-на «на валах гарадзішча адбылася вайна двух князёў — родных братоў» [60, с. 137]. У Езярышчы Гарадоцкага р-на паданне падкрэслівае, што склеп з багаццямі знаходзіцца, менавіта, у валах гарадзішча [68, с. 11–12].

Часам увага засяроджваецца і на ірвах, якія атачаюць гарадзішча. У в. Паўлавічы Клімавіцкага р-на гарадзішча на беразе ракі Ракцянкі яшчэ ў 1920-ыя гады звязвалі з «месцам для паганскіх гульняў». Расказвалі аб царкве на гары, якая

правалілася за тое, што «дзяўчаты дазвалялі непрыстойнасці ў раўках гарадзішча» [65, с. 4–8]. У Навагрудку адно з паданняў таксама звязана з ірвом, які быў напоўнены вадою. Калі шведы ўступілі ў замак, то дзіця адной шведскай маркітанкі (гандляркі дробнымі рэчамі салдацкага ўжытку) упала з моста і патанула. Шведка была чараўніцай, пракляла ваду і роў перасох [16, с. 227–240].

З многімі гарадзішчамі звязваюць прывіды. Часта гэта жанчына ў белым адзенні, якая ноччу са свечкай у руцэ ходзіць па гары, у прыватнасці, па валах (Малышкі Вілейскага, Вялікія Спory Пастаўскага, Вішчын Рагачоўскага р-на і інш.); злыя духі (Баруны Ашмянскага р-на); агонь ці сінія агеньчыкі (Збочна Слонімскага, Ішкальдз Баранавіцкага р-на). У Рудні Прыбытоўскай на Гомельшчыне блукаючыя агеньчыкі з'яўляюцца нібыта толькі вясной і восенню [62, с. 17].

Некаторыя гарадзішчы можна суаднесці з вясковымі святынямі. Пра гарадзішча паміж вёскамі Янавічы і Гарадок паблізу Віцебска ў к. XIX ст. казалі пра царкву, якая тут правалілася. Людзі, калі праходзілі або праязджалі каля ўзгорка хрысціліся і тварылі малітву аб выратаванні тых, хто «праваліўся разам з царквой». Дзецям не дазвалялася гуляць на гары, не дапускалі пасвіцца скаціну [49, с. 25, 305]. На ўскрайку Лагойска гарадзішча Паненская Гара лічылася святым месцам і яшчэ ў пач. XX ст. тут ставілі высокія драўляныя крыжы. У памяць пра царкву, якая «правалілася», крыжы ставілі і на гарадзішчы ў в. Вялікія Нямки на Бясядзі ў Веткаўскім р-не.

Ёсць гарадзішчы, якія маюць адносіны (рэальныя ці ў павер'ях) да народных каляндарных святаў. У Беразіно Докшыцкага р-на яшчэ ў 1970-ыя гады з гарадзішча Талерка скатвалі пафарбаваныя яйкі. На многіх гарадзішчах да гэтага часу распальваюць купальскія вогнішчы (Маскавічы і Пушташкі Браслаўскага, Чарнавокі і Латыгава Верхнядзвінскага р-на і г.д.). Менавіта ў Купальскую ноч валатоўна Дарота перакідвалася бяргамі з «калдунняй Княгіняй», якая жыла на «Піруновай гары» на востраве Асвейскага возера [41, с. 161]. У Віцебску «прыгажуня-царэўна» у белым адзенні на-

пярэданні Купалля нібыта выходзіла з гары Замак і рассыпала дыяменты [77, с. 72] і г.д.

Такім чынам, як бачна з сабранай інфармацыі, гарадзішчы з'яўляюцца не толькі помнікамі матэрыяльнай, але і духоўнай культуры. Амаль пра кожны такі археалагічны аб'ект і сёння можна пачуць ад мясцовых жыхароў паданні і павер'і, якія з'яўляюцца адлюстраваннем светаўспрымання чалавека, наіўнай памяццю пра важныя гістарычныя падзеі, асабліва войны. Часам у паданнях пераплятаюцца падзеі зусім розных гістарычных эпох.

Літаратура

1. Агапкина, Т.А. Вещь, образ, символ: колокола и колокольный звон в традиционной культуре славян / Т.А. Агапкина // Мир звучащий и молчащий. Семиотика звука и речи и традиционной культуре славян. — М., 1999. — С. 210–282.
2. Анішчанка, Я. Тапаграфічныя апісанні / Я. Анішчанка // ПГКБ. — Мн., 1988. — № 3. — С. 20–21.
3. Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. — Мн., 1993. — 702 с., іл.
4. Балашов, Д.М. «Князь Дмитрий и его невеста Домна» (к вопросу о происхождении и жанровом своеобразии баллады) / Д.М. Балашов // Русский фольклор. Материалы и исследования. — М.-Л., 1959. — Т. 4. — С. 80–99.
5. Беларуская міфалогія. Энцыклапедычны слоўнік. 2-ое выданне, дапоўненае. — Мн., 2006. — 598 с.
6. Бруевич, М.І. Папярэднія звесткі аб язычніцкіх свяцілішчах Пасожжа / М.І. Бруевич // Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук. — Мн., 1999. — № 4. — С. 36–39.
7. Бруевич, Н.И. Малое городище в Посожье — Городок-1 / Н.И. Бруевич // МАБ. — Мн., 2006. — Вып. 12. — С. 77–88.
8. Булгаковский, Г. (свящ.) Исторический очерк Волковыска, уездного города Гродненской губернии / Г. Булгаковский. — Вильна, 1882. — 19 с.
9. Виноградов, В.В. Легенды о путешествующей императрице / В.В. Виноградов, Д.В. Громов // ЖС. — М., 2007. — № 3. — С. 4–7.
10. В поход по Пиншине (сборник материалов для краеведов-путешественников по родному краю / Составители: А.И.Лоцицкий, Ф.Ф.Журавский, В.В.Боровиков. — Пинск: Брестское областное управление культуры, Пинский краеведческий музей, 1958. — 56 с.

11. Гляцёнак, В.Д. Асьвейскае возера / В.Д. Гляцёнак // Наш край. — Мн., 1927. — № 8—9. — С. 58—63.
12. Гляцёнак, В. Некаторыя з помнікаў Асьвейскага раёну / В.Д. Гляцёнак // Наш край. — Мн., 1930. — № 3 (54). — С. 55—57.
13. Городища и курганы Минской губернии (без автора) // Древняя и Новая Россия. — СПб., 1875. — № 4. — С. 415.
14. Грэймас, А.Ю. Пра багоў і людзей. У пошуках этнічнай памяці / А.Ю. Грэймас. — Мн.: Энцыклапедыкс, 2003. — 403 с.
15. Губина, В.В. Предания старины глубокой (легенды о белорусских храмах) / В.В. Губина // Исторический поиск Беларуси. — Мн., 2006. — С. 175—181.
16. Дмитриев, М. Несколько слов краткого исторического обозрения русско-литовского Новогрудка со времени основания этого города русским князем Ярополком Владимировичем, сыном Владимира Мономаха в 1116 году до конца XIV столетия / М. Дмитриев // Вестник императорского русского географического общества. — СПб., 1858. — Ч. 24. — № 12. — С. 227—240.
17. Дучыц, Л.У. Археалагічныя помнікі ў назвах, вераваннях і паданнях беларусаў / Л.У. Дучыц. — Мн., 1993. — 60 с.
18. Дучыц, Л.У. Камяні-«краўцы» і камяні-«шаўцы» / Л.У. Дучыц, Э.М. Зайкоўскі, В.Ф. Вінакураў, А.К. Карабанаў // Палявая фалькларыстыка і этналогія: даследаванне лакальных культур Беларусі. — Мн., 2008. — С. 69—86.
19. Дэйніс, І.П. Полацкая даўніна / І.П. Дэйніс. — Мн., 2007. — 328 с.
20. Загорульский, Э.М. Вишинский замок XII—XIII вв. / Э.М. Загорульский. — Мн., 2004. — 158 с.
21. Зайкоўскі, Э.М. Язычніцкія культавыя помнікі Гродзеншчыны: пытанні пошуку і аховы / Э.М. Зайкоўскі // Археалагічныя помнікі Гродзеншчыны. Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (26 лістапада 1991 г., г. Гродна). — Гродна, 1992. — С. 77—80.
22. Зайкоўскі, Э.М. Касмаганічныя ўяўленні старажытнага насельніцтва Беларусі / Э.М. Зайкоўскі // ГАЗ. — Мн., 1993. — Ч. 1. — С. 79—93.
23. Зайкоўскі, Э.М. Раскопкі на Дзявочай Гары / Э.М. Зайкоўскі // ГАЗ. — Мн., 1994. — № 4. — С. 71—87.
24. Зайкоўскі, Э. Беларусы ведалі сваіх герояў (знакамітыя імёны нашае гісторыі ў тапаніміцы) / Э.М. Зайкоўскі // Спадчына. — 1995. — № 2. — С. 193—200.
25. Зайкоўскі, Э.М. Раскопкі на Радагошчы / Э.М. Зайкоўскі // ГАЗ. — Мн., 1995. — № 7. — С. 120—140.
26. Зайкоўскі, Э.М. Месца Вялеса ў дахрысціянскім светапоглядзе насельніцтва Беларусі (XII Міжнародны з'езд славістаў. Доклады) / Э.М. Зайкоўскі. — Мн., 1998. — 15 с.
27. Зайкоўскі, Э. Раскопкі гарадзішча каля в. Аношкі Нясвіжскага р-на / Э.М. Зайкоўскі, А.М. Мядзведзеў // МАБ. — Мн., 2001. — № 3. — С. 63—77.
28. Зайковский, Э. Предания о языческих культовых памятниках Беларуси и археология / Э. Зайковский // Kulturas krustpunktis: 3 / Laidiens. Latvijas Kulturas akademijas zinatnisko rakstu krajums. — Riga, 2006. — S. 163—182.
29. Иванова, А.А. Микротопонимия Мозырского Полесья / А.А. Иванова. — Мозырь, 2007. — 219 с.
30. Каупука, А.К. К вопросу о топонимических записях в Виленском учебном округе в начале XIX века / А.К. Каупука // Конференция по топонимике северо-западной зоны СССР. — Рига, 1968. — С. 119—121.
31. Калядзінскі, Л.У. Народныя паданні як крыніца тлумачэння паходжання назваў старажытных гарадоў Беларусі (паводле матэрыялаў з паселішча Капыль) / Л.У. Калядзінскі // Народныя традыцыі і нацыянальная культура. Матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі. — Мн., 2001. — Кн. 1. — С. 64—68.
32. Кербелите, Б. Литовские предания об исчезнувших городах / Б. Кербелите // СЭ. — 1963. — № 5. — С. 99—108.
33. Коваль, У. Славянская этнафразеалогія ў дэрывацыйна-дыяхранічным аспекце (XII Міжнародны з'езд славістаў) / У. Коваль. — Гомель, 1998. — 42 с.
34. Колединский, Л.В. Слуцкое городище в раннем железном веке / Л.В. Колединский // Насельніцтва Беларусі і сумежных тэрыторый у эпоху жалеза (да 80-годдзя з дня нараджэння А.Р. Мітрафанова). — Мн., 1992. — С. 63—65.
35. Колосовский, Ю.В. Новые данные о раннеславянском поселении у д. Вежки в Оршанском Поднепровье / Ю.В. Колосовский // Гісторыя Беларусі. Жалезны век і сярэднявечча (да 70-годдзя з дня нараджэння Г.В. Штыхава). — Мн., 1997. — С. 37—39, 75.
36. Корзун, Э. Легенды Гальшанскага краю / Э. Корзун // Куфэрак Віленшчыны (Гісторыка-краязнаўчы і літаратурна-мастацкі часопіс Віленскага краю). — № 2 (4). — 2001. — С. 28—33.
37. Крукоўскі, А. Старадаўні Тураў і яго ваколіцы / А. Крукоўскі // Наш край. — Мн., 1926. — № 8—9 (11—12). — С. 51—55.
38. Левкиевская, Е.Е. Огни блуждающие / Е.Е. Левкиевская // Славянские древности. — М., 2004. — Т. 3. — С. 511—513.

39. Легенды і паданні. — Мн., 1983. — 544 с.
40. Легенды і паданні Віцебшчыны (Зборнік матэрыялаў абласнога конкурсу «Легенды і паданні роднага краю»). — Віцебск, 2002. — 143 с.
41. Лобач, У. Некаторыя вынікі этнаграфічных даследаванняў Беларускага Падзвіння (экспедыцыя ПДУ. 1995–1997) / У. Лобач // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Матэрыялы Ш міжнароднай навуковай канферэнцыі 21–23 красавіка 1997 г. — Полацк, 1998. — С. 160–164.
42. Лобач, У.А. Курганы і гарадзішчы ў міфапаэтычнай карціне свету беларусаў / У.А. Лобач // Вестник Полоцкого госуд. ун-та. Сер. А. Гуманитарные науки. — 2007. — № 7. — С. 2–11.
43. Левданский, А.Н. Материалы для археологической карты Смоленской губернии / А.Н. Левданский // Труды Смоленских государственных музеев. — Смоленск, 1924. — Вып. 1. — С. 127–184.
44. Ляўданскі, А.М. Раскопкі і археалагічныя разведкі ў Барысаўскім павеце / А.М. Ляўданскі. — Мн., 1925. — 122 с.
45. Максимов, С. Обитель и житель / С. Максимов // Древняя и Новая Россия. — 1876. — № 7. — С. 201–212.
46. Мікратапанімія Беларусі. — Мн., 1974. — 327 с.
47. Михайловский, Е. Археологический очерк Слонимского уезда Гродненской губернии / Е. Михайловский // Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильне IX Археологического съезда. — Вильна, 1893. — С. 165–186.
48. Муромцев, П. Вопросы, предложенные к обсуждению на съезде / П. Муромцев / П. Муромцев // Труды I Археологического съезда в Москве. — М., 1871. — С. 114–123.
49. Никифоровский, Н.Я. Простонародные приметы и поверья. Суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах / Н.Я. Никифоровский. — Витебск: Губернская Типо-Литография, 1897. — 307 с.
50. Новичкова, Т.А. Сор и золото в фольклоре / Т.А. Новичкова // Канун. — СПб., 1996. — Вып. 2. — С. 121–156.
51. Описание церквей и приходов Минской Епархии. Мозырский уезд. — Мн.: Типо-Литография Б.И. Соломонова, 1879. — 194 с.
52. Описание церквей и приходов Минской Епархии. Речицкий уезд. — Мн.: Типо-Литография Б.И. Соломонова, 1879. — 161 с.
53. Описание церквей и приходов Минской Епархии. Слуцкий уезд. — Мн.: Типо-Литография Б.И. Соломонова, 1879. — 272 с.

54. Опросные листы Наркомпроса 1924 года по Червенскому уезду // ААНД ДНУ «Института гісторыі НАН Беларусі». — Спр. № 70.
55. Опросные листы Наркомпроса 1924 года по Минскому и Борисовскому уездам // ААНД ДНУ «Института гісторыі НАН Беларусі». — Спр. № 71.
56. Опросные листы Наркомпроса 1924 года по Слуцкому уезду // ААНД ДНУ «Института гісторыі НАН Беларусі». — Спр. № 73.
57. Памяць. Карэліцкі р-н. — Мн.: Ураджай, 2000. — 646 с.
58. Плужникова, С.Н. Образ осилков в белорусских преданиях и сказках / С.Н. Плужникова // СЭ. — 1960. — № 4. — С. 80–89.
59. Покровский, Ф.В. Археологическая карта Виленской губернии / Ф.В. Покровский // Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильне IX Археологического съезда. Приложение. — Вильна, 1893. — С. 1–164.
60. Покровский, Ф.В. Археологическая карта Гродненской губернии / Ф.В. Покровский. — Вильно: тип. А.Г. Сыркина, 1895. — 165 с.
61. Пракоф'ева, Ю.С. Сакральная геаграфія Беларускага Падзвіння / Ю.С. Пракоф'ева, У.А. Лобач // 70 лет Витебской области. Инновационное развитие Придвинского края (Региональная научно-практическая конференция студентов, магистрантов и аспирантов). Сб. научных трудов. — Новополоцк, 2007. — С. 7–12.
62. Романов, Е.Р. Археологический очерк Гомельского уезда (Могилёвской губернии) / Е.Р. Романов. — Вильна: Издание Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического общества, 1910. — 32 с.
63. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. — Т. 9: Верхнее Поднепровье и Белоруссия / Сост. В.П. Семенов и др.; под ред. В.П. Семенова. — СПб., 1905. — 619 с.
64. Русанова, И.П. Культовые места и языческие святилища славян VI–XIII вв. / И.П. Русанова // РА. — 1992. — № 4. — С. 50–67.
65. Рухаў, М. Помнікі старажытнасці. Справа № 12 Археалагічнай камісіі 1929 г. / М. Рухаў // ААНД ДНУ «Института гісторыі НАН Беларусі». — № 213. — С. 4–8.
66. Сведения 1873 г. о городищах и курганах // Известия императорской археологической комиссии. — СПб., 1903. — Вып. 5. — С. 1–64.
67. Семёнов, П.П. История полувековой деятельности императорского Русского географического общества. 1845–1895 / П.П. Семёнов. — СПб., 1896. — Ч. 1. — 468 с.

68. Сементовский, А. Памятники старины Витебской губернии / А. Сементовский. — СПб.: тип. К. Вульфа, 1867. — 74 с.
69. Смирнов, Ю.И. Первожителі с единственным топором / Ю.И. Смирнов // Балто-славянские исследования. Сб. научных трудов. — М., 1998. — С. 350–373.
70. Соколова, В.К. Предания о кладах и их связь с поверьями / В.К. Соколова // Фольклор и этнография. Сборник статей. — Л., 1970. — 256 с.
71. Тарасенко, В.Р. Раскопки на городище Барсучья Горка / В.Р. Тарасенко // КСИИМК. — М.-Л., 1947. — Вып. 15. — С. 102–106.
72. Тарасенко, В.Р. К истории позднеродового общества на территории Белоруссии (из археологических разведок по течению Днепра в пределах Могилёвской области) / В.Р. Тарасенко // Известия Академии наук БССР. — Мн., 1948. — № 2. — С. 125–142.
73. Татур, Г.Х. Очерк археологических памятников на пространстве Минской губернии и ее археологическое значение / Г.Х. Татур. — Мн.: Губернская типография, 1892. — 276 с.
74. Тимошук, Б.А. Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ / Б.А. Тимошук // Древние славяне и Киевская Русь. — Киев, 1989. — С. 74–83.
75. Троська, Я. Старое гарадзіска (Магілёўшчына. Чачэвіцкі раён) / Я. Троська // Савецкая Беларусь. — 1925. — № 264.
76. Федарака, Б.І. Помнікі старасветчыны ў Мазырышчыне / Б.І. Федарака // Наш край. — 1926. — № 4–5 (7–8). — С. 51–52.
77. Хмяльніцкая, Л. Гісторык з Віцебска (Жыццёпіс Аляксея Сапунова) / Л. Хмяльніцкая. — Мн.: Энцыклапедыкс, 2001. — 254 с.
78. Шадыра, В. Новыя дадзеныя з раскопак гарадзішча Клішына Крупскага р-на / В. Шадыра // ГАЗ. — Мн., 2004. — № 19. — С. 290–291.
79. Штритер, А. Топографические сведения о городищах и курганах в Гродненской губернии / А. Штритер. — 1880. — 30 с.
80. Штыхов, Г.В. Археологическая карта Белоруссии. (Памятники железного века и эпохи феодализма) / Г.В. Штыхов. — Мн.: Полымя, 1971. — Вып. 2. — 275 с.
81. Яковер, М.Б. Северо-западный отдел Русского географического общества и его роль в изучении Литвы и Белоруссии в конце XIX и в начале XX в. / М.Б. Яковер // Известия Всесоюзного географического об-ва. — Л., 1971. — Т. 103. — Вып. 1. — С. 63–68.
82. Янчук, Н. По Минской губернии (Заметки из поездки в 1886 г. / Н. Янчук // Труды этнографического отдела императорского

- об-ва любителей естествознания, антропологии и этнографии. — М., 1889. — Т. 61. — Вып. 1. — Кн. 9. — С. 57–112.
83. Akielewicz, M. Słowo o bogach litewskich / M. Akielewicz // BW. — Warszawa, 1858. — T. 3. — S. 192–195.
84. Horoszkiewicz, R. Notatki archeologiczne Pińszczyzny / R. Horoszkiewicz // Ziemia. Polskie T-wo Krajoznawcze. — Warszawa, 1926. — № 19. — S. 296–297.
85. Jodkowski, J. Grodno i okolice w zaraniu dziejów Litwy i Rusi nad Niemnem / J. Jodkowski. — Grodno, 1928. — 9 s.
86. Starosciak, J. Horodyszcze / J. Starosciak // Młoda myśl (Czasopismo uczniów gimnazjum w Oszmianie). — Oszmiany, 1929.
87. Tyszkiewicz, K. Wiadomość historyczna o zamkach, horodyszczach okopiskach starożytnych na Litwie i Rusi Litewskiej / K. Tyszkiewicz // Teka Wileńska. — Wilno, 1858. — № 5. — S. 181–196.
88. Wincza, H. Miasteczko Głębokie / H. Wincza // Tygodnik ilustrowany. — Warszawa, 1903. — № 28. — S. 554.
89. Zienkiewicz, R. O uroczyskach i zwyczajach ludu Pińskiego oraz o charakterze jego pieśni / R. Zienkiewicz // BW. — Warszawa, 1852. — T. 4. — S. 505–527.

Дадатак 1

Народныя назвы гарадзішчаў

Найбольш распаўсюджаныя назвы гарадзішчаў

Акоп, Аकोпішча, Аконы Кацярыны, Батарэя, Верхні Замак (Верхні Горад), Гара каралевы Боны, Гарадзец, Гарадзішча, Гарадок, Груд (Груда, Грудка, Грудок), Дварэц, Дзявочая Гара (Дзевіна Гара), Замкавая Гара, Замэчак (Замкавіска, Замкавішча), Замак каралевы Боны, Змееў Курган, Капец, Касцёл, Курган, Малы Гарадзец, Могілка, Ніжні Гарадзец, Ніжні Замак, Пагулянка, Папоў Гарадзец, Папова Гара, Прыстань, Рудавец, Талерка (Тарэлка), Татарская Гара, Турэцкая Гара, Французская Гара, Царкавішча (Царкоўка, Цэркавішчына), Чорная Гара, Чортава Гара, Чортаў Гарадзец, Шведава Гара, Шведскі Замак.

Адзінкавыя назвы гарадзішчаў

Авідзіева Гара (Відзіўш-гара), Адамава Гара, Адамуха, Акольніца, Акунь Гарадок (Вокунь-гара), Акураўшчына, Альтанская Гара, Альшчына, Амеціна Гара, Асеча, Асінгарадок,

Астравок, Ашуркі, Бабы, Багатырская Гара, Бамбізаўшчына, Барань-Горад, Баравіны, Барок, Барон, Барсукова Горка, Барыслаўль-Гарадок, Баторыева Гара, Батура, Баярскі Бугор, Баяршчына, Белая Гара, Бесава Гара, Благадаць, Божы Дар, Божая Хвала, Братскія Магілы, Бруждзелева Гара, Буда, Буклеўка, Булка, Буслава Гара, Бык, Бярозава Гара, Ваенны Гарадок, Вал, Вал Скрыгалоўскі, Валы Кацярыны, Варганская Гара, Васіліха, Вежа, Весялуха, Вінная Гара, Вір Курганскі, Віршупка, Воран-Гара, Востраў, Востраў-Гарадок, Высокае, Высокі Гарадец, Выспа, Выспанская Гара, Вялікае Гарадзішча, Вялікі Гарадок, Габрылёк, Газбуч, Галодныя Могілкі, Гара, Гара Адама Міцкевіча, Гара Багуміла, Гара Вітольда, Гара Літоўская, Гара Магіла, Гара Машэкаўка, Гара Маяк, Гара Сілёнка, Гара Шпілеўская, Гараватка, Гарадзілава, Гарадзінец, Гарадзінка, Гарадзіска, Гарадзішчайка, Гарадзішча князя Корсака, Гарадкі, Гарадні, Гарадніца, Гарадцы, Гарадчэнь, Гарадшчызна, Гаранец, Гарбарова Гара, Гарбоўшчына, Гародна, Гаршок, Гарэлы Караул, Гаштольдава Гара (Кальвіншчына), Германы, Глінскі Замак, Горад, Горбуч, Горкі, Градня, Грудзіск, Грыкава Гара, Грэм-Горад, Губерня, Гулебшчына, Гуркі, Гуслішчы, Дварышча, Дворышча, Дзевозскае Гарадзішча, Дзеравішча, Дубовае, Дубок, Дымакуры, Елізавеціна Гара (Карлаўка), Жаваранкава Гара, Жагіянскае Гарадзішча, Жаўнерава, Жыганская Гара, Жыдова Гара, Жыжняны, Забуклевечча, Загорна, Залатая Горка, Замак Гракава, Замкаўшчына, Замкоўка, Замак Галіцына, Замак князя Кміты, Зарэцкі Гарадок, Засека, Званіца, Земляное Гарадзішча, Змеева Гара, Зміяў Гарадок, Змяёўка, Ігрышча, Каза, Казацкі Стан, Кальцо, Каменная Гара, Каменка, Камітэт, Капавішча, Кап'ё, Капан-Горад, Капішча (Копішча), Капліца, Касцялок, Касцяная Гара, Катвіна, Каціна Гара, Кацярынена Гара, Керлава Градзішча, Кіян-Горад, Клецішча, Княгінкі, Княжая Гара, Княжаскае, Княжына Гара, Князевы Горы, Кобань, Копішча-Кіян, Копная Гара, Кравянец, Крайская зямля, Красік, Красная Гара, Круглая Гара, Крутагор'е, Крывуля, Крэм-Горад, Крэпасць ад швядоў, Куроўская Гара, Кучугур, Ладкі, Ласка, Лесішча, Ліпняк, Лісья Гара, Літова, Літоўская Гара, Ложэмент, Лоіна Гара, Локаць, Лысая Гара, Лысуха,

Любашкава, Магіліцы, Магілы, Малая Ніва, Малое Гарадзішча, Малы Гарадок, Манастыр, Маргач, Марыліна Гара, Маскоўкіны Горы, Маяк, Мерачоўшчына, Мізарскі Замак, Міколава Гара, Морган, Мошкі, Мсцібаў Гарадок, Муравельнік, Мурмажава, Навіна, Нікольская Гара, Пабеднікі, Пагарышча, Пагібла, Пагранічны Вал, Падгор'е, Падкаленца, Падкапцоўе, Падкопцы, Пад'ямец, Пажары, Пакальніс, Палоцкі Круг, Паненская Гара, Панскія Замкі, Паншчына Гара, Пескавацік, Печ, Пілікала, Пілекальніс, Піля, Пінікала, Пісарава Гара, Польская Гара, Прачысценская Гара, Пухоўскае, Пятроўскі Вал, Раманава Гара, Руская насып, Рымшава Гара, Рэшткі ўмацавання язычніцкіх часоў, Спроцкая Гара, Саколя Гара, Саксонскі Курган, Саламярэцкі Гарадок, Салдатава Гара, Салдацкая слабада, Селішча, Сівая Гара, Сінінковая Гара, Сіняя Гара, Сісянёва, Сіянка, Скабеева Гара, Скаварада, Спасская Гара, Старажая Гара, Старасцінскі Замак, Старая крэпасць, Старніна Гара, Старое Гарадзішча, Старое сяло, Стары Гарадок, Стары насып, Стары рэдут, Старына, Столпня, Сыпаная Гара, Тартак, Тарылава, Таўкач, Турава Гара, Туроўская Гара, Турынскі Гарадок, Тур'ева Гара, Узгорскі Замак, Французская Батарэя, Халоп'я Гара, Царава Гара, Царскія вароты, Чортаў Гарадок, Чортаў човен, Цатаўшчызна, Цербахунь, Цыганка, Шалыгі, Шансы, Шведскі Вал, Шведскія акопы, Шведскія ўмацаванні, Шчыгуз, Юркава Горка, Яга, Язы, Ян, Янава Гара.

Дадатак 2

Найбольш распаўсюджаныя сюжэты паданняў пра гарадзішчы (прыкладная статыстыка)

1. Праваліўся горад (не менш 5)
2. На месцы гарадзішча стаяў палац ці замак (не менш 10)
3. На гарадзішчы была крэпасць (не менш 8)
4. Гарадзішча ўзвялі асілкі (багатыры) (не менш 11)
5. Гарадзішча ўзвялі разбойнікі (не менш 5)
6. Гарадзішча звязана з чортам (не менш 5)
7. Гарадзішча збудаваў розныя асобы (не менш 8)
8. Гарадзішча насыпалі шведы (не менш 18)
9. Гарадзішча насыпалі французы (не менш 5)
10. Гарадзішча насыпалі татары (не менш 4)
11. Гарадзішча насыпалі туркі (не менш 3)
12. Гарадзішча насыпалі рускія (не менш 5)
13. Гарадзішча насыпалі прусы (не менш 2)
14. Гарадзішча насыпалі мясцовыя жыхары (не менш 5)
15. Паданне звязана з Рагнедай (не менш 4)
16. Паданне звязана з каралевай Бонай (не менш 22)
17. Паданне звязана з Пятром I (не менш 2)
18. Паданне звязана з Кацярынай II (не менш 12)
19. Паданне звязана з Карлам XII (не менш 2)
20. Паданне звязана з рознымі князямі (не менш 35)
21. Па павер'ях правалілася царква (не менш 40)
22. Па павер'ях было язычніцкае капішча (не менш 20)
23. Па павер'ях праваліўся касцёл (не менш 10)
24. На гарадзішчы закапаны скарбы (не менш 15)
25. На гарадзішчы падзямелле са скарбамі (не менш 15)
26. Рэальныя скарбы, знойдзеныя на гарадзішчах (не менш 12)
27. Назвы гарадзішчаў накшталт «Талерка» (не менш 8)

РЕЗЮМЕ

Л. В. Дучиц

Городища в мировоззрении белорусов

Предания о ландшафтных объектах являются смутной коллективной памятью о реальных, в основном, военных, событиях. В мифопоэтическом представлении о пространстве и времени особое внимание всегда придавалось остаткам древних укрепленных поселений — городищам. Все они овеяны легендами и поверьями. Наиболее распространённые названия городищ — Городище, Городок, Замок, Окоп, Шведская Гора, Французская Гора и др. По предварительным подсчётам городища на территории Беларуси имеют около четырёхсот местных названий.

Значительная часть городищ в преданиях связывается с местами бывших городов, замков, крепостей. Многие из них якобы насыпаны мифологическими героями (волотами, разбойниками, солдатами и др.). Широко распространены предания о возведении городищ солдатами вражеских армий (татарами, шведами, французами). Выделяются предания о связи городищ с историческими личностями (Рогнеда, Роговолод, королева Бона, царица Екатерина II), которые уже являются фольклорными двойниками более древних мифологических прототипов.

Согласно поверьям, на многих городищах провалились храмы, и, на Пасху, на горе можно слышать колокольный звон. Есть предания о городищах как местах бывших языческих святилищ. Многочисленны рассказы о закопанных сокровищах. Некоторые из них оказались реальностью, о чём свидетельствуют находки кладов (Вишин Рогачёвского, Радогоща Новогрудского, Вежки Дубровенского, Клишино Крупского р-на и др.).

SUMMARY

L. Duchyts

Hillforts in world-view of the Byelorussians

The legends about landscape objects are the collective dim memory about the real events. Most of them are the military events. The hillforts always occupy a special place in the mythological view about space and time. All of them are joined with legends or popular beliefs. The most popular names are Gorodishche, Gorodok (Town), Zamok (Castle), Okop (Trench), Shvedskaya Gora (Swedish mountain), Frantsuzskaya Gora (French mountain), and etc. There are about 400 hillforts which have got local names in Belarus.

In popular beliefs the vast majority of the hillforts are linked to the former towns, castles or fortresses. Most of them were supposedly built by mythological characters (heroes, soldiers, robbers et al.). Some legends say that hillforts were built by enemy soldiers (Swedes, Tatars or French). Some of the hillforts are attributed to the historical characters (Rogneda, Rogvolod, Queen Bona, and Queen Ekaterina II), which are the folkloric copies of the earlier mythological characters.

According to legends, many hillforts are places where temples have fallen under ground and one could hear ringing of church bells there at Easter. Some legends tell that hillforts were heathen temples in the old days. Many histories tell about treasures. Some of them proved to be true by treasure troves (Vishchin hillforts in Rogachev district, Radogoshcha — in Novogrudok district, Vezhki — in Dubrovno district, Klishino — in Krupki district etc.)

АРХЕАЛАГІЧНЫЯ АРТЭФАКТЫ Ў МІФАЛАГІЧНЫМ УЯЎЛЕННІ БЕЛАРУСКАГА НАРОДА

Л. У. Дучыц (Мінск)

Старыя рэчы ў зямлі і ў вадзе людзі знаходзілі заўсёды. З цягам часу яны траплялі да калекцыянераў і ў музеі [46, с. 16]. У сялянскім асяроддзі яшчэ да нядаўняга часу існавалі свае адносіны да знаходак.

1. «Перуновы стрэлы»

(сакральнасць каменных сякер)

Каменныя рубілы і сякеры з адтулінамі ў народзе атрымалі назвы Перуновы стрэлы, Грамавыя стрэлы, Крамнёвыя стрэлы, Стрэлы Перуна, Перуноўкі, Грамніцы, Чортавы пальцы, Чортавы пазуры (пазуркі), а на паўзмежжы з Літвой — Перкуна кулька і г.д.

Паўсюдна з'яўленне каменных сякер звязвалася з навальніцай. Так, у мястэчку Жалудок Шчучынскага раёна яны прыпісваліся прароку Іллі, які імі «забіваў злых духаў» [46, с. 100]. На Браслаўшчыне былі ўпэўнены, што «стрэламі пярун б'е чорта падчас навальніцы» [48, с. 33]. У многіх мясцінах гаварылі — «... пасля з'яўлення каменныя стрэлы на працягу 7 або 12 гадоў знаходзяцца ў зямлі, і, толькі потым выходзяць на паверхню» [46, с. 4; 47, с. 27; 37, с. 103]. У некаторых раёнах лічылася, што Пярун мае дзесяць такіх каменных кулей на кожным з пальцаў, адзінаццатую трымае ў далоні, і, толькі дванаццатая ляціць на зямлю. Пры гэтым яна разагравалася і глыбока ўваходзіць у глебу, а праз дзесяць гадоў выходзіць на паверхню. У канцы XIX ст. у Іказні на Браслаўшчыне сцвярджалі, што грамавыя стрэлы застаюцца ў зямлі на 12-ці сажаннай глыбіні на працягу 12 гадоў [46, с. 5].

Знаходка «пярункі лічылася вялікім шчасцем, і пра гэта стараліся не расказваць». Часам сяляне нават спецыяльна

займаліся пошукамі каменных сякер [47, с. 95, 136]. Па павер'ях Перуновы стрэлы прыносілі дому і гаспадарцы шчасце [54, с. 76–77], ахоўвалі ад маланкі і пажару [58, с. 83; 46, с. 5; 64; 36, с. 246], валодалі сілай пладароддзя [5, с. 267–268]. Іх захоўвалі каля парога, у гумнах утыркалі ў адтуліну слупа, а ў хлявах, дзе стаялі каровы, у вароты «каб ведзьма не прыйшла і не адняла ў кароў малако» [54, с. 76–77; 37, с. 103–104]. У многіх месцах пры пачатку будаўніцтва каменныя сякеры клалі пад першы вянок будынка [74, с. 8]. На беразе ракі Гайны на Барысаўшчыне каменны клін з нейкай ахоўнай мэтай быў уладкаваны на ліпе. У той жа мясцовасці пярункі клалі ў квашню, каб хлеб добра падыходзіў і выпякаўся [37, с. 103]. Іх клалі на падаконнік, каб гладкімі былі тканіны, падвешвалі каля ткацкага станка [74, с. 9]. Каменныя сякеры захоўвалі нават у храмах [46, с. 11].

Пярункі лячылі розныя хваробы ў людзей і жывёл. Хворае месца расціралі сякерай, або прыкладалі ёй разагрэтай [5, с. 267–268; 44, с. 39; 66, с. 5–6; 74, с. 8]. Пярункамі лячылі зубны боль [59, с. 80–82], апёкі, спалох, вывіх, пералом, «дурное вока» [36, с. 242; 54, с. 76–77]. Каменныя сякеры выкарыстоўвалі ў выглядзе парашка з вадой як лекі ад болі жывата [46, с. 100; 47, с. 27, 136], ад прастуды [19, с. 987]. У в. Дукрава Дзятлаўскага раёна такім парашком лячылі парэзы [47, с. 13].

Асаблівай магічнай сілай валодалі сякеры са свідраванымі адтулінамі. Іх падвешвалі ў якасці «курынага бога» у хлявах [22, с. 704; 23, с. 724]. Праз адтуліну пралівалі вадку і пасля таго дзеяння яна лічылася лекавай [5, с. 267–268; 1, с. 38–50; 41, с. 163; 71, с. 149–190]. Хворыя жанчыны праз адтуліны ў сякеры выдаўлівалі грудное малако [23, с. 725].

Падобныя спосабы лекавання існавалі і ў адносінах да хатняй жывёлы. У мястэчку Неманойтэ былога Троцкага павету каменнай сякерай расціралі хворае месца ў свіней ад пухлінаў [46, с. 12], а ў Калонішках на Браслаўшчыне — вымя ў кароў [48, с. 23]. Хворым жывёлам таксама давалі нашкрабаны з сякеры парашок з вадой [49, с. 101]. Пры грудзіне карову даілі праз адтуліну сякеры [23, с. 725].

Вядомы і шэраг практычных спосабаў выкарыстання каменных сякер. Іх клалі ў жбанок з малаком як сродак ад яго

закісання, або калі яно мела нядобры смак. Гэта называлася «парыць гладыш» [37, с. 103]. У в. Сухнавальня каля Ліды каменныя сякеры выкарыстоўвалі ў якасці саляных песцікаў [46, с. 92], а на Падзвінні і на Смаленшчыне ў якасці грузікаў падвешвалі да рыбацкіх сетак [65, с. 82; 59, с. 83–84; 36, с. 245, 250]. Каменнымі сякерамі разбівалі арэхі, таўклі талакно, забівалі цвікі [53, с. 25], прыстасоўвалі ў якасці гіры пры ачыстцы дымавых труб [15, с. 3].

Па павер'ях, калі насіць з сабой перунову стралу, то можна было ўсіх адолець [78, с. 37–40]. Пра тое, што сякерку ў якасці амулета насілі за пазухай ці пад фартухам, згадваюць многія даследчыкі [34, с. 11; 66, с. 5–7; 75, с. 416]. Вядомы таксама знаходкі пярунак у курганных пахаваннях пачатку II тыс. (Лепельскі, Віцебскі, Себежскі паветы былой Віцебскай губерні) [15, с. 3, 4, 6].

Са знойдзенымі Перуновымі стрэламі рэдка раставаліся. У 1920-я гады на тэрыторыі савецкай Беларусі навукоўцы і музейныя работнікі ў час экспедыцый зафіксавалі, што амаль у кожнай вёсцы ў старых жанчын ёсць каменныя кліны ці сякеры і аддаць іх яны не згаджаюцца ні за якія грошы [28, с. 187; 64]. Але здаралася дзеля навукі ахвяравалі свае талісманы. Так, у в. Мураў Замак Бярэзінскага раёна адна сялянка некалі атрымала ў спадчыну каменную сякеру як лекавы сродак ад усіх хваробаў, захоўвала яе сорак гадоў і падаравала археалагічнай экспедыцыі [56, с. 89–90]. У 1925 г. археолаг А. Ляўданскаму клін-амулет у в. Юр'ева Смалявіцкага раёна перадаў селянін Т. Шэмпель. У 1905 г., калі ён ішоў на руска-японскую вайну, гэты клін з чорнага каменя ў якасці амулета ад куль атрымаў ад свайго крэўнага Л. Крыстафовіча з в. Вялікае Залужжа. Памеры кліна 7,5 × 3,7 см і таўшчыня 1,9 см. Чалавек здаровым вярнуўся з вайны і, калі ўжо ягоны сын ішоў на руска-нямецкую вайну (1-ю сусветную), перадаў пярунку яму і той таксама вярнуўся здаровым [37, с. 105].

Акрамя каменных кліноў і сякер як лекавы сродак выкарыстоўвалі знаходкі апрацаванага крэменя (наканечнікі стрэл, нажы). Лячылі ўколамі вастрэя [55, с. 116]. Крамянёвыя стрэлы прыстасоўвалі таксама для крэсіваў [36, с. 238, 240; 55, с. 16].

Гаворачы пра каменныя сякеры, варта ўзгадаць пра існаванне шматлікіх паданняў, дзе героі (волаты, асілкі, багатыры, браты і інш.) перакідаваюцца праз раку, менавіта, каменнымі сякерамі. Многія міфічныя героі гінуць ад удару каменнай сякеры [61, с. 350–373; 62, с. 354–368]. Напрыклад, на Расоншчыне з гарой Літоўшчынай звязана паданне, паводле якога літоўцы біліся каменнымі сякерамі праз раку Свольну. У Смалявіцкім раёне праз раку Усяжу нібыта біліся сякерамі два багатыры. У в. Вялікія Нямкі Веткаўскага раёна перакідваліся каменнымі сякерамі міфічныя князі Серык і Чэнчык.

На Рагнедавай Гары ў Расонскім раёне ў бітве быў забіты каменнай сякерай полацкі князь Рагвалод [59, с. 83–87]. На гары Літоўка каля в. Чарнавокі Верхнядзвінскага раёна нібыта «у час даўняй вайны жылі асілкі-літоўцы, якія кідалі каменныя сякеры на гару Заточынку каля в. Дабраплёсы, месца святкавання Купалля» [51, с. 8]. Каля фальварка Тупічын непадалёку ад в. Валынеж Касцюковіцкага раёна адзін з вялікіх насыпаў у курганным могільніку называлі Волатава Магіла. Расказвалі, што малодшы брат забіў каменнай сякерай старэйшага брата і пахаваў у кургане [44, с. 447].

2. Уяўленні і павер'і аб выкапнёвых костках

Асабліваю ўвагу ў народзе заўжды прыцягвалі вялізныя косткі мамантаў і іншых вымерлых жывёлін. У іх бачылі рэшткі волатаў (веліканаў), якія сышлі ў зямлю [14, с. 18], косткі дзікіх людзей [10, с. 98–102], астанкі багатыроў-казакаў, шведаў, французай і інш. [8, с. 644]. Такія косткі стараліся захоўваць. Лічылася, што яны прыносяць шчасце і поспех у гаспадарцы. Іх закладалі ў сцены пры будаўніцтве, трымалі ў дамах, замках, ратушах, храмах [79, с. 125].

Так, у в. Сідорак былога Раслаўскага павету на Смаленшчыне ў капліцы ляжала гіганцкае «тапарышча ад сякеры нейкага велікана — заснавальніка вёскі» [8, с. 643–644]. У мястэчку Кохавыні ў Галіччыне ў касцёле захоўвалася «нага волата» [72, с. 110]. У канцы XIX ст. у Ваўкавыску пры будаў-

ніцтве вакзала знайшлі два мамантавыя іклы. Адзін з іх потым устанавілі ў зале, а другі перадалі ў Віленскі музей [40, с. 175]. Таксама ў канцы XIX ст. у мясцовасці Сухары былога Чавускага павету ў балоце, пры ўпадзенні ракі Басі ў Проню, знайшлі шкілет маманта. Часткі біўня патрапілі ў музей у Мінск, а астатняе ў якасці сакральнага сродка расцягнулі сяляне [44, с. 450]. У некаторых раёнах косткі маманта і іншых выкапнёвых жывёл шкраблі і атрыманы парашок пілі з вадой як лекі [7, с. 285].

Часта пры земляных работах траплялі на старадаўнія забытыя могілнікі. Знойдзеныя там косткі прыпісвалі веліканам — першанасельнікам, веліканам з часоў да Кацярыны I, людзям з часоў да н.э., а таксама шведам, татарам, французам, казакам і інш. [43, с. 30–33], або чужым людзям [68, с. 9–10; 9, с. 26]. У в. Касцянёва Шчучынскага раёна на старадаўнейшым гарадзішчы ў часы сярэднявечча былі могілкі і іх вонкавыя прыкметы ўжо даўно зніклі, але зараз, калі знаходзяць там косткі, то кажуць, што яны ад вайны з кітайцамі.

Звычайна, знойдзеныя чалавечыя косткі скідвалі назад у яму [46, с. 40; 47, с. 46–47]. Але даволі частыя і выпадкі выкарыстання такіх знаходак у якасці лекаў, асабліва ад зубнога болю [70, с. 64]. У 1886 г. археолаг М. Янчук на тэрыторыі сучаснага Старадарожскага раёна раскопваў курганныя пахаванні, і, калі мясцовыя людзі даведліся пра адкапаныя шкілеты, то да яго прыйшлі сялянкі і ўпрошвалі аддаць ім зубы з чэрапа. Яны былі ўпэўненыя, што пры зубным болі трэба пацерці зубам нябожчыка [73, с. 83].

У Скідзелі каля Гродна косткі і чарапы людзей выкарыстоўвалі як сродак ад ліхаманкі [9, с. 63]. На Смаленшчыне знойдзенай у старой магіле косткай абводзілі хворае месца [27, с. 149]. У канцы XIX ст. вядомы і іншыя выпадкі адносінаў да знойдзеных чалавечых костак. Так, у в. Ніз Слонімскага раёна некаторыя мясцовыя жыхары збіралі косткі з курганоў і прадавалі іх рамізнікам, якія ездзілі і набывалі косткі як сыравіну для вытворчасці мыла і іншых рэчаў [40, с. 167–168].

3. Адносіны да знойдзеных у зямлі старадаўніх рэчаў

Акрамя каменных прылад працы і выкапнёвых костак магчымымі лічыліся, у першую чаргу, гліняныя і шыферныя праселкі. У адных мясцінах іх называлі залатнік, у другіх — памочнік [37, с. 89; 40, с. 177—178; 57, с. 212; 60, с. 86—87]. Звычайна такія рэчы выкарыстоўвалі для лячэння «утробы» (жывата). Яшчэ ў пачатку 1920-х гадоў на Барысаўшчыне хворыя месца націралі праселкам і лічылі, што пасля гэтага ў жываце паварушыўся залатнік [37, с. 89]. У некаторых вёсках праселкам расціралі живот, пры гэтым шапталі замовы і прасілі ці загадвалі, каб залатнік стаў на месца. Такі звычай быў зафіксаваны ў 1930-м годзе ў в. Лучыцы на рацэ Пціч. У гэтай жа вёсцы нацёрты з праселка парашок з вадой давалі хворым людзям і скаціне [57, с. 212—213]. У в. Какошчыцы на Слонімшчыне гліняныя праселкі расціралі ў парашок, парылі з гарэлкай і ў такім выглядзе пілі ад болі страўніка [40, с. 177—178].

Сакралізаванымі былі знойдзеныя старадаўнія манеты. Іх змяшчалі пад падушкай, каля печы, прышывалі да адзення ў якасці гузікаў, імі ўпрыгожвалі абразы [50, с. 78—99]. З манет сашкрабалі метал і з вадой давалі піць як універсальны сродак ад усіх хваробаў [54, с. 76—77; 60, с. 55]. У канцы XIX ст. на Смаленшчыне расцёртую ў парашок медзь пілі ад пералому костак [26, с. 587], а на Чарнігаўшчыне сцёртую медзь змешвалі з апілкамі, макам і хлебам [17, с. 36, 269].

У пачатку XX ст. каля Полацка старадаўнія манеты захоўвалі ў якасці лекаў, якія дапамагаюць пры пераломе костак у чалавека і жывёл [29, с. 360—361]. На Гродзеншчыне некалі лічылі, што для таго, каб п'яніца перастаў напівацца, то трэба знойдзеную на могілках манету (ці костку) пакласці ў вадку і праз суткі даць яе выпіць [77, с. 113].

Метал сашкрабалі і са знойдзеных старых рэчаў. Напрыклад, у пачатку 1920-х гадоў археолаг А. Ляўданскі ў в. Тачылішча Смалевіцкага раёна сустрэў селяніна, які шкрабаў медзь са знойдзенай ім падвескі. Ён патлумачыў, што медзь патрэбна для лячэння жывёлы [37, с. 101]. У археалагічнай і

краязнаўчай літаратуры ёсць паведамленні аб тым, што знойдзеныя металічныя старадаўнія рэчы аддавалі на пераплаўку вясковым кавалям. Так, у канцы XIX ст. у Іказні на Браслаўшчыне каваль поўнасю пераплавіў кальчугу [46, с. 5].

Шмат паведамленняў аб зарышці назад у зямлю адкапаных рэчаў, асабліва на месцах старых могілак. Напрыклад, у в. Саўцы на Гродзеншчыне селянін знайшоў ружжо і адразу ж зарыў яго, а ў в. Дзераўная на Слонімшчыне адразу ж быў зарыты знойдзены вялікі меч [47, с. 14, 22]. У Лебедзеве Маладзечанскага раёна разам з касцямі ў магілу зарылі назад і жалезнае кап'ё [46, с. 40].

У некаторых мясцінах расказвалі пра сны пасля такіх знаходак. У в. Чарнаўчыцы на Брэстчыне пры распашчы курганоў чалавек знайшоў «штык і шаблю» і забраў іх. У сне ён атрымаў указанне і па яму зарыў рэчы назад. У в. Казённыя Канюхі каля Індур, паблізу Гродна, селянін прынёс дахаты выкапаны меч. З таго часу кожную ноч яму стаў аб'яўляцца вершнік на белым кані і патрабаваў меч. Чалавек вярнуў меч і з таго часу гэтае месца ведалі ўсе, і яно было авеяна страхам [47, с. 46, 101].

У некаторых раёнах сакральнымі прызнаваліся выкапнёвыя жалезныя сякеры. Такі вялікі «молат Іллі-Прарока» у якасці рэліквіі захоўваўся ў алтары аднаго з храмаў былога Бельскага павету на Смаленшчыне. У 1897 г. яго перадалі ў сховішча Смаленскага Царкоўна-археалагічнага камітэта [6, с. 35]. У літаратуры ёсць згадкі пра знойдзенага ў 1684 г. у Віцебску ў развалінах старога будынка залатога ідала Перуна. Быццам бы яго пасеклі на часткі і адну нават паслалі папу Рымскаму [59, с. 73—74].

4. Лёс адкапаных незвычайных валуноў і вырабаў з іх

У літаратуры часта можна сустрэць паведамленні пра адкапаных камяні са знакамі, надпісамі, малюнкамі. Адны з іх знойдзены на месцах познесярэднявечных могілак, другія — на месцах памятных падзей, трэція некалі з'яўляліся памежнымі знакамі і г.д. Вядома пра шэраг адкапаных сакральных

валуноў з рознага кшталту выемкамі, а таксама пра каменныя крыжы і ідалы. Многія з іх потым пераносілі на могілкі, да культавых пабудоў ці ўнутр іх. У сярэдзіне XIX ст. каля в. Шайбакі Шчучынскага раёна знайшлі камень з высечанай на ім выявай (галава чалавека, галава каня, лук, стрэлы і незразумелы надпіс). Палічылі, што гэта помнік у гонар перамогі князя Эрдвіла над палкаводцам хана Батыя Шэйбакам у 1242 г. Мясцовы памешчык збіў малюнак і ўсталяваў камень на магіле сваёй жонкі [32, с. 217].

У 1887 г. у Мінскі царкоўны гісторыка-археалагічны музей з мястэчка Пагост Бярэзінскага раёна паступіў фатаздымак камяня са знакамі. У анатацыі гаварылася, што камень знойдзены ў лесе. Мясцовыя яўрэі палічылі, што надпіс зроблены на іх мове і паклалі камень каля ўваходу ў сінагогу [25, с. 70]. У пачатку XX ст. каля дарогі з в. Елькі ў в. Кулешы (непадалёку ад храма в. Сынковічы) быў адкапаны камень вышыняй больш за 1 м. У 1913 г. мясцовыя краянаўцы зрабілі прамалёўку знакаў і адаслалі ў Кракаўскі археалагічны музей. Лёс жа каменя невядомы [45, с. 142]. Тры невялікія апрацаваныя камяні з выемкамі ў пачатку XX ст. былі адкапаны на адным з узвышшаў каля Навагрудка. Па форме яны нагадвалі зерняцёркі. Адзін з гэтых камянёў знойдзены на глыбіні некалькіх метраў. Два камяні паставілі на ганку сядзібы, а адзін выкарыстоўвалі на кухні замест макотры [76, с. 15]. У гэтыя ж часы на пагорку каля в. Унтальянка Барысаўскага раёна адкапалі камень, падобны на ступу. Побач знайшлі яшчэ невялікія камяні і старадаўнія рэчы. «Ступу» забралі ў лазню грэць ваду [4, с. 2]. У 1950-я гады на беразе Беразіны каля Бабруйска быў знойдзены камень з адшліфаванай выемкай памерам з вядро. Камень знаходзіцца ў экспазіцыі Бабруйскага краянаўчага музея. Другі падобны камень у 1980-я гады адкапаны пры пракладцы вуліцы ў новым мікрараёне Бабруйска і з тых часоў стаіць каля брамы гаражнага кааператыва ў якасці кветачніцы. Дыяметр каменя 0,72 м, вышыня 0,42–0,46 м, дыяметр выемкі 0,33 м і глыбіня яе 0,3 м.

Знойдзеныя незвычайныя валуны часта ўмураўвалі ў падмуркі і сцены храмаў [24, с. 327]. У 1974 г. пры раскопках Барысаглебскай царквы ў Полацку сярод рэшткаў падмурка

выяўлены камень дыяметрам 1 м, вышыняй 0,5 м [69, № 477]. Падобны камень знойдзены і ў падмурку Малога храма на тэрыторыі Заслаўскага замка [21, с. 27–30]. У шэрагу касцёлаў, пабудаваных у пачатку XX ст., у ніжняй частцы сцен умураваны надмагільныя пліты са старых закінутых могільнікаў (Новыя Васілішкі і Ляцк Шчучынскага раёна, Крошын Баранавіцкага раёна і інш.). У храмы пераносілі знойдзеныя камяні-следавікі. Так, у XVII ст. у лесе каля Барысава знайшлі следавік і перанеслі яго ў горад у касцёл Прасвятой Багародзіцы [52, с. 1–7]. Некалі трапіў у царкву і следавік у в. Лукава Маларыцкага раёна. У Камайску Докшыцкага раёна над следавіком пабудавалі храм.

Неаднаразова адкопвалі каменных ідалаў. У 1887 г. у лесе каля былой вёскі Пярэспа непадалёку ад в. Ульянавічы Сенненскага раёна знайшлі чатырохтварага ідала і перанеслі яго на могілкі [2, с. 11–13]. Таксама на могілках былі ўсталяваны ідалы ў Мінеўшчыне Ваўкавыскага раёна [30, с. 34], у в. Буцькі Пружанскага раёна [32, с. 130]. Лёс ідала з Пярэспы нам невядомы, ідал з Мінеўшчыны не так даўно знік, а ідал з Буцькаў перавезены ў Пружанскі краянаўчы музей. Ёсць паведамленні, што ў XIX ст. у капліцы на могілках каля в. Алізаравічы былога Рэчыцкага павету паставілі знойдзенага каменнага ідала [41, с. 176]. Адзін са знойдзеных ідалаў быў устаноўлены на ўзгорку пры дарозе з Рэчыцы ў Бабруйск [63, с. 181]. У в. Івашкавічы Зэльвенскага раёна ідалападобны камень спачатку патрапіў на могілкі, потым яго перанеслі ў храм і адтуль ён знік [30, с. 36]. Яшчэ ў 1970-я гады каля вёсак Грабаўцы і Залуззе Жабінкаўскага раёна на ростанях стаялі каменныя крыжападобныя ідалы [33, с. 22]. Пасля іх перавезлі ў Брэсцкі абласны краянаўчы музей.

Святымі лічыліся каменныя крыжы, знойдзеныя ў зямлі, асабліва на месцах старадаўніх могілак. Напрыклад, у канцы XIX ст. каля Лукомля ў Чашніцкім раёне на полі сяляне адкапалі каменны крыж. Яго паклалі на падводу, але нібыта коні не маглі скрануцца з месца. Тады запрасілі святара, які прачытаў малітвы і акрапіў крыж святой вадой. Пасля гэтага коні хутка давезлі крыж да царквы. Пры пабудове новай царквы гэты крыж паклалі ў падлогу [12, с. 218].

З валуноў і каменных крыжоў, таксама як і са знойдзеных каменных сякер, костак, старадаўніх манет і металічных рэчаў, сашкрабалі парашок і пілі яго з вадой як лекі. Часта такія валуны насілі назвы «Лекавы камень». Так, у в. Раменікі Іўеўскага раёна парашок з каменя выкарыстоўвалі ад вар'яцтва [46, с. 92]. Лекавыя камяні былі ў Пагосце, Верасніцы і Казаргаці на Тураўшчыне [42, с. 47; 67, с. 21–28].

У Пагосце Жыткавіцкага раёна нават і зараз у капліцы на могілках шкрабучь парашок з каменнага крыжа. Старыя жанчыны ўпэўнены, што такія парашок вельмі дзейсны ад розных хваробаў. У некаторых мясцінах лекавым лічыцца мох з сакральных валуноў, а таксама дажджавая вада з выемак [28, с. 50–51].

Такім чынам, археалагічныя артэфакты займаюць пэўную ролю ў духоўнай культуры і знахарстве беларусаў. Магічнымі заўсёды лічыліся каменныя рубілы, сякеры і стрэлы, гліняныя і шыферныя праселкі, косткі вымершых жывёлін, чалавечыя косткі са старых могілак, старадаўнія манеты і металічныя ўпрыгажэнні, незвычайныя валуны (асабліва са знакамі і выемкамі) і вырабы з іх (ідалы, кропельніцы, крыжы).

Літаратура

1. Авенариус, Н.П. Раскопки в северо-западном крае в Минской губернии / Н.П. Авенариус // Отчет Археологической комиссии за 1889 г. — М., 1892. — С. 38–50.
2. Аникиевич, К.Т. Сенненский уезд Могилевской губернии / К.Т. Аникиевич. — Могилев, 1907. — 150 с.
3. Анучин, Д. Из поездки к истокам Днепра, Западной Двины и Волги / Д. Анучин // Северный Архив. — 1891. — № 1. — С. 119–162.
4. Справа № 12 Археолёгічнай камісіі БАН. 1929 // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 213.
5. Афанасьев, А.И. Поэтические воззрения славян на природу / А.И. Афанасьев. — Т. 1. — М.: Издание К. Солдатенкова, 1865. — 800 с.
6. Бараг, Л.Г. «Асілкі» белорусских сказок и преданий (к вопросу о формировании восточнославянского эпоса) / Л.Г. Бараг // РФ. Народная поэзия славян. — М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. — Т. 8. — С. 29–40.

7. Белова, О.В. Славянский бестиарий: Словарь названий и символики / О.В. Белова. — М.: Индрик, 2001. — 318 с.
8. Белова, О.В. «Кости великанов» как реликвии «народного христианства» / О.В. Белова // Восточнославянские реликвии. Прогресс-Традиция. Сборник статей. Центр восточно-христианской культуры / Редактор-составитель А.М. Лидов. — М., 2003. — С. 638–647.
9. Белова, О.В. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции / О.В. Белова. — М.: Индрик, 2005. — 287 с.
10. Белова, О.В. Фольклор и книжность: миф и исторические реалии / О.В. Белова, В.Я. Петрухин. — М.: Наука, 2008. — 263 с.
11. Богданович, А.Е. Пережитки древнего мирозерцания у белорусов (Этнографический очерк) / А.Е. Богданович. — Гродно: Губернская типография, 1895. — 186 с.
12. Веревкин, М. Записка об археологических памятниках Витебской губернии / М. Веревкин // Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильне IX Археологического съезда. — Вильна: Тип. А.Г. Сыркина, 1893. — С. 187–224.
13. Веселовский, А. Мелкие заметки к былинам (Уголок русского эпоса в Саге о Тидрике Бернском) / А. Веселовский // ЖМНП. — 1896. — № 8. — С. 235–277.
14. Веселовский, А.Н. Русские и вильтины в Саге о Тидрике Бернском (Веронском) / А.Н. Веселовский // Известия отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. — СПб., 1906. — Т. XI. — Кн. 3. — С. 1–190.
15. Виленский музей древностей. — Вильна: Тип. О. Завадского, 1892. — С. 1–12., 22 таблицы.
16. Виноградова, Л.Н. Та вода, которая... (Признаки, определяющие магические свойства воды) / Л.Н. Виноградова // Признаковое пространство культуры. Отд. Этнолингвистики и фольклора / Отв. ред. С.М. Толстая. — М.: Индрик, 2002. — С. 32–60.
17. Гринченко, Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях / Б.Д. Гринченко. — Чернигов: Тип. губ. земства, 1895. — Вып. 1. — 308 с.
18. Даркевич, В.П. Топор как символ Перуна в древнерусском языке / В.П. Даркевич // СА. — 1961. — № 4. — С. 91–102.
19. Добровольский, В.Н. Смоленский областной словарь / В.Н. Добровольский. — Смоленск: Тип. П.А. Силина, 1914. — 1022 с.
20. Дучыц, Л.У. Археалагічныя помнікі ў назвах, вераваннях і паданнях беларусаў / Л.У. Дучыц. — Мн.: Навука і тэхніка, 1993. — 59 с.

21. Заяц, Ю.А. Заслаўскі замак / Ю.А. Заяц // Памяць. Заслаўе. — Мн., 2000. — С. 27–30.
22. Зеленин, Д.К. Описание рукописей ученого архива императорского русского географического общества. Издание Императорского русского географического общества / Д.К. Зеленин. — Вып. 2. — Петроград: Тип. А.В. Орлова, 1915. — С. 483–988.
23. Зеленин, Д.К. Магическая функция примитивных орудий / Д.К. Зеленин // Известия АН СССР. Отд. обществ. наук. — М., 1931. — № 6. — С. 713–754.
24. Иванова-Бучатская, Ю.В. Культовые камни Северной Германии / Ю.В. Иванова-Бучатская // Археология, история, нумизматика, этнография Восточной Европы: Сб. статей памяти проф. И.В. Дубова. — СПб., 2004. — С. 323–328.
25. Известия Государственной Российской археологической комиссии. — Вып. 34. — СПб., 1910. — 70 с.
26. Историко-статистическое описание прихода села Гривы Смоленской Епархии Сычевского уезда // Смоленские Епархиальные Ведомости. — Смоленск, 1873. — № 14. — С. 565–588.
27. Историко-статистическое описание села Засижья Васильевского прихода, Дорогобужского уезда // Смоленские Епархиальные Ведомости. — Смоленск, 1891. — № 3. — С. 145–151.
28. Каваленя, А.З. Археалагічныя росшукі ў вярхоўях рэк Друці, Усяж-Бук і Лукомкі / А.З. Каваленя // Запіскі аддзелу гуманітарных навук Беларускай Акадэміі навук. Працы секцыі археалогіі. — Менск, 1932. — Т. III. — С. 187–195.
29. Каменная плита с письменами в дер. Старое Рачино // Записки Северо-Западного отделения императорского Русского географического общества. — Вильна, 1911. — Кн. 2. — С. 360–361.
30. Квятковская, А.В. Ятвяжские могильники Беларуси (к. XI–XVII вв.) / А.В. Квятковская / Институт истории Литвы. — Vilnius: Diemedzio leidykla, 1998. — 327 с.
31. Киркор, А. Шейбак-Поле / А. Киркор // Известия императорского археологического Общества. — СПб., 1859. — Т. I. — Вып. 3. — С. 217.
32. Коробушкина, Т.Н. Курганы Брестского Побужья / Т.Н. Коробушкина / Под. ред. д.и.н. Э.М. Загорюльского. — Мн.: Наука и техника, 1993. — 132 с.
33. Короткевич, В.Б. Памятники истории и культуры / В.Б. Короткевич. Мн.: Наука и техника, 1978. — 80 с.
34. Крывальцэвіч, М.М. Культ каменных сякер на Беларусі / М.М. Крывальцэвіч // Старонкі гісторыі Беларусі. — Мн., 1992. — С. 7–12.

35. Левкиевская, Е.Е. Куриный Бог / Е.Е. Левкиевская // Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5 т. / Рос. Акад. наук, Ин-т славяноведения; под общ. ред. Н.И. Толстого. — М.: Международные отношения, 2004. — Т. 3. — С. 59–60.
36. Лявданский, А.Н. Некоторые данные о каменном веке и культуре бронзовой эпохи в Смоленской губернии / А.Н. Лявданский // Смоленский государственный университет. Научные известия. Общественно-гуманитарные науки. — Смоленск, 1927. — С. 219–259.
37. Ляўданскі, А. Раскопкі і археалагічныя разведкі ў Барысаўскім павеце / А. Ляўданскі. — Менск: Інстытут беларускай культуры, 1925. — 122 с.
38. Ляўкоў, Э. Культавыя камяні Беларусі / Э. Ляўкоў, А. Карабанаў, Л. Дучыц, Э. Зайкоўскі, В. Вінакураў // 3 глыбі вякоў. Наш край: Гістарычна-культуралагічны зборнік. — Мн., 1997. — С. 47–68.
39. Міфалагічныя ўяўленні беларусаў / Укладальнік В.С. Новак. — Мн.: Права і эканоміка, 2010. — 533 с.
40. Михайловский, Е. Археологический очерк Слонимского уезда Гродненской губернии / Е. Михайловский // Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильне IX Археологического съезда. — Вильна: Тип. А.Г. Сыркина, 1893. — С. 165–186.
41. Мялешка, М. Камень у вераваннях і паданнях беларуса / М. Мялешка // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. — Кн. 4: Працы катэдры этнаграфіі. — Т. I. — Сш. 1.— Менск, 1928. — С. 155–182.
42. Народнае апавяданне аб Тураве // Наш край. — Мн., 1928. — № 8–9 (№№ 35–36). — С. 47–47.
43. «Народная Библия»: Восточнославянские этнологические легенды. Российская академия наук. Институт славяноведения. — М.: Индрик, 2004. — 575 с.
44. Обзорение раскопок, находок, приобретений древностей музеями и прочими в России и за-границею // Археологические известия и заметки, издаваемые Московским археологическим обществом. — М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1893. — Т. I. — № XI. — С. 446–454.
45. Поболь, Л.Д. Древности Белоруссии в музеях Польши / Л.Д. Поболь / Науч. ред.: Ю.В. Кухаренко. — Мн.: Наука и техника, 1979. — 208 с.
46. Покровский, Ф.В. Археологическая карта Виленской губернии / Ф.В. Покровский. — Вильна: Тип. А.Г. Сыркина, 1893. — 164 с.

47. Покровский, Ф.В. Археологическая карта Гродненской губернии / Ф.В. Покровский. — Вильна: Тип. А.Г. Сыркина, 1895. — 166 с.
48. Покровский, Ф.В. Археологическая карта Ковенской губернии / Ф.В. Покровский. — Вильна: Тип. А.Г. Сыркина, 1899. — 161 с.
49. Покровский, Ф.В. К исследованию бассейна Вилии в археологическом отношении / Ф.В. Покровский. — М.: Тип. Г. Лисснера, А. Гешеля, 1899. — 101 с.
50. Потин, В.М. Монета в быту, обычаях и верованиях Руси X—XVII вв. / В.М. Потин // Экономика, политика и культура в свете нумизматики: Сб. научных трудов. — Л.: Наука, 1982. — С. 78—99.
51. Пракоф'ева, Ю.С. Сакральная география Беларускага Падзвіння / Ю.С. Пракоф'ева, У.А. Лобач // 70 лет Витебской области. Инновационное развитие Придвинского края. Региональная научно-практическая конференция студентов, магистрантов и аспирантов. Сб. науч. трудов. — Новополоцк, 2007. — С. 7—12.
52. Путевые заметки стольника П.А. Толстого «О Могилёвской губернии в 1697—1698 гг.» // Могилёвская старина. Сборник статей «Могилёвских Губернских ведомостей». — Вып. 1: 1898 и 1899 гг. — Могилёв, 1900. — С. 1—7.
53. Романов, Е.Р. Материалы по исторической топографии Витебской губернии. Уезд Велижский / Е.Р. Романов. — Могилёв, 1898. — 308 с.
54. Романов, Е.Р. Археологическая заметка / Е.Р. Романов // Могилёвская старина. Сб. статей «Могилёвских Губернских ведомостей». — Вып. 2. — Могилёв, 1901. — С. 76—77.
55. Романов, Е.Р. К археологии Северо-Западного края России / Е.Р. Романов. — Вильна: Тип. А.Г. Сыркина, 1911. — 18 с.
56. Рынейскі, А. Разведанная археалагічная экспедыцыя / А. Рынейскі. // Наш край. — 1929. — № 8—9 (№№ 47—48). — С. 87—89.
57. Рынейскі, А. Археалагічныя разведкі на рацэ Пціч (матэрыялы да археалагічнай карты) / А. Рынейскі // Запіскі аддзелу гуманітарных навук Беларускай Акадэміі навук. Працы секцыі археалёгіі. — Т. 3. — Менск, 1932. — С. 196—214.
58. Сементовский, А. Памятники старины Витебской губернии / А. Сементовский. — СПб.: Тип. К. Вульфа, 1867. — 74 с.
59. Сементовский, А.М. Белорусские древности / А.М. Сементовский. Вып. 1. — СПб., 1890. — 136 с.
60. Сицинский, А.А. Акушерская помощь в Минской губернии (1880—1889). — СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1893. — 208 с.
61. Смирнов, Ю.И. Первожителі с единственным топором // Балто-славянские исследования. 1997: Сб. науч. трудов. — М.: Индрик, 1998. — С. 350—373.
62. Смирнов, Ю.И. Перебрасывание единственного топора // Балто-славянские исследования: Сб. науч. трудов. — Т. 18. — М.: Языки славянских культур, 2009. — С. 354—368.
63. Срезневский, И.И. Збручскі ідол Кракаўскага музея / И.И. Срезневский // Записки императорского археологического общества. — Т. 5. СПб., 1853. — С. 163—196.
64. Троська, Я. Старое гарадзішча (Магілёўшчына. Чачэвіцкі раён) / Я. Троська // Савецкая Беларусь. — 1925. — 21 лістапада (№ 264).
65. Тышкевич, К. О курганах в Литве и Западной Руси (Археологические исследования графа К. Тышкевича) / К. Тышкевич. — Вильна, 1865. — 268 с.
66. Формозов, А.А. Начало изучения каменного века в России / А.А. Формозов. — М.: Наука, 1983. — 127 с.
67. Чайкоўскі, П. Народная легенда аб Тураве / П. Чайкоўскі // Наш край. — 1929. — № 8—9. — С. 21—28.
68. «Чужие» в Полесье (публикация и комментарии О.В. Беловой) // ЖС. — 2000. — № 3. — С. 9—10.
69. Штыхов, Г.В. Отчёт о полевых исследованиях 1974 г. // Г.В. Штыхов // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». — № 477.
70. Шулицкий, И.К. Археологическая и историко-географическая заметка преподавателя Свислочской учительской семинарии / И. К. Шулицкий // Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильне IX Археологического съезда. — Вильна: Тип. А.Г. Сыркина, 1893. — С. 60—65.
71. Щепанская, Т.Б. Промысловая символика / Т.Б. Щепанская // Женщина и вещественный мир культуры у народов Европы и России. Сб. музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера). — Т. XLVII. — СПб., 1999. — С. 149—190.
72. Яворский, Ю. Из галицко-русских народных сказаний и суевений // ЖС. — Вып. 1. — СПб., 1897. — С. 110—111.
73. Янчук, Н. По Минской губернии (Заметки из поездки в 1886 г.) / Н. Янчук // Труды этнографического отделения императорского Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. — Кн. IX. — Вып. 1. — Т. 61. — М.: Тип. А. Левенсон и К., 1889. — С. 57—112.
74. Dowgird, T. Wiadomość o wyrobach z kamienia gładzonego znalezionych na Żmudzi i Litwie / T. Dowgird // Dział IV. Antropologija. Pamiętnik fizyograficzny. — Т. X. — Warszawa, 1890. — С. 3—9.

75. Federowski, M. Lud Białoruski na Rusi Litewskiej / M. Federowski. — T. 1. — Kraków, 1897. — 509 s.
76. Kulwiec, K. Żywe kamienie / K. Kulwiec // Ziemia. — 1910. — S. 15.
77. Przesady i wierzenia ludu naszego // Kwartalnik litewski. — T. 6. — № 6. 1911. — S. 110—114.
78. Tyszkiewicz, E. Rzut oka na źródła archeologii krajowej, czyli opisanie zabytków niektórych starożytności odkrytych w zach. guberniach cesarstwa Rosyjskiego. 8 / E. Tyszkiewicz. — Wilno, 1842. — 56 s.
79. Zmorski, R. Podania i baśni ludu / R. Zmorski. — Warszawa: Nowy Swiat, 1902. — 158 s.

РЕЗЮМЕ

Л. В. Дучиц

Археологические артефакты в мифологическом восприятии белорусского народа

В статье рассматривается отношение белорусов к археологическим артефактам на уровне мифологического их восприятия. К таким древним предметам, которые якобы обладали магическими свойствами, относили каменные топоры, кости людей и животных, глиняные и шиферные пряслица, монеты, некоторые металлические предметы, каменные кресты, идолы, а также валуны со знаками, надписями, рисунками и выемками.

SUMMARY

L. Duchyts

Archaeological artifacts and their mythological perception of Belarusians

This article is devoted to the attitude of Belarusians to the archaeological artifacts at their mythological perception. These ancient objects that supposedly possessed magical properties were stone axes, bones of people and animals, clays and slate spindles, coins, some metal objects, stone crosses, idols, boulders with signs, slogans, drawings, and recesses.

СПІС СКАРАЧЭННЯЎ

- ААНД** — Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі»
- АО** — Археологические открытия
- АСГЭ** — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- ВВ** — Византийский временник
- ГАЗ** — Гістарычна-археалагічны зборнік
- ГИМ** — Государственный исторический музей
- ЖМНП** — Журнал Министерства Народного просвещения
- ЖС** — Живая старина
- КСИА АН СССР** — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- КСИА АН УССР** — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
- КСИИМК** — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР
- МАБ** — Матэрыялы па археалогіі Беларусі
- МИА СССР** — Материалы и исследования по археологии СССР
- НЭ** — Нумизматика и эпиграфика
- ПГКБ** — Помнікі гісторыі і культуры Беларусі
- РА** — Российская археология
- РФ** — Русский фольклор
- СА** — Советская археология
- САИ** — Свод археологических источников
- СБ** — Савецкая Беларусь
- СЭ** — Советская этнография
- BW** — Biblioteka Warszawska

ЗМЕСТ

Прадмова	3
Слова да даследчыцы (Л. У. Калядзінскі)	6
Далёкае, блізкае, непаўторнае... (В. І. Шадыра)	8
Спіс навуковых справаздач Л. У. Дучыц (В. У. Мядзведзева)	15
Бібліяграфічны паказальнік прац Л. У. Дучыц (А. У. Льюцік)	28

ГІСТОРЫЯ

Гарадзішча Маскавічы (Л. У. Дучыц)	59
Маскавічы ў кантэксце сінхронных помнікаў Браслаўскага Паазер'я (М. А. Плавінскі)	72
З гісторыі вёскі Маскавічы (К. С. Шыдлоўскі)	83
Гідраархеалагічныя даследаванні ў возеры Дзёрба каля Маскавіцкага гарадзішча (Л. У. Дучыц)	89

АРХЕАЛОГІЯ

Матэрыяльная культура насельніцтва гарадзішча Маскавічы

Железные изделия из раскопок городища Масковичи (М. Ф. Гурин, Л. В. Дучиц)	103
Вырабы з каляровых металаў з гарадзішча Маскавічы ў фондах Нацыянальнага Полацкага гісторыка- культурнага музея-запаведніка (І. У. Магалінскі)	111
Метрологические материалы Масковичского городища и их исследование (Ш. И. Бектинеев)	127
Касцярэзнае рамяство гарадзішча Маскавічы (В. У. Мядзведзева)	149
Пряслица городища Масковичи (А. В. Ильютик)	183
Стеклянные браслеты городища Масковичи (Т. С. Скрипченко)	202
Знаходкі наканечнікаў стрэл з гарадзішча Маскавічы (У. А. Плавінскі)	213

Археологические материалы о контактах населения городища Масковичи с Византией и странами Востока (К. А. Лавыш)	229
Рыболовные орудия из раскопок городища Масковичи (Э. А. Ляшкевич)	240

Духовная культура насельніцтва гарадзішча Маскавічы

Падвескі-амулеты з Маскавічаў: аналогіі, вытокі, семантыка (Э. М. Зайкоўскі)	257
Нательные кресты городища Масковичи (А. А. Башков)	274
Эпіграфія гарадзішча Маскавічы (І. Л. Калечыц)	291
Творы мастацтва з Маскавіцкага гарадзішча (Л. У. Дучыц)	308
Кресты-энколпионы и каменный крестик в серебряной оправе с городища Масковичи (К. А. Лавыш)	320

ДАДАТКІ

Гарадзішчы ў светаўспрыманні беларусаў (Л. У. Дучыц)	334
Археалагічныя артэфакты ў міфалагічным уяўленні беларускага народа (Л. У. Дучыц)	367
Спіс скарачэнняў	383

80.000

Институт белоруской истории и культуры
информационный сайт: <http://inbelhist.org>
e-mail: inbelhist@gmail.com

Таварыства аматараў беларускай гісторыі
імя Вацлава Ластоўскага

Навуковае выданне

**ГІСТОРЫЯ І АРХЕАЛОГІЯ
ГАРАДЗІШЧА МАСКАВІЧЫ**
(Зборнік навуковых артыкулаў)

Рэдактар *А. Я. Тарас*
Карэктар *А. І. Казачок*

Подписано в печать 4.04.2013. Формат 84 × 108^{1/32}.
Гарнитура Newton C. Бумага офсетная. Печать офсетная.
Уч.-изд. л. 9.60. Усл.-печ. л. 7,5. Тираж 150 экз.

Издатель:
Baltkrievijas Vestures un Kulturas Instituts
(г. Рига, Латвия)